

1009

C

II. 6

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Նոյի ազուաւր. ճանապարհորդական գրոյց. Մուրացան . . .	1
Մ. Աղաբէգեանի նամակը Չիկագօի կրօնաժողովին . . .	49
Հարեանցի հայեացք Հայոց հեթանոսութեան և քրիստոնէութեան վերայ. Մ. Աղաբէգեան	52
Քրդական բանուոր գրականութիւնից. Ա. Մկրտչեան . .	97
Մշոյ աշխարհ. վերջ.	107
Սէն Մարտինի յիշատակարանը Հայաստանի ուսումնասիրութեան մասին	150
Մեռել կրակողներ. Յ. քահ. Ճուղուրեան	160
Կենսական պահանջներ. Գերմ. թրգմ. բժշկ. Ս. Մայսուրեան	169
Երբայական մեղեդիք. Բայուրի. Յ. Ճ.	180
Ծայրայեղ միջոց. Պօտապէնիօի. թարգմ. Տիրուհի Կոստանեանց	182
Որբանոցներ. Գիւտ ա. քահ. Աղանեանց	198

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Հայոց գերեվարութիւնը դէպի Պարսկաստան	204
Պատրիարքական կոնգակ ծխելու դէմ.	219
Ս. Նազարեանի նամակներ	222

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

Г. Эзовъ. Сношенія Петра вел. съ Армянскимъ народомъ. Ն. Բարամեան	229
Տօնք և ծէսք Հայ. ս. եկեղեցւոյ. Ղ. Ա. Ք. Փէհլիվանեան. Գիւտ ա. ք. Աղանեան	263

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ի Դ Ա Կ Ա Ն

Գաւառաբաւեր.—1. Զրադացի վերաբերեալ	269
» 2. Զուլհակի »	271

ՎԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

— ԲՈՒՆԻՄ —

ՉՈՐԲՈՐԳ ՏԵՐԷ

ԳԻՐԻՔ Ը.

1899

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Տ Փ Խ Ի Մ

Տպարան Մ. Շարաձէի եւ Ընկ. Նիկ. 21.

Тип. М. Шарадзе и К°,

1899

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 30 Декабря 1898 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նոյի ազուար. ծանապարհորդական. զրոյց. ՄՈՒ- ՐԱՑԱՆ	1
Մ. Աղաբէգ. նամակը Չիկագոի կրօնաժողովին. 49	
Հարեւանցի հայեացք հայոց հեթանոսութեան եւ քրիստոնէութեան վերայ. Մ. ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ . 52	
Քրդական քանատը զրականութիւնից. Ա. ՄԿՐՏ- ՉԵԱՆ.	97
Մշոյ աշխարհ. (վերջ)	107
Սէն-Մարտէնի յիշատակարանը Հայաստանի ու- սումնասիրութեան մասին.	150
Մեռել կրակողներ. Յ. ԲԱՀ. ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ . 160	
Կենսական պահանջներ. գերմ. թարգմ. քժէկ. Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՅ.	169
Ներսիսական մեղեդիք. Բայրընի. Յ. Ճ.	180
Ժայռայեղ միջոց. Պօտապէնկոյ. թարգմ. ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՅ.	182
Որբանոցներ. ԳԻԻՏ Ա. ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ . 198	

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Հայոց գերեզմարութիւնը դէպի Պարսկաստան . 204	
Պատրիարքական կոնդակ ծխելու դէմ 219	
Ս. Նազարեանի նամակներ 222	

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

Դ. Զօրօ. Сношенія Петра вел. съ Армянскимъ народомъ. Ն. ԲԱՐԱՄԵԱՆ	229
---	-----

Տօնք եւ ծէսք Հայ. ս. եկեղեցւոյ Դ. ա. ք. Փէհ. լիվանեան. ԳիիՏ Ա. Բ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ.	263
--	-----

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

Գաւառաքառեր. — 1. ջրաղացի վերաբերեալ	269
2. ջուլհակի »	271
Ջուղայեցոց գրոց լեզուն.	275
Վարդան ժամահար.	276
Գովասանք գուրջստանայ.	280
Աղքատաց կերակրոյն համար .	282

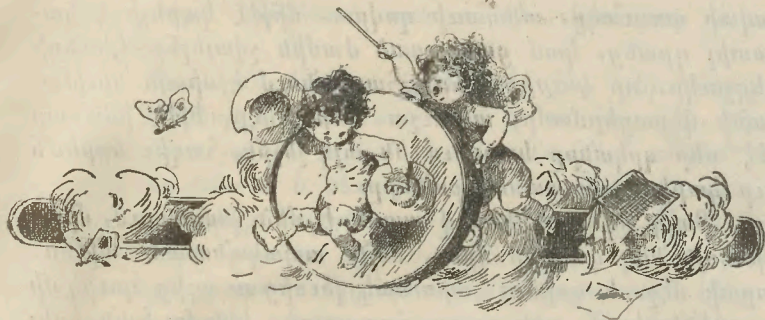
ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Վեհ. Հայրապետը Թիֆլիսում .	287
Քահանայից ապահովութեան գանձարան .	288
Մի նոր քարեգործութիւն .	291
Մատենադրական նորութիւններ .	291
Պետալօցցու տունը Բերլինում. Ա. Ս. .	292
Հայ ժատենադարաններ .	297
Երկու համախօսական .	298
Սիրոյ միջնորդները. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ. .	299
Ստացուած գրքեր .	320
Խմբագրութեան ծանուցումներ. .	321

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Մօրէի իշխան. վերջ. թարգմ. Վ. ծ. վ. ԲԱՍ. ՏԱՄԵԱՆ	111—222
---	---------

ՆՈՅԻ ԱԳՌԱԻԸ

(ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑ)

Ա.

Օգոստոսի սիրուն առաւօտներից մինն էր, երբ ես ու ընկերս՝ կանխաւ արած մեր որոշման համաձայն՝ դուրս եկանք քաղաքից ձիով՝ հայրենի գաւառակի գիւղերը պտտելու և մի քանի աւերակներ անձամբ տեսնելու:

Մենք պատկանում էինք «տուն վերադարձող» այն նորեկների թուին, որոնք ընտանիքի հացը հայթայթելու համար, ստիպուած են լինում տարիներով ապրել մայրաքաղաքում, ծծել միշտ նրա անառողջ օդը, սնուել աւելի փոշիով քան թէ կերակրով և, հետևապէս, կաթօտիլ այնպիսի բարիքների, զորս բնութեան մէջ ապրող մարդը վայելում է առատօրէն, առանց, սակայն, նրանց արժէքը գնահատել կարենալու:

Ի՛նչ բան է, օրինակ, մարութիւն օդը, դաշտի կանաչը,

հովտի առուակը, անտառի զովը... միթէ կարելի է կարօտիլ դրանց, կամ ցանկացած ժամին չվայելիլ: Լեռնցի գեղջուկը, որ *կարիք* բառը հասկանում է միայն նիւթականի վերաբերմամբ, անշուշտ կծիծաղէր, եթէ իմանար թէ՛ մեր զրկանքը կազմում են այդ շնչին, հազիւ երբեմն իւր կարիքը լցուցանող բաները:

Բայց ով տարիներով ապրել է մեծ քաղաքում, միշտ միևնոյն նեղ փողոցի վրայ, նոյն ապականուած մթնոլորտի մէջ, և գործել շարունակ լուսից ու օդից զուրկ մի գրասենեակում, որի բոլոր հրապոյրը կազմում են եղել չոր հաշունմատեանները, երկաթէ պահարանը և անմիտ համարիչը, իրեր, որոնք առնչութիւն ունին միայն *փողի* և *հաշուի* հետ, բայց որոնց անծանօթ է *սիրտը* և *աւելի* ևս զգայուն *հոգին*, իրեր, որոնք մարդու ուղեղը բթացնում, աշխոյժը մարում և հոգին նուաստացնում են... այդպիսին, ասում եմ, կարօտելով կկարօտի այն ամենին, ինչ որ անարժէք է բնութեան զաւակի համար. կկարօտի նրա դաշտին ու մարգին, նրա հովտին ու առուակին, նրա անտառի անոյշ հովերին:

Մենք ևս, ահա, այդ կարօտեալներից էինք. Ընկերս վերադարձել էր Մոսկուայից, իսկ ես Թիֆլիսից: Երկուսս այժմ միացած՝ գնում էինք բնութեան քաղցրութիւններից մեր կարօտն առնելու:

Պետրոս Մինարեանը, (այս էր ուղեկցիս անունը), հայոց հոգեւոր զպրոցի նախկին սան էր. տակաւին երիտասարդ, միջահասակ, փոքր ինչ թուլակազմ, բայց աշխոյժ ու գրաւչաղէմ: Բնաւորութեամբ բաւական անհամբեր և դիւրագրգիւ, երբեմն, նաև յանդուգն ու անքաղաքավար բայց սրտով բարի և անկեղծ: Ունէր տարօրինակ հայեացքներ, որոնք իւր խօսակիցներին մերթ զայրոյթ և յաճախ՝ զուարճութիւն էին պատճառում, բայց ինքը երկու դէպքումն էլ մնում էր անտարբեր: Միրում էր խառնուել ուրիշների գործին, կամ յաճախ՝ ինքնակոչ դատաւոր հանդիսանալ: Միրում էր վիճաբանել, ազատ մտքեր յայտնել, բայց երբեմն աւելի հակառակելու, քան մի ճշմարտութիւն ասելու համար: Այսուամենայնիւ, այս բոլոր տարօրինակութիւնների հետ միասին, ճանապարհի լաւ

ընկեր էր. որովհետև սրտոտ էր, կամարար և սակա-
լապետ:

Բաւական ժամեր էին անցել՝ ինչ ելել էինք քաղա-
քից և թէպէտ առաւօտը զով էր ու հեշտալի, այսուա-
մենայնիւ, քանի արեւը բարձրանում էր՝ այնքան աւելի
օգը ջերմանում և նեղացնում էր մեզ. Միջօրէի մօտ՝ մենք
գտնուում էինք արդէն բաց դաշտի վրայ: Արեւի ճառա-
գայթները կարծես այրում էին. չկար ոչ հողի շունչ ոչ
ծառերի շքարան: Այդ պատճառով աշխատում էինք ժամ
առաջ հասնել գիւղը, որ գտնուում էր՝ մեր հանդէպ եղող
լեռան գեղադիր լանջի վրայ:

Չնայելով որ քաղաքից ելածներս միջոցին ընկերս
պատմում էր թէ՛ մի օր հիացմունքով էր մտածում այն
ժամի ու վայրկեանի մասին՝ երբ մայրաքաղաքից հեռա-
ցած՝ գտնուում կլինէր հայրենիքում, նրա ազատ օգի ու
դաշտերի մէջ և չնայելով որ այդ ժամին նրա փափազն
արդէն կատարուած էր, այսուամենայնիւ, նկատում էի որ
երիտասարդի համբերութիւնը ենթարկւում է փորձու-
թեան: Տօթից, ըստ երևութին, նա աւելի էր նեղանում,
ուստի և յաճախ գանգատւում էր:

Երբ մի ձորակի գետակն անցնելով՝ սկսանք դէպի
գիւղը տանող առապարը բարձրանալ, միջօրէի տապը
աւելի ևս զգալի դարձաւ. որովհետև արեւի ճառագայթ-
ներից զատ՝ այրել սկսան մեզ նաև կեծացած ժայռերը,
որոնք եզերւում էին առապարը երկու կողմից:

—Ա՛խ, մի հասնէինք այն սօսիներին, բացականչեց
յանկարժ ընկերս այնպիսի մի կարօտով, որ կարծես
գտնուում էր Օհարայի անապատում և ուր որ է խոր-
շակը շնչառապառ պիտի անէ իրեն:

—Համբերութիւն, բարեկամ, սօսիներին էլ կը հաս-
նենք, նկատեցի ես:

—Համբերութիւն... միշտ համբերութիւն, շնչաց
Պետրոսը, կարծես դժգոհ իմ խօսքից և ապա դառնա-
լով ինձ հարցրեց. —Ի՞նչ ես կարծում, ուրեք ես համբե-
րում:

—Ի՞նչպէս թէ ուրեք, ի հարկէ, համբերատարները,
պատասխանեցի ես:

— Իսկ ես չեմ կամենում համբերատար կոչուիլ:

— Ինչո՞ւ, հարցրի նրան:

— Ողովհատի համբերդւոյն են միայն թոյլերն ու տկարները. այսինքն, մարդիկ, որոնք այս կամ այն չարիքը սեփական ուժով իրենցից հեռացնել չկարենալով տանում են նրա պատճառած նիզուլթիւնները ստրկաբար, Բայց որպէս զի այդ անարգանք չհամարուի իրենց՝ ասում եմ թէ՝ «համբերում ենք»:

— Էհ, թէ չհամբերես, ինչ պիտի անես. կարող ես արևի հրաւառ գունդը հեռացնել քո գլխից, կամ այս չիկացած ժայռերը հովանաւոր ծառերի փոխել:

— Չեմ կարող:

— Ինչո՞ւ ուրեմն 'ի զուր աղմուկ ես հանում:

— Նրա համար, որ ցոյց տամ թէ՝ անողայ արարածին մէկը չեմ, թէ իմ մէջ կեանք ու կենդանութիւն կայ, թէ հեշտութիւնն ինձ հաճոյք՝ իսկ նեղութիւնը դժգոհութիւն է պատճառում:

— Իսկ դրա օգնւոր:

— Մ'ի, որ մարդիկ ճանաչելով ինձ՝ զգաստ կըլինեն միշտ իմ վերաբերմամբ և զգուշութեամբ կրկնուեն հետքս: Յօ գիտես որ աշխոյժ ու շտանձահարուող ձիուն մօտենում են երկիւղով ու փաղարշանօր և հազիւ ուրեմըն կարողանում են հեծնել. մինչդեռ համբերատար իշկն ականջներից բաշելով՝ բարձում են միշտ որքան կամենում են, առանց նրա կամքն ու ցանկութիւնը հարցնելու:

Ես ծիծաղեցի:

— Դու այս կարծիքին չե՞ս. հարցրից ընկերս զարմանալով:

— Ո՛չ. պատասխանեցի ես:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև համբերել բառը աւելի բարձր նշանակութիւն ունի, քան ինչ որ դու տալիս ես նրան. էջերի ու ձիաների հասարակութեան մէջ, հաւանական է, որ նա համարուի անարգ ունակութիւն, բայց մարդկային հասարակութեան մէջ, համբերութիւնը ճանաչում է առաքինութիւն:

— Միջնադարեան վարդապետների կարծիքով, ընդհատեց Պետրոսը:

— Նոյն իսկ վերջնադարեան փիլիսոփաների կարծիքով, յարեցի ես:

— Պատճառը:

— Որովհետև համբերութիւնը բարիք է արտադրում, մինչդեռ անհամբերութիւնից միայն չարիք է առաջանում:

— Այդ ինչպէս է լինում:

— Այնպէս, որ աշխարհում համբերում են, առհասարակ, կամքի ոյժ, հոգւոյ արիութիւն և սրտի կորով ունեցողները. հետևապէս, մեծ գործերն էլ ստեղծում են դրանք: Կարգա պատմութիւնը և կրօնսէս, որ աշխարհի բոլոր նշանաւոր դիւտերը, բոլոր մեծամեծ գործերը արդիւնք են եղել դժուարատար նեղութեանց ու հերոսական համբերութեանց: Անհամբերութիւնն, ընդ հակառակը, նշան է թուլութեան ու անգործութեան: Ուստի երբէք չէ տեսնուած որ անհամբերին մէկը կարողանար մարդկութեան համար ստեղծել մի մեծ բարիք: Այս է, ահա, պատճառը որ համբերութիւնը համարւում է առաքինութիւն և բարոյախօսներից մինը, մինչև անգամ, աւելի մեծ փառք է համարւում մարդու համար՝ մեծամեծ նեղութեանց համբերելը, քան մեծ գործեր կատարելը:

— Այդ գուցէ այդպէս է. բայց երբ արևն այրում է, հօ կարելի է նրա դէմ տրտնջալ: 2 է մը տրտունջը թեթեւացնում է մարդու նեղութիւնը:

— Ընդհակառակը, պէտք է սովորել՝ երբէք և ոչ մի բանի դէմ չտրտնջալ. այլ դրա փոխարէն աշխատել՝ նեղութեան պատճառը մէջ տեղից հեռացնել: Ծոյլ ու անգործ մարդը ճանճի շիթելու դէմ էլ է տրտնջում, փոխանակ լուրթեամբ ձեռքը բարձրացնելու և նրան քշելու:

— Ճանճը կարելի է քշել, արեւը ո՞րտեղ քշենք:

— Այդ դէպքում էլ՝ արեւը քշելու փոխարէն ձիդ պէտք է քշես, և մի կէս ժամ առաջ տուն հասնես. համբերատար և գործունեայ մարդու համար միշտ փրկութեան ճանապարհ կայ:

Ընկերս լուռ էր: 2 դիտեմ համաձայնուեց ինձ հետ,

թէ կամեցաւ անգոր չերեալ իմ աչքում: Այսուամենայնիւ, ոչ մի նոր առարկութիւն չանելով՝ շարունակեց ճանապարհը, առանց այլ եւ տրտնջալու արեւի դէմ, որ այրում էր մեզ, արդարեւ, անողորմաբար:

Փոքր ժամանակից յետոյ մենք գիւղը հասանք և ուղղակի դիմեցինք ընկերոջս ազգական գիւղացու տունը: Վերջինի հովանաւոր սրահը և հիւրընկալի բազցը ընդունելութիւնը շուտով մոռացրին մեզ ճանապարհի շոգից կրած մեր նեղութիւնը:

Բ.

Հետեւեալ օրը, նախաճաշ անելուց յետ, դուրս եկանք տանից՝ գիւղն ու նրա շրջակաները դիտելու: Հարկ չկայ ասել, որ ամենից առաջ այցելեցինք գիւղի եկեղեցին, որ գտնուում էր շինութիւններից դուրս, մի առանձնացած բլրակի լանջի վրայ, որտեղից բացւում էր մեր առաջ թէ գիւղի և թէ շրջակաների տեսարանը: Եկեղեցին մի անպաճայճ շինութիւն էր, մամռապատ կտուրով և փայտէ, խարխուղ դանգակատնով: Տեսնելու արժանի ոչինչ չունէր իւր շուրջը, բացի փոքրիկ բանջարանոցը, որ գտնուում էր եկեղեցու առաջ և ոռոգւում բաւական յորդ մի վտակով: Մեզ ուղեկցող հիւրընկալի ասելով՝ այդ բանջարանոցը ծառայում էր տեղական բահանային և տալիս էր նրան ուտելու սոխ, կանաչեղէն, մի բանի տասնեակ վարունգ և ձմեռուայ համար՝ բանի մի հատ դդում:

— Այս ջրով կարելի էր գրախտ օտեղծել այստեղ, իսկ ձեր բահանան միայն սոխով ու վարունգով է բաւականանում, նկատեցի ես հիւրընկալիս:

— Էդ ջրով, հրաման քեզ, շատ բան կշինուէր ըստի. ամա ինչ արած որ, դէրը (բահանան) էշխ (աշխոյժ) չունի շինելու, պատասխանեց գիւղացին:

— Դուր չինեցէք, վրայ բերաւ ընկերս:

— Մենք ի՞նչ չինենք:

— Ծառեր տնկեցէք, վազեր շարեցէք, զբօսնելու ճանապարհ բացէք, եկեղեցին հօ տէրինը չէ:

— Դէրինը չէ, գիղամ. ժողովրդինն ա. ամա որ դէրը չ[թողնի, մենք ինչ կարանք անել:

— Ի՞նչպէս թէ չ[թողնի, ինչ իրաւունք ունի արգիլելու, բացականչեց Պետրոսը և տեսնելով որ քահանան եկեղեցու կողմից իջնում է դէպի մեզ, աւելացրեց. — սա է ձեր քահանան. թող մի գայ այստեղ, տես ինչպէս հոմ խայտառակում:

— Թող, այ մարդ, ինչ գործ ունես, ինչ յանդիմանութեան ժամանակ է. դեռ առաջ մի ծանօթացիր հետը, նկատեցի ես:

— Ի՞նչ ծանօթութիւն, բան չունիս, պատասխանեց ընկերս և կռուելու պատրաստուող արագազիլ նման յարձակողական դիրք բռնեց:

— Թող, քե մատաղ, խօսալ մի, դէրն ինձանից կնեղանայ. խնդրեց և հիւրընկալը:

Բայց Պետրոսն արդէն մի քայլ առաջացել էր դէպի քահանան, որը մօտենում էր:

Սա տարիքով յիսունի մօտ, առողջակազմ, հաստամարմին, ալիսառն մօբուքով և բարի դէմքով մի մարդ էր. հագած էր սև մահուտից կարած մի պարիզօտ, որն հնութիւնից արդէն մաշուել, գունատել էր. ծածկած էր գառան մորթուց պատրաստած գլխարկ. ոտքերին ունէր բոշեր և ձեռքին՝ դեղնափայտի գաւաղան:

Միջանկեալ ասենք որ տարիներ առաջ, քանի դեռ լուսաւորութեան ճառագայթները այսքան չէին մօտեցել մեր եկեղեցու շէմքերին, հայ քահանան հայր էր համարում ամեն մի հայ քրիստոնէի. նրանք միմեանց պատահելուց՝ սիրով ողջունում էին իրար, առանց նայելու թէ՛ ծանօթ են միմեանց թէ՛ ոչ: Այժմ ի հարկէ, այդ դեղեցիկ և բուն քրիստոնէական սովորութիւնը մոռացութեան է տրուած՝ իբրև անպէտք հնութիւն. Քաղաքներում, մանաւանդ, անհրաժեշտ է, որ այս ինչ հային՝ անպատճառ մի երկրորդը ծանօթացնէ պաշտօնապէս այն ինչ քահանայի հետ, որպէս զի այնուհետև առաջինը՝ բարեհաճէ ողջունել վերջինին, երբ պատահէ նրան ճանապարհին, կամ որ և է հասարակութեան մէջ:

Տէր Մակուշը (գիւղի քահանայի անունն էր) անծա-

նօթ էր, ի հալկէ, քաղաքներում ընդունուած այս սովորութեան. ուստի հեռուից տեսած լինելով մեզ, իբրև հաբաշանայ, շտապել էր մեզ ողջունելու և, իբրև նորեկների, բարի գալուստ մալթելու:

Այդ իմանալով ես՝ շտապեցի առաջ անցնել Պետրոսից և գլխարկս հանելով՝ «օրհնեա՛ տէր» ասել:

—Աստուած օրհնեոցէ. բարի լինի գալուստներդ, պատասխանեց տէր հայրը և ձեռքը նախ ինձ՝ ապա Պետրոսին տալով ողջունեց մեզ սիրով և այնպիսի մի մտերմութեամբ, որ կարծես թէ հին բարեկամներ էինք:

Պետրոսը, որ անհամբերութեամբ էր սպասում ողջունի այս ծիսակատարութեան, յանկարծ, առանց որևէ յառաջաբանի. հարցրեց.

—Տէր հայր, ինչ է նշանակում աւետարանի այն խօսքը, որ ասում է՝ դուք ոչ մտանէք և որոց մտանեն՝ շտալք թոյլ մտանել»:

Քահանան, որ այսպիսի անակնկալ հարցի չէր ըսպասում, նախ շփոթուեց, ապա ինքն իրեն գալով՝ ժրպտաց և մեղմով հարցրեց.

—Ընչի՞ հմար ես հարցնում:

—Ի՞նչպէս թէ ինչի համար. քահանայ ես, շատ անգամ ժողովրդի առաջ կարդում ես աւետարանի այդ խօսքերը. այժմ կամենում եմ իմանալ թէ՛ հասկանում ես դրանց նշանակութիւնը թէ՛ ոչ:

—Բայ որ չհասկանանք, մեց կարանք կարգալ, սրգի, պատասխանեց տէր հայրը:

—Դէհ, որ հասկանում ես, թարգմանիր տեսնեմ:

—Ո՛հց թարգմանեմ, աւետարանը ըստի պտի, որ կարդամ թարգմանեմ. առարկեց քահանան ժպտալով:

—Այ, ես բերան ասում եմ էլի, «դուք ոչ մտանէք և որոց մտանեն՝ շտալք թոյլ».

—Պարի դու դրա միտքը իմանում չես:

—Իմանում եմ.

—Բա՛ խի ես հարցնում:

—Հարցնում եմ տեսնեմ դու էլ իմանում ես թէ ոչ:

—Ա Մհրի (Միրայէլ), էս մեր Մինարանց Ակորի տղան չի, դարձաւ քահանան մեր հիւրընկալին:

—Հա ա դէր, Ակոր աղի տղան ա, պատասխանեց գիւղացին:

—Աստօժ պահի, լաւ մենծացել ա, հօրը քէօմակ կրլի (կօգնի), յարեց քահանան, աշխատելով այս միջանկեալ հաճոյախօսողութեամբ ազատուել Պետրոսի հետապընդութիւնից:

Բայց վերջինս՝ անխիղճ պարտատիրոջ պէս՝ տէր հօր օձիբը չթողեց:

—Այդ իմացանք, տէր հայր, դու մի իմ հարցին պատասխանիր. կրկնեց նա՝ քահանայի թիկն քաշելով:

Տէր հայրը, կարծես, բարկացաւ, և խօսակցի վրայ մի քննական հայեացք ձգելունց յետ՝ դարձաւ մեր հիւրընկալին:

—Ա Մուր, ղօնաղղ (հիւրդ) կռուարար մարդ ա էրևում:

—2է, ա դէր, լաւ տղայ ա, ասենք մի քիչ հանարչի ա, պատասխանեց գիւղացին, աշխատելով արդարացնել Պետրոսին:

—Տօ, տնածակ, ըսենց հանաք կրլի, ինձ պատին դէմ ա արել թէ՛ հէնց դու ես որ պտի թարգմանես: Խի, ես Սողոմոն իմաստուն եմ:

Տէր հայրը զինաթափ եղաւ: Մենք սկսանք ծիծաղել:

—Այ, տեսնո՞ւմ ես, տէր հայր, եթէ մի փոքր առաջ խոստովանէիր թէ չգիտես, այն ժամանակ ինքս կ'թարգմանէի, դարձաւ Պետրոսը քահանային. այժմ բացատրեմ, լսիր. «Դուք ոչ մտանէք և որոց մտանենն՝ չտայր թոյր», կնշանակէ թէ՛ դուք չէք մտնում, և ովքեր էլ որ մտնում են, նրանց չէք թողնում...

—Գիտում եմ, գիտում, ընդհատեց յանկարծ քահանան, չկամենալով, այսուամենայնիւ, բոլորովին տգէտ երևալ մեր աչքում. —Քրիստոս էդ խօսքերը մեր վարդապետներին ա ասում. եանի թէ (այսինքն) դուք ամուսնութենի մէջ չէք մտնում ու հով որ էլ որ ուզում ա մտնի, նրան թողում չէք:

—Վայ տունդ չծակուի տէր տէր, բացականչեց Պետրոսը և բարձրաձայն ծիծաղեց. նրան հետևեցի և ես:

—Խի էք ծիծաղում, բա ըսենց չի. հարցրեց քահանան մի առանձին յաւակնութեամբ:

— 2է, չէ, տէր-հայր, մէջ մտայ ես. Քրիստոս արքայութեան համար է խօսում, և դպիրներին ու փարիսեցիներին է ասում թէ՛ դուք արքայութիւն չէք մտնում և ուրիշ էլ որ կամենում են մտնել, թոյլ չէ տալիս նրանց:

Դէ, հեր օրհնած, ամուսնութիւնն էլ արքայութեան նման բան ա, ևս ըսկի շատ չեմ եանդիշ եկել (սխալուել). ժպտալով ասաց քահանան, և ապա դառնալով Պետրոսին հարցրեց՝

— Մի ասա տեսնեմ ինձ խի ես ըսենց հարցափորձ անում:

— Այ թէ ինչո՞ւ: Մենք եկել ենք ձեր եկեղեցին այցելելու և տեսնում ենք սրա առաջ այս ողորմելի բանջարանոցը, որի մէջ միայն մի քանի ածուներ ունիս դու: Միենոյն ժամանակ այստեղ հոսում է այս յորդ առուակը, որից դու կարող էիր օգտուել և եկեղեցու առաջ, այս ահագին տարածութեան վրայ՝ ծառեր տնկել, դրօսարան չինել, իսկ այդ ծառերը օգուտ կբերէին թէ՛ քեզ թէ՛ եկեղեցուն և թէ՛ ժողովրդին: Բայց դու չես արել. որովհետեւ, ինչպէս Մուրին ասում է, էշ/ս չունիս: Հարցնում ենք սրան թէ՛ ինչո՞ւ դուք, գիւղացիներդ չէք անում, պատասխանում է թէ՛ «տէր հայրը չի թողիլ»: Այ հէնց դրա համար էլ կամեցայ հասկացնել քեզ թէ՛ Քրիստոսի այն խօսքը, որ ասում է՝ «դուք չէք մտնում և ուրիշ էլ որ մտնում են, չէք թողնում» հէնց ձեզ նման հովիւների համար է ասած:

— Տէր. Մակուշը մի դժգոհ հայեացք ձգեց մեր հիւրընկալի վրայ և ապա դառնալով Պետրոսին՝ ասաց.

— Հէր օրհնած. էս եղցումը (եկեղեցում), ինձանից առաջ, մինչև տասը, տասներկու քահանայ ծառայել են, ծերացել ու մեռել: Դիփունանց գերեզմաններն էլ, հրէս, ըստի, եղցու քամակին են. ուզում էք գնանք մի մի չըհանց տամ: Ընդոնցից ո՞րն ա ըստի մի չոփ (չոր ոստի կտոր) տնկել որ ես տնկեմ:

— Նրանք չեն արել այդ բանը, դու արա. դու բարի օրինակ եղիր քեզանից յետոյ եկողներին:

— Միթամ էդ ի՞նչ օգուտ պտի բերի ինձ՝ ես (կամ) եղցուն:

—Նախ այն՝ որ այս չոր դետինը կծածկուի ծառերով, իսկ ծառաստանը աւելի լաւ է, քան թէ չոր տափաստանը: Երկրորդ՝ եկեղեցու շրջապատի օդը աւելի մաքուր և առողջարար կլինի, իսկ տեսարանը գիւրեկան. երրորդ՝ տնկածդ ծառերը պտուղ կբերեն, որից թէ դու կօգտուես և թէ եկեղեցին: Չորրորդ...

—Դէ մը խրէ (մի քիչ) սպասիր. ընդհատեց քահանան Պետրոսին. և ապա կրթնելով գաւազանի վրայ, մի առանձին, հեղինակաւոր եղանակով շարունակեց. — որդի. գիդան, խօսիլը հեշտ ա քանց անիլը: Մի բան պատմեմ խիր: Մի բան օր սրանից առաջ մեր յաջորդը վաղքն էր գնում. բաղաքից գալիս մեր գեղովն անցաւ. շնորհակալ եմ, պատուեց ինձ. եկաւ մեր տանը գինջացաւ (հանգրտացաւ) հաց կերաւ. վերջը ասեց. — «Տէր Մակուշ, գնանք մի ձեր եղցին տեսնենք». ծառայ եմ, ասեցի, հայր սուրբ, գնանք: Վեր կացանք եկանք: Քէօխլէն էլ մեզ հետ էր, սուգիան էլ, մի երկու էլ գեղի իշխան (առաջաւոր) մարդիկ: Վարդապետը հենց որ եղցին մտաւ, աչքերը մի դէս ու գէն գցեց, ինքն իրան փնթփնթաց ու ասեց. «Տէր Մակուշ, էս խի եղցին ըսենց անգարդ ես պահում. — Ո՞նց եմ անգարդ պահում, հայր սուրբ. հարցրի ես. — էնենց ես անգարդ պահում, ասեց, որ այ, էս սուրբ սկիհի տակը մի աբրէշում աղլուխ չես գցում. էս աւետարանը մի զառ չորում չես փաթաթում. էս ատենին կազմել չես տալիս. ես չէ, էս ինչ պատկեր ա, որ դրել ես սեղանի վրայ. ըսենց Քրիստոս կըլլի. էս հօ դուխարօր մալական բա: Ի՞նչ մեղքս ծածկեմ. շատ նիկացայ (վրդովուեցի) ամա ինչ պտէի անիլ. իշխանաւոր էր. ասում էր. պտի սուս կենայի: Վերջը երբօր խօսրը կտրեց, ասեցի, հայր սուրբ. ծառայ եմ կարգիդ. իրաւունք կտան որ խօսեմ. — հա, խօսիր, ասեց. թէ քեզ արդարացնելու բան ունիս, ասա — էն ա ես էլ էս առաւին ասեցի: Մին անգամ, հայր սուրբ. ասեցի, մօլա նասրադինի կնիկը գնում ա շահին գանգատուում, թէ չա. հրն ապրած կենայ. իմ մարդը ինձ կուշտ փորով հաց չի տալի, ինձ հմար չոր չի առնում. այ, տեսնում ես, տկլոր եմ, ասում ա, էս եմ, էն եմ, հօ գիտաս, կնիկը

որ սկսեց խօսիլ, էլ տազ չի անիլ (չի լռիլ)։ Չահր բարկանում ա, ու էն սհաթին ֆարրաշ զրկում, մոլլա Նասրադինին բերել տալիս։ — Էյ մոլլայ, ասում ա, նէ իւշթէն արվինայ խօրակ ալմրսան — հրամանբդ թուրքերէն դիտան, խօսքն ընդհատելով հարցրեց քահանան Պետրոսին։

— Ոչ, լաւ չեմ հասկանում, պատասխանեց վերջինս։

— Լաւ, քիզ հայերէն կասեմ. ամա հայր սուրբին թուրքերէն պատմեցի։ — հա, ասում ա. այ մոլլա, խի կնկանդ հմար կերակուր չես առնում սր մի կուշտ ուտի։ խի նրա հմար մի քանի ձեռք չոր չես առնում, որ մինը մաշելուց, մէկէլը հագնի։ Մոլլան պատասխատւում ա. — Չահն ապրած կենայ, ասում ա, դրա հմար օխտը մանի (պատճառ) ունեմ։ — Որն ա օխտը մանին. մէկ մէկ ասան, հրամայումա շահր. — առաջինն էն ա, ասում ա մոլլան, որ ջէքումս մի շահի փող չկայ. երկրորդը... — մնացած վեց մանին գլխիդ տուած, ասում ա շահր. կորի պնա։ Հմի դուն ես, ասեցի, հայր սուրբ, ախար փող որ չկայ ես սրգիան արբէշում ալլուխ առնեմ. սրգիան դառ ճոթ գտնեմ. եա չէ, մնց դուխարոր մալականը վեր ունեմ տեղն օրինաւոր Քրիստոս պնեմ։ Խի, ասում ա հայր սուրբը, էսքան ժողովուրդ ունես, չես կարում մընին մին ալլուխ առնել տայ, մընին մի դառ ճոթ. եա չէ խի Վէտունց Օարգսի տղին չես գրում, հրէն Թիփիղ Նստած ա, մին լաւ Քրիստոս առնի գրկի։ Ասում եմ, հայր սուրբ, ծառայեմ քէ, ախար «էն վաղ էր որ էշը կալ էր», հըմի էլ ո՞վ ա տէրտէրի խօսքին եաշում (նայում), էլ սրգիան ա հաւատ մնացել, բարեպաշտութիւն մնացել. առաջ, դրուստ ա, քահանաներն ին ժողովրդին պլօկում, ամա հըմի ժողովուրդն ա քահանի վրէն ընկել ուզում ա հազի փարաջէն հանի, եա չէ, գլխի գդակը թռցնի։ Մի կտոր հացը որ ուտում ենք, հեկց գիտում են թէ՛ հարամ ա. տեղից վեր կացողը մեր գլխին ա բռնփում (խփում), էլ չեն ասում թէ՛ ինչ ենք տուել էս խեղճերին՝ որ էսքան պհանջում ենք։ Հիմի, ասում եմ, էս այամումը (ժամանակում) որ հղբայրն ուզում ա եղբօրը խեղդի, որդին ուզում ա հօրը ծախի, մարդ կարն բարեգործութենի անուն տայ։ Հայր-սուրբը տեսաւ

որ, դրուստ եմ ասում, էն ա սուս կացաւ:

— չըմի դու ես, որդի, դարձաւ քահանան Պետրոսին, ասում ես ըստի բազ շինի, բաղչայ շինի: Խօսք չունեմ, լաւ ես ասում: ամա պրտի էն էլ մտածես թէ էս քեա սիր դէրը ճրդիան էտունք անի: Ախար ըստի հոգ փորթիլու, ծառ տնկիլու, չափար (ցանկապատ) քաշիլու հրմար փոզ ա հարկաւոր թէ ոչ: Եա ես փող ճրդիան գլծնեմ: Եա չէ, փող որ ունենամ խի բզհենց դատարկ բաների կտամ, հրէն այ Խոջա Մարութը թսւմանին հրեք շահի շահ ա տալիս: ասում ա, ա դէր, թէ որ հարկւր մանէթ բիրես, քեզ տարին տառնութ մանէթ շահ կտամ: Տա սընութ մատէթը գիզաս, մի տուն քիւլփաթ կըկառավարի: ամա հարկւր մանէթն ինձ ո՞վ ա տուել:

— Երէկ դու ինձ համբերութիւն էիր քարողում: զարձաւ ընկերս դէպի ինձ ռուսերէն լեզուով, այժմ ա սա, խնդրում եմ: Լինչպէս անեմ որ չհայհոյեմ այս մարդուն:

— Հայհոյել: ինչո՞ւ համար, հարցրի ես զարմանալով:

— Ինչպէ՞ս թէ ինչո՞ւ: մի՞թէ քեզ չէ՞ն զայրացնում սրա առարկութիւնները:

— Բնաւ:

— Եւ ոչ էլ այն, որ նա տուչորում է հարկւր բուբլ ունենալու և այն շահացնելու տենչով:

— Եւ ոչ էլ այդ:

— Դու ինձ վրդովեցնում ես:

— Եթէ արդարութեամբ մտածես, չես վրդովուիլ: Քահանան մեղաւոր չէ՝ որ տղէտ է այդ աստիճան:

— Բայց հօ մեղաւոր է, որ տղէտ լինելով՝ դիմել է քահանայութեան:

— Ոչ էլ այդ գէպրումն է մեղաւոր: Մարդուն հաց էր հարկաւոր, և ահա այդ հացը ձեռք բերելու համար նա ընտրել է քահանայութիւնը:

— Բայց ախար նա իրաւունք չունէր:

— Իրաւունք ճանաչելու համար, մարդ, նախ և առաջ, տղէտ չի պիտի լինի: Մի՞թէ դու կարող ես իրաւունքի տեսակէտից մեղադրել քո եղին: Եթէ նա հարեանի բակում փափուկ խոտ տեսնելով՝ մօտենայ և ուտէ: Այդ դէպքում

յանցաւորը ոչ թէ եղբ, այլ դու կլինիս, որ չես կապել անբանին, կամ թէ քո հարեանը՝ որ չէ փակել իւր դուռը:

— Այդ ասելովդ մենք ովքեր ենք:

— Գու եպիսկոպոսն ես, որ ձեռնադրել ես տէր Մակուն, իսկ հարեանդ՝ ժողովուրդը, որ իրեն յանձնել է նրա ձեռք:

— Էդ խօսմ ինձանից էք խօսում, մէջ մտաւ քահանան, դէ հայեվար խօսեցէք, ես էլ հասկանամ:

— Այո, տէր հայր, քեզանից ենք խօսում, պատասխանեց Պետրոսը:

— Բա ինչ էք խօսում:

— Ասում ենք վայ այն ժողովուրդին, որի քահանան տէր Մակունն է:

— Խի էք ըզենց ասում, որդի, հարցրեց քահանան այնպիսի մի ճնշուած ձայնով՝ որ ես խղճահարուեցայ:

— Որովհետեւ դու տգէտ ես, պատասխանեց Պետրոսը կոշտ սառնասրտութեամբ:

— Այդ արդէն չափազանց է, պարոն, նկատեցի ես կամացուկ և միեւնոյն ժամանակ, վրդովուելով:

— Ընդհակառակը, դեռ քիչ է, յարեց Պետրոսը և ապա դառնալով քահանային հարցրեց. — Գու նեղանում ես որ ես քեզ տգէտ եմ ասում:

— Խի եմ նեղանում, որդի, ջահիլ ես, ասում ես. որ ահիլ (հասակաւոր) լինիս կմտածես թէ՛ էս մարդն ինչ մեղաւոր ա որ աստօծ սրան անուսում ա ստեղծել:

— Ինչո՞ւ. Աստուած որին է ուսումով ստեղծել:

— Ո՞նց թէ որին. այ, մինը հէնց քեզ, մինն էլ քու ընկերին. հրէն քաղաքն էլ լիրն ա ձեզ նմաններով:

— Մենք էլ քեզ պէս անուսում ենք ծնուել, բայց յետոյ մեծանալով, աշխատել ենք, չարչարուել և ուսում առել:

— Խի ես ըզեն, ասում, Պետրէ-ջան, մէջ մտաւ մեր հիւրընկալը. — թէ որ քու հէրը, Ակոբ աղան չլիէր, դու ո՞նց կարիր յուսում առնիլ:

— Այ, քու հօրն ողորմի, ա Մուր, մի ըտենց խօսա՞ է, տեսնում ես քու դէրին նեղն են լծել, քաջալերեց քահանան դիւղացուն և ինքն էլ, կարծես, սիրտ առնելով՝ դարձաւ Պետրոսին:

— չր', էստուր ի՛նչ պատասխան ունես, դէ տուր:

— Ի՛նչ պատասխան պիտի ունենամ: Իմ հայրը, ի հարկէ, վճարել է իմ ուսման վարձը, բայց ես էլ հօ աշխատել ու չարշարուել եմ, օրերս պարապ չեմ անցրել:

— Դէ լաւ, հմի լսիր, քո հերը փող ա ունեցել, քեզ կարգացրել ա. բա իմ հերը որ փող չունէր, ո՞ր դիման կարգացնէր: Ինքը մի խեղճ նախրապան ա էլէլ. քարով, կարկուտով (մեծ դժուարութեամբ) մի կտոր հաց ա ճարել մեզ ուտացրել, մի գազ կտաւ ա գտել, ծակել, մեր ճիւղը գցել. վերջն էլ հանդուժը շատ բաց պարկելուց, արևի ու անձրևի հետ կռուելուց ու հազար ու մի չարքաշութիւն անելուց հիւանդացել, մեռել ա ու մեզ էլ անտէր, անտիրական թողել: Աստօժ ա իմանում թէ՛ մենք ու մեր խեղճ մերը ի՛նչ օրեր ենք տեսել, ի՛նչ նեղութիւններ ենք քաշել: Մեր ամեն մի թիքա հացը լեղի ու արտասուր ա էլէլ: Դժար բան ա աղքատութիւնը, էն էլ գեղի միջուժը. Աստօժ ոչ չհանց տայ ձեզ...: Հմի, սրղի, ես որ էն խեղճ դրութիւնում էսքան էլ ա գրաճանաչ եմ դառել, գրել, կարգալ եմ սովորել, բանի տարի վանքում տիրացութիւն արել ու վերջը էս մենձ գեղի վրայ քահանայ դառել, էս քիչ բան ա: Թէ որ մինը քեզ վրայ խարջած փողն ինձ վրայ խարջէր, ո՞վ պիգա, հրմի փիլիսոփայ կլէի դառած: Ամա դու, տեսնում ես, ըսկի մարիփաթին (քաղաքավարութեամբ) խօսալ էլ չես սովորել: Կըաշխես, որ էս խօսքը երեսիդ ասում եմ. ամա ես քո հօր տեղն եմ. հախկ (իրաւունք) ունեմ: Ընչի՛ հմար եմ ասում, գիտա՞ս. այ, դու դարիք (օտար) տղայ ես, եկել ես մեր գեղը. ես էլ ըստեղի քահանան եմ. չնորհակալ եմ, մեծ ու պստիկ պատում են: Բայց ես, ոնց որ Քրիստոս ասում ա, որ խոնարհեցցէ զանձն, բարձրացցէ. ես էլ խոնարհեցի, եկայ որ բարի գալուստ աւսեմ ձեզ, ու օրհնեմ. ամա դու, իմ գեղականի առաջ, ինձ անպատիւ արիր: Ասում ես վայ էն գեղին որ դու լորա քահանան ես. ասում ես դու տգէտ ես. քիչ ա մնում որ ասես թէ՛ հայվան ես: Ախր ըսենց չեն խօսիլ, սրղի. աշխարհում մինը տգէտ կըլի, մինը յուսումնական. մինը աղքատ կըլի, մինը հարուստ. ամա, բոլորի Աստոժը

մէկ աս ոչ հարուստն ու յուսումնականը պիտի հմարտանան, ոչ էլ տգէտն սւ աղքատը ստի տակ ընկնեն: Ինչ մեղքս ծածկեմ, որդի. առաջ մի քիչ դարդ էի անում որ Վեդունց Սարգսի խօսքին լսեցի ու որդիքս յուսման չզրկեցի: Ամա հմի փառք իմ տալիսս Աստծուն՝ որ չեմ զրկել. չուն (որովհետեւ) տեսնում եմ որ յուսումը մարդին հրեշտակ շինելու տեղ՝ սատանայ ա՛ շինում: Դէ որ ըզենց ա, աղբէր, խի եմ յուսման զրկում որ վերջը փոշմանեմ:

Տէր հօր վերջին խօսքերը տպաւորութիւն արին Պետրոսի վրայ և նա լռեց: Բայց ես, քահանայի սիրտը ամոքելու համար, կամեցայ խօսակցութիւնը մեղմով վերջաւորել, ուստի հարցրի.

— Դու, ուրեմն, որդիներ ունիս:

— Ո՞նց չէ. չորս հատ, պատասխանեց երէցը, կարծես պարծենալով:

— Հասակաւոր են նրանք:

— Մենքը բաւն ութ տարեկան ա, մնացած երեքը մինը մնից էրկու էրկու տարով պակաս են: Չորսն էլ ածղահա տղամարդիկ են: Էրկուսին պսակել եմ. էրկուսին էլ. թէ որ Աստոծ յաջողի գեալաջալ (զալ տարի) պտի պսակեմ:

— Չորսին էլ ուրեմն անուսում ես թողել:

— Էէ, վանահօր մօտ քիչ ու միչ կարգացիկ են. ընենց որ իրանց բանը եօլայ կտանեն:

— Դու, ուրեմն, չէիր կարող գոնէ քաղաքի դպրահոցը ուղարկել նրանց, կրկին մէջ մտաւ Պետրոսը և այս անգամ, արդէն, զրգոռւած:

— Ինչո՞ւ չէի կարող:

— Բաս ինչո՞ւ չուղարկեցիր, մեղք չէ որ չորս ածղահա տղամարդ, ինչպէս ես դու նրանց անուանում, անուսում ես թողել:

— Ընդուր որ... ամա չէ, ըտոր մասին էլ Վեդունց Սարգիսը կասի:

Տէրը հայրը դիտմամբ խոյս տուաւ Պետրոսին պատասխանելուց, որպէս զի նորէն վէճի չըռնուի նրա հետ:

— Ո՞վ է Վեդունց Սարգիսը. հարցրի ես:

— չրէն, այ, տունն ընդի ա. էն մենձ մենձ շինարուցը տակին, ասաց րահանան ցոյց տալով գիւղի հարակողմը, ուր մի ընդարձակ դարեանդի վրայ բարձրանում էին մի խումբ գեղուղէշ սօսիներ:

— Որդիքը քոնն են, ինչո՞ւ դու չես բացատրում թէ ինչո՞ւ ես նրանց անուսում թողել, հարցրեց Պետրոսը:

— Որդիքն իմն են, ըտե՛նց ա, ամա Սարգիսն էր սաբար (պատճառ) որ նրանց ուսման չղրկեցի ես: Այ, թէ ուզում էր, գնացէր, հարցրէր: Նա խելօք մարդ ա. սուտ չի խօսիլ: Ղորդ ա, գեղացի ա, ամա հարիւր րադաբացու խելք ունի գլխումը: Հարցրէր, նա ամեն ինչ տեղն ու տեղը կասի: Դէհ, շատ խօսեցի, որդիք. դուլս-ներդ ցաւացրի. կրախշէր, հըմի ես գնամ. բարով էր եկել, բարով էլ գնար...

Այս ասելով՝ տէր հայրը սղջունեց մեզ վերջին անգամ և երեսը դարձնելով ծանրաբայլ հեռացաւ:

Գ.

Ցանկանալով շարունակել մեր պտոյտը, մենք իջանք դէպի ձորակն, ուր հոսում էր գիւղի լեռնային վտակը: Չնայելով ջրի փոքրութեան, նա շարունակ խոխոջում, աղմուկ էր հանում, որովհետև իջնում էր աստիճանաւոր գահաւանդներից, որոնցից իւրաքանչիւրը, առանձին առած, ներկայացնում էր մի գեղանկար պատկեր: Վտակի ափերը քերելով՝ մենք հետզհետէ գիտում էինք այդ պատկերները և գուարճանում: Մի տեղ ժայռերը միմեանց վրայ կուտակուած, փորձում էին, կարծես, վտակի հոսանքն արդիւել. իսկ սա աւազով ու խճով նրանց խորշերը լցած՝ իւր փրփրուն ալիքները գահավիժում էր ժայռերի բարձունքից: Մի ուրիշ տեղ մոշենին, վայրի վարդը, կամ նռնենին գետակի կրկին ափերը գրաւած՝ իրենց ճկուն ոստերը դէպ իրար ձգելով և իրար շաղապատելով՝ կաղմում էին ջրի վրայ կանաչազարդ մի կամուրջ և այդպիսով հոսանքը մեր աչքերից ծածկում: Մի երրորդ տեղ ուռենին՝ կանաչագեղ ոստերն աջ ու ձախ տարածելով՝ հովանաւորում էր մի փոքրիկ ու վճիտ լճակ,

որի ջուրը, կարծես, կարկաչելուց յոգնելով՝ հանգստանում էր այդտեղ և իւր ջինջ հայելու մէջ արտացոլում թէ՛ գեղուղէշ ուռնին, թէ՛ ժայռերն ու թուփերը և թէ՛ երկնքի կապուտակը:

— Տէր Աստուած, ինչո՞ւ մարդիկ այս գեղադուարն վայրերը թողած՝ շնչասպառ են լինում ապականութեամբ լի քաղաքներում: Մի՞թէ նրանցից ամեն մէկի համար չի գտնուիլ վայելչութեան մի անկիւն այս ազատ լեռների մէջ, այս սիրուն ջրերի ափին, այս կապուտակ երկնքի տակ, բացազանչեց ընկերս՝ շրջապատող տեսարաններից զմայլուելով:

— Իսկ դու կարծում ես թէ բնութեան այս գեղեցկութիւնները անաղարտ կմնային եթէ մարդիկ հաստատուէին այստեղ, հարցրի ես նրան:

— Բնութեան գեղեցկութիւնները... ինչո՞ւ չէ, ո՞վ կաղարտէր նրանց:

— Նոյն ինքը մարդը: Նա չի կարող ապրել՝ առանց այդ գեղեցկութիւններն եղծանելու, առանց իւր շուրջն աւեր ու ապականութիւն սփռելու: Ընդհակառակն, աւելի լաւ է որ մարդկանց մեծամասնութիւնը խոնուած է քաղաքներում. այդպիսով, գոնէ, բնութիւնը աւելի քիչ է տուժում և նրա գեղեցկութիւններն աւելի քիչ են աղարտւում: Իսկ դրանցով զմայլիլ գիտցող սակաւթիւ արարածների համար՝ բնութեան մէջ տակաւին մնում է մի բան, որն այդ սակաւթիւները կարող են վայելիլ:

— Դու իրաւունք ունիս... պատասխանեց ընկերս՝ մի փոքր մտածելուց յետ. — մարդը, արդարեւ, բնութեան եղծանիչն է. ի զուր են կեղծաւորները «բնութեան զարդ» անուանել նրան. իմ կարծիքով խոզը աւելի քիչ է վնաս պատճառում բնութեանը քան մարդը: Ինչ ես կարծում, Մուքի, դարձաւ ընկերս հիւրընկալին — եթէ վեց ամիս շարունակ հարիւր խոզ պահէիր այս ձորում, նրանք շուտ կըփչացնէին այս տեղերը, թէ՛ եթէ այդքան ժամանակում հարիւր մարդ ապրէր այստեղ:

— չէր օրհնած. խոցն լինչ ա, որ ինչ փչացնի. պատասխանեց գիւղացին ժպտալով. — նա մի խեղճ հայկան ա. թէ կաթուկից, բանից պտաւ կուտի, թէ չէ, էնա սաղ

օրը խստալով ման ա գալու ու իրա համար արածի. ծառը չի պոկելու, քարը չի շուռ տալու: Ամա թէ որ հարիր մարդ ապրի ըստեղ, վեց ամիս չէ, վեց շաբթումըն էլ վերանայ (աւերակ) կանի սաղ ձորը: Քոյերը կըրակ կտայ, ծառերը կկոտրատի. կանաչը կը մուռտառի (կապականէ), հս հր մէկն ասեմ:

Այսպէս խօսակցելով մենք անցանք ուրիշ կողմեր, գիտեցինք հինաւուրց ջրաղացը՝ իւր հնատարազ շէնքով ու կազմութեամբ. պտուեցիներ գլղացւոց մի քանի պարտէզները, որոնք ընկած էին գետի տափարակի ուղղութեամբ. գիտեցինք գրանց մէջ գտնուող մեղուանոցները, իրենց հնաձև, չափաւապատ փեթակներով, և վերջապէս, նորէն շրջան առնելով՝ բարձրացանք դէպի գիւղը:

— Երէկ, յիշում եմ, երբ արեւ այրում էր մեզ, ահա, այս սօսիւներին էի ուղում հասնել, սկսաւ խօսել Պետրոսը՝ երբ մօտեցանք մենք այն բարձրավանդակին, որի վրայ քահանայի ցոյց տուած սօսիւներն էին բարձրանում, — այժմ էլ բաւական յոգնած ենք, անցնենք այս լանջովերը և հանգստանանք այդ սիրուն ծառերի տակ:

— Անցնենք. ասացի ես և ապա դառնալով մեր հիւր-ընկալին՝ հարցրի. — հրինն են այդ սօսիւները:

— Սօսիւն հրն ա:

— Այ, այս ծառերը:

— Բա էդ չընար ա, դու խի սօսի ես ասում, հարցրեց նա:

— Հայերէն չինարին սօսի կասեն, բացատրեցի ես:

— Որ ընտենց ա, բայտ չընարը թուրքերէն ա:

— Այո, հաստատեց ընկերս:

Գլղացին գլուխը շարժեց և ապա նորէն դառնալով մեզ՝ հարցրեց.

— Էս վար մենք չընարու անունն էլ հայեվար ասելը գիտում չենք, մեր ճարն ի՞նչ կլի, հաւատաս քանի կենանք էնքան էւելի հայկան դառնանք:

— Ինչո՞ւ, բարեկամ, մի բառ չիմանալով՝ մարդ հայկան կդառնայ, հարցրի ետ ժպտալով:

— Աղբալթիխէր, էս օր մի բառը կմոռանանք, էգուց էրկուսը. գալ օրն իրէքը. մին էլ էնա կտեսնես որ

խօսարի կէսը հայրեկար ենք խօսում կէսը թուրքեկար։ Մարդ որ իրա ազգի լեզուով խօսիլը գիտա ոչ՝ հայկան՝ չի, բաս ինչ ա։

Ընկերս նայեց ինձ վրայ խորհրդաւոր հայեացքով և հարցրեց.

— Ի՞նչպէս ես գտնում այս գիւղացու կարծիքը։

— Ջատ բանաւոր, պատասխանեցի ես. ապա Մուրիին դառնալով նկատեցի,— ինչո՞ւ չասացիր թէ՛ ումն են պատկանում այս սօսիները։

— Էս սօսիքը Վեդունց Սարգսինն են, պատասխանեց նա։

— Հապա մըն է նրա տունը, հետաքրքրուեցայ ես։

— Յիշէ՛, այ, ծառերից դէնը. կտուրն ըստիան էրևում ա, ցոյց տուաւ գիւղացին։

— A propos, այդ Վեդունց Սարգսից մի հարցնենք թէ՛ ինչո՞ւ է բահանային արգիլել իւր որդիքը ուսման զրկելու, խօսեց Պետրոսը։

— Անշուշտ կհարցնենք, երևի մի պատճառ կունենար. բայց նախ հանգստանանք այս սիրուն ծառերի տակ, յարեցի ես։

— Լաւ կըլի, գնացէք. էդ ծառերի տակը որ նըստէք կմխիթարուէք. ես էլ մի մեր գիւմովն (գոմովն) անցնեմ, էլ շուտ եղ կգամ տուն, ասաց հիւրընկալը։

— Դու ուրեմն չե՞ս վալիս մեզ հետ, հարցրեց ընկերս։

— Չէ, ձեզ մատաղ. էս անգամ դուր մենակ գնացէք, պատասխանեց գիւղացին և ճանապարհը ծռեց։

Ըստ երևութին, նա չկամեցաւ ընկերանալ մեզ, վախենալով թէ՛ մի գուցէ Պետրոսը դարձեալ իւր անտակտ հարց ու փորձով ամաչեցնէ իրեն Վեդունց Սարգսի առաջ, որի ով լինելը, սակայն, մենք չգիտէինք։

Երբ այս մասին իմ կարծիքը յայտնեցի Պետրոսին, նա ուսերը թոթուելով ասաց.

— Ջատ կարելի է... բայց և այնպէ՛ս նա ինչո՞ւ պիտի ամաչի. եթէ ես, մինչև անգամ, շատ յիմար բաներ էլ խօսեմ։

— Պամաչի նրա համար, որ դու իւր հիւրն ես. Չե՞ս յսել հայկական առածը թէ՛ «գիժը չի ամաչիլ գժի տէրը կամաչի»։

— Պետրոսը յառեց աչքերը ինձ վրայ, կարծես, կամենալով հարցնել թէ՛ մի՞թէ ես այնքան անմտաբար եմ խօսում որ ամաչացնում եմ, նոյն իսկ, մի հիւրընկալ գիւղացու:

— Այդպէս է բարեկամ, շարունակեցի ես, անհաբերութիւնը վնասում է ամենքին իսկ քեզ առաւել եւս: Խորհուրդ եմ տալիս՝ չշտապել երբէք կարծիքներ յայտնելու՝ եթէ գիտես թէ դրա համար ժամանակ ունիս դեռ: Հին փիլիսոփաների պատուէրը՝ «քիչ խօսիր և շատ լսիր» ամենից աւելի դու պիտի կատարես:

— Այս անգամ պիտի աշխատեմ բոլորովին չխօսել, միայն թէ դու կարողանաս ինձ հետաքրքրող հարցերն առաջարկել այդ գիւղացուն: Ճիշդն ասած, ես շատ եմ ցանկանում իմանալ թէ ինչո՞ւ նա իւր հարեաններին այդպիսի յետադէմ խորհուրդներ է տալիս: Ես շատ գիւղերում եմ եղել և միշտ էլ զրոյցներ եմ ունեցել գիւղացիների հետ. բայց ինձ հրբէք չի պատահել հայ դեղջուկ, որ ուսման և կրթութեան դէմ խօսէր: Ընդհակառակն ամեն մինի փափաքը եղել է այն՝ որ կարողանայ՝ ուսում տալ իւր որդուն: Եւ այդ՝ ես համարել եմ հայ գիւղացու ամենահամակրելի գծերից մինը: Այժմ ինձ թւում է թէ այդ Սարգիսը, որի մասին խօսում ենք, նախապաշարեալ ապուշի մէկը պիտի լինի:

— Դու դարձեալ շտապեցիր քո կարծիքն յայտնել, առանց այդ մարդուն տեսած կամ լսած լինելու, նկատեցի ես:

— Ով որ իւր ընկերին խորհուրդ է տալիս՝ թողնել որդուն անուսում, նրան կարելի է ապուշ անուանել, նոյն իսկ առանց նրան տեսած կամ լսած լինելու:

— Բայց կարող է, նա և, պատահել, որ այդպիսի խորհուրդ տալու համար՝ մարդ ունենայ մի բանաւոր պատճառ:

— Բանաւոր պատճառ... խելագարունը ես, ի՞նչ է. մի՞թէ կարելի է դրա համար բանաւոր պատճառ ունենալ:

— Գուցէ այդ Սարգիսն ունի:

— Անկարելի է: Մի մարդ, որ պաշտպան է հանդիսանում տգիտութեան, նա չի կարող որ և է ուրիշ պատճառ. ունենալ, բացի այն՝ որ կլինի ապուշ, կամ խելա-

դար. Իսկ այդ Սարգիսը եթէ ապուշ չէ, անշուշտ այն ցեղերից մինն է, որոնք այսպիսի անյայտ անկիւններում ապրելով՝ զուարճութիւն են համարում իրենց համար ժողովրդի միտքն ու հոգին թունաւորելը: Միթէ, արդարեւ կարելի է ուսման ու գիտութեան դէմ խօսել. այդ միևնոյն է, թէ ասես, եթէ խաւարը աւելի դիւրեկան է քան լոյսը:

— Երբեմն խաւարը ոչ միայն դիւրեկան, այլ և աւելի օգտաւէտ է լինում, նկատեցի ես ժպտալով:

— Լռիր, լռիր, խելքդ ցնդել է. լաւ է որ ոչ ոք չէ լսում մեզ. այդ իմաստութիւնը սրտեղից ես ամբարել... իրար ետեից վրայ տուաւ Պետրոսը:

— Տեսա՞ր որ էլի շտապեցրիր:

— Հապա ի՞նչ ասեմ, միթէ խաւարը երբ և իցէ կարող է դիւրեկան կամ օգտաւէտ լինել մարդուն:

— Իսկ եթէ մարդու աչքերը հիւանդ կամ վնասուած լինին:

— Այդ ուրիշ բան է. դու նիւթական լուսի ու խաւարի մասին ես խօսում: Չափազանց պայծառ լոյսը, այո՛, հաճելի չի լինում վնասուած աչքերին:

— Հոգւոյ ու մտքի աչքերն էլ երբեմն վնասուած կամ հիւանդանում են:

— Ուրեմն դրանց էլ հոգեկան կամ մտաւոր խաւարն է օգտում:

— Եթէ չէ օգտում, դէթ, հանգստութիւն է բերում: Կան դեղեր, որոնք չեն բուժում սուր ցաւ պատճառող հիւանդութիւնը, բայց առ ժամանակ թմրեցնում են նրա պատճառած ցաւերը: Հիւանդն այդպիսի դեղը հաճութեամբ էր ընդունում:

— Այդ մէկի միտքը ես չեմ հասկանում:

— Այդ էլ, կհասկացնեմ Վեդանց Սարգսի կարծիքնիրը լսելուց յետ:

Այսպէս խօսակցելով՝ մենք աւարտեցինք զարիւկերը և մօտեցանք սօսիներին: Դրանք հինաւուրց ծառեր էին, թուով մի քանի հատ, որոնք իրարից անջատ բուսած էին գիւղի վրայ իշխող այդ դարեանդի վրայ: Նրանց վիթխարի բունները՝ բարձր ու զեղուղէշ բազուկներով և լայ-

նատարած ոստերով՝ գրաւել էին հարթավայրի մեծագոյն մասը։ Սաղարթախիտ ճիւղերի հովանին ծածկում էր ոչ միայն կանաչազարդ տափարակն ու դարևանդի լանջերը, այլ և Վեդանց Սարգսի տունը, որ գտնւում էր հարթավայրի արեգընդէմ կողմը, և արտաքինով զանազանւում էր գիւղի հասարակ տներէց։ Նա առջնն ունէր ընդարձակ բակ, որի մի մասում գետեղուած էին դոմն ու հորթանոցը, իսկ ետեից՝ պտղատու ծառերի մի պարտէզ, որ ոռոգւում էր լեռնալանջի կողմից իջնող մի առուակով։

Ի՞նչ հրաշալի հովանոց է, ճիշդ որ Աստուածաշէն, բացականչեց ընկերս և նստելով փոքրիկ կոճղի վրայ, որ դրւում էր սօսիներից մինի տակ իբրև նստարան, հանեց գլխարկը և ճակատի քրտինքը սրբելով՝ շարունակեց. — նստիր, բարեկամ, և բացատրիր ինձ թէ՛ ինչու «անտառի լաւ տանձը արջն է ուտում»։

— Ո՛ր տանձի և ո՞ր արջի մասին է խօսքդ, հարցրի ես, նստելով նոյնպէս կոճղի վրայ։

— Ահա, այս սիրուն հովանոցի, որ արժանի էր գեղանի մի իշխանուհու սեփականութիւնը լինելու, բայց որ վիճակուել է մի ապուշ գիւղացու։

— Մի գեղանի իշխանուհու... այն, իրաւունք ունիս, յարեցի ես ժպտալով, և, անշուշտ, այնպիսի իշխանուհու, որ նորատի լինէր, քնքոյշ և գեղահասակ, գրաւիչ դէմքով, կախարդող աչքերով և, մի և նոյն ժամանակ, անմեղձ ինչպէս հովտի շուշանը և կեանքով լի՝ ինչպէս զարնան առաւօտը...

— Դրանք արդէն աւելորդ մանրամասնութիւններ են։

— Հոգ չէ, լսիր։ Եւ այդ գեղեցկուհին ապրում լինէր այստեղ հոյակապ դղեակի մէջ, չրջապատուած գեղանի նաժիշտներով։ Եւ մի գեղեցիկ օր, զուրո որսորդական հագուստներդ հագած, որսողի մախաղն ու հրացանը ուսիդ, որսկան շունը հտեիցդ ձգած՝ անուպաս կերպով յայտնուէիր այստեղ։

— Լաւ, կատակդ թող։

— Եւ տեսնէիր որ այս սօսիների հովանիում, չքեղ զահաւորակի վրայ՝ հանգստանում է դղեակի մանկամարդ տիրուհին և Մորփէոսն իւր քնաբեր թևերով նինջ է սքփ-

ուել նրա գեղանի աչերին, իսկ լեռնից իջնող այս առուակը օրօր է երգում նրա ականջին... Դու, ի հարկէ, խոլոյն, հիացմունքից այլալուծ, յետ կրաշուէիր այս բնի ետեւը և գողունի հայեացքով դիտելով գեղեցկուհուն՝ քեզ ու քեզ կասէիր. — «Օ՛, եթէ ես իրաւունք ունենայի չոգել սրա առաջ և ազօթել...»: Եւ ապա մտածելով որ դու այդ կարող ես անել՝ առանց գեղեցկուհուց տեսնուելու և նրանից նախատուելու, կշոգէիր և կազօթէիր.. Քո այդ վարմունքը, ի հարկէ, կզարմացնէր քո շանը և նա իւր այդ ղգացմունքը արտայայտելու համար՝ կսկսէր հաջել: Այդ անսպաս ձայնից կզարթնէր գեղեցկուհին և տեսնելով քեզ իւր առաջ ծնկաշոգ, բարկացայտ ձայնով կրացագանչէր. — «Մ՛վ ես դու, յանդուգն արարած, որ համարձակում ես խանգարել իմ մենաւոր հանդստութիւնը»: Եւ մի ականթարթում դուրս կթափուէին գլեակից նաժիշտներն ու ծառաները և սլարանով կապկպելով քեզ, կառաջնորդէին դէպի գլեակի զնդանը...

— Լաւ, բաւական է:

— Սպասիր վերջացնեմ. — Յետոյ մի սիրուն օր գեղանի իշխանուհին իւր պարտիզում գրօսնելիս կլսէր որ մինը երգում է իւր զնդանում մի շատ տխուր, բայց հրաշալի երգ: Նա յանկարծ կմտաբերէր բանտարկեալ որսորդին, բերել կտար նրան իւր մօտ և մանրամասն հարցաքննելով կիմանար որ դու չոգել էիր իւր առաջ ոչ թէ իրեն անարգելու, այլ պաշտելու նպատակով: Աստիճառ արկածներով լի անցեալի պատմութիւնը լսելով կը դորովուէր քեզ վրայ, կսիրահարուէր և հետդ ամուսնանալով՝ իւր սրտի և գլեակի իշխան կկարգէր քեզ:

— Ինչո՞ւ համար է, վերջապէս, այդ ռոմանտիք կատակը, հարցրեց ընկերս, այս անգամ, արդէն, բարկանալով:

— Նրա համար որ դու և քեզ հետ էլ չատերն այն երիտասարդներից, որոնք, իրենց ասելով, գիշեր ու ցերեկ ժողովրդի ցաւերը դարմանելու վրայ են մտածում, որոնց մշտական գրոյցը գիտութեան վերջի խօսքի, բարձր գաղափարների և ազատ մտքերի համար է լինում, չեն կարողանում հանդուրժել, երբ տեսնում են որ՝ խեղճ արջին

մէկը անտառում գտել է մի տանձ և ուտում է. չեն կա-
րողանում ներել, որ այս սիրուն սօսիները պատկանում
լինին մի խեղճ գիւղացու և ոչ թէ մի գեղանի իշխանունու:
Կարծես բաւական չէ, որ այդ իշխանունի կոշուածները
և՛ գեղեցիկ են, և՛ հարուստ, և՛ բազդից գուրգուրուած,
գեռ նրանք պէտք է տիրեն, նաև, երկրագնդի բոլոր գե-
ղեցիկ անկիւններին: Գնյ արդեօք այդ խօսքի մէջ խելք,
արդարութիւն, կամ ազատ մտածութիւն, որով սիրում
էր դուք ամեն տեղ պարծենալ:

— Սպասիր, բարեկամ, դու ինձ չհասկացար, հետե-
ւապէս և իմ վերաբերմամբ արած դիտողութիւնդ անտեղի
է: Ես, ի հարկէ, միշտ կցանկանամ որ երկրագնդի վրայ
գտնուած լաւագոյն անկիւնները, պարարտ հողերը, պըտ-
ղաբեր հովիտները և այն պատկանեն միայն խեղճերին,
ճակատի քրտինքով ապրողներին և ոչ թէ բազդից երես
առած մարդկանց: Սակայն սօսիների մասին ասածս բա-
ցառիկ նշանակութիւն ունէր, հետևապէս և դու ուրիշ
կերպ պիտի հասկանայիր: Ես ուզում էի ասել թէ՛ որով-
հետև Վեպունց Սարգիսը մի խաւարամիտ և ուսման ու
գիտութեան դէմ խօսող ու գործող մարդ է, ուրեմն
չարժէ որ այս գեղավայրը պատկանէ նրան:

— Լաւ, կնխորդներ թէ այդպէս է, հապա ինչո՞ւ
չասացիր թէ՛ լաւ կլինէր որ այս սօսիները պատկանէին
մեր հիւրընկալ Մուրիին, կամ մի ուրիշ, քո կարծիքով
աւելի ուսումնասէր, գիւղացու. այլ ցանկացար որ նա
լինի մի գեղանի իշխանունու սեփականութիւն:

— Ասացի հէնց այնպէս, առանց մտածելու:

— Ուրեմն ասել ես աւելի անկեղծօրէն. բան կարող
էիր ասել՝ եթէ մտածէիր: Առաջին դէպքում դու արտա-
յայտել ես քո իսկական զգացմունքը, մինչդեռ երկրորդ
դէպքում պիտի աշխատէիր վարագուրել այդ զգացմունքը
և ասել այն՝ ինչ որ, առհասարակ, ընդունուած է ասել՝
լուսամիտ և ազատախոհ երևալու համար:

— Ո՛չ, հազար անգամ ոչ:

— Այո՛, հազար անգամ այո՛: Ինձ համար նշանակու-
թիւն ունի այն, ինչ որ ասացիր առանց մտածելու: Մի
աշխատիր արդարանալ: Դրանով միայն ծանրացնում ես

յանցանքդ: Թէ դու և թէ նրանք, որոնք հրապարակն աղմկում են արդարութեան և ազատամտութեան անունով. ստում էք միշտ ու կեղծում: Եւ դուք մեղաւոր չէք: Մի ժողովուրդ, որ մօտ հազար տարի ապրել է ստրկական կեանքով, չի կարող ծնել այնպիսի որդիք, որոնք ազատ մտածելու հետ միասին՝ կարողանային, նաեւ, ազատ գործել: Ազատամտութեան գլխաւոր յատկանիշը այն է՝ որ նախ՝ ներողամիտ աչքով նայես ընկերոջդ թերութեան և սխալանքների վրայ. երկրորդ՝ ցանկանաս որ նա ևս վայելէ այն բարիքները, ինչ որ դու վայելում ես, կամ կցանկանայիր վայելել, և երրորդ՝ որ նրան էլ իրաւունք տաս խօսելու կամ գործելու այնպէս, ինչպէս որ դու ես խօսում կամ գործում: Բայց ձեզանից քանիսն մէջ կարելի է գտնել այսօրինակ ազատամտութիւն: Թուրքը մի լաւ առաջ ունի, որ ասում է՝ «կաթի հետ մտածը՝ հոգու հետ դուրս կգայ», Այս ճշմարտութեան մենք հանդիպում ենք ամեն քայլափոխում: Թէ ինչպէս, բացաղբիւմ: Մեր խօսքն ու գործը, առ հասարակ, չեն յարմարում իրար: Խօսքն առաքինական է, գործը՝ մոլեկան: Ներքու ներ կարգում ազատամտութեան և արդարութեան համար, բայց առանց խղճահարուելու բռնաւում մեր մրցակցի վրայ և կամ ընկերի իրաւունքը յափշտակում: Դրուատում ենք գութն ու բարեգործութիւնը, և սակայն առանց ամաչելու, հանում մեր եղբօր վերջին շապիրը, առաքելով թէ դա մեզ է պատկանում: Ինչու է այս այսպէս: Նրա համար որ «կաթի հետ» միասին ստրկութեան, բռնութեան և արդարութեան շատ սաղմեր մտել են մեր արեան մէջ և նրանք միայն մեր «հոգու հետ պիտի դուրս գան»:

— Դու չափազանցում ես:

— Չեմ չափազանցում, այլ ասում եմ ճշմարտութիւնը: Եւ այդ դէպքումն էլ, ինչպէս, ասացի, անպայման չեմ մեղադրում ոչ բեզ, ոչ քո նմաններին: Ի վերջ է աշխարհը հայհոյում հրէաներին, թէ նրանք չեն պարապում ծանր աշխատանքով, թէ նրանք երկշոտ են, խաբող, վաշխառու և այլն: Այդ հօ իրենք չեն այդպէս արիւ իրենց, այլ աշխարհի բռնապետութիւնը: Եթէ այս-

օրուայ հրէան փախչում է աշխատանքից, այդ նրա համար է՝ որ նրա երակներում դեռ վազում է եղիպտացուց աղիւտէ դործարաններում չարաչար աշխատող հրէայի արիւնը: Եթէ նա ստում է ու թագդնում, այդ նրա համար է՝ որ հրէական արունները խեղդող Փարաւոնի և Երուսաղէմի գերեալներն այրող Նարուզոդոնոսորի ներչնած սարսափը դեռ հալածում է նրան: Եթէ նա խնամում է և պինդ է բռնում ոսկու քսակը, այդ նրա համար է՝ որ նոյն ոսկու վօրութեամբ հին բռնակալների կատաղութիւնը մեղմող և խարուկահանդէսների կրակը մարող հրէաների հօգիւնները դեռ շնչում են այսօրուայ հրէայի ականջին թէ՛ «ոսկու մէջ է միայն քս փրկութիւնը»: Այս տեսակէտից էլ կարող ենք նայել մեր բարոյական շատ թուլութիւնների վրայ: Եթէ իրաւ է որ զարերի բնութայքում մեր հայրերն հեծել են անյուր բռնութիւնների տակ և նրանց թողնորն ու թողնորդները շարունակ ծառայել անիրաւութեամբ ու անարդարութեամբ իշխող բռնակալների կամքին, ինչո՞ւ պիտի զարմանանք եթէ նրանց որդիներից մինը, թէկու՞ղ Պետրոս Մինարեան անունով, այնքան մեծ նշանակութիւն տայ իշխանին, կամ իշխանուհուն, որ մինչև անգամ «յանկանայ» Վեդունց Սարգսի սօսիւնները յատկացնել նրանց:

— Եթէ իմանամ թէ իմ մէջ խօսել է ոտրկամտութեան հոգին, յուսահատութիւնից ինձ կսպանեմ:

— Ինչո՞ւ ես յուսահատում, դու հօ մենակ չես. քեզ նման հազարաւորները կան: Բացի այդ, ես քեզ կարող եմ մխիթարել, նաեւ, մի ուրիշ բացադրութեամբ: Այդ այն է՝ որ մարդ արարածը, որքան էլ որ զարգանում և զիտութեան լուսով լուսաւորում է, այսուամենայնիւ նա իւր մէջ դեռ կրում է այն հին մարդի բնազդումները, որ վայրենութեան դարիչրջաններում ապրելով՝ վախենում էր փայլակից ու որոտից, որ ստեղծում էր իւր համար գերբնական և անտեսանելի ոյժեր ու նրանց երկրպագում ու զոհում: Այն ժամանակներից սկսած՝ մարդը սովորել է՝ հպատակել գերազանց ուժին և նրա վրայ նայել հիացմունքով: Այդ հպատակութեան ու հիացման մէջ՝ նա գոհութիւն է գտնում և շատ տկարամիտներ մինչև անգամ

անհանգստանում են, երբ տիրող, կամ բռնացող ոյժը վերանում է մէջ տեղից: Այդ առաջ է գալիս նրանից, որ տկարամիտը վախենում է թէ մի քույր ավնուատում գազանի տեղը բռնէ իրեն հաւասար մի ոչխար... Նա տեսել հմ զարկացած և, ինքն իրեն ազատախոհ համարող մարդ, որ զառնացել ու սրտմտել էր՝ իմանալով՝ որ սեպհական աշխատասիրութեամբ յառաջադիմող անտոհմիկ մի գաւառացի գնել է Թիֆլիսում՝ անհաշիւ չռայութեամբ հօր գոյքը վատնող մի իշխանի կալուածքը: Նա սրտմտում էր ոչ թէ նրա համար՝ որ իշխանը շուայտ էր կամ անառակ, այլ նրա համար որ անտոհմիկ գաւառացին տիրում է իշխանական կալուածքին: Ուրեմն զարգացած մարդը չէր մեծագրում աշխատասիրութիւնն ու գործունէութիւնը, որովհետեւ նա այդ տեսնում էր անտոհմիկ գաւառացու մէջ: չէր էլ զարշում անառակութիւնից ու շուայտութիւնից, որովհետեւ դա՛ իւր աչքում մեծ համարուող իշխանի ունակութիւնն էր: Այսպիսով ուրեմն, այդ զարգացած մարդու մէջ միաժամանակ գործում էին թէ նախկին վայրենիի ստրկական բնագոյր և թէ գոհնիկ նախանձը, որ թոյլ չէր տալիս նրան՝ ծագումով իրեն հաւասար գաւառացուն տեսնել իշխանական կալուածքի տէր: Այս տեսակէտով էլ ես բացադրում հմ բո արտայայտած ցանկութեան միտքը:

Պետրոսը լուռ էր և չէր պատասխանում: Նա կարծես, որոճում էր իմ ասածները՝ նրանց մէջ հերքելի կէտեր գտնելու համար: Բայց երբ ես հարցրի՝ համաձայն ես ինձ հետ թէ՞ ոչ, նա պատասխանեց.

— Քո ենթադրութիւնները վիճելի կէտեր չառ ունին. բայց որպէս զի մեր խօսքը չերկարի, ես ոչ մի առարկութիւն չեմ անում: այդ մասին կխօսենք ուրիշ ժամանակ: Այժմ դեռ գնանք սօսիների տիրոջն այցելելու:

Այս ասելով՝ նա վերկացաւ տեղից: Եւ ևս հետևեցի նրան:

Դ.

Վեպունց բակը մտնելով՝ մենք ոչ ոքի չպատահե-

ցիւր: Այդտեղ լռութիւն էր տիրում: Եթէ գոմի դրան մօտ կապած ուր չլինէր, որը թէ առջև թափած խոտը ու տում և թէ մեզ էր նայում, այլ և պառաւ, ուժազուրկ շունը, որ սրահի շքարանից ելնելով՝ մի երկու բերան ծուլարար հաջեց և ապա նորէն բակի մէջ ընկած հին սայլի տակը մտաւ, մենք կկարծէինք թէ՛ այս տան մէջ կենդանի չունչ չկայ: Բոլոր նշաններից երևում էր որ մի օր այդ յարկը չէն ու փարթամ է եղել, որովհետև բացի չրեղ սօսիներից, որոնք նրա բակի մի մասն էին բռնում, տունն էլ, ըստ ինքեան դրաւում էր ընդարձակ տեղ և չինուած էր հարուստ զիւղացու ճաշակով: Նա բազկացած էր մի մեծ, բարձրաձէն օղայից և երկու ուրիշ, նոյնպէս բարձրադիր սենեակներից: Նրանց մէջ տեղում գտնւում էր ընդարձակ, սիւնազարդ սրահ: Վերջինի սիւնները տաշուած էին կաղնու հաստ գերաններից և ունէին, մինչև անգամ, խոյակներ, որոնք թէպէտ ծխից ու հնու լիւնից սևացած, այսուամենայնիւ, իրենց վրայ կրում էին հիւսնի ձեռքերի ճարտարութեան նշանները, այն է՝ զանազան քանդակներ, որոնք ներկայացնում էին կենդանիներ, բոյսեր և այլևայլ նկարներ: Բակի, գոմի և հարթանոցի ընդարձակութիւնը ցոյց էին տալիս որ այդ տունն ունի, կամ ունեցել է մի օր բազմաթիւ անասուններ: Իսկ թոնդրատան տնից հեռու գտնուիր, արդէն ապացոյց էր որ Վեդունը չէն օջախ լինելով՝ միշտ ունեցել են հիւրեր, որոնց ծխից ազատ պահելու համար՝ թոնիրը ոչ թէ ուրիշների պէս տան որահում, այլ բակի մի անկիւնումն են գետեղել: Չնայելով այս բոլորին, այսուամենայնիւ, երևում էր որ ոչ միայն նախկին կեանքը չէր ետում այդ տան մէջ, այլ և մի աւերիչ ձեռք ծանրացել էր նրա վրայ: Որովհետև տան կտուրը մի կողմից արդէն ձուռել էր, իսկ բաշերի հողը մի քանի տեղ թափուել: Երկու սենեակների պատուհանները մեծ մասամբ ապակիներից զուրկ՝ ծածկուած էին ձէթած թղթով. գոմի դուռը կրկնահան եղած՝ ընկած էր պատի տակ, իսկ հորթանոցը, մինչև անգամ զուրկ էր դրանից:

— Այստեղ մարդ չէ երևում, վերադառնանք, ասացի ես ընկերոջու:

— 2է, թող միանգամ էլ հնչակը բաշենք, գուցէ մէկը երևայ, պատասխանեց նա:

— Հնչակը ո՞րն է, հարցրի ես զարմանալով:

— Գիւղացու հնչակը չգիտեմ, սա է, այ, տես ինչպէս լաւ է հնչում: Այս ասելով նա գետնից մի քար վերցրեց և նետեց սայլի տակ պառկած շան վրայ: Վերջինս վերկացաւ տեղից և այս անգամ սկսաւ հաջել աւելի աշխուժով: Մի քանի րոպէից, արդարեւ, օդայի գուռը բացուեցաւ և այդ տեղից դուրս եկաւ աղքատ հագնուած մի պառաւ, որն յուշիկ յառաջանալով՝ մօտեցաւ ու կանգնեց սրահի սիւների մէջտեղը: Սա մօտ վաթսուոն տարեկան մի կին էր, միջահասակ ու վռիտ մարմնով, խորշոմած երեսով, կկոցուած աչքերով բայց բարի ու միամիտ արտայայտութեամբ:

Տեսնելով մեզ բախում, նա ձախ ձեռքով հովանի արաւ աչքերին, կարծես, աշխատելով՝ ճանաչել մեզ և ապա հարցրեց.

— Ում էք ուզում:

— Վեղունց Սարգսի տունը սա է, հարցրի ես, իբր չճանաչելով:

— Հա, էս ա, պատասխանեց պառաւը:

— Սարգիս-ապերը տանն է:

— Հրէն բախշումը ծառի տակը բհում (փորում) ա:

— Բախշան ո՞րտեղից գնանք, հարցրի ես:

— Այ, կիւմի կողքովնը վեր անց կացէք, դուռն ընտի ա, յայտնեց պառաւը:

Հաղիւ թէ մենք շուռ եկանք, նա աւելացրեց. — ա-մօթ չըլի հարցնելը դուք հո՞վ էք:

— Օտար մարդիկ ենք. եկել ենք ձեր գեղը տեսնելու, ասացի ես:

— Բա ո՞ր դիւան էք գալի, հետաքրքրուեց նա:

— Չատ հեռու տեղից, պատասխանեցի ես:

— Էլ հա, հօ աշխարհի էն ճնդիցը (ծայրիցը) չէք գալի. մին ասեցէք տեսնամ ո՞ր շհարից էք:

— Ես Թիֆլիզից եմ գալի, իսկ իմ այս ընկերը՝ Մոսկովից:

— Դու Թիֆլիզից ես գալի. վա՛յ րէ մատաղ ըլեմ

ես. բա խի՞ չուտ չես ասում... Այս խօսքերով պառաւր մօտեցաւ և ձեռքը տալով ինձ՝ ողջունեց այնպէս սիրով որ, ասես թէ, իւր բնորդուն, կամ որ և է հարազատին էր պատահել և ապա հարցրեց. — Մի ասա՛, քե մատաղ, մեր Վանուն (Յովհաննէսին) էլ տեսա՞ր:

— Ձեր Վանուն... կներես, նանի. չեմ ճանաչում, ասացի:

— Ընաչում չե՞ս... բա մեր Վանուն արարած աշխարհ ճնաչում ա, էդ հինց ա որ դու ճնաչում չես:

— Որտե՞ղ է լինում:

— Սուղումն ա ըլում, քե մատաղ, ատվակատ ա, գողերին ու մարդասպաններին նա ա Միբիրից աղատում: Դու խի՞ չես ճնաչում:

Պառաւր վերջին տեղեկութիւնը օգնեց յիշողութեանս:

— Այո, այո, այժմ ճանաչում եմ, այնտեղ նրան Վեդով են ասում:

— Հա, քե մատաղ, ըտենց են ասում. հմի հօ ճնաչեցիր:

— Այո նանի, ճանաչեցի:

— Տեսել ես, քե մատաղ. հինց ա, սաղ սալամաթ ա:

— Տեսել եմ, նանի, շատ առողջ է. միամիտ եղիր, ապահովացրի պառաւրին:

— Մատաղ ըլեմ քո աչքերին. էս ա հինգ տարի ա, երեսը չեմ տեսել... բոռանայ ինձ նման մերը, ասաց պառաւր ու լացակումեց:

— Ինչո՞ւ չես տեսել. այստեղ չի գալիս, հաբցրեց Պետրոսը:

— Զէ, քե մատաղ, չի գալի: Ասում ա դամ գեղումը ի՞նչ շինեմ: Ասում եմ, որդի, եկ, կողքիս նստի՛ր սկի բան մի շինիլ. եկ, որ ամեն օր էրեսդ տեսնեմ, բօյիդ, բուսածիդ եաչեմ... Ախար աչքումս մազ ա կնանչել որ քե էդ օրին եմ հասցրել... Ասում ա, նանի, ասիլ մի, էդ ըլելու բան չի...

Վերջին խօսքերի հետ՝ արտասուքի կաթիլները գլուրուեցան պառաւր խորշոմած դէմքի վրայ: Նա գլխափաթաթի ծայրով աչքերը սրբեց:

— Ինչո՞ւ ես լաց լինում, նանի. որդիդ, փառք Առ-

տուծայ, ողջ առողջ է, գործն էլ յաջողակ, քո ուզածն էլ այդ պիտի լինի, սիրտ տուի ես պառաւին:

— Հա, քի մատաղ. բա ի՞նչ ա. որտեղ ըլում ա ըլի. [Ժարի (միայն թէ) սալ ըլի... ի՞նչ անեմ թէ ես ըստի իրա կարօտը բաշում եմ. . պատասխանեց պառաւը, աչ, խատելով իւր վիշտը ծածկել: Բայց մի փոքր յետոյ աւելացրեց. — Զատ վախտ ա գիր չենք ստացել. Աստուած պահի քեզ որ իմ Վանուցը խեր խաբար բերիր...: Ապա տեսնելով որ ընկերս շարժւում է դէպի առաջ, ասալ. — Կուգէք, ըստի էլ վանումը նստեցէք, ես գնամ մեր հալելորին կանչեմ:

— Զէ, նանի, մի նեղանար. մենք ինքներս կերթանք, ձեր բախչէն էլ կտեսնենք, ասացի ես և ողջունելով պառաւին՝ առաջ անցայ Պետրոսի հետ:

— Այս ի՞նչ հանելուկ է, հարցրեց վերջինս, երբ մենք հեռացանք. — Այս մարդը Տէր. Մակուչին խորհուրդ է տալիս՝ անուսում [Թովնել իւր չորս որդիներին, մինչդեռ ինքն իւր որդուն բարձր կրթութիւն է տուել և փաստաբան չինել:

— Այդ հանելուկը լուծելու համար՝ մենք պիտի մի փոքր էլ համբերենք և ծերունուն լսենք, պատասխանեցի ես:

Պետրոսը ոչինչ չխօսեց և մենք միասին պարտէզը մտանք:

Դա մի ընդարձակ տարածութիւն էր, որի մեծ մասը ծածկում էին մի րանի շարք պտղատու ծառեր, այն է՝ խնձորենիներ, տանձենիներ, սալորենիներ և սերկելիներ, ամենքն էլ, գրեթէ, պտուղներով ծանրաբեռնուած:

Պարտիզի վերջում մի մարդ, գլուխը կապոյտ թաշկինակով կապած՝ փորում էր կիսաչոր մի դեղձենու շուրջը:

— Անշուշտ սա է Վեդունց Սարգիսը, ասացի ես Պետրոսին և նրա հետ միասին առաջացայ դէպի նրան:

Սա յաղթանկամ, բարձրահասակ, բայց մի փոքր կորարամակ ծերունի էր, մօտաւորապէս եօթանասուն տարեկան: Թաշկինակով կապած գլխի շուրջը մազ չէր երևում, բայց ընչայքն ու կարճ մօրուքը բոլորովին ճերմակ էին: Նրա դէմքի արտայայտութիւնը խիստ էր բայց

ոչ չար. իսկ աչքերը, թէպէտ ծածկուած թաւամաղ յօն-
քերով, սակայն ցոլացնում էին խելք և բարութիւն: Նա
հագած էր կոշտ կտաւէ շապիր կապոյտ նաշուրի
օձիքով, իսկ դրա վրայից սև դադաքի մի հսամաշ
արխալուէ: Վարտիրը, որ կարած էր, գիւղում գործուած
բրթէ շալից, ունէր նոյնպէս մի քանի կարկատան և սր-
րունքների մօտ սեղմուած էր սև աօլաղներով: Ոտքերին
ամրացրած էր հասարակ կաշուի տրիխներ. իսկ մէջքը
սեղմած սև կտաւի մի գօտիով:

Նշմարելով մեզ մի քանի քայլ հեռաւորութեան
վրայ, նա իսկոյն գործելուց դադարեց և բահը գեղձենու
բնին յենելով՝ առաջացաւ դէպի մեզ:

— Բարի աղոցում. Սարգիս ապեր, ասացի ես առա-
ջին անգամ, և մօտենալով՝ ձեռքս պարզեցի դէպի ծերունին:

— Այ՛ Աստոծոյ բարին. բարով էք եկել, պատասխա-
նեց նա ժպտալով և իւր կոշտ աջով մեր ձեռքը թու-
լուելուց յետ, շարունակեց. — Հաւատաս դուք էք Սհա-
րանց Մուքու յօնապետները:

Ամբողջ գիւղն արդէն գիտէր որ մի օր առաջ հիւ-
րեր են եկել Մհարանց Մուքու տունը, և մեզ, ահա, այդ
անունով էր ընդունում ծերունին:

— Այո, Սարգիս ապեր, մենք ենք:

— Բարով էք եկել, հազար բարով. կլի որ լաւ բանի
հմար ըլէք եկած, Աստօծ յաջողի:

— Մի առանձին բան չունինք, հենց ման գալու հա-
մար ենք եկել:

— Ինչ որ ա, բարի ըլի: Աշխարի շառն էներան շտա-
ցել ա, որ մարդ ջուր խմելու հմար էլ թէ տեղիցը վեր
կենայ, պտի Աստօծ կանչի որ բարի ըլի: Ձեզանից ո՞րն
ա Մինարանց Ակորի տղէն:

— Ես եմ, պատասխանեց Պետրոսը:

— Հա, րու հէրը լաւ մարթ ա, լաւ էլ հայ ա. դադ-
րը (երախտիքը) գիտում ես, պատիւ ես տալի:

— Ինչպէ՞ս կարող եմ պատիւ չտալ. բանի որ նա իմ
հայրն է:

— Հինչ գիտամ. էս այամուսնը ըսկի որդին հօրը ճը-
նանչում չի: Էդ շլապէն ում գլխի տեսնում եմ, հենց գի-

տու՛մ եմ հօր տանիւյը ջուտա ընկած (տարազիր եղած) ա:

— Զէ, ես ծնողներին շատ եմ սիրում և հենց նրանց տեսնելու համար է որ Մոսկուից վեր եմ կացել եկել:

— Հա՛. որ ըտենց ա, շատ ասրես, Աոոօժ սլահի քեզ. բարի ժառանգ ըլես. օրհնեց ծերունին և ապա դառնալով ինձ հարցրեց. — Կրախշես, քեզ ճնաշում չեմ. գուհումանցից (որոնցից) ես:

— Ես էլ մեծ տէր Օվանէսի թոռն եմ. պատասխանեցի ես:

— Աստուծոյ տղէն:

— Այո՛:

— Դէ շուտ ասա՛, հեր օրհնած. ախար բու սղորմած հերը իմ տան լաւ բարեկամն ա էլել. առանց իրար թիրաշներ կտրել: Քանի՛ քանի անգամ էս բախշումը նստել, քեֆ ենք արել — քանի՛ անգամ մեր շնարուցը տակին դուռնա դաւալով մարաքա ենք սարքել. Օղորմի քո հօգուն, Աստուծոյ, ասում էր, ա՛ Սարգիս, էս շնարիքը որ քունն ա, լաւ կլի որ տանդ գլխին մին առած (յարկ) էլ շինես, հաւ առաջը լէն ու բոլ մի թախտասլանդ (սլա տշգամ), ընենց ըլի որ՝ շնարուցը ճղները կռանան թախտաբանդի վրէն շուք անեն: Էն չախը (այն ժամանակ), ասում էր, տունդ ամարաթի (սլախտի) նման մի բան կը դառնայ. հենց որ թախտաբանդին նստես էս սարերին մտիկ տաս. ես չէ, սարինն (զովը) ընկած վախտը ընտի մի ստաբան չայ խմես, հենց կը մանաս թէ դրախտումն ես նստած:

— Եւ իրաւ, շատ լաւ է ասել. մեզ էլ հէնց այսօր ձեր շինարիքն են բերել այստեղ: Ափսոս չէ՞ որ այդ գեղեցիկ ծառերի առաջ դուք երկու յարկանի մի տուն չունենանք, յարեցի ես:

Ծերունին նայեց ինձ վրայ քննական հայեացքով, կարծես, ստուգելու համար թէ՛ արդեօք իւր սիրտը ցաւեցնելու համար շատացի այս խօսքերը: Բայց ես, ի հարկէ, ասել էի միամտաբար, առանց իմ խօսքերին մի առանձին նշանակութիւն տալու: Սակայն յետոյ իմացայ որ դրանք ծերունու սիրտը խոցած սլիտի լինէին անշուշտ:

— Լաւ ես ասում, որդի, շատ լաւ կլէր որ շինի,

ամա ի՞նչ անեալք... —

— Հա, ինչո՞ւ չչինեցիր։

Ծերունին փախանակ պատասխանելու նայեց իւր շուրջը, ապա դառնալով մեզ՝ ասաց։

— Էս խի ենք ըստի կաղնել. գնանք էյվանումը թախտի վրէն նստենք, եդոյ կխօսանք։ Կբախէք, մարդ որ ծերանում ա, մարիֆաթով ժաժ գալն էլ ա մոռա նում... գնանք, ըսենց կաղնած կնեղանաք։

— 2է, Սարգիս ապիր, այստեղ աւելի լաւ է, այ, ախ սիրուն ծառի տակը կնստենք, ասացի ես։

— Լաւ, որ ըսենց ա, թող մի խալիչա բերին... Ախշի հէյ, ա Սաւակիւ, մի խալիչա զրկի ըստեզ, ձայն տուաւ ծերունին դէպի տան կողմը։

Մի բանի րոպէից յետոյ, մի փոքրիկ, աղքատ հագնուած աղջիկ, մի հին դորզ բաշ տալով բերաւ փռեց ծերունու ցոյց տուած տեղը։ Վերջինի հրաւերով մենք նստանք դորզի վրայ։

— Հա, ասում ես թէ՛ խի չչինեցիր, շարունակեց ծերունին ընդհատուած խօսակցութիւնը. լաւ ես ասում, որդի. որ չինած ըլէի, հմի էս ա դուք որ եկել էք, կը տանի ու կնստայնի էն հովհար թախտաբանդումը. ու մի թիքա հաց կդնի առաջներիդ... ամա դէ կարացի ոչ...

— Եսնի փոյ շունէիք, հարցրեց Պետրոսը։

— Փոյ... ընչի՞ չունի, փոյ էնքան ունէի, որ մի ատաժ չէ, էրկուս էլ կշինէի։

— Հասլա, ինչո՞ւ չչինեցիր, յարեցի ես։

— Նոյի ագռաւը չթողեց, որդի, Նոյի ագռաւը։

— Նոյի ագռաւը։

— Հա։

— Ո՞րն է Նոյի ագռաւը, հարցրի ես զարմանալով։

— Նոյի ագռաւը պիտում չիս հրն ա։

— Ոչ։

— Բաս դու ոկի յուսումարանումը կարդացել չիս։

— Կարդացել եմ։

— Դէ, էնա վարժապետը ասած կլի թէ հնվ ա Նոյի ագռաւը, էլ խի ես ասում թէ՛ պիտում չիս։

— Զրհեղեղի՞ ժամանակի Նոյի ագռաւն ես ասում։

— Հնա, բա էլ ուրիշ ինչ նոյի ազուա կայ:

— Այն ազուան է, որ չի թողել բեզ տունդ շինելու:

— Հնա, հէնց համին (խոկ և խսկ) էն ազուաւ:

Ես դժուարութեամբ էի ծիծաղս զսպում, իսկ Պետրոսն արդէն քահ քահ ծիծաղում էր:

— Խի ես ծիծաղում, որդի, հարցրեց ծերունին ընկերիս:

— Հապա, ինչ անեմ որ չծիծաղեմ. ասում ես նոյի ազուաւ չի թողել որ տունդ շինես: Առաջինը՝ ազուաւը հնց կարող է արգելել բեզ բո տունը շինելու, երկրորդ՝ նոյի ազուաւը մինչև այսօր ապրում է որ բեզ արգելի:

— Բաս չի ապրում:

— Ի հարկէ ոչ:

Ծերունին ժպտաց: Սակայն նրա այդ ժպտի մէջ այնքան ծաղր կար ուղղուած դէպի ընկերս, որ ես չկարողացայ իմ հետաքրքրութիւնը զսպել:

— Բացատրի՛ր, աղաչում եմ, ինչ ազուա է այդ, կամ ումն ես դու ազուա անուանում, խնդրեցի ես:

— Առաջ դու ինձ ասա, էդ սգուաւի պատմութիւնը գիտում ես թէ ոչ:

— Ինչպէս չէ:

— Դէ պատմի՛ր:

— Ի՞նչը պատմեմ. ջրհեղեղի պատմութիւնը:

— 2է, էդ ես քեզանից լաւ եմ ըմանում: 2ասես թէ՛ Սարգիս ապերր գեղացի ա, զատ չի գիտալ: Վանքումը իրեք տարի կրդացել եմ. իրեք տարի էլ կէս-դէրութիւն (տիրացութիւն) եմ արել: Աստուածաշունչը էրկու անգամ անց եմ կացել (կարդացել եմ):

— Ուրեմն միայն ազուաւի պատմութիւնն ես ուզում:

— Հնա:

— Էհ, նա մեծ պատմութիւն չունի: Երբ նոյի տապանը Արարատ սարի վրայ կանգնեց, այդ ժամանակից բառասուն օր անցած՝ նոյր տապանի պատուհանը բացաւ և դուրս թողեց ազուաւին, որպէս զի իմանայ թէ ջրերը ցամաքել են թէ ոչ: Բայց ազուաւը դնաց ու չը վերադարձաւ:

— Խարար չբերեց նոյին:

—Այո:

—Բա խի՞ յետ չդարձաւ:

—Յայտնի չէ. դրա համար Աստուածաշնչումը բան չկայ գրած:

—Գիտում եմ բան չկայ գրած. ամա դու ի՞նչ ես փիքը անում, խի՞ յետ չը եկաւ:

—Ազուար ծանրամարմին թռչուն է, երևի շատ թռչելուց յոգնելով՝ ընկաւ ջրի մէջ ու խեղդուեցաւ, յարեց Պետրոսը:

—Հը... Ժպտաց ծերունին. էդա ձեր յուսումնարանումը ըդենց խամ են թողում ձեզ է՝ ազուարը խեղդուող ջանաւար (զազան) ա:

—Ապա, ձեր կարծիքով ինչո՞ւ չվերադարձաւ, հարցրի ես:

—Նրա համար, որ քերձերի գլխին, եա չէ, սարերի գօշին մարդի, եա հէյվանի ջամգաք (գէշ) տեսաւ, վրան ընկաւ ու սկսեց լափիլը: Խի՞, ազուարը մտածիլու էր թէ՛ ընտեղ տապանումը նոյը աչքը ջուր կտրած ինձ ա ըսպասում:

—Կարելի է այդպէս է:

—Ոչ թէ կարելի ա, հէնց դրուստն էս ա որ ասում եմ:

—Թող այդպէս լինի. միայն ասան տեսնենը այդ ագուան ինչպէս արդելեց քեզ քո տունը շինելու, հարցրի ես:

—Հինչպէս արդելեց. մը խրէ մաջալ տու, ասեմ...

Այս խօսքերով ծերունին գլխի թաշկինակը հանեց և կոշտ ձեռքով ճաղատ դուխը շոյելով ու զովացնելով՝ շարունակեց:

—Գիտում էք հինչ կայ. Աշխարհումս առանց Աստծու բան չի ըլլում. ըսկի տերին էլ ծառիցը տափը չի ընկնում: Հալրաթ ըս էլ Աստծու կամքն էր որ ըսենց էլաւ:

Ծերունին դարձեալ լռեց. ապա նորէն գլխի թաշկինակը կապելով շարունակեց:

—Հինչ որ պտի պատմեմ, հինուց բան ա. կլի որ քսանհինգ տարի ըլլի. եա չէ էրսուն. էն չախը ես հլա բաբաթ (բաւական) ջահել էի: Մի օր Օսէփ վարդապետը եկաւ մեր տուն: Օսէփ վարդապետի անումը լսած կնք. հարցրեց ծերունին:

—Ոչ, պատասխանեցի ես:

—Հա, լսած չէք ըլի, քուք ջահել էք: Նրա մեղքը, հաւատաստասը եւս տառնեցի ու տարի ըլի: Աստուծ հոգին լուսաւորի: արդար մարթ էր, ասիլ հոգեորական: Վանքի վանահայրն էր. շուտ շուտ կգար մեր տուն. կը նստինք էս ծառերի շուքումը, գրից կանխէք: Ողորմած հոգի րու հերն էլ շաա կսիրէր նրան: Էնա մի օր եկաւ տեսաւ սր գերաններ եմ բերել տուել որ տախտակ քաշել տամ. գեղականի հետ էլ խօսում եմ որ քար ու կիր բերի:—Ս Սարգիս, ասեց, էդ քնչի հմար ես թաղարիք (պատրաստութիւն) տեսնում:—Հայր սուրբ, ասեցի, ծառայ եմ քե, ուզում եմ տանս գլուխը շինել տամ: Մեր աղա Ասատուրն էլ ա խորհուրդ տալի: Ես էլ տեսնում եմ որ լաւ կրի: Ափսոս ա որ էս լաշին (գեղուղէշ) շնարուցը առաջին էրկու ատաժանի մի տուն չըլի, որ եկող գնացողը նրա հովհար թախտաբանդումը նստի մի սհաթ էլ ա քէֆ քաշի: Էս խօսքի միջումը մեր Վանին հորթի եղից վազելով՝ եկաւ որ մեր մօտիցը անց կենայ՝ թէ ինչ ա, հորթի առաջը կտրի, բռնի ու վրէն նստի: Էն չախը նա հլա տասը տարեկան էր: Էն ա հայր սուրբը էրէխի ձեռը բռնեց ու ասեց.—ա Սարգիս, գիտաս հի՛նչ կայ. տանդ գլուխը մի շինիլ. այ. սրա գլուխը շինիր: Էն փողը որ խարջելու ես թէ ինչա տանդ վրան մին ատաժ աւելացնես. լաւն էն ա որ խարջես ու էս էրէխի գլխումը ուսում ու գիտութիւն մտցնես:—Ասեցի, հայր սուրբ, թէ խին հօ աւուսում չեմ թողիլ. մը քիչ վախտից եղբ վանքը պտեմ զրկեմ որ լաւ կարդալ սովորացնես: Վայ ինձ, հէնց գիտումի թէ՛ հայր սուրբը նրա հմար ա ասում որ թէխին իրա մօտ զրկեմ, հինչ ա մեղանէ խերուի (օգտուի): Ամա օղորմած հոգին պատասխանեց.—Ս Սար, ասեց, ես հի՛նչ ուսում, եա գիտութիւն ունեմ, որ զրան հի՛նչ տամ: Հրէն զարկի Թիֆլիս, գլխաւումը կարթի, լաւ յուսում ստանայ: Ընդիան եղն էլ գրկի Մոսկով, եա չէ Պետրպօլի, որ ունիւկերս մտնի, քնտեպի մեծ յուսումն էլ առնի, փիլիսոփ դառնայ: Էն չախը կգայ, էս գեղի միջումը մին հատ մարթ կլի: Համ իրա ձեռովը տանդ գլուխը կշինի. համ էլ մէջումը յուսումնարան կը

բանայ, խեղճ են էս գեղըցիքը, խաւար մնացել են, խաւար էլ պտի մեռնեն. էն անրանց էրեխէքը կը հաւաքի, ուսում կտայ, ու մի քանի տարան եզը սագ գեղը կլուսաւորի: Էս բանը համ Աստծուն դուր կգայ համ բան զին (մարդկանց). — Հայր սուրբն էս որ ասեց, խելքումս նստեց: Ասեցի, Հայր սուրբ, լաւ ես ասում. թող տանս գլուխը հին մնայ. ինձ հով ա տնալ անիլու (ծագրելու). թար բլի իմ Վանուն գլուխը դարձարուի: Ասենք, հինչ մեղրս ծածկեմ, ես էլ հէնց էն զլխից յուսումս ու գլուխի գերի էի: Եբբ մի յուսումնական մարթ կդար մեր գեղը. ում տան էլ որ վէր դար, կգնայի զօռով զտնալ կրերի մեզ մօտ, թէ հինչ ա աշխարհի էն լաւ լաւ բաներիցը մի երկու բերան խօսա: Մեր հայրը սուրբը մի լաւ Չամչեան ունէր. էնա շուտ շուտ վանքը կգնայի, թէ հինչ ա կշտիս նպտի, մին մին գլուխ կարդայ որ խեմ էն Հայկի, Արամի, եա չէ Վարդան զօրաւորի լաւ լաւ պատմութիւնը որ կկարդար, հոգիս կմխիթարուէր: Զատ վախտ էլ սիրտս էն հանգի կլցնուէր, որ լաց կլէի հու էնա արտասուքս ջրի նման կթափուէր: Հինչ երկարացնեմ, տեսայ որ հայր սուրբի խորհուրդը լան ա, վրձնեցի որ տանս շինութիւնը թողամ ու բեխէն Թիֆլիս գրկելու թաղարիքը տեսնամ: Եփ որ էս բանը մեր տնացուն (կնոջը) ասեցի. քիչ մնաց որ խեղճը խելիքին բնկնի: Հինչ լաց, հինչ շիւան, հինչ գլուխ թակիլ. Ամարթ, ասում ա, էդ խի՞ րտենց անԱստօծ բան ես բռնում բա մենք ճար ու ճրագ մի տղայ ունենք, էն ոնց վեր ունինք գրկենք դարիւր տեղ ու մենք, երկու հոգի, մնանք լստի բայցուշ: — Ա կնիկ, ասում եմ. տղին հօ ծախում չենք. զրկում ենք որ յուսում տունի, մարթ դառնայ ու էլ նոր եդ գայ, մեր օջախը լուսաւարի: Ղորթ ա էս ասում եմ, ամա մեր օղուշագին էլ դնամիշ անիլ (մեղադրել) չէր լիլ: Ախար Աստօծ մեզ չորս երեխայ էր տուել ու էլ եդ իրերին տարել մին էդ էր մնացի որ զիփունանցից պուճուրն (փոքրն) էր: Ի՞նչ մեր ըլէր, որ լսէր թէ իր միսուճար քէխին ուզում են ձեռիցը խլել. ջանը կրակը չզցէր ու թողէր որ տանեն: Մնիկ արմատը, գիտաք, գորթ ա, խելքը կարճ ա, ամա սիրտը բարակ ա. ըտենց ցալին

դժար կցիմանայ: Նրա համար լաւ ա որ իրա տղան յազ սալամաթ իր աչքի առաջը կաղնած ըլի, թէկուց հէնց չօրան եւ հորթարած ըլի, քանց գնայ, երկրէ երկիր, յուսում առնի, եւ փիլիսոփ դառնայ: Ամա դէ ես տնացուց լաղ ու շիւանին եաշեցի ոչ. իմ թատարիբը տեսայ հու Վանին իմ ձեռքովը տարայ Թիփլիզ, թափշուր արի (յանձնեցի) մեր կնքաւոր տղին: Նա էլ ընտեղ լաւ վաճառական էր. ծանօթ բարեկամ ունէր. բիսին պատրաստել տուաւ, հու մի աարանը եզը գիմնազը տուաւ, որ բիսան գշեր—ցերեկ ընտեղ մնայ համ էլ կարթի:

«Էդ օրից դէսը Վանին դառաւ իմ դարգն ու դէյի. դը (ցաւն ու հոգսը): Ղորթ ա, ըէսին սաղ սալամաթ թողեցի եկայ, ամա օր ու քշեր հենց նրա վրէն ի մտածում: Եարա՛ր, ասում ի, ըէսաս հօ չմբսեց. եւ չհիւանդացաւ: Եարա՛ր հաղի (օտարի) տանը ըէսի սիրտը հօ չկոտրեց: Ես ո՛ր մինն ասեմ. ինսան ենք էլի. մտածմունքը Աստօժ մեզ ա տուել: Ամա ինչ որ նրա մէրն էր աւնում. բերանով ասուել չի ըլի: Խեղճը ոչ քշերը քուն ունէր ոչ ցերեկը դարար (հանգստութիւն): Տափը, ասես, տեղ չէր տալի որ նստի. էն ա ամեն մի ներս ու դուս անիլով ընենց էր ախ բաշում, որ ասես շիգարը պոկ ա գալու: Ըէսի սիրած շունը որ տեսնում էր թէ հոտոտելով դէս ու դէն ա գնում, ասում էր. ա Ղաթար, Վանուն ես ման գալի. ըստի չի, քե մատաղ, էնա օխտը սարի բամակին. ասում էր ու լաց ըլում: Նախիրը որ հանդումը եղանում էր, հորթերը բռանջում ին, ասում էր—ջան, հարա՛ր իմ բիսէն էլ ձեզ նման անմեր մնացած բռանջում ա, հու ձէնը յոնդ չկայ... Եփ որ մտնում էր էո բախշէն հու տեսնում ծառերը տանձ ու խնձորով լիբը, ասում էր—ձեր աչքը բոռանայ, էդ ո՛ւր էր ըդենց կանաչ կարմիր լցուել, ճռնքոտել (ծանրաբեռնուել), ախար որ Վանին ըստի չի. խի չէք չորանում, վեր թափում: Խուլասայ (վերջապէս), ես ո՛ր մինն ասեմ: Զատ վախտ էլ ականջներս ծածկում ի հու փախչում, հինչա, խեղճի լացն ու արտասուրը շտեսնեմ: Գիտում էր, ծնող ըլիլը հեշտ բան չի. բիսի տէր պտի ըլէր որ էս ցաւը բաշէր հու իմանաք թէ ինչ դժար բան ա: Ամա դէ էլի ես դիմա-

նում ի. Էրեսանց Էրեցնում չի. հլա Սաւգիւլին էլ սիրտ ի տալի. ասում ի աղջի, ըտենց վրվթալ (մրմնջալ) մի. էս ա ընխան յուսումը կարծնի կգայ. էնչախը ուրախութիւնդ տասնապատիկ կրլի: Ղորթ ա, հմի նեղութիւն ես քաշում, ամա դէ էն վախտը որ տեսնես թէ քու տղէն գեղի միջումը մին հատ ա, հու գիփոնանը նրա զուլումն են կանգնած, տեսնես որ նա իրա յուսումով գեղի բեխանցը յուսաւորում ա, ու սրանց էլ հերերն ու մերերը նրա արեւոյն են հրթում ուտում, սիրտդ կփառաւորուի. քաշած ցաւերդ կմոռանաս... խեղճ կնիկը, զորթ ա, էս խօսքերով մին օր հանդստանում էր. ամա էլ էգսը իրա ցաւն իրա հետ էր:

«Վրա էրկու ամառն էր գնում որ մենք մեր օրերը ըսենց դժարութենով անց ինք կացնում: Մի օր վանքումը Օսէփ հայր սուրբին տեսայ: Հա, մոռացել ի որ ասեմ ձեզ, թէ օրից որ Վանին տարել է Թիֆլիզ, Հայրսուրբն իրա ոտը մեր տանից կտրացրել էր: Չուն լսել էր որ Սաւգիւն ասել ա թէ՝ «իմ ըէխին էդ սեւագլուխը դարիբութիւն գցեց. էլ իմ աչքը դրան տեսնա ոչ»: Խեղճըն էն ա սրա հմար էլ մեր տուն չէր գալի. էդ օրը որ վանքումը պտահեցի, ասեցի «Հայր սուրբ, մատաղ ըլեմ կարգիդ, ախր մեր տանեցին ինձ գինջութին չի տալի, կարում չի դիմանայ: Չի՞ ըլի որ Վանուն էլ եդ բիրել տաւր»: Ասեց՝ ա Սաք, խելքդ կորցրել ես. բա ըէխէն անջախ (հագիւ) ա յուսումի վրէն տարացել, բերում ես որ հի՛նչ անես. չօքան պտի շենես: Ասեցի բա մնց ա. նենք որ մօրը սիրտը դիմանում չի: Ասեց հէր օրհնած դէ էնա տարին իրեք ամիս պռագնիկ ա. խի՛ չէր էն վախտը բերել տալի. Եսել է, հի՛նչ մեղքս ծածկեմ, պռագնիկի բանը սկի լսել չի: Ասեցի, Հայր սուրբ, պռագնիկը հի՛նչ բան ա: Ասեց ըսենց, ըսենց, ըսենց: Վայ Աստծու խեր խաբարը քե, ասեցի, Հայր սուրբ, բա էդ խի՛ մինչև հմի չես ասել: Դէ չուտ, չուտ, մի գիր գրի մեր կնքաւորենց տղին, որ էրէխին զրկի: Էս որ ասում եմ, Մայիսի միջումն էր. էն ա Հայր սուրբը, Աստօծ հոգին լուսաւորի, գիրը գրեց ու մի տասնուհինգ օրից եղը է. ընխան եկաւ:

«Դէ հմի դուք ըստեղ պտի ըլէիք որ տեսնիք թէ՛ մերը ոնց էր գնում տղի առաջը: Հսկի մուռանալ չեմ: Իրիգուայ շախն էր. նախիրը նոր էր հանդիցը եկել: Սաւազիւլը կովկիթը ձեռին՝ Սոնա անուամբ մի սիրուն կով ունէինք, նրա առաջը չորած՝ կթում էր: Հէնց որ չըսեց թէ բիսէն գալիս ա, կովկիթը ձեռէն վեր գցեց, ու գիծի նման վազ տուաւ:

— Սաւազիւլ, Սաւազիւլ, աղջի էդ ուր ես վազ տալի, բիսէն հլա հեռու ա, կանչեցի եդիցը. ամա լսեց ոչ: Աղջի կացիր ես էլ գամ, մենակ գնալ մի, բղաւումի եդիցը. ամա Սաւազիւլի ականջումը որ թոփ էլ տրարէր լսելու չէր: Զարս կտրեց, ես էլ վեր կացայ ու եդիցը վազեցի: Գեղըցիր բանից բեխաբար, կտրնեիրցը եա էյվաննեիրիցը մտիկ ին տալիս մեզ ու արմանում: Հէնց գիտում ին թէ՛ կնիկս պելացել (զժուել), տանիցը փախչում ա, հու ես էլ եդիցը վազում եմ որ բռնեմ: Էդ սհաթումն հով էր կաղնելու թէ, ինչ ա, նրանց բան ասի: Ինչ կլի մին վերստաշափ ըսենց իրար եդից վազ տուինք: Հէնց էնա, էլի (հասարակաց) ճամպին հաս ու հաս ինք որ թումբի եդիցը բեխան բիաց: Սաւազիւլը որ մինչ կլի էն դուշի նման թռչում էր հու ես եդիցը կարում չի հասնեմ, հմի որ բիսին տեսաւ ոչ, ասեա տեղն ու տեղը մեխուեց. «Վանի ջան, բալա ջան, դու եկա՛ր, մայեամ (ուրեմն) ես քե տեսնա՛լ պըտի...» ասեց հու ծնկները թուլացած ճամպի միջումը չոգեց: Բեխան ձի վրիցը թռաւ, վազ տուաւ, մօրը ճտովն բնկաւ: Էլ հմվ կարա պատմի թէ հինչ էր անում ըստեղ մերը՝ տղին: «Վանի ջան, բալա ջան» էր ասում հու գլխիցն ինչ կլի ոտը պաշում, լիզլիգատում. թողում չէր որ դօշիցը պուկ գայ, թէ ինչ ա մի հետ էլ ես խտտեմ, էրեօիցը պաշեմ, որ սիրտս հովանայ... Ուզում էր, ասես, սիրտն էն մը. նութին (րոպէին) ճղի, հու բիսէն միջումը գնի, եա չէ, աչրի լիտերն հանի որ Վանու ոտի տակը գցի...: Հինչ երկարացնեմ, էս թահրով բիսին վեր կալանք, եկանք տուն: Ծերունին լռեց: Ապա ձեռքը դէպի ճակատը տանելով՝ նորէն գլխակապը հանեց, ճաղատ գլուխը շոյեց և կրկին շարունակեց.

— Հմի պուր կատէք էս հարկորը հինչ ա քսենց էր-
կէն-բարակ խօսում. մենք ուզեցինք որ Նոյի ազուաւի
բանն իմանանք, սա իրա տղի պատմութիւնն ա կցել:

— 2է, պատմիր, մենք սիրով լսում ենք, ապահո-
վացրի ես ծերունուն:

— Հա, ինչ կլի հմի պատմեցի թէ՛ ծնողն ինչ ցաւ
ու կրակի մէջ ա ըլում, եփ իրա էրեխին զարիբութիւն ա
ըրկում: Հմի էլ մին ուրիշ ցաւ պատմեմ: — Քիչ առաջ եփ
ընկերդ ասեց տունդ խնձրիչնցիր, կըլի որ փող չունիր.
ասեցի ընչի՞ չունի. փող էնքան ունէի. որ մինը չէ, էր-
կու էտած էլ կշինի, թէ որ ուղի: Սրանով ուզումի ասեմ
թէ՛ ես հարուստ եմ: Ամա դէ զեղականի հարստութիւնն
ի՞նչ ա: Մին հազար, եա էրկու հազար մանէթ որ ունե-
նում ա, կա շէ մի քսան, էրսուն գլուխ տաւար, մին
պոճուր իլիսի ձի, մին քանի ուլախ, էն ա ասում են թէ՛
մեծ դավաթի տէր ա: Ես էլ ըտենց հարուստ ի. Եփ Օ-
սէփ հայր ուրբն ասեց՝ փողդ խարջի րէխին ուսում տու,
ես հենց զիտացի թէ իմ նաղդ (կանխիկ) փողը բաւական
կլի դրան: Ասեցի էն լաւ ա իմ Վանին յուսումնական
ըլի, բանդ ես հազար եա էրկու հազար մանէթի տէր:
Փողը նրա զլխին մատաղ. իմ քաղն ու բաղչէն, իմ տունն
ու ջազացը, իմ տաւարն ու ձիանք որ ինձ մնան, ընէլ
ինձ հերիք ա: Ամա դէ որ փողին ճեղիցը կցեցի ոչ խար-
ջիլը, — հեշտ բան չգիտաք զեղականի հմար տարին իրեք
հարիր մանէթ գիմեազը փող զրկիլը, — էն ա տեսայ որ
օխտը յարուայ մէջ՝ էլած փողս ձեռքէս դուս եկաւ հու
ես մնացի դարդակ: Էդ տարին Վանին գիմեազը պրծել
էր: Գրեց թէ, ա հեր, ինձ պտի օգնես որ գնամ ունի-
վերս: Էս բանը ինձ փերրի մէջ գցեց: Ընդուր որ տես-
նում ի թէ օրս փիս տեղ ա մթնում: Գնացի վանահօր
մօտ խորհուրդի: Հայր սուրբ ասեցի, ախր ձեռիս փողը
դուս եկաւ. րէխէն էլ գրում ա թէ ինձ ունիվերս զրկի:
Ես ինչ անեմ: Ուզում եմ Վանին բերել տամ. բոլ ա (բա-
ւական է) սրբան յուսում առաւ: Հայր սուրբը, հախ Առա-
ծու իմ զօլը (փողմը) խօսաց: Ա Սար, ասեց, թէ որ փող
չունես, գիմեազի յուսումն էլ ա բաւական. գրի թող գայ:
Էն ա ես էլ գրեցի: Ամա դէ Վանին թարսի ձին նստեց

էլ վեր չեկաւ (խիստ հակառակունեց): «Ահ եր, դրում ա ինձ, դու մի բալ ես տնկել, պահել, բջարել (մշակել), ծառերը հասցրել, մին ջուր տուել ես, մնացել ա մէկէլը որ բաղը հասնի, պտուղը քաղես: Հմի դու էդ ջուրը բէ վախտ (անժամանակ) կտրում ես, պտուղը խակ թողում, էդ Աստօծ վեր չի ունիլ: Իմ ընկերները դիպ գնացին՝ որը Մասկով, որը Պետրպօլը. մինակ ես եմ մնացել ձեռս ծոցումս, գլուխս քաշ: Եկ էդ բանը դու մի անիլ, իմ վիզը մի կտրիլ...»: Դէ ձեզ եմ հարցնում, մի հեր որ իրա մին ու ճար էրէխիցը ըսենց նամակ ըստանայ ինչ կանի:

— Ի հարկէ, բոլոր էլած չեկածը կծախի, նրան կուղարկի, արագ պատասխանեց Պետրոսը:

— Հա, ապրես, ես էլ ըզենց արի: Ինչ որ ջէրումս, ես սանդուխումս փող էր մնացել, էն հաքեցի զրկեցի Վանուն, ասեցի, որդի, էս քեզ ճնապարի խարջուլս. գնա, Աստօծ քեզ հետ. յուսումի ու ապրուստի փողն էլ կղարկեմ: Սրանից եդր՝ հօրենական մի թթի բալ ունինք, էն ծախեցի քաշալ Մօսու տղի վրէն ութ հարիր մանէթի հու փողը եաւաշ եաւաշ զրկեցի Վանուն: Էդ հերիք չաբաւ: Եղնան մեր էս ջրի վրայ մի ջաղաց ունինք, կլի որ տեսած ըլիր:

— Այն, տեսել ենք, հաստատեցի ես:

— Հա, էն ջաղացը ծախեցի խօճայ Մարութի վրէն չորս հարիր մանէթի ու փողն էլի զրկեցի Վանուն: Սա էլ իմ քոռ բաղդիցը, ունիվերսի մի կլասումը իրար վրայ էրկու տարի մնաց: Գրում էր թէ, միթամ, վարժապետները փախուլթին են արել (նախանձել էին) որ ինքն ընենց լաւ կարթում ա, հու ճգրու մին տարի տւել ին պահել էն կլասումը: Ամա դէ ուրիշներն էլ ասել ին մեր կնքաւոր տղին՝ թէ Վանին մի նախշուն աղջկայ սէր ա տուել, եդիցն ընկել, դէս ու դէն չուռ եկել, ու դրա հմար ա կլասումը մնացել: Սուտն ու զորթը Աստօծ ա իմանում, անջախ էս կայ որ էդ մին տարուայ խաթրին ջաղացի փողը քոռ ու փուշ էլաւ (ոչնչացաւ): Էն ա ջիզ (բոլորովին) դայամիշ ի ըլել (յոգնել էի), գնացի Հայրսուրբի մօտ, ասեցի, ա վարդապետ, ախր էլ դմանալու

սւժ չունեմ, հինչ անեմ: Առեց, ա Սար, շատին դիմացի
 ես, քիչին էլ դիմաց. ձիանդ ծախի, եղներդ ծախի, փող
 հասցրու: Գու սկի վախի մի, տղադ որ եղ դառնայ, իրա
 սովորած թահրովը լաւ բայ էլ ա տնկիլու, նոր դայդի
 (տեսակի) ջաղաց էլ ա շինիլու, եղներդ ու ձիանդ էլ ա
 չատացնիլու: Ուսում առած տղան որ կայ, Նոյի աղանձին
 ա, որ ձթենու շիւր բերանումն եղ ա գալիս հու բախ-
 տաւորութենի խաբարը բերում ծնողին: Հինչ երկարաց-
 նեմ, Հայր սուրբի խօսքերը սիրտ տուին ինձ, ես էլ կցե-
 ցի առաջ ձիաներիցս, վերջն եղներիցս մի մի ծախել ու
 փողը դրկել Վանին: Էն ա վերջին տարին էր. ամառը
 Վանին ամեն բան պտի վերջացնէր հու եղ պար գեղը:
 Խօսք չկայ. որ ես էլ, օրեր եմ հմբարում (համարում), թէ
 եփ ա լէխէն եղ գալու, որ համ էս դժար հոգսիցը մեղ
 ապատի, համ էլ իրան տեսնանք հու կարօտներս առնենք:

«Մին էլ էս ա մին գիր եմ բտանում, թէ ա հէր,
 յուսումս վերջացրի, պրծել եմ, ամա ըստիդ պարտք ու-
 նեմ, բաց չին թողնում ինձ. որ դիան: որ ա մին էրկու
 հարիր մանէթ հասցրու որ էս պարտքը թափեմ հու
 գամ: Ղօրթ ա, պարտքի անումը որ լսեցի, սիրտս շատ
 կոտորուեց, ամա դէ ասեցի «դիւշան աղլամաղ (ընկնողը
 լաց չի լինի)», թող էս մինն էլ եօլայ տանենք: Գնացի
 Խօջա-Մարութից էրկու հարիր մանէթ պարտք արի, թիւ
 մանին մի արասի շահով (6/0 24) հու մին ամիս ժամա-
 նակով: Էդ փողն էլ դրկեցի Վանին: Մարումս էլ ասըմի
 թէ, էս ա լէխէս կգայ, համ էս պարտքը կտայ, համ
 էլ իրա ծռացրած բաները կգրասի: Հէնց գիտում ի թէ՝
 Վանին որ իրա յուսումովը գեղ մտնի, Էնա փողն երկըն-
 քիցը վեր ա թափուիլու:

«Անց կացաւ մին ամիս, էրկու ամիս, Վանուցը խա-
 բար չկայ: Մեծ փիլքի մէջ ընկայ: Եարաք էս լինչ էլաւ.
 արդի մնաց Վանին. չըլի մի քամբաղտութիւն պատահեց.
 եա չէ, Պետրպօրումը բռնեցին լէխիս, չուն ըսինց բա-
 նիւր շատ ի լսել: Մի խօսք, սիրտս ճարում էր:

«Մէկ էլ էս ա մի օր Վանիցը գիր եմ ստանում,
 գրում ա թէ՝ ա հէր, աչքդ լիս ըլի, եկել եմ Թիփլիս
 ու մի սիրուն աղջկայ հետ պսակում եմ, հալի հալբաթ

(անպատճառ) բոլ ու նանի օրհնութիւնը դուշի թնոյն հասըցրու ինձ:

«Ոնց որ մարդու գլխին մի թուփ կտրաքի, ընէնց էս խարարը տրաքեց իմ գլխին ու ինձ շշմացրեց: Սաղ մին քանի օր ես ու կնիկս ջիւղ պելացել, ընկել ինք ըստեղիրք, ոչ արածներս ինք իմանում, ոչ չարածներս: Հատ մաածելուց ու փիքը անելուց եղբ՝ վեր եմ կենում գրում տղիս թէ՛ «ա որդի, ախար հլա բու հինչ պսակուիլու վախտն ա. հլա նոր ես յուսումդ վերջացրել, մին եկ րեզ տեսներ, մեր կարօտն առներ, մեր ցաւերիցը խօսներ ախար բու արուին (յուսուին) էլած չէլածս ծախել, պարտքի տակ եմ ընկել, եկ հլա իմ ցաւին մին ճար արա. էլ եղ զնա պսակուիր»:

«Հմի դուք փիրր կանէր թէ՛ գեղացին իրա տղին պսակում ա տառնհինգ, եա չէ, տասնըվեց տարումը. էո խի՛ Սաքի ապերը չէր ուզում որ իրա քսանըջորս տրե կան տղէն պսակուի: Դրա մասին, գրուտուն առած, մին էն էր որ ես Թիֆլիսի աղջկերանցից վախում ի. չուն դրանցից շատ բաներ ի լսել. մտածում ի թէ՛ չլի տղիս զըլխից հանին ու մին բոռ ու րաչալ գատ կապին գլխին: Ջահելը, հօ գիտմք, քոռ կլի. ասումի ընենց ըլի՛ որ մի-նուճար տղիս անբազդ չանեն. մին էլ էն էր՝ որ գիտումի Վանին Թիֆլիզում պսակուելուց եղը էլ մեզ մօտ չի գալու. վաթանն (հայրենիքն) էլ ա մտքիցը գցիլու, հօր տունն էլ: Էս ցաւին, գիտմք, դմանալ չէր ըլիլ:

«Իմ գրին տղէս պատասխանում ա թէ՛ ա հէր էս աղջկանը Պետրպօլքից եմ սէր տուել, ինչկի հեղը չպսակուեմ՝ կարալ չեմ գեղը գալ. հալի հալրաթ բու օրհնութիւնը ուզարկի:

«Դրում եմ. ա որդի, ախար մին առես էլ ա՛ էդ ինչ աղջիկ ա. ինչ ազգի որդի ա. հայա, ռուս ա, ջհուդ ա: Ախար ես ոնց իմ օրհնութիւնը վարկեմ էն հարսին, որի էրեսը չեմ տեսել, ձէնը չեմ լսել: Դրում ա թէ՛ ա հէր, խի՛ ես էդ բանը հարցնում. ես հօ թուրքի եա ջհուդի աղջիկ չեմ ուզիլու: Դիտում չեմ որ ուզածս քրիստոնի աղջիկ կլի. Ամա մի էրիւ օր եղը մեր կնքաւոր տղէն գրում ա, (չուն նրան էլի հարցրել), թէ՛ չեմ ասիլ, Վանին

պսակուում ա մի գիւրջու (վրացու) աղջկայ վրայ...

«Հմի ձեզ եմ հարցնում. մին հեր որ էս բանը լսի, ինչ կանի: Հը՞. Ամա ուր եմ հարցնում. դուք ինչ էք գիտում: Հեր էք ըլել որ գիտա՞ր: Էն ա կցեցի պիսիս վայ տալն ու ան ու վաճ ածիլը: Ամա դէ էլ ուր կհասնէր: Բանը բանիցը անցել էր:

— Ուրեմն քս օրհնութիւնը շուղարկեցիր, հարցրի ես:

— 2է՛ շուղարկեցի: Ամա ինքը առանց դրան էլ պսակուել պրծել էր. Եգոյ էլ հլա ինձ վրա ուռած գրում ա թէ՛ «ա հեր, դու որ քու օրհնութիւնը ինձ չղրկեցիր ու էս իշխան մարդկանց միջումն ինձ խայտառակեցիր, էլ յօրէս գէնը ես քու որդին չեմ»:

— Յետոյ դու ինչ պատասխանեցիր:

— Ոչինչ, Միսակ էն արի, որ նրա գիրը վեր կալայ պնացի վանքը: Էն վախտը Օսէփ հայր սուրբը մեռել էր: Գնացի նրա գերեզմանի առաջին շոգեցի, բարը համբուրեցի հու լաց ըլելով ասեցի. — «Օսէփ հայր սուրբ. Օսէփ հայր սուրբ, լուս դառնաս դու հողովդ ու բարովդ. ախար դու ինձ ասեցիր որ իմ Վանին նոյն ազաւնին ա, էսա ձթէնու չիւր բերանումս եդ ա գալու, որ բալտաւորութեան խաբարը բերի ինձ. բա խի՞ ըտենց չիլաւ... ախար Վանին հմի նոյն ազաւն ա դառել, ջամգարի վրէն նստել ա՛ հու էլ եդ չի գալի. սրա ճարն ինչ կլի...»:

Ծերունին լռեց, կարծես, այլ ես չկամենալով խօսել: Բայց Պետրոսը, որ ըստ երևութին, չէր նկատում ծերունու յուզմունքը, հարցրեց.

— Վերջը ինչպէս եղաւ. տղադ պսակուելուց յետ գիւղը չեկան:

— Եկաւ, հինգ տարուց եդը. կնիկն էլ բերաւ, մի երեք էլ գիւրջու ճտեր հեղը:

— Յետոյ:

— Յետոյ էլ ինչ. մի տասը օր մնաց, սաքի (որպէս թէ) մեր խաթրը առնիլու հմար ու էլ եդ գնաց:

— Բաս ըսկի չհարցրի՞ր թէ ինչո՞ւ է այդ աղջկայ վերայ պսակուել:

— Հարցրի. ասեց սրա հերը ընտի մեծ դուլուդում ա. պսակուեցի որ ինձ էլ կռան տակը քաշի հու մենձ

մարդկանց ջարդը (շարքը) պցի:

— Այսուամենայնիւ, դու քո նպատակին հասել ես. տղիդ բարձր ուսում ես տուել ու Թիֆլիսի նման քաղաքում յայտնի մարդկանց շարքը գցել, այդ էլ մեծ բան է, նկատեց ընկերս:

— Արեւ մատաղ. բա ես իմ էլած չեւածը փչացրել, Վանին յուսում եմ տուել՝ որ նա Թիֆլիզի՛ն պէտք գայ. խի՞ Թիֆլիզումը նրան նմանները բի՛շ կան. եա չէ, իմ սիրտը չափ էր ցաւում էդ բարբաղի հմար... ես իմ տղին ուսում եմ տուել՝ որ առաջ իմ օջախը շինի. իմ հանգած ճրագը վառի. իմ տունը հարս բիրիլով ինձ հու իմ պառաւին ուրախացնի. եգն էլ իրա ուսումովը էս խաւար գեղը լուսաւորի. մեր խեղճ ու հալվան շինականին գոռից, բէգառից ազատի... Թիֆլիզում Վանին թող հենց հրեշտակ վեր բերի երկնքիցը. ինձ ի՞նչ... հրէն, ճր երկրում որ յուսաւէր, եա չէ, փանդ ու փիլով (հնարագէտ) մարդ կայ, հենց դպայ Թիֆլիզ ա վազ տալի. դուք մեր էս խեղճ գեղի դարպը քշեցէք, որ ոչ տէր ունի ոչ սրտացաւ...:

— Վանին գոնէ փող ուղարկում է բեզ, հարցրի ես ծերունուն:

— 2է, չի դարկում, մեր կնքաւոր տղին առել ա թէ ապուն ասի ինձանից նեղանայ ոչ. խարջս շատ ա մեծ. տարին 3—4 հզար մանէթը հերիք չանում, ես էլ անշախ (հազիւ) էգրանք եմ աշխատում:

— Իսկ խօջա Մարութի պարտքը վճարեց:

— 2է, քեւ մատաղ. նրան էլ էրկու գոմշակաւս տուի, հոգիս ազատեցի:

— Հապա երբ այստեղ եկաւ, իսկի չասացի՞ր թէ ինչո՞ւ դոնէ իւր համար արածդ պարտքը չի վճարում:

— Առեցի. ասում ա, ա հեր, դիֆ մէկ չի. ինչ ունես չունես, ծախիր կեր. եփ որ կդարտակուես, կգաս Թիֆլիզ իմ տանը կապրես:

— Դու ի՞նչ ասացիր:

— Ասեցի եանդլիշ ես, որդի, որ իմանամ թէ քաղցած մեռնելու եմ, իմ ոտն իմ դեղիցը դուս չեմ գնիլ. ըստեղ ծնունել եմ, ըստեղ էլ պտի մեռնեմ. իրա վաթանը

մոռացողը, հօր տունն աչքից ու մտքից բցողը մարդ չի, հայվան ա:

— Եւ այդ դրութեան մէջ, ուրեմն դու ոչ մի մխիթարութիւն չունի՞ս, հարցրի ես ծերունուն, ի սրտէ ցաւակցելով նրան:

— Ունեմ, ո՞նց չունեմ, պատասխանեց նա յուզուած ձայնով. իմ մխիթարութիւնն էլ էն ա, որ եփ լսում եմ թէ մեր գեղականին մինը ուզում ա իրա տղին քաղաք դարկի յուսում առնելու, էն սհաթը գնում եմ կռնիցը բռնում, բերում մեր հայաթումը կանգնացնում ու ասում. — տէս որդի, էս Վեդունց Սարգսի չէն օջախն ա, որ էս օր վերանայ ա դառել: Այ, տես, կտուրը ծռուել ա, բէշերը թափուել են, գերանը կախ ա ընկել դիւմը դարտակուել ա, հուսեց թացան տուողը մի էծ (այծ) ա մնացել... Մենք էլ, տեսնում ես, մարդ ու կնիկ ծերացել, մնացել ենք անտէր. ոչ ձեռք կայ որ մեր դուռը բանայ. ոչ ձէն կայ, որ սրտնս ուրախացնի. . էս դիպ նրա մեղն ա, որ ես իմ տղէն յուսումի դրկեցի... Վախի՞ր էդ բանիցը որդի. էրեսէդ քու կշտին պահիր, տանիցդ մի հեռացնիլ որ իմ Վանու նման Նոյի ազգաւ չգառնայ...:

— Բայց դուք հօ դրանով չարիք էք գործում, բացականչեց Պետրոսը, վրդովուելով:

— Զարի՞ք խի եմ գործում, պատասխանեց ծերունին եռանդով. էւելի լաւ չի՞ որ մեր պեզը յիսուն վար անող տղամարդ էւելի ունենայ, քանց թէ հարիր Նոյի ազգում. վար անողը հլա հաց կբիրի տուն, քիւլփաթի ռուզին կշտայնի. Նոյի ազգաւը ի՞նչի ա պէտք: Ես չէ, հմվ ա մեղաւոր որ ես հմի ըսենց եմ խրատում մարդ. կանց, ես թէ՛ իմ տղէն: Մը սհաթ առաջ գնացել էք Տէր. Մակուչի հախէն (օձիւրը) բռնել թէ՛ էս խի՞ ժամի ըռաչին բաղ ու բախչայ չես շինում. էս խի՞ դու գիտուն չես, էս խի՞ տղերանցդ յուսումի չես դրկել... Խեղճն էն սհաթին եկաւ ինձ գանգատուեց: Ասեցի, ո՞ւր ա, էդ շլապաւոր տղերանց մի դրկի ըստեղ՝ ես էլ նրանց իմ հարցմունքն անեմ: Հմի հազիր եկել էք. խնդրում եմ որ ասէք. — հմվ ա մեղաւոր որ գեղի քահանան Տէր Մակուչն ա. հմվ ա մեղաւոր որ եղցու առաջը անապատ ա. հմվ

ա մեղաւոր որ գեղը կեղտոտ ա, տները տափից կալած, հայաթները թրքով լիբը, քուչէքը ծուռ ու մուռ... ասեցէք տեսնեմ, հնով ա մեղաւոր, խեղճ դեղականը թէ՛ նոյի ագուաները: Ախար ինչ կլի հմի էս դեղարանից մի տասը, քսան տղա գնացել են յուսում առել, լուսաւորուել. հմի ուր, են. ընչի՞ նրանցից մինն ու մինը եղ չը եկաւ որ իւրա հօր օջախը վառի, իրա վաթանը պայծառացի, որ գեղացին հէնց մին օրինակ էլ ա տեսնի ու ասի թէ՛ «դորթ ա, յուսումը լաւ բան է. եկէր մենք քար ու բացախ ուտենք, ամա մեր էրեխանց յուսում տանք, լուսաւորենք...»:

Ծերունին լսեց. իսկ մենք պատասխանելու ոչինչ չունէինք: Բարեբաղդաբար այդ միջոցին պարտիզի դռնում երևաց մեր հիւրընկալն, որ եկել էր մեզ ճաշի կանչելու: Օգուտ քաղելով առիթից՝ մենք վերկացանք տեղից և ողջունելով ծերունուն հեռացանք ծանր տպաւորութեան տակ:

Երբ իջնում էինք սօսիների գաւիթայրով հարցրի Պետրոսին թէ՛ — արդեօք յիշում է այն խօսքը, որ ասում էի՝ թէ «կգտնուին հոգւոյ կամ մտքի աչքերով հիւանդներ, որոնք խաւարը կորոնեն իբրև դեղ, իրենց աչքերիցաւ մեղմելու համար»:

— Ցիշում եմ, ասաց նա. և այս ծերունին այդ հիւանդներից մինն է:

— Այո. սակայն նրա միտքն առողջ և հոգին կալտառ է եղել. երկուսն էլ հիւանդացրել է լուսաւոր որդին, յարեցի ես:

— Անշուշտ, պատասխանեց ընկերս և այս անգամ, արդէն, խոր համոզմունքով:

ՄՈՒՐԱՅԱՆ

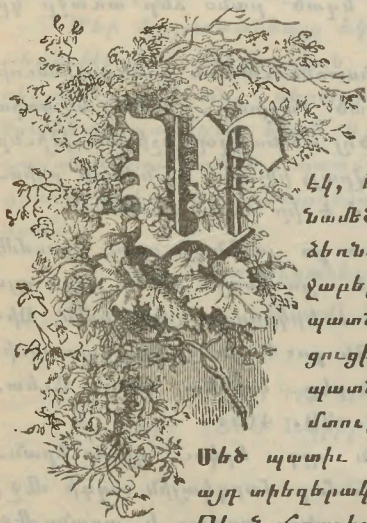

Մ. ԱՂԱՅԷԳԵՆՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԶԻԿԱԳՈՒ ԿՐԾ-
ՆԱԺՈՂՈՎԻ ՅԱՆՉՆԱԽՄԲԻՆ ¹⁾

Մեծարելի Տէր Ծօն Հէնրի Բառօ.

Նախագահ Տիեզերական կրօնաժողովի ընդ-
հանուր յանձնախմբին:

Զիկագօ:

էկ, երկու ամիս է որ ձեր ամե-
նամեծ և իր տեսակին մէջ առաջին
ձեռնարկութեան հրաւիրական շըր-
ջաբերականը ստացայ. բայց ինչ ինչ
պատճառներով մինչև այսօր ուշա-
ցուցի պատասխանելը փութալ, այդ
պատճառով առաջուց ձեր ներողա-
մտութիւնն եմ խնդրում այդ մասին:
Մեծ պատիւ եմ համարում ինձ համար ձեր՝
այդ տիեզերական կրօնաժողովին անգամակցու-
թեան հրաւիրելն ինձ, որն ընդունում եմ խո-
րին ուրախութիւն զգալով սրտումս. սակայն ցաւելով իմաց

¹⁾ Ամերիկական Զիկագօ քաղաքի աշխարհահանդիսի ժամա-
նակ տեղի ունեցաւ այնտեղ եւ մի համայնական կրօնաժողով, որի
վարչութիւնը հրաւիրել էր այդ ժողովին ներկայ լինելու ի միջի
այլ ազգութեանց ներկայացուցիչների, նաև հայերից՝ Ամեն Տ.
Մելքիսեդէկ արքեպիսկոպոսին, մեր յայտնի գրագէտ պ. Մարկոս
Աղաբէգեանին և ողբացեալ Յովհաննէս Խաչումեանդին: Այ. Աղա-
ԼՈՒՄԵՅ Ը.

կուտամ ձեզ, որ ես անկարողութեան մէջ եմ անձնովին վեր կենտլ ու գալ Ձեզմէ և ձեր կրօնական համաժողովին մասնակցել: Արդ այժմուս համար ընդունեցէք այդ իմ կարճաոտ հայեացքը ձեր այդ ամենագովելի ձեռնարկութեան մասին, որը կը փութամ գրի առնելով ուղարկել ձեզ:

Պատուէր էիք տուել ձեր շրջաբերականում որ իմ կարծիքն ինչ որէ ձեր այդ խորհրդաւոր ձեռնարկութեան մասին յայտնեմ, կամ թէ ինչ խորհուրդ որ կարող եմ տալ դրա մասին, առաջուց գրով յայտարարեմ ձեզ:

Համարձակում եմ անկեղծաբար ասել ձեզ, թէ ես անկարող և անձեռնհաս մէկն եմ խորհուրդ տալու կամ եղանակ ցոյց տալու ձեր այդ մինչև այսօր պատմական աշխարհում չլսուած ու չտեսնուած սքանչելի ձեռնարկութեան. հապա միմիայն այս խելահաս եղած բանս ձեր առաջը կը դնեմ:

Մեր կրօնի, այսինքն բրիտանական ամենագլխաւոր նպատակն այն է, որ, արարած աշխարհ աստուածապաշտ ու եղբայրասէր լինի և Աստուծոյ ամենահզօր իշխանութիւնը տիրապետէ մարդկային ազգի վրայ, ինչպէս նոյն ինքն բրիտանական հիմնադիրն ասում է իր աւետարանում.

«Սիրեցեալ զՏէր Աստուած բո յամենայն սրտէ բռնմէ և յամենայն յանձնէ բռնմէ և յամենայն մտաց բոց. այս է մեծ և առաջին պատուիրան և երկրորդն նման նմին, Սիրեցեալ զընկեր բո իբրև զանձն բո: Թայս երկուս պատուիրանս ամենայն օրէնք և մարգարէք կախեալ կան: Աւետ. ըստ Մատթ. գլ. ԻԲ. 37 38. 39. 40»:

Սակայն բրիտանական այդ երկու պատուիրանները ընդհանրական անելու համար մարդկային ազգի մէջ, նախ պէտք է գիտենանք թէ արդեօք ազգաց և ազանց մէջ պաշտուած կրօնքներուն մէջ դրանց նման և դրանց սկզբունքն ու հոգին շօշափող պատուիրանք կ'ան թէ չէ. թէ որ կան, նշանակում է որ այդ ազգաց և ազանց բարոյա-

բեզեանը ուղղել է յիշեալ յանձնաժողովի նախագահին այս նամակի հետ մի տեղեկագիր հայոց հեթանոսական և բրիտանական կրօնների մասին, որ ուղարկուած լինելով մեզ սիրով հրատարակում ենք այստեղ:

ԽՄԻ.

կանութիւնը պէտք է որ այս պատուիրանքներէ բղխի և, մարդկային ընկերական կեանքին մէջ մտնէ:

Բայց այդ նպատակին հասնելու համար երկու գլխաւոր բան կայ մարդկային ազգի համար վայելելու: Առաջինն է, մարդու հոգուն միմայն Աստուծմէ կախում ունենալը. երկրորդն է մարդու բանականութեան լիակատար ազատութիւնը, որոնցմէ դժբախտաբար մարդկային ազգի ամենամեծ մասը դեռ զուրկ է մնացած մինչև այսօր:

Թէ ի՞նչ աշխատանք, թէ որքան ժամանակ և ի՞նչ հրեշտակներ հարկաւոր են մարդկային ազգին այդ երկու անգին ազատութիւնը ձեռք բերելու, այսինքն հոգեկանութեան և բանականութեան ազատութիւնը՝—Չեր խորը իմաստութիւնը մտաբերելով է անշուշտ որ այդ ամենալսեմ ձեռնարկութիւնն առաջ տանելու պատրաստուել էր:

Մեր Հայաստանեայց եկեղեցու դաւանական վարդապետութեանց, եկեղեցական վարչութեան և պաշտամանց սկզբնաւորութեան, կերպարանաւորութեան և տեղականութեան դարեդար կրած և ենթարկուած զանազան հանգամանքներու մասին պատմականը որոշուած ժամանակին գրաւորապէս ձեզ հաղորդելու պատիւը ունենալու կը յուսամ:

Մատուցանելով ձեզ իմ խորին յարգանքը

Մնամ ձեզ խոնարհ եղբայր

ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ

Գլխապետ հայոց գրքատան և Պոլսոյ:

Կ. Պոլիս 1893 Ապրիլ 3.

ՀԱՐԵՒԱՆՅՈՒ ՀԱՅԵԱՅՔ

Հ Ա Յ Ո Յ

ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ԲՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Մեծարելի ունկնդիրք.

այոց ազգի գոյութիւնն այնքան հին է, որքան որ է մարդկային ազգի պատմական ժամանակը Ս. զրքէն զուրու. Հայոց բրիստոնէութեան որպիսութիւնը հասկանալու համար, պէտք է նախ նրանց հեթանոսութեան որպիսութեան վրայ մի զազափար ունենալ, այդ պատճառով պարտաւորոււմ եմ այստեղ մի կարճ հայեացք դարձնել նրանց հեթանոսական կրօնի վրայ: Յայտնուած կրօնքէս դուրս, կրօններու ծագում մտրի և հոգու կատարեալ կարողութիւն ունեցող մարդկանցմէ է առած. բայց, ոչ այնպէս, ինչպէս որ այդ կրօնները մարդկանց մէջ պաշտուած ժամանակ մեզ երեւում են, հապա շատ բնական՝ և պարզ մարդկանց խելքին ու մտքին ըմբռնելի: Ժամանակն ու մարդիկն են եղել որ կրօնները կամ հաւատալիքը, ինչպէս բնութեան

ամեն երևոյթները կերպարանաւորել են ու իրանց ուզած ձևին են բերել, այնպէս՝ ինչպէս որ եղել են իրանք մարդիկ. այսինքն, կրօններն ու հաւատալիքը մարդկանց նրման ենթարկուել են ժամանակին ազդեցութեան կամ թէ ժամանակին ազդեցութիւնն են կրել իրենց վրայ. իրանց ընկերական յեղաշրջութեամբ և իրանց բարուց ներգործութեամբ. Այն գրքերը՝ որոնցմէ քաղել են մարդիկ իրանց կրօնի ուսմունքն ու հրահանգը և որոնք իբրեւ աստուածային են պաշտել և անել՝ ու անարատ պահել, ամեն փոյթ ու խնամք տանելով, որ ոչ մի բան իր նախնական յստակութենէն չփոփոխուի ու չխանգարուի և նրանց պատուէրները իբրեւ աստուածներու բերնէն դուրս ելած և իբրեւ բնութեան օրէնք ընդունուին. Բայց մարդիկ՝ միշտ յաջողել են մեկնութեանց և աւելագրութեանց ձեռքով այդ գրքերու բանաձևած կրօնին կամ հաւատքին հոգին, միտքն ու իմաստը փոփոխել կամ իրանց ուզածին պէս կամ ժամանակիս պահանջածին. Այդպէս է եղել ամեն կրօնքներու և հաւատալիքներու վիճակ, ինչպէս ամեն ազգի պատմութեան մէջ, այնպէս էլ հայոց ազգի պատմութեան մէջ, ինչպէս պիտի տեսնէք այս կարճ ճառագրութեանս մէջ:

ՀԱՅՈՑ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր գրաւոր պատմութեան մէջ, հայոց գոյութեան սկզբնաւորութեանը, այս պաշտամունքն է երևում, հայկանուն նահապետի որդին Արմենակ Քբխտոսէ երկու հազար տարի առաջ Արարատ գաւառին մէջ, Երասխ գետի մօտերը, անտառներ է տնկում, որոնք ոՍՍ են եղել անուանում: Այդ անտառներում կատարուած պաշտամունք միայն իրանց նուիրուած մարդկանց ձեռքով են եղել կատարում: Այդ մարդկանց առաջինն է լինում, Արայ անուն

նահապետի որդին Անուշաւան, որ հոգսւ և մաքի պօրութեան տէր մարդ լինելով, կոչւում է Սօսանուէր: Պաշտամունքն է եղել այս. հայոց քրմերը այդ անտառներու ծառերու տերևներուն քամուց շարժած ժամանակ, դրանց հանած շշրտոցէն աստուածային պատգամներ են եղել հանում և իրանց ժողովրդին հաղորդում: Այդ պաշտաման մնացորդ՝ մինչև Քրիստոսէն տառնեցիկու դար յետոյ, Արևորդիք կոչուած հայոց մի փոքր ժողովրդի մէջ երեւում էր Սամոսատ քաղքում. իսկ Կովկասեան ազգաց ու ազանց մէջ մինչև այս վերջին ժամանակներում:

Այդ պաշտամունքէն յետոյ, տեսնում ենք մեր նոյն գրաւոր պատմութեան մէջ մարդկանց աստուածացումը: Այդ աստուածացած մարդկանց հայր զիւցազունք էին կոչում, որոնցմէ մեր գրաւոր պատմութեան մէջ յիշուածն է Վահագն մեր Տիգրան նահապետ թագաւորին որդին: Այդ աստուածմարդուն ծնունդն էլ է հրաշալի, երկինք համբառնալն էլ. գրաւ ծնելիս՝ երկինք, երկիր և ծով ցաւ են քաշում ու ծնում են մի երեխայ բոցերու նման մազերով և արևու նման էլ աչքերով: Մինչև Քրիստոսի հինգերորդ դարը այդ զիւցազնին զիւցազներգութիւն կայ եղել հայոց ժողովրդի մէջ. դա վիշապներու յաղթող լինելուն, կոչւում է այդ պատճառով Վիշապաքաղ. նոյնպէս և յարդադող էլ է կոչւում դա Ասորեստանցոց Բարշադին պատերազմի սպիտակափառ աստուծուն յարդը գողնալուն և այդ գողօնով դէպի երկինք վերանալուն և երկնքի ճամպուն վրայ թափած լինելուն յարդը, երկնքի այդ մասը, որն այսօր, աստղանայէ ենք կոչում, հնումը յարդադող է եղել կոչուած հայոց մէջ:

Մեր գրաւոր պատմութեան մէջ, սկսած նախապատմական ժամանակներից մինչև հինգ դար Քրիստոսէ առաջ՝ այդ երկու տեղակ պաշտամունքն ենք գտնում յի-

շուած. բայց մեր աչքի առաջ ուրիշ աստուածներ և ուրիշ պաշտամունք են հանում հայկական սեպագիր արձանագրութիւնը, որ այս վերջին տարիներումս հնազէտ պատմաբանը յաջողեցան ուսումնասիրել և պատմական ծանօթութիւնը քաղել դրանցմէ:

Ահաւասիկ մեր նախնի հայոց կրօնի մասին ինչ են ասում հնադէտ պատմաբանները, Փ. Լընորման, Դը-Րօ-բերտ, Սէյս, Մորտման և ուրիշներ:

«Հայկական արձանագրութեանց ընթերցման ճշգրիտ եզրակացութեան մէջ աչքի զարնող մի բան որ կայ, այն է որ, հաստատում են թէ նայիրիի (Հայաստանի) ազգաց ու ազանց մէջ ինչպէս ազգային կամ ցեղական միութիւն կայ, այնպէս էլ կրօնական միութիւն կայ. Աստուածները նոյնն են ամեն տեղ թէ Գարինու չըրջակայներէ և թէ Վանայ ու Բալուայ կողմերէ հրեան ելած արձանագրութեանց մէջ, ինչպէս որ մի ազգաբանական և լեզուաբանական կատարեալ միութիւն կար հին Հայաստանի ժողովրդի մէջ իր քաղաքական բաժանման ժամանակ մի շատ իրարմէ անկախ թագաւորութեանց (նախարարութեանց կամ նահապետութեանց) մէջ, նոյնպէս էլ մի բացարձակ կրօնական միութիւն է երևում դրա մէջ, որը կապակցութեան տեղ էր բռնում ժողովրդի բոլոր մասերու միջին:»

«Այս կրօնը կայանում է եղել գլխաւորապէս մի ծայրագոյն երեքութեան պաշտաման մէջ, որու ներքեր առտիճան աստիճան ստորին աստուածներ է եղել կարգած ժողովուրդը. Բարձրագոյն աստուածը Հալտիս անունն է եղել կրում երկու համազն ընկերներով. Տէրսթասն է միջնորդի աստուածը և Արտէնիս՝ արէգի աստուածը. երկրորդական աստուածները «Հալտիսի որդիք» անունան ներքև մինչև հիմա թուով քառասուն և վեց են եղել գտնուած, որոնցմէ շատերը առնուած են եղել հա-

րևան ազգերու աստուածներէ, կամ թէ այդ աստուածներն երևում են որ Նայիրի աշխարհի ամեն մէկ զաւառներու յատուկ աստուածները լինին: «Թիէնայի (Վտնայ) թագաւորները միշտ զբաղած են եղել այդ աստուածներու շնորհը ստանալու համար, նոր տաճարներ շինել և հին տաճարները նորոգել և եղածներն էլ զարդարել: Եյդ թագաւորներէն մին, այսպէս է խօսում եղել բարձրագոյն աստուծուն ուղղելով իր խօսք. «Հալտիսին, տիեզերքի տիրոջին, Սարտուրիս, Արկեստիսի որդին այս տաճարս վերանորոգեց, նոյնպէս այդ դուռն էլ, որ Հալտիսի դուռն է կոչւում, վերաշինեց, որ կործանուած էր և Հալտիսին նուիրեց, որ է տիեզերքի տէրը, մեծ աստուածներու աղօթք Սարտուրիսի համար (որ է) զօրաւոր թաւաւոր և իշխան Տոսպիս քաղքի»:

Մօրտման գիտնականն էլ, այս յետագայ տեղեկութիւնքն է տալի հեթանոս հայոց կրօնի մասին հայկական սեպագիր արձանագրութեանցմէ բաղելով. «Հին հայոց բուն ազգային աստուածուհին է եղել Անահիտ, որուն ամեն արձանագիր յիշատակարաններում յատուկ աղօթքներ կան եղել ուղղուած»։ Ինչպէս որ Հիւնացոց եւ Հռոմայեցոց մէջ զանազան տեղերու անուններով աստուածներ կային, ասում է Մորտման, նոյնպէս էլ հին ժամանակում հայոց մէջ էլ կան եղել մի Անահիտ Անի քաղքի մի Անահիտ գերանդաւոր, (մանրաղբ ձեռին), մի Անահիտ շնորհալի, մի Անահիտ անոխակալ, մի Անահիտ մարդկանց համար և այլն: Անահայ պաշտամունք հայոց մէջ խիստ շատ հին է եղել և Տուրանեան լեզուով Հուանի աստուածութիւնն նշանակում է եղել: Հայք էլ հելլենացոց և պարսից նման երեք գլխաւոր աստուածներունին եղել երրորդութիւն կազմող, Անահիտ, Դիասպա և Փառ: Դիասպը պարսից *Չիշպէշ* աստուծու հայերէն անունն է, և կարծւում է թէ Անահիտ Դիասպի կինը լինի: Իսկ

Փառ (փառք) որով թէ հայոց և թէ պարսից մէջ շատ անուններ են կաղմուծ, ինչպէս Փառնակէս, Փառնաւազ, Փառնաբաղ, Փառազման, Փառներսեհ, Տիւափէնէս, Հողնիփէնէս և այլն. և պատիւ է եղել համարում այդ անունը կրելը: Այդ ծայրագոյն երեք աստուածներէ զատ, հեթանոս հայք բառասուն հօթն աստուածներ էլ ունին եղել, բայց այդ աստուածներուն որ սեռէ լինելը յայտնի չէ, միայն այդ աստուածներու անունները կրող անձանց սեռէն կարելի է իմանալ: Այդ աստուածներն իրանց բնակած քաղաքներով էլ ճանաչուում են եղել, օրինակ, աստուած քաղբին Տոսպայ, աստուած քաղբին Արսունայ և այլն: Ամեն աստուածներուն հաւատար զոհ չին մատուցանում եղել, մեծ աստուածներուն շատ զոհ, փոքր աստուածներուն քիչ զոհ: Յետագայ տասներկու աստուածներուն, Անհտայ, Դիւապայ, Փառայ, Արտանարաստ... Ինուամասայ, Խուլթայ, Վաի, Վարդայ, Զէփառայ, Արսիմերի և Լիւմաի՝ մեծ զոհեր: Արգուաբասայ աստուծուն համապատասխանում է Արտակէրաստ (Արտաղիւրից բերդը). Արսիմետ նմանութիւն ունի Արշամայ. Խուլթն էլ պարսից Խուտանէ է և գերմանացւոց Կուտը: Վա աստուծու անուն չէ, հապա նշան՝ որ Բէր է. իսկ Լիւման՝ որու անունով մինչև այսօր մի կղզի կայ Վանայ ծովում, որը հին ժամանակ աստուածական պաշտաստանութիւնով մի տեղ է եղել. օրինակի համար Անահիտաբա, որ Երիզաւանն է. Կոմիւնու, Կոմանան (կէօմէնէկ), Փառ, այսօր մի գիւղ կայ այդ անունով Մոկաց գաւառում. Փառակա անունով էլ մի գեղ Ջինակար վիճակում: Դուտա Արտուզէտ, Ուա. մի գեղ Մամստան գաւառում. Տիտուա, Դատուան, Էլուր, Ալիւր գեղ Տոսպ գաւառում. Խաւրնի, Կեւվար, նոյն գաւառում: Ներուսի, Ներսէս. Իրեմա, Արամ, Հուպա, Խուպ, Խիզանում, Խուպս, Քղիւում և այլն և այլն:

Այժմ տեսնենք մեր ազգային պատմագիր հեղինակները, Ազաթանգեղ, Զենոբ Գլակ, Փաւստոս Բուզանդ, Մովսէս Խորենացի, Եղնիկ, Եղիշէ և այլն, ինչ որ աւանդում են մեզ մեր հեթանոս նախնեաց աստուածային պաշտամանց մասին:

Դրանց աւանդածներուն նայելով, Արամազդն է նախնի հայոց մէջ իբրև գերագոյն աստուած, հայր ամեն աստուածներու, դրան տրուած ածականներն են *մեծ, արի, արարիչ երկնքի եւ երկրի, առաստուծեան և պարարտութեան պարգեւիչ*: Դա Զէնտ - աւետայում եղած Անուրամագդանն է, դրա մեհեանը բարձր հայոց Դարանազի գաւառի Անի ամրոցումն էր: Ապա գալիս է Անահիտը, այդ դիցուհին, որ բնաւ ամենեկին Յունաց Դիանան չէ և ոչ էլ Ասորեստանցոց կամ փոքր Ասիացոց Արտեմիսը. այդ Անահիտ դիցուհին շատ մեծ պատիւ և փառք է տեսած մեր նախնի հայոց մէջ, որու նմանը ոչ մի ազգումը չէ տեսնուած: Դա Հայաստանում ամեն տեղ մեհեաններ է ունեցած և ոչ թէ միայն հայոց գրական մարդիկն են գովում այդ մեհեաններուն հարստութիւնը, հապա նաև յոյն և հռովմայեցի հեղինակները: Պլին ինքն է պատմում թէ հայր են եղած առաջին անգամ Անահտայ ոսկուց արձանը շինողները. դրա ամենէն երեւի մեհեանն էր Եկեղեաց գաւառում, ըստ Ազաթանգեղայ Անահիտ տիկինը մեր ազգին փառքը, մեր գոյութեան պահպանողը և ամեն ողջախոհութեան մայրն է եղել և մարդկային ազգի բարերարը: Մեծ և արի Արամազդի ցեղէն լինելով դա, ամբողջ Հայաստանեայց կեանքը նրա զօրութեամբ է եղել կենում. պէտք է գիտենանք որ, մեր հեթանոս նախնեաց Անահիտը ամենեկին նմանութիւն չունի Ասորեստանցոց, Բաբելացոց և Փիւնիկեցոց Անահտայ հետ, որոնց մէջ մոլի մարդիկ և կանայք թմրկի ու փողի ձայնով անառակ պարերու և անամօթ անառակութեանց անձնատուր

էին լինում: Թէ որ մեր հեթանոս հախնիք Անահտայ պաշտաման մէջ մի այգպիսի բան ունենային, անշուշտ քրիստոնեայ Հայաստանի պատմագրերը լուռ չէին կենալ քրիստոնեայ Հայաստանցոց զոլեցնելու, որպէս զի հեռացնեն նրանք այգպիսի սուտ աստուածներ պաշտելուց, ընդհակառակն վկայում են թէ չքեղ պարզութիւն ունէր նրա պաշտամունքը, ինչպէս որ մայր զգաստութեան և առաքինութեան աստուծուն է վայելում: Անահտայ մեհաններուն հայոց թագաւորներուն տուած նոսէրներն անգամ վկայում են թէ հեթանոս հայք ինչ մաքրութեան գաղափար ունէին իրանց այդ դիցունու վրայ: Ինք քրիստոնեայ Ազաթանգեղը պատմում է թէ հայոց Տրդատ թագաւորը հրամայել է ամբողջ Հայաստանը քրիստոնէացնող Գրիգոր պարթևին, որ Անահիտ դիցունուն սեղանին վրայ տերևաշատ ճիւղերով հիւսուած պսակներ նուիրէ, միթէ ծառերու այդ ճիւղերը և պսակները ցոյց չեն տալի հեթանոս Հայաստանում այդ Անահիտ դիցունուն մատուցուած երկրպագութեան պարզութիւնը: Դրա պաշտամունք շատ տարածուած է եղել Հայաստանում. մի գլխաւոր մեհան Երիզաում, որտեղ թագաւորներ էին գընում պաշտօն մատուցանելու նրան. մի ուրիշը Արտաշատ քաղքում, մի երրորդը Սարծն գաւառում Աշտիշատ քաղքին մէջ: Հեթանոս հայք Անահտայ կուռքին ՈՍԿԵԾԻՆ են կոչում եղել: Այդ երրորդ մեհանը հարքստութեան կողմից ողջ Հայաստանում հռչակաւոր էր. ասում է Ազաթանգեղ, որ անգաւ գանձ ունէր, ոսկով լիքը, մեծ նախարարներուն բերած շատ արծաթները և տեսակ տեսակ նուերները պահուած են եղել այնտեղ: Այդ ընծաներու ճոխութեան մասին մի գաղափար ունենալու համար, բաւական եմ համարում նշանակել այստեղ Տրդատ թագաւորին պարսից գէմ արած արշաւանքէն ետ գործած ժամանակ տուած ընծայները այդ Անահտայ մե-

հեանին, ճերմակ եզներ, ճերմակ նոխազներ, ճերմակ ձիեր
և ճերմակ ջորիներ, պատուական ակներով և զոհարինե-
րով զարդարուած արծաթէ և ոսկէհուր զգեստներ ու
փառաւոր զարդեր: Սոփորութիւն էր հայոց թագաւորնե-
րուն՝ ամին յաջող պատերազմէ յետոյ իրանց արած
աւարից հնգէն մին մեհեանի բաժին հանել, էլ դրանով
երևակայեցէր. մեծարելի ունկնդիրք, թէ քնշ հարստու-
թիւն էր զիզուած լինում հայաստանի մեհեաններում:

Այդ Անահայ կշտին, երկու աստուածուհիք էլ կան,
Աստղիկ և Շանէ: Հեթանոս հայք այդ Աստղիկն Վա-
հագնի կին լինել էին կարծում. իսկ Նանէին Արամազ-
դայ աղջիկը: Աստղիկան մի մեհեանը Տարօն գաւառի Աշ-
տիշատ քաղաքումն էր, մի ուրիշն էլ Վասպուրական նա-
հանգի Անձեացիաց գաւառի Պարխուլ լեռան վրայ: Իսկ
Նանէինը քարձր հայոց Եկեղեաց գաւառի Թիլ աւանում:
Հին հայոց աստուածներու մէջ մին էլ կայ, որուն
ծագումը դեռ անյայտ է, դա է Տիւր: Աստուածը, որու
մասին Ագաթանգեղում միայն մի տեղ յիշատակութիւն
կայ, իբր թէ դա քրմերու գիտութեան ուսուցիչը լի-
նի միանգամայն և Արամազդայ գրագիրը և հայաստան-
ցոց զիր ու արհեստ սովորեցնողը, նոյնպէս և երազահան
և գուշակ, այնպէս որ հին հայք դրա մեհեանն են եղել
դիմում իրանց տեսած երազներուն մեկնութիւնը ստա-
նալու: Մի վատ պաշտօն էլ ունի եղել դա, այն է՝ մե-
ղաւորները գժոխք կրել: Հայոց մէջ մինչև այսօր մի խօսք
է զրուցում մի անձի վրայ, որ ատելի է լինում իր ա-
րարքով, ասում են, զրոյղը տանի նրան կամ քեզ. ո-
րու նշանակութիւնն երկու հազար տարուց յետոյ մոռ-
ցուել է:

Մի գլխաւոր աստուած էլ կայ Միհր անունով, որը
պարսիցմէ առնուած լինելը յայտնի է. դա Արամազդայ
որդին է եղել, դրա մեհեանը Բարձր հայոց Դերջան գա-

լառի Բագառիճ գեղումն էր և հարստութեամբ շատ անուանի։ Միհր որ արև է նշանակում, փնիրեան հրին աստուածն է, ծանօթ է նաև Արեգակն արևու աչք անունով, ինչպէս Ձէնդ աւէստան էլ Արամազդայ աչք է կոչում նրան։ Դա է այն պայծառափայլ հսկայն, որ վեհութեամբ երկնքի վրայ իր ճամպան է առնում անապատները պըտղաբերելով և այլն։ Ապա գալիս է *Հուսինը*, որ կանանց սեռական կրակին նշանակն էր, Մ. Խորենացին հրոյ եղբայր է կոչում նրան։ Արևու և լուսնի գլխաւոր մեհեանն էր Արմաւիր քաղաքում, որն ամենահին քաղաքն է Արարատ նահանգի։ Իսկ երկրորդ մեհեանն էր Բագաւանում, որն այսօր Բագու է կոչւում, այդտեղ մշտաժառ կրակ լինելուն Արամազդայ կրակ էր կոչւում և այլն։

Կրակի նման ջուրն էլ էին պաշտում հայք, որուն Ազնեղըսայր էին կոչում։ հին հայք ոչ թէ միայն ջուրն էին պաշտում, հապա նաև գետերը, դրանց մի սրբազան յատկութիւն տալով. մասնաւորապէս Երասխ և Եփրատ գետերը մեծ պատիւ ունէին, հայաստանի գլխաւոր քաղաքներու մեծ մասը, կարելի է ասել ամենքն էլ գետափերու վրայ են շինուած. ինչպէս Անի, Թիլ, Երիզա, Բագայառլինջ, Աշտիշատ և այլն։ Տակիտն էլ այդ այդպէս լինելը վկայում է, պատմելով թէ Եփրատայ ափերու վրայ բնակողները կարծում էին որ այդ գետի ջրերը երբեմն առանց յայտնի պատճառի աւելանում են և մօտ ժամանակի համար բարեյաջող դէպք են գուշակում և այդ ժամանակ ջրերու ծփանքէն իրանց գործերուն վերաբերող գուշակութիւնը են եղել հանում, այս էլ է աւելացնում նա թէ հայի գետերուն ձիեր են եղել զոհ մատուցանում։

Մի շատ երևելի աստուած էլ ունէին հայք, Ամանօր անունով, որն ասել է՛նոր տարի։ Այդ աստուածն էլ, ըստ Ագաթանգեղայ, տարեկան մրգերու և արմտիքներու խնամք տանող և պաշտպանողն է եղել, զանաատը ղիք

էլ էր կոչուում նա, որ նշանակում է մարդկանց պատրաստութիւն տեղ տուեալ: Դրա մեհեանն էր Սրարատ նահանգի Քազրեանդ դաւառի Բագաւան գիւղում: Տարուայ սկզբում, որ է Նաւասարդ ամիսը (օգոստոս 11), նախնի հայր Հայաստանի ամեն կողմէն այդ տեղ համախմբուում էին և Ամանորայ տօնը մեծ հանդէսով կատարում, որ վեց օր էր տևում: Այդ ժամանակ Բագաւանի մեհեանի բոլորտիքն էին կենում և այդտեղ ոչ միայն պատուպարուում և պառկելու տեղ էին դնում, ապա նաև զոհերէն էլ բաժին էին վայելում:

Նախնի հայոց մէջ երկու բառ կան, դժոխք և սանդարամետ, այդ երկու բառերն էլ պարօրցմէ է վեր առնուած. դժոխքն էր գեւերու թագաւորութեան տեղին, իսկ սանդարամետը, որ հեթանոս պարսից և հայոց մէջ աշխարհիս մարութ հողին էր նշանակում, քրիստոնեայ հայոց մէջ բոլորովին դրա հակառակ նշանակութիւն ունեցաւ, այն է դժխային անպնդին շար հողու նշանակութիւնը, կամ թէ դժխքի իշխանը, սագայէլ և այլն:

Մինչև այստեղ, բուն հայկական աստուածներու վերայ խօսեցանք, որոնք երկու հազար տարւոյ չափ պաշտուել են մեր նախնի հայոց մէջ. դրանց շատ խորը ըսկզբնաւորութիւնը մեր այսօրուայ պիտնականներու հետազօտութեամբ յայտնուեցան, որ հին արիական և սեմական ազգաց և ազանց աստուածներն են, որոնք նոյննեղերու պատկանող շուարար ժողովրդներու հետ մեր հայրենի աշխարհ են պաղթել և մերաշխարհային կամ ազգային աստուածներ են եղել դարերու ընթացքում. բայց Քրիստոսէ մէկ երկու դար առաջ, տեսնում ենք որ, նորանց թէ արևելքէն և թէ արևմտքէն նոր աստուածներ են գալի մեր աշխարհ և խառնուում են հետեւու հետ, կամ թէ միեւնոյն աստուածներ են համարուում և Քրիստոսէ

հարիւր յիսուն տարի առաջ Հնդկաստանէն երկու մեծատոհմ եղբայրներ Գիսանէ և Դեմետր անունով մեր աշխարհ են գալի փախստական և այն ժամանակուայ թագաւոր Վաղարշակայ հրամանով ծարօն գաւառում հաստատուում են և Վիշապ անունով քաղաքն են հիմնում. ապա Աշտիշատ քաղաքն են դնում և այդտեղ իրանց Հնդկաստանում պաշտած աստուածներուն՝ կուռքերն են հաստատում. Յիսայ դրանց որդիք Քարբէ անուն լերան վրայ քաշուում են և այդտեղ երկու կուռք են կանգնեցնում, մին տասներկու գրկաշափ բարձր և միւսը տասներհինգ: Մեր Ձենոր Գլակ պատմչի խօսքին նայելով, հեշտութեամբ ճանաչում ենք որ դրանք Գանգեսի գետափի վերայ բնակողներէ լինին, բայց թէ ինչ տեսակ պաշտամունք էր այդ հնդիկներու պաշտամունք, ամենևին տեղեկութիւն չունինք, այս միայն լաւ գիտենք որ, դրանք հինգ դար շարունակ մեր աշխարհի մէջ ապրում են մինչև որ չորրորդ դարու սկզբում քրիստոնէութիւնը դրանց ջնջում է:

Նմանապէս Քրիստոսէ մի դար առաջ, երբ մեր Արշակունի թագաւորներն Յունաստանի վրայ են արշաւում, ըստ մեր Մ. Խորենացու, այդ տեղաց իբրև պատերազմի աւար պղնձէ թափծու ոսկէզօծ կուռքեր են բերում Հայաստան, Արտեմիսի, Հերակլէսի և Ապոլոնիու Հայաստանի գլխաւոր քաղաք Արմաւիրումն են հաստատում, նմանապէս Ողիմպեան Ձևսին, Աթենասին, (Մինէրվաին) Եփեսոսսին, (Վիւլքէնին) որոնք Դարանալի գաւառի Անի ամրոցումն են դնում իրանց բրմբն էլ միասին: Մի ժամակակ յետոյ աստուածներու այդ կուռքերը իրանց համանման աստուածներու մեհեաններումն են տեղաւորում. Ձևսինը Արամազդայ մեհեանում, Աթենասինը Նանէի մեհեանում, Արտեմիսինը Անահտայ, Հեփեսոսսինը Միհր աստուծուն, Ափրոդիտէինը (Վէնիւսինը) Աստղիկ դիցուհու

մեհեստնում: Այդ աստուածները պատերազմի գերի առնելը և բերել նրանց տիրապետ թագաւորի երկրում հաստատելը, ինչպէս ապիական թագաւորութեանց, նոյնպէս էլ եւրոպական, այսինքն հռովմէական թագաւորութեան սովորական եղած մի բան էր:

Յունական աստուածներու հետ միասին եկան խառնուեցան և ասորի աստուածներն էլ: Ճիշտ Քրիստոսի աշխարհիս վրայ եղած ժամանակին, մի Արշակունի թագաւոր Աբգար անուն ասորոց Նաբոլկ, Բէլ, Բաթնիքադ և Թարաթա աստուածներու կուռքերը Մծբինէ Եդեսիա է բերել տալի և այդ քաղքում հաստատում: Բայց դրանք թէև հայոցմէ պաշտուել են, բայց միշտ հայոց Միջագետքի սահմաններում են մնացել: Նաբովիլ՝ որ Նապոլան է, հին ասորեստանցոց կրթութեան և ուսման աստուածն էր, հայր և պարսք դրան ղաիւր էին կոչում, իսկ հրէայք արևու գրագիր, Բէլը՝ ասորեստանցոց աստուածներու հայրն էր, Բաթնիքադը անծանօթ աստուած է, իսկ Թարաթան յունաց տէրքէտանն է, որու պատկերը իրանովը, ձևաբերովն ու գլխովը կնոջն էր, իսկ իրանից վարը՝ ձկան պոչին:

Այդ մեծ աստուածներու կշտին կային նաև փոքրներ, կամ թէ աւելի ճիշտն ասելով հրեշտակներ կամ պաշտօնեայների, որոնք աստուածներուն տրուած պատիւներուն քիչ շատ հաղորդ էին իրանք էլ: Սրանք էին այդ ոգիները, Յուշկապարիկ, Համբարու, Պարիկ, Պայ, Յարալէզ, Զաջք եւ Դեւք: Առաջին չորս ոգիներու վրայ ամենևին ծանօթութիւն չունինք թէ ինչ յատկութեանց տէր ոգիներ էին. հապա միայն անուններն են գտնուում մեր հին գրականութեան մէջ: Իսկ յարալէզի, քաջի և գեի յատկութիւնք սրանք են: Մի նմանովի զրոյց առաջ է բերուած մեր ազգային պատմութեան մէջ, այս է որ, նինուէի Չամիրամ անուն մի թագուհի, մեր Արայ գեղե-

ցիկ անուն նահապետներէ մէկուն գեղեցկամարդութեան զարնուելով, ուզել է իրեն ամուսին առնել, նա էլ արդէն իր սիրական կինն ունենալով, մերժել է զրա կամքը, այդ մերժման վրայ Ջամիրամ պատերազմ է տուել Արայ նահապետին, բայց նա սպանուելով ճակատամարտում հայր զրգուում են իրանց նահապետի սպանման վրայ և նորէն պատերազմի են վեր կենում. Ջամիրամ նրանց կատաղութիւնը զսպելու համար ձայն է հանում թէ յարալէզ ոգիները լղելով լղպուտելով Արայի վէրքը առողջացուցել են: Նորէն Քրիստոսի շորրորդ դարում մի մեծատոհմ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեան անուն, նշանաւոր պատերազմող մարդ, Արշակունի Վարազդատ անուն, հայոց թագաւորի կաթնեղբայր Բադ Սահարունու քսութեամբ, դաւադրութեամբ սպանում է նոյն թագաւորի սկզանի վրայ և գլուխը կտրւում. երբ սպանուածին մարմին իր տանն են տանում ընտանեացը մօտ, դրանք նրա մեռած լինելը հաւատալ չեն ուզում նրա ամենաբաջ պատերազմող լինելուն համար, թէն նրա գլուխը մարմնէն զատուած է լինում, բայց ինչ են անում, զրա գլուխը բերում են ու մարմնի վրայ դնում և աշտարակի տանիքի վրայ կանգնեցնում, որպէս զի յարալէզները զան գիշերանց նրան կենդանացնեն լղելով, բայց իրանց յոյս պարագն է ելլում: Արդ այդ զրոյցներէ իմանում ենք որ յարալէզ, որ երկու բառով է բարդուած՝ յար և լիզել, յար որ միշտ է նշանակում և լիզել, լզել, որոնցով յարալէզ նշանակում կըլինի մշտապէս լիզող: Այդ զրոյցներով կուղենք հաստատել թէ՛ քանի քանի հարիւր տարիներ այդ յարալէզ աստուծուն զօրութիւնը մնացել է մեր նախնի հայոց մէջ, բայց թէ ինչ կերպարանքով է դա՝ մեզ անյայտ է, հաւանօրէն շան կերպարանքով պէտք է որ եղած լինի: Քաջ բառին էլ հին նշանակութիւնը մեզ շատ յայտնի չէ, հապա սղգային պատմութեան մէջ առաջ բերուած

զրոյցներէ ենք իմանում: Հեթանոս հայոց Արշակունի թագաւորներէ մին, իր հրկարատե աշխարհաշէն թագաւորութեամբ, շատ սիրելի լինելուն իր ազգին, նրա մեռած ժամանակ, ասում է զրոյցը, շատ մարդիկ իրանք իրանց ողջ ողջ նրա գերեզմանում են թաղում: Այդ բանի վրայ դրա մեծ որդին նեղանալով, ասում է իր մեռած հօրը. «Դու մեռար և ամենքը հետդ տարիր. ես այժմ մեռածների վրայ թագաւորեմ». դրա հայրն էլ այդ յանդիմանութեան վրայ նեղարտուելով, գերեզմանի մէջէն անիծում է իր ապերախտ որդուն այս խօսքերով. «Երբ դու ձիով ազատ Մասիս լեւան վրայ որսալու ելլես, քեզ քաջերդ յափշտակելով ազատ Մասիսի վրայ տանին, այնտեղ մնաս ու լոյս չտեսնես»: Յայտնի երևում է որ քաջ բառն այդ ռամկական երգումը ոգի է նշանակում, քաջերը բարի ոգիներ էին, իսկ գեերը չար ոգիներ:

Մնում է խօսել մեհեան, ըագին և քուրմ բառերու և դրանց ընչութեան վրայ. մեհեանին ինչ ծագում ունենալը չենք իմանում, այնքան զիտներ որ կուռքերու կամ աստուածներու տաճար է նշանակում, իսկ ըագին բառին արմատն է ըագ, բաղանդ կամ զէնդ լեզուի ըազա բառէն ծագում առած, որն առհասարակ յատուկ անուններուն սկզբումն է դառնում, ինչպէս ըագարան, ըագաւան, ըագառինձ, ըագնայր. «բագն» էլ նշանակում է «աստուած» ուստի և ըագին «Աստուծու սեղան», որու վրայ անասուններ էին զոհում կամ նուէրներ դնում, միևնոյն բազ բառը և հին պարսից մէջ էլ ենք տեսնում նոյն նշանակութեամբ գործածուած, ինչպէս Բագիւս, Բագաւիատէս, Բագսուգէս, Բագաւիանէս:

Այդպէս, մեհեան ու ըագին բառերը զէնդ լեզուէ վեր առնուած տեսնելով մեր նախնի հայոցմէ, եզրակացնում ենք որ, ինչպէս հին հայոց կրօնը, այնպէս էլ հին պարսից կրօնը մի ակունքէ բխում են լինին, և գրեթէ իրա-

րու նման կրօն ունեցած լինին, միայն աշխարհներու դրութեան և մարդկանց բնութեան առաջ բերած տարբերութեամբ և հետևեցնում ենր թէ այդ բանն էր գլխաւոր պատճառ հին պարսից անհնարին հակառակութեան հայոց քրիստոնէութեան, որու մասին մի փոքր յետոյ պիտի խօսենր:

Այդ մեհաններու մէջ և բազիններու առջև պաշտօն մատուցանողները թէ տղայ մարդիկ էին լինում և թէ կինարմատ, տղայ մարդկանց քուրմ էին ասում, իսկ կին արմատներուն քուրմհի, դրանց ծագում անծանօթ է դեռ: Այս գիտենք որ Քրիստոսէ 2026 տարի առաջ հին հայոց առաջին բուրմնեղողն է հայկ նահապետի որդի Արմենակ նահապետը, ապա Անուշաւան նահապետը ինչպէս արդէն ասացինք: Դրանցմէ յետոյ Վահագն դիւցապնի սերունդը, որ վեց հարիւր տարի բրմութեան պաշտօն վարեցին: Տեսնում ենք որ նախնի հայոց քրմապետութեան պաշտօնը նահապետութեան պաշտօն վարողի ցեղէն են, նոյն բանն եղաւ և Արշակունեաց ժամանակ: Երուանդ թագաւորի եղբայր Երուազ քրմապետ եղաւ Քրիստոսի 58 թուին, իսկ Արտաշէս թագաւորը Քրիստոսի 78 թուից իր Մաթան որդուն քրմապետ կարգեց Անի ամրոցի Արամաղղայ մեհենին:

Մեծարելի ունկնդիրք, մի պաղաւտար ունենալ հեթանոս հայաստանի քրմերու վիճակին և որպիսութեան վրայ, ճիշտն ասելով, մեծ արժողութիւն ունի: Դրանք թէև հին և մեծ տոհմերէ էին և տանուտէրներու ու նահապետներու դասակարգէն և իրանց երկիրներում բացարձակ իշխանութիւն վարում, բայց թագաւորներու իշխանութենէն ունէին կախում, նրան որոշուած տուրք և պատերազմի ժամանակ էլ զօրք էին տալի: Այդ այդպէս լինելը Արշակունի թագաւորներու ժամանակ շատ յայտնի է: Այդ քրմերը կամ քրմապետները պատերազմի ժամանակ զօրք էին ժողովում և դրանց առաջն անցնելով

փող ու թմբուկ ածել տալով թշնամու վրայ էին յարձակում: Այդ տեսակ պատերազմներ երևում են մեր աղբային պատմութեան մէջ քրիստոնէութիւնը հեթանոսութեան հետ կռուի բռնուկով: Այդ այդպէս, հապան դրանց հարստութեան մեծութիւնը մեր զարմանքն է տանում, դրանց հարստութիւնն է լինում բարեբեր հողերու տէր լինել, իրանց երկիրներու բազմամարդութիւնը և ընտանի անասուններու շատութիւնը: Մեր պատմագրերէն մին, Տարօն գաւառի հնդիկ քրմերու հարստութեան մասին այսպէս է խօսում: Դրանց ձեռին շատ գիւղեր կային: Տում գիւղը 900 տուն և 400 ձիաւոր, Խորնէ, 1906 տուն, 700 ձիաւոր և 1007 հետևակ. Բրեխ 1680 տուն, 1080 ձիաւոր և 200 հետևակ, Բազու 3200 տուն, 1040 ձիաւոր, 840 նետաձիգ, 680 նիզակաւոր և 200 պարսաւոր: Կէրք, 1600 տուն, 800 ձիաւոր, 600 հետևակ. դրանց անասուններուն արածելու տեղն ամբողջ Հաշտենից գաւառն է եղել: Նոյն Տարօն գաւառում Աշտիշատ քաղաքն իր շրջակայ երկիրներով, ուր էին Վահագնի, Անահտայ և Աստղեան մեհեանները՝ Վահուսեաց քրմերունն էր: Այդ քրմերուն կամ քրմապետներուն շափազանց հարստութիւնն իմանում ենք նաև յետագայ իրողութենէն: Արշակունի Արտաշէս թագաւորի սպարապետը Սմբատ՝ երբ Երուանդին յաղթում է որ գահակորգիչ էր, Բազարան է մտնում և դրա հղբօր Երուազ բլրմապետին մեռցնելով, նրա ամբողջ գանձն առնում է, որը յետոյ Արտաշէս թագաւորը պարսից Դարեհ թագաւորին ընծայ է զրկում: Սակայն հեթանոս հայոց քրմապետները այդ հարստութեան հետ միասին ուսմունք, զպրութիւն և իմաստութիւն էլ ունին եղել. դրանք էին իրանց հայրենի աշխարհին քաղաքական և աշխարհային խորհուրդներուն տեղեակ մարդիկ, դրանք էին աշխարհային և կրօնական մեծ դէպքերու տարեգրութիւնը տ-

նույնները, որոնք մահնակաւն պատմութիւն էին կոչուում: Անի ամբողջին Ողիուպ բուրմը դրանց մէջ երեւելիներէն մին է. մահաններում դիւանատներ էլ կային, այդ դիւաններէ ամենամեծը Անի ամբողջումն էր, որտեղ Բարտէղան Կնոստիկեանը Քրիստոսի երկրորդ դարուն պատմական յիշատագրերն է կարդում և երկու հատոր գրքեր է շինում, բայց մեր ձեռին չեն հասած այդ գրեանք:

Այսքանը բաւական եմ համարում, իմ մեծարեւելի ունկնդիրք, հայոց հեթանոսութեան վրայ խօսելը, այդքան էլ որ խօսեցայ այն նպատակով էր, որ ցոյց տամ իմ ունկնդիրներուն թէ սուրբ գիրքը, կամ թէ քրիստոնէութիւնը ինչ բազմադարեան և ամենախորը արմատներ ձգած հեթանոսական կրօնի հետ, մաքառեց և յաղթահարեց մեր հայրենի աշխարհում, Հայաստանեայց երկրում:

ՀԱՅՈՑ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Քրիստոսի տասներկու առաքեալները վերնաւան մէջ սուրբ հոգին ընդունում են, նոյն սուրբ հոգու ազդումով իրանց մէջն են բաժանում իճակով իրանց ժամանակի ծանօթ աշխարհի բոլոր ազգերն ու լեզուները ու գնում են քարոզել դրանց իրանց վարդապետ Քրիստոսի հրամանով. հայոց աշխարհն ու ազգը վիճակով ընկնում է Թադէոս առաքելուն, որ էր տասներկու առաքելոցմէ մին և որը Ղէբէոս և Յուդայ էլ է կոչում աւետարանիչներէ: Այդ Թադէոս առաքեալն իր հետն է առնում եօթանասուն աշակերտներէն Եղիշէ և Ստաթէոս անուն առաքեալները և գալիս է Երուսաղէմէ, ծովեզրով, նախ Կիլիկիա ե ապա Առաջին Հայաստան, որտեղ քարոզելով, Քրիստոսի եկեղեցուն առաջին հիմքն է գնում և այդտեղ Թէոփիլոս անուն մին եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Այդ տեղից Եփրատ գետով անցնելով, Եղիսիա է գնում, որտեղ մկրտում է հայոց Աբգար անուն

Թագաւորը, և նոյն քաղքում, որ էր մայրաքաղաք այդ ժամանակ Հայաստանի, քրիստոնէութիւնն է քարոզում, եկեղեցի հաստատում և եպիսկոպոս է ձեռնադրում Աղդէ անուն կերպասագործին: Ապա գնում է Արտաղ գաւառ Սանատրուկ անուն հայոց Թագաւորի մօտ, որտեղ էլ քարոզութիւն անելիս նահատակւում է Քրիստոսի 40 թուականին: Դրա նահատակուելէն յետոյ, իր աշակերտը Ստաթէ հայոց աշխարհի հիւսիսակողմ Սիւնեաց երկիր է գրնում, այդտեղ քարոզում է և նահատակւում: Իսկ միւս աշակերտը Նղիշէ ետ է դառնում Նրուսաղէմ Յակոբ առաքելու մօտ, որ մեր Թագէտու առաքելու եղբայրն էր և պատմում նրան իր եղբօրը սպանումը: Յակոբ առաքեալը նոյն այդ Նղիշէին եպիսկոպոս է ձեռնադրում և նորէն ետ ուղարկում հայոց աշխարհ, դա Սիւնեաց և Աղուանից աշխարհներում քարոզութիւն անելուց յետոյ սպանւում է Աղուաններէ: Նոյնպէս Բարդուղիմէոս առաքեալն էլ հայոց աշխարհում քարոզում է Քրիստոսի երկնքի արքայութիւնը և Թագէտու առաքելու հետ հանդիպելուց յետոյ մարտիրոս է լինում Հայաստանում: այդ պատճառով զրանք Հայաստան աշխարհի առաքեալներ և առաջին լուսաւորիչներ են կոչւում հայոցմէ:

Արդ, տեսնենք այժմ, մեծարելի ունկնդիրք, այդ առաքեալք ինչ քրիստոնէական վարդապետութիւն քարոզեցին և ինչ արդիւնք ունեցան: Իրաւ է որ զրանց ժամանակակից վկայութիւնք այնքան նուազ են և մեր ձեռք հասած ստույգ աղբիւրներն էլ այնքան սակաւ են, որ մենք աւանդութեամբ գրաւոր զրոյցներու մէջ անցածները միայն գիտենք: Այդ բանի պատճառը, կարծում ենք որ հաւատի եկողներուն գիր գրել չգիտենալը լինի կամ թէ զրանք անգրական մարդիկ եղած լինին և միայն Քրիստոսի խօսքերը բերանացի տարածելու զբաղած, անփոյթ լինին իրանց նոր հաւատքին տարեգրութիւնքը ուարբելու,

կամ թէ այդ հին կրօնաջնջման և նոր կրօնատարածման ժամանակ տեղի ունեցած դէպքերու և գրաւոր յիշատակարաններու մեծ մասը, այդ առաքելական ժամանակներուն վերաբերող, կորած ու փչացած լինին ցաւալի արկածներով:

Առաջին քրիստոնեայ եղողներն են Հայաստանում Արշակունեայ տնէն մի քանի իշխաններ, հրէից ազգէն, որ մի մեծ գաղթականութիւն կար Հայաստանում շատ դարերէ հետէ, շատ մեծատոհմ մարդիկ, որոնք արդէն ծանօթ էին առաքելոց թէ լեզուին և թէ վարդապետութեան. ապա հռովմայեցոցմէ մի քանի աղնուական մարդիկ, որոնք զեսպանութեան սլաշտօնով Հայաստան էին եկած. դրանք իրանց մեծի՝ *Խրուսի* անունով Խրուսեանք կամ Ոսկեանք են կոչւում և մեր երկրում մնալով իրանք էլ սկսում են քրիստոնէութիւն քարոզել, ապա Ալանաց ցեղէն *Սուքիասեանք*, Սանատրուկի *Սանդուխտ* աղջիկը, *Սամէլ*, նախարարն իր *Ջարմանդուխտ* տիկնոջ հետ, դրանց պէս ուրիշ շատեր. նկատելի մի բան որ կայ մեր քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ, այս է որ, այդ կրօնը ցածրէն դէպի բարձր չէ գնում, հապա բարձրէն դէպի ցածրն է իջնում: Առաջին հաւատացեալք մեր աշխարհում թագաւորներ և թագաւորազունք են լինում:

Մեր աշխարհի առաքեալներու քարոզած քրիստոնէութիւնն անշուշտ այն պիտի լինէր, ինչ որ Յակոբ, Պետրոս, Պողոս և միւս առաքեալները քարոզեցին իրանց թղթերով, օրինակի համար, առաքելոց ժամանակ քրիստոնեայ մկրտուելու համար, հերիք էր որ քրիստոնեայ լինողը խնդրէր այս և այդ նշան էր նրա քրիստոնէանալուն. մկրտութեան հրահանգը շատ անգամ նրա հաւատքի գալէն յետոյ էր լինում և մկրտութիւնն էլ յանուն Յիսուսի էր լինում: Յետոյ է որ Մատթէոս աւետարանչի վերջին տներում Յիսուսի առաքելոց տուած այս յետա-

գայ պատուէրը. «գնացէր այսուհետեւ աշակերտեցէր զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէր զնոսս *յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ*» եկաւի առնուելով յարմար է երևում մկրտութեան ժամանակ յիշել այդ խօսքեր ցոյց տալու համար, որ այդ խորհուրդը կատարելով թէ մկրտողը և թէ մկրտուողը Յիսուս Քրիստոսին հնազանդին և այդ յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ նշանակում էր որ քրիստոնեայ լինող անձն ինքն իրան՝ Տէր Աստուծոյ և նրա որդուն Յիսուսի Քրիստոսի էր նուիրում և միևնոյն ժամանակ նա ոգևորւում էր ու կենդանանում Քրիստոսի հոգւով, Աստուծոյ շնորհքով և քրիստոնէական զգացմունքով: *Եանուն Հօր* նշանակում էր նոյն իսկ ճշմարտութիւնը, այն է բացարձակ կրօնը. և *Որդւոյ* նշանակում էր բացարձակ ճշմարտութենէն մարդկային ազգի պատմութեան մէջ անցած ու մտած կրօնը, այն է ճշմարտութիւնը մարդկանց ցոյց տրուած, սորվեցուցած ու յայտնուած Յիսուսի Քրիստոսի ձեռքով. իսկ *Հոգւոյն սրբոյ*, նշանակում էր այդ նոր կրօնը մարդկանց վարքին ու բարքին մէջ բնաւորեցնել հոգւով ընդունել տալով նրանց և ըստ այնմ կեանք վարել տալ նրանց: Մի խօսքով աստուածային տիրապետութիւն մարդուս հոգու վրայ քրիստոնէութեան ձեռքով, այն է Աստուծոյ արքայութիւնը մարդկանց սրտերում:

Այդ էր, թէ որ չեմ սխալւում, մեծարելի ունկընդիրք, իր նախնական պարզութեամբ և իր իսկական նշանակութեամբ մեր նախադարեան հայոց քրիստոնէութիւն, որը տարուէ տարի և դարէդար զարգանալով հրեաց մեր Գրիգոր Լուսաւորչի վարդապետութեանց մէջ և որը հպարտութեամբ կարող եմ պարծենալ, որ հայոց աշխարհն ու ազգը այդ հօգին, այդ կեանքն ու բարքը ցոյց տուաւ մեր դարևոր պատմութեան մէջ թէ զրադաշտականներէն հալածուելիս, թէ մահմեդականներէ

չարչարուելիս և թէ այս վերջին դարերումն էլ բուզան-
դականաց և հռովմէականաց ձեռնձգութենէ քաշած նե-
ղութեանց մէջ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք այս ճառ-
գրութեանս ընթացքում:

Տարակոյս չկայ որ, Ա. Բ. և Գ. դարերում հայաստան
աշխարհի մէջ քրիստոնեայք շատ էին բազմացել թէ
քնիկներով և թէ եկովիններով, այն աստիճան որ արդէն
Գ. դարու կիսում այդ քրիստոնեայ ժողովուրդը հայոց
հեթանոս թագաւորներու ուշադրութիւնն իր վրայ է
դարձնում և մի քանի անգամ էլ հալածանք է կրում.
մանաւանդ այն ժամանակ երբ իրանց մէջ կարգ կանոն
արարողութիւնք և պաշտամունք են հաստատուում, ինչպէս
ծոմապահութիւն կամ զգուշութիւն հեթանոսական ու-
տելիքէ, կիրակի օրերուն սուրբ պահպանութիւնք, ե-
րէցներու և տեսուչներու հաստատութիւնք, հայրնորդու-
թեան և մկրտութեան խորհուրդները, ստղին, զատիկ և
զառնուկի զենուժը և այլն:

Այդ երեք դարերն են հայկական քրիստոնէութեան
պատմութեան նախնական ժամանակը, որուն յաջորդում
է մի երկրորդական ժամանակ Գրիգոր Պարթևի ձեռքով,
որ սնուած ու զարգացած լինելով բոլորովին քրիստո-
նէական հոգւով և իր քրիստոսանման համբերութեամբ
իրան տրուած ամեն չար տանջանքները կրելէն յետոյ,
գրեթէ հրաշալի կերպով ազատում է Քրիստոսի եկեղե-
ցին հայոց թագաւորներու հալածանքէն և անում է այն
բուն տեղական ու ազգային եկեղեցի հայաստանցոց համար»:

Այդ Գրիգոր Պարթևը, որուն հայք լուսաւորիչ են
կոչում իրանց Քրիստոսի լուսովը լուսաւորելուն համար,
երրորդ դարու վերջերում եպիսկոպոս է ձեռնադրուում
Գեսարիոյ եպիսկոպոսէն և վիճակւում է առաքելական
պաշտօն կատարել հայոց աշխարհի մէջ, ամեն կողմերում
եկեղեցիք ու դպրեմանքեր հիմնելով և զրանց վրայ տե-

սուչներ ու հրահանգիչներ կարգելով: Քրիստոնէութիւնն ամեն տեղ տարածելու համար, ինչպէս պատմութիւնն էլ է վկայում, դա թէև իր վարդապետինման ամեննին ստիպում չէ անում և բռնի հաստատել չէ կամենում քրիստոնէութիւնը, հապա միայն սուրբ բանին քարոզութեամբ, սակայն նորագարձ քրիստոնեաներու և հնացած հեթանոսներու միջին կռիւ է բացում, նախ Տարօն գաւառում Գիսանէի և Դեմետրի բրմապետներու հետ, ապա զանազան նահանգներում նախարարներու հետ, այն պատճառով որ եպիսկոպոսական իշխանութիւնը հանդիպում է նախարարական իշխանութեան: Թէև նախարարք իրանց հեթանոս կրօնքը փոխած են լինում քրիստոնէութեան հետ, բայց իրանց հեթանոսական բնոյթը քրիստոնէական հոգւոյն հետ փոխած չեն լինում, այդ պատճառով Դրիգոր Պարթևի վերահաստատած Քրիստոսի եկեղեցին պատահում է մեծ դիմադրութեան, ոչ թէ մտաւորական կամ գրականական, հապա բարուց և սովորութեանց: Դրժբաղդարար քրիստոնէութեան գործածած բարբառն էլ ասորերէն և յունարէն լինելով, աւետարանական քարոզութիւնը մտքերու և սրտերու մէջ հեշտութեամբ չեն ներգործում, բայց և այնպէս Մեծ Հայքը, Ալանաց աշխարհը, Վրաց աշխարհը և Աղուանք չորրորդ դարում քրիստոնէանում են և եկեղեցիք են կազմում, այս ինքն ինքնուրոյն, որոնք ոչ Պօլսոյ և ոչ էլ Անտիոքայ եպիսկոպոսներէ կախում են ունենում:

Թէև Դրիգոր Պարթևին տրւում է մի գրական գործ և դրա վարդապետական քարոզութիւնը գրի են առնուած յետագայ դարերում, բայց մեզ յայտնի է և ստոյգ որ նա Նիկիոյ հանգանակը ստանալուց յետոյ իր Արիստակէս որդու ձեռքով, այս յետագայ դաւանութիւնն է աւելացնում. «Իսկ մեր, ասում է նա, փառաւորեսցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս երկիր պազանելով սրբոյ երրոր-

դուժեան և միոյ աստուածութեան հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ այժմ և յաւիտեանս յաւիտենից»:

Հայաստանեայց եկեղեցու եպիսկոպոսապետութեան աթոռը ժառանգում են Գրիգոր Պարթևի որդիքն ու թոռունքը, որոնց մէջ նշանաւոր է Ներսէս պարթևը, որ Մեծն է կոչուած իր մեծամեծ քրիստոնէական գործերով և առաջին անգամ ս. Եփրեմի նման Հայաստանում աղքատանոցներ և դարմանատներ հաստատելով և Սահակ Պարթևն, որու հայրապետութեան ժամանակ Ե դարու սկզբում Տարօնեցի Մեսրոպ անուն վարդապետը Հայոց տառերը կազմելով հաստատում է թարգմանիչներու դպրոցը և թարգմանում ս. Գիրքը յունարէնէ բաղկատութեամբ ասորականին հետ. այնուհետոյ քրիստոնէութիւնը հայոց աշխարհում հրաշալի կերպով ծաւալում է ստանում և շատ խորն արմատներ է ձգում երկրին մէջ և կարողանում զրադոշտի զէնդ աւետալի կրօնքին հետ մաքառել հարիւր տարիէ աւելի շարունակ:

Մի նշանաւոր պատմագիր, Ղազար Փարպեցի, այսպէս է նկարագրում ս. Գրքի թարգմանութիւն հայոց մէջ տարածուելու ժամանակ.

«Եւ տարեալ ի գլուխ սուրբ հայրապետին հայոց Սահակայ զգործ մեծ հոգևոր վաստակոցն, կարգեցան վաղվաղակի յայնմհետէ դպրոցք հօտին ուսմանց. բաղմացան դասք պրշաց ելեելս առնելով դմիմեամբք. զարդաբեցան պաշտամունք սուրբ եկեղեցւոյ, յորդորեցան բազմութիւնք արանց և կանանց ժողովրդոց ի տօնս Փրկչին և ի ժողովս մարտիրոսաց որ շահեալք լի հոգևոր օգտիւ, ընթանային խնդալիցք և հաղորդմանէ մեծ խորհրդոյն, արձակեալք իւրաքանչիւր ի տունս մեծամեծք և տղայք. սաղմոսելով և կցորդս ասելով ընդ ամենայն տեղիս ի հրապարակս և ի փողոցս, և առտնին, պայծառացան եկեղեցիք. շուր առին վկայարանք սրբոց, միշտ ծաղկե-

լով ի նոսա ուխտ կտակարանաց ընծայիւր, հանապա-
գարուլիս հոսէին վտակք յասողաց մեկնութեանց, որք զծա-
ծուկս մարգարէիցն բերելով ի յայտնութիւն, սեղանս
ամենալիցս հոգևոր խորտիօք զնէին առաջի ամենայն
ժողովրդեան, յորոց ճաշակեալ իմաստախնդիր մարդոց,
բաղցրանայ ի բիմանոցա. ըստ բանի սալմոսերգին, բանք
վարդապետութեան բան զխորիսիս մեղու. և զի միան-
գամայն իսկ ասացից ըստ բանի սուրբ մարգարէին Յսա-
յեայ, թէ լցաւ երկիրս ամենայն հայոց գիտութեամբ տեա-
ռն ի հոգևոր վտակաց սուրբ հայրապետին Սահակայ,
իբրի զջուրս բազումս որ ծածկեն զծովս»:

Այդ գրուածքին մէջ ոչ թէ միայն սուրբ Գրոց ծա-
ւալումն ենք տեսնում հայոց աշխարհում, հապա նաև
հինգերորդ դարու Հայաստանեայց եկեղեցու պաշտամանց
կիրառութիւնը: Արևու նման յայտնի է, որ Գրիգոր Պար-
թևի քարոզած բրիստոնէութիւն Հայաստանում վերջին
աստիճան պարզ էր և անխառն որ և է անհասկանալի
և անըմբռնելի վարդապետութեանցմէ, որոնք իրմէ յի-
տոյ եկող դարերում մտան բրիստոնէական վարդապե-
տութեան մէջ. օրինակի համար, քաջ գիտենք, որ նրա
վարդապետած բրիստոնէական պաշտաման մէջ, դեռ ժա-
րեմապաշտութիւն կար ոչ և չէր կարող լինել, վասն զի
մէկ ու կէս դար յետոյ Եփեսոսի ժողովրդւմ վճռուեց
Մարիամու աստուածածին կին լինելը, հետեաբար և պաշ-
տելի. նմանապէս սրբերու միջնորդութեան երկնքի և եր-
կրի միջին կամ թէ նրանց քարեխօսութեան վարդա-
պետութիւնը նրանց մարդկանց պաշտպան կամ քաղաք-
ներու պահապան լինելու դաւանութիւնը Դ. դարու
վերջերումն է ընդունուած: Նոյնպէս հոգւոյն սրբոյ բլդ-
խումբ և յորդոյ դաւանութիւնը և քաւարանի վարդապե-
տութիւնը Զ. դարումն է ընդունուած լատինական եկե-
ղեցուց. ինչպէս նաև Յիսուսի ղժոխք իջնելու վարդա-

պետութիւնն, որ առաջին անգամ արիտոսականաց հանգանակումն է երեցած 357 թուին, յետոյ է որ մտած է լատինականէն և այս վերջին դարերումն էլ հայոց մէջ, իսկ պատկերապաշտութիւն երկար ժամանակ հայոց եկեղեցում մուտ չէ գտել, ուր մնաց որ Գրիգոր Պարթևի վարդապետութեան մէջ եղած լինէր. բայց գիտենք, որ 306 թուերուն Էլվերայում եղած ժողովքում պաշտօնապէս դատապարտուեց վճռելով փր 36-րդ կանոնով թէ ոչ մի պատկեր չընդունուի եկեղեցիում և ինչ որ է պաշտաման առարկայ երբէք պատերու վրայ նկարուած չլինի ցոյց անելու համար. Բայց ինչպէս նշխարապաշտութիւնն, այնպէս էլ պատկերապաշտութիւն Զ. դարումն է մուտ գտած արևմտեան եկեղեցու մէջ նախ պատմական պատկերներով, ապա պաշտելի. Իսկ հայոց մէջ այս մեր վերջին դարերում օծելով պատկերները:

Սակայն Թ. դարում արդէն քրիստոնեաներու մէջ սովորութիւն ընդունուած էր իրենց ննջեցելոց գերեզմանին վրայ տարէնը մի անգամ հաւարուել նրանց յիշատակին հաղորդութեան հանդէսը կատարելու և նրանց մասին աղօթք անելու նրանց դաւանութիւն ու մարտիրոսութիւն կարդալով: Այդ էր որ Արիստակէս եպիսկոպոսապետը Գրիգոր Պարթևի որդին հաստատեց Հայաստանում երբ զրադաշտականաց դէմ մղուած պատերազմում մի քանի քրիստոնեայ նախարարներ մարտիրոս եղան: Իսկ Բարսեղ Կեսարացին, Գրիգոր Նիստացին, Գրիգոր Նազիանցին, Ոսկերեքան, Օգոստինոս և Հերոնիմոս և ուրիշ շատ հայրապետներ, որոնք ընդունած են սրբերու կամ մարտիրոսներու միջնորդութիւնն ու ուրիշ վարդապետութիւնը, բոլորն էլ մեր Գրիգոր պարթևէն յետոյ են: Պատարագամատոյցը չինած են Բարսեղ Կեսարացին ու Ոսկերեքան: Ականջալուր խոստովանութիւնն էլ հաստատած է արևմտեան եկեղեցիում է դարու վերջին կիսումը, վերջին

դարերումն է որ երբ կղերականք իրանք իրանց եկեղեցի էին համարած հայոց մէջ է մտած այդ սովորութիւն։ Իսկ եկեղեցականաց համար ամուրիութիւն բնաւ ամենին չէ քարոզած Գրիգոր Պարթև վասնզի ինքն էլ և որդիքն էլ ամուսնացած էին. թէև այդ մասին Նիկիոյ ժողովրում խնդիր է եղած և քիչ է մնացել որ եկեղեցականաց ամուրիութիւնը վճռուի և մինչև անգամ կին ունեցողներուն բաժնել տալով իրանց կանանցմէ. թէ որ մի ծերունի և միանգամայն ամուրի Պամինազիոս անուն Տէրայիդի եպիսկոպոսի ճարտարախօսութեամբ այդ աւետարանական ազատականութիւնը չպաշտպանուէր. հետևաբար հայոց աշխարհը Քրիստոսի լուսով լուսաւորող Գրիգոր Պարթևին մինչև այդ քրիստոնէական լուսաւորութիւն մտաւորապէս և գրականապէս ծաւալող և հաստատող Սահակ Պարթև և Մեսրոպ Մաշտոց և իրանց թարգմանիչ աշակերտները, Յովսէփ, Ղևոն, երեցները, Եզնիկ և Կորին, Մուշէ և Տիրայր, Արձան և Աղան և այլն և աշակերտներուն աշակերտները Մովսէս, Մամբրէ, Գաւիթ, Դիւտ, Յովհան, Եղիշէ և այլն, որ ամբողջ մի դար է տնում ճիշտ, կարող ենք հաստատել թէ որ աստիճան պարզ էին և պէտք էին որ լինին քրիստոնէական պաշտամունք հայաստանում, թէև յետագայ տարեգրեր մեզ աւանդում են թէ Գրիգոր Պարթև մի քանի հեթանոսական տօներ քրիստոնէացուցել է. բայց դա այնքան չէ, որքան Ներսէս պարթև Կ. Պօլիս գնալուց ու դառնալուց յետոյ Դ. դարու կիսում. ինչպէս նոր նոր վարդապետութիւնը, այնպէս էլ նոր նոր կարգեր ու սարքեր բերած Յունաստանէն և հաստատած ունի հայաստանում ըստ Բուզանդայ Փաւստոսի։ Աւելի ընդարձակ աստիճանի վրայ կերպարանաւորութիւն է ստանում հայաստանեայց եկեղեցին, երբ Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտներ խմբովին Յունաստան են գնում յունական դպրութիւնը սորվելու և յիրաւի բաշ սովորում

են և դարձ են անում Հայաստան, բայց ինչպէս քրիստոնէական հիանալի գրականութիւնը, նոյնպէս և Դ վարու եկեղեցւոյ մէջ մուտ գտած ամեն նոր վարդապետութիւնն ու պաշտամունքը բերում են իրանց հետ և ծաւալում հայոց մէջ: Ա. և Բ. կարգի թարգմանիչք Դ. դարու գրեթէ բոլոր Արեւիկան եկեղեցու գրական մարդկանց գրքերը թարգմանում են ու տարածում հայոց մէջ: Իրաւ որ յունական եկեղեցւոյ հայրապետները արիաստութեամբ, խստամբերութեամբ և հաւատքով են փայլում, բայց և այնպէս իմաստասիրութեամբ, ուսումնասիրութեամբ էլ են փայլում, դրանց հանճարում ազատականութիւն և հոգիներում վեհականութիւն լինելով մերիները այդ ընտիր յատկութեանցմէ մեծ օգուտ են քաղում, ինչպէս տեսնում ենք միևնոյն յատկութիւնք մեր Եզնիկներու, Եղիշէներու, Ղևոնդ երեցներու և այլոց մէջ Ե. դարու առաջին կիսուն մէջ: Տեսնում ենք արդէն մարեմապաշտութիւն, նշխարապաշտութիւն, հրաշքների հաւատ ընծայում, մի խօսքով ինչ վարդապետութիւն և պաշտամունք որ յունական եկեղեցին իբրև ուղղափառութիւն համարելով ընդունած է լինում, քիչ շատ քարեփոխուած և ձևի բերած մուտ է գտնում Հայաստանեայց եկեղեցում, Բարսեղի, Նիքեմի, Կիւրղի, Ոսկերերանի և ուրիշ յոյն և ասորի հարց գրքերու թարգմանութեամբ:

Այդ երրորդ կերպարանաւորութիւն հայոց եկեղեցու մեր թարգմանիչ հարց ձեռքով կանգ է առնում 451 թուի մեծ պատերազմին հայոց քրիստոնէութեան և պարսից կրակապաշտութեան հետ, որ ժամանակ պատահում է Քաղկեդոնի ժողովքը, որը հայք չեն ընդունում, ոչ թէ այդ ժողովքում հրաւիրուած չլինելուն կամ թէ իրանց երեսփոխան այնտեղ չունենալուն, ինչպէս առ հասարակ կարծւում է, վասնզի Կ. Պօլսոյ առաջին ժողովքին մէջ էլ հայք երեսփոխան չունէին, ինչպէս նաև Նիքսոսի ժո-

զովքումն էլ, հապա ամենայն հաւանականութեամբ հայր սկսել էին յունական քրիստոնէութեան վրայ մի բան տեսնել, որն իրանց հաճելի չէր թւում. այդ բանն էր Քրիստոսի հկեղեցին հռովմէական տիրապետութեան մի պաշտօնական կարգի ու սարքի տեղ բան համարել, ապացոյց որ Թէոդոս փոքրի ժամանակ հայր, որ իբրեւ քրիստոնեայ ջարդ ու փշուր էին լինում զըզադաշտականացմէ, ամենափոքր օգնութիւնը, ոչ կառավարութիւն արաւ իրանց և ոչ էլ իր քրիստոնեայ ժողովուրդը, կախ իրանց պարսիցմէ ունեցած ահուց, երկրորդ ամեն աշխարհային ու քաղաքական խնդիր, բարձի թողի արած և կրօնական վէճերով զբաղած, իրանք իրանց իշխողամբութեան էին տուած և ուրիշ շատ պատճառներ, որ աւելորդ եմ համարում այստեղ առաջ բերելը արդէն ծանօթ բաներ լինելուն դրանք կրօնական առարկայով զբաղող մարդկանց:

Այդ երրորդ կերպարանաւորութիւն Հայաստանեայց հկեղեցու տնում է մինչև Բիւզանդիոնի Հերակլ կայսրը, այսինքն հինգերորդ դարու սկիզբներէն մինչև եօթներորդ դարու կեսը, որի ժամանակ այդ Հերակլ կայսրը աշխատում է և յաջողում մեր կաթողիկոսներէն միուն, Եղբ անուն, Քաղկեդոնի ժողովքն ընդունել տալ մի աղի հանք իր գիւղովը վարձ աւելով նրան: Այդ Եղբ անուն կաթողիկոսն ու իր նմանները հայոց պատմութեան մէջ նախատուած են իրանց այդ արարքին համար, որոնք յետոյ պիտի տեսնենք: Այդ Հերակլ կայսրն ինքն անձամբ Հայաստան է գալի, ժողովք է սարքում և բռնի կամ բանսարկութեամբ ընդունել է տալի Քաղկեդոնի ժողովքն այդ Եղբ կաթողիկոսին, ինչպէս բռնի ընդունել էին տուած իր նախորդներն այն հայոց, որոնք իրանց տիրապետութեան ներքեւ էին Փոքր Հայքում: Այդ ժամանակ Հայաստանում դպրեմանքերը բազմաթիւ են լինում, նոյնպէս այդ դպրեմանքերում աշխատող գրական մարդիկ,

որոնց գրեթէ ամենքն էլ եկեղեցական կարգէն են լինում. եկեղեցական գրականութիւն միմիայն իրանց զբաղմունք լինելով բանաստեղծութեն և շատ հաւանական է հեթանոս բանաստեղծութեան հետեւութեամբ, շատ ընտիր ու ազնիւ բերթուածներ են նուիրած Հայաստան աշխարհի քրիստոնէութեան ազատութեան համար արիւն թափող մարտիրոսներուն. նմանապէս հինգերորդ դարու թարգմանիչներու գրական գործերու ընդօրինակութիւնք են կատարած. բայց ինչպէս երևում է քննաբաններուն ընդօրինակողները շատ անգամ իրանց դարու կամ ժամանակի կրօնական գաղափարները տուած են լինում իրանց դարէն առաջընթաց դարերու գրուածքներու, այդ տեսակէն է Ազատականի պատմութիւնը, որը Տրդատայ դարձի և Դրիգոր Պարթևի քարոզութեան պատմութիւնն է պարունակում իր մէջ. Ինչպէս վերիւր յիշեցինք, այդ կերպարանաւորութիւնն էլ չորրորդն է լինում Հայաստանեայց եկեղեցու պաշտամանց և արարողութեանց մասին, թէև իմաստուն կաթողիկոսներու և առաքինի եպիսկոպոսներու ձեռքով պարզւում են և հետզհետէ բաց թողնում յունական ծիսակատարութիւնք. բայց և այնպէս Հայաստանի յունական մասումը մինչև տասնութեկերորդ դարը մնացորդներ թողնում են. Այդ չորրորդ կերպարանաւորութիւն տեւում է մինչև տասներկու, տասներեքերորդ դար, ճիշտ այն ժամանակներ, երբ ազգային իշխանութիւնք բոլորովին նուազում են մեր հայրենի երկրում և մահմեդական ժողովրդներու իշխանութիւնը զօրանում է. մեր եպիսկոպոսներն էլ ազատ մնալով իրանց համակրօն իշխաններու հովանաւորութենէն և հսկողութենէն, պատիւ և պատկառանք տեսնելով այդ խորամանկ տարազի իշխաններէ իրանց փառասիրութիւն գրգռւում է, ու լինում են պատրիարք միտրապօլիտ ամեն իշխանաբնակ քաղաքներում յունաց հետեւողութեամբ.

այնպէս որ մի ժամանակ մինչև երեք չորս եկեղեցական պետեր են գտնուում Հայաստանեայց եկեղեցու մէջ. ժողովուրդն էլ շարունակ պատերազմի հարուածներու ներքև ընկնուելով ստրկանում է ու մոռանում իր անցեալը. ինքն որ առաջ պաշտպան էր և հսկող եպիսկոպոսներուն, եկեղեցիներուն և դպրեմանքերուն այդ ժամանակներում եպիսկոպոսներու ու դպրեմանքերու պաշտպանութեան ներքև է մտնում, որպէս զի 'նախ' իր հարց կրօնը չկորցնէ, երկրորդ մահմեդական իշխանութիւնը կրօնական լինելով, իրանց իշխած ազգաց կրօնական իշխանութիւն օրինական են համարում, հետևաբար նանրահաւատութիւնն էլ այնքան աւելանում է, որքան որ չարիք, թշուառութիւն, հիւանդութիւն, երկրաշարժներ, սով, սրածովիւն կրկնուում են. բայց և այնպէս այդ դպրեմանքերը սուրբ գրոց օրինակներով լրցնում են հայոց աշխարհ, այսօր մեր երկրում և ազգում մամն ձևով մեծ ու փոքր, պատկերազարդ ու մանրատառ կամ երկաթագիր գրչագիր սուրբ գրքեր գտնուում են այն աստիճան որ, կարող ենք ասել, թէ հայ բրիտոնեայ մարդ հազիւ էր գտնուում այդ դարերում և մինչև այսօր, որ մի ուրիշ սուրբ գիրք չունենայ իրան կամ ընտանիքին յատուկ գրչագիր: Բայց միևնոյն ժամանակ էլ հրաշքապաշտութիւնը, խաչապաշտութիւնը, ուխտագնացութիւնը, ծոմապահութիւնը, պահքը, աղօթարարութիւն, անհատնում նուիրատուութիւնը եկեղեցիներուն, դպրեմանքերուն, հոգիներու փրկութեան համար ու կրկին կրկին անգամ յանուն սուրբ առաքելոց կամ նշանաւոր մարտիրոսներու եկեղեցիներու և վանքերու շինութիւնը իրանց չափ ու սահման անցնում են, այն աստիճան որ այդ կրօնական ընթացքին հակառակ մի ընթացք է ծագում, կամ շատունց թաքուն մնացած մի ազանդ այդ ժամանակ առիթ է գտնում յայտնուելու և յայտնուում է: Այդ ազանդն է թոնդ-

քակեցոց ազանդը, որը բոլորովին հակոտնեայն է լինում այդ ժամանակուայ քրիստոնէական պաշտամանց, այսինքն ամեն կարգ ու սարք և արարողութիւն մերժում է, բայց թէ ինք ինչ պաշտամունք է ընդունում, մեզ յայտնի չէ. ենթադրելով ասում են թէ պօղիկեանցմէ մնացորդներ լինեն և տարազգի ազանգներու հետևորդներ. ես կարծում եմ, որ ընդհակառակն հկեղեցականաց իշխանութիւնն իր չափ ու սահմանն անցնելուց և ժողովուրդին էլ հոգեկան հաւատին նիւթականի հետ փոփոխուելուց ծագում առած կամ թաքուն եղած այդ ազանգ յայտնուովինի:

Այո, մեծարեւի ունկնդիրք, թոնդրակեցիք կոչուած աղանդաւորք, նոյնպէս արևորդիք կոչուածներն և այսօրուայ Տէրսիմ լերան վրայ բնակող դադայք, ամենքն էլ Հայաստանեայց եկեղեցուց զուրս մնացած հայոց աշխարհի զաւակներն են, ինչպէս այսօր օրթողւորս, այսինքն քաղկեդոնիկ, քաթօլիք, բրօքէստան և կէսիէս կոչուած մահմեդականք ամենքն էլ հայոց աշխարհի կամ ազգի զաւակներն են: Պատմութեան մէջ տեսնում ենք, որ ամեն ուղղափառութիւն թիրափառութիւն է առաջ բերած, ինչպէս ամեն բռնաւորութիւն՝ ազատականութիւն, վերջապէս ամեն չափազանցութիւն իրան հակառակ չափաւորութիւնն է ունեցած. ուստի զարմանալի չէ, որ մեր Հայաստանեայց եկեղեցու վերջնադարեան ուղղափառութիւն նախադարեան հերետիկոսութեանց կամ հերձուածողութեանց երևման տեղի տայ: Պէտք է պիտենանք, որ նոր նշանակութեամբ ուղղափառութիւն նշանակում է, ծոմապահ, պատկերապաշտ, նշխարապաշտ, մարեմատաշտ, սրբերն իրան պաշտպան և բարեխօս բռնող, ուխտադնաց եկեղեցի երթևեկող, յաճախ խորտովանող, կղերականաց ամեն զաղափարներն ընդունող քրիստոնեայ: Այդ վերջին կերպարանաւորութիւն է Հայաստանեայց եկեղեցու բուն Հայաստանում. բայց երբ

տասնմէկերորդ դարում հայոց հայրենական իշխանութիւնն ալս Բիւզանդիանի թագաւորներու նենգութեամբ և ապա Սէլջուկեան թրքերու յարձակումներով, կտրծանոււմ է ու ոչնչանում. մեծատոհմ հայք գաղթում են Գիլիկիոյ սարերու վրայ ու այդտեղ հաստատում մի նոր աւատական իշխանութիւն, որը պարոնութեամբ սկսելով վերջանում է թագաւորութեամբ: Այդ հայկական իշխանութեան փառաւոր ժամանակներում, հայաստանեայց եկեղեցու եպիսկոպոսապետն իր աթոռը փոխադրում է այդ երկրում, իբր թէ թրքերու յարձակումներէ ապահովուելու համար հայոց իշխաններու ձեռքի տակ: ԹԲ. ԹԳ. դարերում Գիլիկիոյ հայ գաղթականութիւն բարոյապէս ու նիւթապէս զարգանալով այդ երկիր իրան մի երկրորդ հայրենիք է շինում շենացնելով այն դղեակներով, աստօրաններով, եկեղեցիներով ու դպրեմանքերով: Բիւզանդիոնի թագաւորութիւն ղինու զօրութեամբ կարող չլինելով հայոց այդ նոր իշխանութիւնը ջնջել, ինչպէս որ հինն արեց, խորամանկութեան է դիմում և յանուն քրիստոնէական սիրոյ և խաղաղութեան մեծ ջանք է անում Գիւ Մանուէլի կայսրութեան օրով և նոյն ձեռքով հայքը քաղկեդոնիկ անել, այսինքն Բիւզանդիան քրիստոնէութիւնն ընդունել տալ հայոց, որը չէ յաջողում նոյն ժամանակուայ եպիսկոպոսապետին, ներսէս Ընորհալոյն, րրիստոնէութեան լուսաւոր գիտութեամբ ու մայր հայրենեաց դպրեմանքերու վարդապետներու ղիմաւորութեամբ, բայց այդ կրօնազրական պատերազմում, չենք կարող աւսել, որ հայք առանց վէրք ստանալու պրծնում են, դրժբազդաբար վախենալով որ չլինի թէ այդ ժամանակուայ բողոքականներ համարուին, ուղղափառութիւն բառը պինդ են բռնում ձեռքերին և այդ ուղղափառութեան բառի զօրութեամբ մի շատ բիւզանդական բաներ են ընդունում անզգալաբար:

Այդ փոթորիկ անցնում է թէ չէ՝ Գլխիկեան Հայր, Նախ քարեկամանալով, ապա խնամանալով խաչակրութեան առթով, Եւրոպիոյ մի քանի մեծատոհմ գերդաստաններու հետ, ծանօթ են լինում Եւրոպացոյ, այսինքն այն ժամանակուայ Հռովմայ արքունեաց և Գերմանիոյ կայսերաց և որոնցմէ թագաւորի տիտղոս էլ են ընդունում. բայց այդ թագաւորութեան անուան ներքեւն դուրս գալիս է որ դրա փոխարէն Հռովմայ պապերն էլ, ոչ թէ միայն աշխարհային հպատակութիւնն են պահանջում հայոցմէ, հապա նաեւ եկեղեցական: Այդ պապական պնդապահանջման և հայկական պնդամերժման պայքարը շատ է մեծանում, այն գլխաւոր պատճառով, որ հայաստանեայց եկեղեցու վարչութիւն քանի որ մայր հայրենեաց մէջ էր, մայր հայրենեաց աշխարհային վարչութեան ձեռքն էր, այսինքն երեց, եպիսկոպոս և եպիսկոպոսապետ, ինչպէս եկեղեցականներէ, այնպէս էլ տանուտէրներէ էին ընտրւում և հոգևոր իշխանութեան հասնում, բայց երբ եկեղեցական բարձր իշխանութիւն Գլխիկիոյ հայոց աւատական թագաւորութեան մէջ է հաստատւում, այդ թագաւորական ձևն է առնում, այսինքն եպիսկոպոսապետն ու եպիսկոպոսները սկսում են թագաւորէն ստանալ իրանց իշխանութիւն վարելու իրաւունքը և անզգալարար այդ իշխանութիւնն էլ ժառանգական են անում իրանց մէջ, որը հակառակ դրութիւն էր մեր հայաստանեայց եկեղեցու նախնական կերպարանաւորութեան: Երկրորդ գլուխ պատճառն էլ եղաւ հայոց Գլխիկեան իշխանութեան առաջին տոհմին հանգեին ու մի երկրորդ տոհմի ձեռին անցնելը, որը միտում ունէր լատինականութեան. ինչպէս որ լատինացան յետոյ և իրանց իշխանութիւն մի ֆրանսական տոհմի անցուցին: Այդ տներու իշխաններէն Օշին յաջողելով իրան կողմ դարձունել Գոստանդին անուն եպիսկոպոսապետը և ժողով ժողովի վրայ անելով, վերջա-

պէս, Կիլիկիոյ արքայնէք և եկեղեցւոյ մի քանի մեծաւորք ընդունում են այդ ժողովքի մի քանի վճիռները, նմանապէս լատինական ծէսերէն շատերը և պատճառ են լինում իրանց կառավարած ազգի ու ժողովրդի կրկնակի ապստամբութեան, այսինքն աշխարհային և կրօնական Բանն այն աստիճանին է հասնում, որ Կիլիկիոյ հայոց թագաւորութիւն վերջին աստիճան տկարանում է, վասն զի ժողովուրդն երևո է դարձնում իրմէ և թշնամին, Եգիպտոսի Մամուրները առիթ գտնելով գալիս են Կիլիկիա և ամբողջ երկիրն իր քաղաքներով, գիւղերով, եկեղեցիներով վանքերովն աւարի առնում և կործանում են և թագաւորն էլ գերի տանում, միմիայն այն պատճառով որ հայք իրանց խոստման և երդման հակառակ Եւրոպացոց հետ յարաբերութիւն են անում և գրգռում են նրանց նորէն արշաւել արևելքի վրայ:

Այստեղ չեմ կարող զանց առնել առաջ բերելը մի վերջնադարեան հայոց կաթողիկոսի նուրբ հայեացքը հայաստանեայց եկեղեցու վրայ որ ի Կիլիկիա և յունաց յաշխարհ. նա ասում է իր մի գրաւոր դործում. «Բայց որովհետեւ երկիրն Յունաստան էր և յունաքնակ ե մերքն ևս ընդ նոսա յարեցեալք, ոկսան նոյն այն սովորութեամբ վարիլ, բարուք, լեզուօք, հանդերձիւք, ուտելիօք և ըմպելիօք և այլովք որ ըստ աշխարհի և այս այնքան մինչ գրեթէ հայ անուամբ և լուսաւորչական կրօնիւք (և այս ևս ոչ բոլորովին) միայն էին ի մէնջ. իսկ այլովք ամենիւք զատեալք և որոշեալք ի մնացորդաց յերկրոջս հայոց. վասն որոյ անկաւ յայնմհետէ այլայլութիւն և մեծ խտրութիւն ի մէջ յունաստանաբնակաց և հայաստանաբնակաց թէ վանականաց և թէ աշխարհականաց, որ տիէ իսկ հաստատապէս մինչև ցայսօր»:

Այդ տողերը գրողն է Սիմէօն կաթողիկոսն, որ 1768 թուէն մինչև 1780 թիւը արժանաւոր եպիսկոպոսապետու-

Թիւն է վարած և որու մասին պատմութիւնը զանազան գովեստներ տալուց յետոյ. ասում է, լաւագէտ տեղեակ էր հին և նոր կտակաբանաց և վարժ արտարին գրող:

Հայոց աշխարհային երկրորդ աստիճանի իշխանութիւնն էլ բոլորովին ջնջուելուց յետոյ Հայաստանում, Հռոմայ պապերը իրանց այս արածներու խնդրելով Հեթում և Օշին թագաւորներուն, երկուքն էլ լատինաց հակուած մարդիկ իրանց խարխուլ թագաւորութիւն ամրացնելու համար, Դոմինիկեան և Փրանչիսկեան կարգերէ բարոզիչներ է զրկում եկեղեցակալութիւն անելու Հայատաանում և Կիլիկիայում, որը թէ որ կատարուէր այն ժամանակ, Հռոմայ պապերն էլ անբաւ ոսկի, դօրք, զէնք էին զրկելու Հայաստան, թշնամիր գուրս վանելու և Հռոմայ մարմնաւորապէս և եկեղեցականապէս հպատակ թագաւորութիւն հաստատելու, բայց վերև յիշուած պատճառներով այդ մեծ բանը գլուխ չեկաւ: Բայց Հռովմայ Հայաստանի թէև ոչ խնդրող թագաւոր էր մնացել և ոչ էլ մի որ և է լատինական իշխանութիւն Արևմտեան Ասիայում խաչակրութենէն: Յովհաննէս ԻԹ պապը իր հոգևոր գլխուորականացմէ մին Բարդուղիմէոս անուն տասնչորսերորդ դարում (1333 թուերուն) մեծ հայոց աշխարհ է ուղարկում, նոյն աշխարհի վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրելով. դա և իր ընկերները յաջողում են ամենաթշուառ Հայաստանի ամենաուրումնի զաւակներէն, փառք ոտանալու ասպարէզ ցոյց տալով նրանց, յանուն զիտութեան և ուսման, սխօլաստիկական մի դպրոց հաստատել և պապականութիւն հաստատող և վաւերացնող մի աստուածաբանութեան ուսմունք սորվօցնել զրանց և զրանց ձեռքով Հռովմայ եկեղեցական աշխարհակալութիւն ծաւալել: Ամենախորին թշուառութեան մէջն ընկան հայք առաջին անգամուն, իբրև նորերեան բան իրանց աշխարհում, այդ դոմինիկեանց պոյութիւն ընդունում են զրանց իրանց մէջ

իրեն բարեկամ, բայց յետոյ երբ տեսնում են որ դրանց նպատակ ուրիշ բան չէ, հապա իրանց լեզուով, կրօնքով, կեանքով և ամեն բանով լատինացնել, լատին մկրտելով և մի լատին ժողովուրդ հաստատել իրանցով իրանց մէջ, վեր են կենում և դիմագրում իրանց ամենայն զօրու. թեամբ և յաջողում են կանգնեցնել դրանց կրօնաժաւալումը, որը կրօնամոլութեան դառնալով, դրանց հետեւողներն իրանց կրօնքին հետ իրանց ազգն էլ, ցեղն էլ են ուրանում և տարագրուելով իրանց հայրենի երկրէն, գնում են փռանկաց երկիր կամ փռանկներու պաշտպանութեան գտնուած տեղեր, Իզմիր և Պօլիս: Այդ հռովմէական քրիստոնէութիւն տարածողները կոչւում են Ունիթօրնսր: որոնք խառն են լինում լատին կրօնաւորներու հետ, այսինքն Դոմինիկեանց հետ ու սկսում են հայոց քրիստոնէութիւնը պարսաւել, նախատել և Նւտրիտական հերիտիկոսութիւն կոչել: Մի տարուց աւելի տևում է այդ ունիթօրններու ջանքն ու աշխատանք հայքը լատինացնելու, բայց չեն յաջողում, միմիայն այն պատճառով որ թէ որ հայոց եկեղեցականը անդալլութեան և անգլիտութեան մէջ էին ընկած, իրանք ևս առաւել խաւարապաշտութիւն էին քարոզում, աստուածաբանութեան և իրաւաբանութեան բառերու ներքեւ. զարմանալին այն է որ, այդ լատին կրօնաւորները, որոնք կարծում էին ուսմունք և դպրութիւն տալ անուսում և անդալլի ազգին, իրանց առաջն են դուրս գալի հսկայ, անխոնջ գրողներ ու հակառակորդներ հայոց դպրեմանքերէ, Յովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի վարդապետները. թող մի շատ ուրիշ վարդապետներ էլ, որոնք այդ դարերում մեր եկեղեցին և եկեղեցու վարդապետութիւնքը պաշտպանում են անտէր հայատանում:

Պէտք է գիտենանք որ, յարգելի ունկնդիրք, ինչպէս եօթներորդ դարում հայոց ձեռագրերու ընդօրինակու-

Թիւն է լինում կարելի եղածին չափ ուղղելով նրանք վերջին տիեզերական ժողովքներու վարդապետութեանց համաձայն, նոյնպէս չորեքտասաներորդ և հնգետասաներորդ դարերում կրկին անգամ վերաուղղումն է լինում գրչագրերու օրինակութեանց մէջ, այդ դարերու ընդունուած վարդապետութեանց մերձաւոր. այդ օրինակութեանց շատերն էլ այդ ունիթօրներու ձեռքով է լինում և շատ անգամ ձեռագրեր էլ են շինուում իրրի նախնեացմէ մնացած, ինչպէս որ է Դաշանց Թուղթ կոչուած շինծու գրուածքը. եայլն եայլն:

Ի՛նչ էք ասում, պատուական ունկնդիրք, բուն իր աշխարհում իր աշխարհային շինութենէ կործանուած մի ազգ, հարստահարիչ և աւարառու բռնապետներու ձեռքէն իր հայրենիքէն դուրս ցրուած մի ազգ, իր նախնեաց քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու վիճակուած մի ազգ. ինչպէս կերպարանափոխ չէր կարող լինել այդքան աշխարհային փոփոխութեանց և այդքան կրօնական ձեռնձգութեանց ներքեւ: Այո, կարող էր լինել և եղաւ. բայց եղելութիւն միշտ արտաքին է եղած, ներքին չէ եղած, դեռ ևս հայր պահում են իրանց սրտերում իրանց նախնեաց, այսինքն Թադէոս և Բարթուղիմէոս առաքելոց, Գրիգոր, Ներսէս, Սահակ Պարթևներու քրիստոնէական հոգին և պիտի պահեն միշտ մինչև որ այդ հոգւով սարկու ժամանակին հասնեն:

ԺԳ. դարուց մինչև ԺԵ. դար եղած ժամանակամիջոցում, երբ Օսմանեան Թուրքերն իրանց սուլթաններու առաջնորդութեամբ և քրիստոնէիցմէ յափշտակած տղերով կազմած եէնիչերիներու զինու զօրութեամբ սկսել էին բռնանալ և տիրապետել արևմտեան Փոքր Ասիոյ և արևելեան Եւրոպիոյ Թերակղզիներու մանր մունր իշխանութեանց վրայ և ահ ու սարսափ սփռել ամբողջ քրիստոնէայ աշխարհներու վրայ, Դոմինիկեան և Փռանչիս-

կեան կրօնաւորք արեւելքում անգործութեան մէջ էին՝ ընկած Հռովմայ պապերուն գերիշխանութիւնը ծաւալելու գործին մէջ, կամ թէ թաքուն և ծանր էին շարժ գալիս այն տեղեր, ուր պաշտպանուած էին մի որև է կաթօլիկ տէրութեան դեսպաններէ և հիւպատոսներէ, ինչպէս Փրանսայու և Վենետիկու: Ժէ. դարու սկզբում եզուլիթներն են դուրս գալի և նախ Պօլոնիոյ մօտ 100,000 հայերին բռնութեամբ Հռովմայ եկեղեցուն միացնելէն յետոյ, հասնում են Կ. Պօլիս, իրանց եկեղեցին կամ վանքին են հաստատում ու սկսում Փրանսիոյ դեսպաններու պաշտպանութեան ներքի, հրքեմն թաքուն հրքեմն յայտնի, հրքեմն էլ կեղծաւորութեան դիմախօս ծաւալած Կ. Պօլսոյ հայոց ժողովրդի մէջ մտնել և իրանց հետևողներ ճարել և յիրաւի մի դար ամբողջ աշխատելէն յետոյ, իրանց հակառակ պատրիարք վար տոնելով աթոռէն և իրանց նպատաւոր պատրիարք նստացնելով աթոռը, հրքեմն էլ պատրիարքներ արսորել տալով և մինչև անգամ գերի տանելով Փրանսա, Աւետիք պատրիարքն օրինակի համար, յաջողում են վերջապէս 16 վարդապետ, 22 երէց, 100 աշխարհական և 20—30 ի չափ էլ կին մարդիկ իրանց կրօնքին դարձունել, այսինքն կաթօլիկացնել, բայց թէ ինչ է եղել այդ ժամանակուայ քարոզած կաթօլիկութիւն հայոց, այսպէս է նկարագրում մի ականատես յիշատակագիր՝ Նախ՝ այդ կաթօլիկ եղող հայուն նախատել տալ և իբրև դժոխացու նկատել իր քրիստոնեայ ազգայինքը, համարելով նրանց հերետիկոս և հերձուածոց և այլն, ամեն բանէ առաջ նորադարձները քահանայ ձեռնագրել կամ թէ իբրև հուլիթ կրթիւ ու մեծցնել, ապա դրկել քարոզելու հայոց. թէ արու և թէ էգ մարդկանց մարմնաւոր մեղքերն ընդդէմ մարմնու համարել և ոչ ընդդէմ հոգւոյ և թէ որ մէկն այդ մարմնաւոր մեղքը գործում լինի, եթէ անգամ ողջոյն քեզ Մարիամ ասել տալ նրան Մարիամու պատկերին առջև ծնկի դա:

լով թողութիւն գտնել տալ. մեղքերը թեթեացնելու համար էլ խոստովանութիւնը կրկնել տալով ամեն շաբաթ և ուրիշ դրանց նման բաներ, որոնցմով զրեհիկ մարդիկ շուտով համոզոււմ են եղել. բացի այդ կրօնական հրապուրէն, կայ եղել նաև քաղաքական հրապուր, փռանկանալ, փռանկանալով փռանկերէն լեզուն իմանալ, մի խօսքով կեանքի փոփոխութեան յոյս, այն կեանքէն մանաւանդ որ անտանելի էր արդէն:

Միևնոյն բանը լինում է նաև Փոքր Ասիոյ և Հայաստանի գլխաւոր քաղաքներում, ինչպէս Եւզոկիում, Տրապիզոնում, Կարինում, Մշու գիւղերում, Արզուինու գիւղերում, Ախցիսա, Թիֆլիզ և այլն: Վերջապէս հզուիտները արևելքում ոտք դնելուց երկու հարիւր տարի յետոյ, հազիւ 40,000 կաթոլիկ հաւատքով ժողովուրդ են կազմում հայոց ազգէն և այս դարուս սկզբում քաղաքական խնդիրներէ պատճառուած մի արտորանքէ յետոյ լինում են եւրոպական տէրութեանց ձեռնուղութեամբ մի առանձին հասարակութիւն հայ կաթոլիկ անունով:

Եզուիթներու հարուած կամ որ նոյնն է պրօպագանդայի տուած հարուած հայոց ազգին շատ մեծ է, ամեն տեղ ուր որ հայք գնացել են դալթականութեամբ, դրանք նրանց քամակին հասել են Պարսկաստան, Հինդկաստան, Լեհաստան, Ռուսաստան, Վրաստան, Օսմանցոց երկիր, Փրանսա, Իտալիա, Աւստրիա, Հունդարիա և այլն: Բայց մի իրողութեամբ մի փոքր փոխարինում է հռովմայ տուած այս հարուած հայոց ազգին, Մխիթարեան կաթոլիկ կրօնաւորներու հաստատած դպրեմանքով, որոնք ընդունելով պապերու զերիշխանութիւն իրանց վրայ առանց իրանց ազգի պատմութեան և գրականութեան հետ խզուելու, ծաւալում են հայկական և եւրոպական դպրութիւնը հայոց ազգի մէջ միանգամայն ծառայելով հռովմայ նպատակի. բայց և այնպէս ազգային

պատմութեան և դպրութեան գիտութիւնն իրանց մէջ նշանաւոր մարդիկ է առաջ բերում, որոնք իրաւ է, մեծ զարկ ու մղում են տալի հայոց նախնի դպրութեան մշակութեան և ծաւալման, բայց միևնոյն ժամանակ Հռովմայ եկեղեցու վարդապետութեանց ծաւալման էլ նըպաստում են հայոց մէջ:

Այդ պապականութեան ծաւալման առաջն առնելու համար, պէտք է ասեմ որ, մեր եկեղեցականք մեծ ջանքեր են արել հէնց տպագրութեան գիւտի երկման ժամանակէն սկսած, Եւրոպիոյ նշանաւոր քաղաքներում, նոյնպէս հայաբնակ մեծ քաղաքներում դպրոցներ, տպարաններ հաստատելով և շարունակ զգուշացնելով հայոց ժողովուրդը պապական քարոզութենէ, բայց եւրոպական կեանքի մեծ առաւելութիւն ասիական կեանքի վրայ միշտ յայլթանակը տարած է, գէթ ըստ երկու[թ]ին:

Մեր այս դարուս կիսուն մէջ, պապականութիւն ծաւալող քարոզիչներու նման, Ամերիկացի քարոզիչներ էլ են երևում մեր աշխարհում, դրանք էլ ճիշտ պատական քարոզիչներու նման նախ բարեկամութեամբ են վարւում հայոց հետ. ասելով թէ նրանց ուսմունք և գիտութիւն են բերում Ամերիկայէն և յիշաւ իրենց տները հայոց թաղերում են հաստատում գրագարաններով և բնական գիտութեանց գործիքներով զարգարած, ցոյց տալու համար իրանց այցելուններուն գիտութեան հրաշալիքը: Հայք դեռ դրանց պաշտօնը, նպատակը և գաղափարները չճանաչած, հիացած նրանց հայախօսութեան և գիտութեան վրայ, անկեղծութեամբ ընդունում են դրանց իրանց մէջ և նրանց են հարւում մինչև այն ժամանակ որ դրանց պաշտօն և նպատակ յայտնւում է և նրանց էլ ճանաչում են որ Միացեալ Նահանգներում կազմուած մի մեծ ընկերութեան անդամները կամ ծառայողներն են դրանք ս. Գիրքը բոլոր աշխարհ տարածելու և միևնոյն

ժամանակ տիեզերական ժողովրդներով հաստատուած բա-
 թուիկ և օրթօգօքս եկեղեցիներու կարգեր և կանոններու
 և արարողութեանց դէմ գործելու, որոնց կարգէն համա-
 րում էին և հայոց եկեղեցին իր ծէսերով և արարողու-
 թեամբ, Խնչալէս որ հռովմայ եկեղեցին իր բացարձակ
 միապետական վարչութեամբ և ինքն իրմով հեղինակած
 և ընդունած վարդապետութեամբ և որ ամենէն մեծն է,
 բոլորովին աշխարհական մարմնու ազդեցութենէն և մաս-
 նակցութենէ ջնկուած դրութեամբ և մարդկային բանա-
 կանութիւն ամենեկին բանի տեղ չդրած և նրա տեղ մի
 կոյր հաւատ և հնազանդութիւն պահանջողութեամբ հա-
 կառակ էր բոլորովին մեր հայաստանեայց եկեղեցու թէ
 կառավարութեան և թէ վարդապետութեան, և անկարելի
 էր եղել մի կատարեալ միութիւն, նմանադէս երիցակա-
 նաց քրիստոնէութիւնն էլ կամ եկեղեցին իր քննողական
 դաւանութեամբ, հասարակապետական վարչութեամբ և
 որ և է արարողութեան մերժողութեամբ, բոլորովին հա-
 կառակ էր հայաստանեայց եկեղեցու դրութեան: Մի ե-
 կեղեցի, որ տասնութ երկար դարեր, կեանք, պատմու-
 թիւն, նշանաւոր անձնաւորութիւնք, եկեղեցական ազգա-
 յին ժողովներու սահմանադրութիւնք, գրականութիւն,
 անթիւ զրչագրեր, և զրբեր. ս. Գրքի մեկնութիւնք ա-
 ղօթքներ, շարականներ է ունեցել և որ ամենէն մեծն է
 և խիստ թանկ բան իր համար, իր անսպառ արիւնը,
 հանճարը մի խօսքով իր աստուածատուր հայրենիքն է
 զոհել այդ իր քրիստոնէութեան կամ եկեղեցու համար,
 միթէ այնպէս մի քանի Ամերիկացի բարոյիչներու կամ
 թէ պրօպագանդայի վարդապետներու խօսքին նայելով
 կարող էր մի դէն թողնել ու հռովմէական կամ ամերիկա-
 կան քրիստոնէութիւնը ընդունել. կարծեմ ոչ, ինչպէս որ
 էլ չընդունեց, բայց խօսքը, դրամը, գործքը, պաշտօնը,
 շահը, կեանքի և կացութեան փոփոխութեան պէտքը չատ

մեծ բաներ կարող են անել տալ նրանց, որոնք սաստիկ պէտք ունին այդ բաներէ և այդ բաները խոստացողներէ։ Այդպէս էլ եղաւ բուն իրողութիւն։ Հայք ցիրուցան մի ժողովուրդ լինելով արեւելքում և անկարող ամեն տեղ իրանք իրանց պաշտպանել և հոգալ, կարօտ են եղած դրոսանց օգնութեան, այդ օգնութիւն ընդունելէն անզգալաբար խաբուելով և իրանց կրօնքը փոխարէն տալով։ Այսօր ուր որ կայ հայ բաթովիկ և հայ բողոքական, ամենքն էլ խորին տգիտութեան մէջ են իրանց ազգային դպրութենէն և հայրենական պատմութենէն, գտնուելով բաղաբացիական նեղ դրութեան մէջ, իրանց հացի կամ անդորրութեան համար կեանքի փոփոխութեան են դիմել իրանք և ոչ կրօնքի։ Բայց զուր տեղ։ Այդպէս է եղած երիցականաց քրիստոնէութեան բարոզութիւն հայոց մէջ։ Ի հարկէ երբ երկար ժամանակ մի ազգ կամ ընկերականութիւն մի կրօնք է դաւանած իբրեւ ճշմարտութիւն, երբ միևնոյն ազգէ կամ ընկերականութենէ մարդիկ դուրս են գալի և իրանց ազգայնոց կամ ընկերակաւնաց, ձեր կրօնքը ստութիւն է, խաբէութիւն է, ասում են, այդ մարդիկ հալածանքի կենթարկուին ուժաւորի կամ բազմութեան կողմէն, այդ այդպէս է եղել ամեն կրօնքներու և ամեն դաւանութեանց մէջ. ուրիմն զարմանք չէ հրբ պապականութիւն և բողոքականութիւն հայոց մէջ էլ տարածուել կամենալու ժամանակ, այդպիսի բաներու պատահած լինին, շատ անգամ երեցած է որ յատուկ մարտիրոսացած են նոր նրօնք կամ նոր ազանդ բարոյսողներն այն ազգի մէջ, որ հաստատուել են կամեցել, միևնոյն բանն արլին պապականք գրգռուած եզուրիթներէ, նոյնպէս վարուեցան և հայ բողոքականք իրանց ամերիկացի բարոյղիչներէ խրատուած։

Սակայն ինչպէս պապական հայոց մասին առաջինը թէ Մխիթարեանք փոխարինող եղան հռովմայ տուած

հարուածներուն հայոց նախնեաց գրականութիւն յարուցանելով, մի այդքան էլ կարող ենր ասել երիցական հայոց մասին էլ, որոնք պահպանելով իրանց ազգի կենդանի բարբառը գործածութեան մէջ, մեծ մղում տուն կարելի եղածին չափ գրականելով թարգմանութեամբս. Գրոց և հրատարակութեամբ զանազան պիտանի գիտելիքներու:

Մտադրութիւն, խնդրեմ մեծարելի ունկընդիրք, ահա վերջացնում եմ ճառախօսութիւնս, մի մեծ և կարեոր բանի երևութիւն ենք ականատես լինելու: Հայր դարերէ հետէ տարագիր եղած իրանց հայրենիքէն, զըրկուած ազգային փառքերէ, ամփոփուած ու խմբուած է լինում իրանց եկեղեցու ծոցում և իրանց րահանայի շուրջառի ներքև իրանց անձնապահականութեան համար, լինելով մի կրօնական մարմին կամ հառարակութիւն, որ երկրում որ գտնուում են: Ինչպէս տեսանք շրջապատուած պատական, երիցական, և երբեմն իսլամական կրօնահրաւէրներէ, հայք՝ գրեթէ ամեն օր դրանց կրօնական խնդիրներով և վիճաբանութեամբ ականջները լրջուած ու խցուած, ինչ էր լինելու նրանց գաղափարները կրօնի կամ եկեղեցիներու վրայ. ձեզ եմ թողնում մտաբերել: Այո, հայոց խելքի մէջ այսօր, ս. Գիրք, հայրապետական վարդապետութիւն, ժողովքներու կարգ կանոն, եկեղեցու խորհուրդներ և արարողութիւնք և այլն. ամենքն էլ բանիբուն բաներ էր լինելու: Իր աչքի առաջ ճշմարտութիւնը գրեթէ կորած առանց նշանակութեան մի բան էր լինելու, առանց ուսմանց ու գիտութեանց իրանց բանականութիւն զօրաւոր չէր կարող լինել: Այդ վիճակումն էին գտնուում հայք, երբ այդ զանազան հարուածներն իրանց սրտերում ազգայնութեան զգացմունքը զարթեցուցին և գնալով աճեցաւ այդ սուրբ զգացմունք և եղաւ փորձաբար ճշմարտութեան. իբրև ճշմար-

տուլթիւն ընդունելու: Ինչ բան որ իրանց ազգայնութեան է դաշուժ այսօր, նոյն իսկ ամենաբացայայտ ճշմարտութիւնը՝ մերժում են նրանք ասելով թէ իրանց ազգայնութեան վնասարեւր է այդ: Ինչու համար այդքան, վասորն զի պատմութեան լուսովը տեսնում է, որ իր նախնիք թէ որ քրիստոնեայ են եղել և քրիստոնէութիւն պահպանել, ինչ գնով որ լինի այն, միմիայն ազգովին փրկուելու համար: Իրանց եկեղեցին Հայաստանեայց կոչուելու համար են եղել, տեսնում է, որ այդ հոգով գրուած են լինում, ոչ միայն պատմութիւնը, հապա նաև ճառք, քարոզք և ամեն գրուածք: Այդ հոգով սարքուած է եղել ամեն եկեղեցական կարգ ու սարք. հայոց քրիստոնեայ ազգայնութիւն պահպանել արեւելքում և ուրիշ ոչինչ: Այդ է եղած մեր նախնեաց նշանաբան և այդ նշանաբանն է այս օրուայ հայոցն էլ թէ պապական լինին դրանք և թէ երկցական կամ թէ որևէ անձնական գաղափարներով. բայց սակայն, ցաւալին այն է որ, ահա այժմ էլ հայոց այդ ուրբ զգացմունքին դէմ վեր են կենում այդ իրանց կրօնը տարածել ցանկացող իշխանութիւնք ամեն տեսակ հնարք բանեցնելով իրանց իշխողութեան մէջ, իրանց հպատակ եղող հայոց սրտերում ջնջել այդ ազգային զգացմունք:

Արդ, հարկ եմ համարում ճառիս աւարտմանը, ասել, որ ես եկեղեցական չեմ. հապա իր ազգային պատմութիւնը ուսումնասիրող մի հայ քրիստոնեայ աշխարհական և այս ճառունս միայն այն իրողութիւնք եմ առաջ բերած, որոնք իմ ազգային պատմութեան մէջ ուսումնասիրել եմ:

Կ. Պօլսոյ Հայոց ազգային գրքատան գրքապետ

ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆՑ

Կ. Պօլիս Պոյաճի գէղ 1893 յուլիս 20, օգոստ. 1.

ՔՐԻՍԿԱՆ ԲԱՆԱԻՈՐ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Նախարակ արևելեան ազգերը, ուրեմն և քրդերը օժտուած են, բանաստեղծական ձիրքով, որի յարաճուն դրութեանը միշտ նպաստում են այն բնութիւնը, ուր նրանք ապրում են, և կեանքի պայմանները, որոնք այսպէս կամ սյնպէս կապուած են նրանց կեանքի հետ: Սոյն երկու խոշոր երևոյթները մեծ ազդեցութիւն ունենալով մի որեւէ ժողովրդի վրայ՝ կունենան նաև նրա բանահիւսութեան վրայ. ուրեմն երկու խօսք ասենք քրդաց բանաւոր գրականութեան աճման նպաստող պայմանների մասին:

Ո՛րքան բանաստեղծական և հրաշալի են այն վայրերը, ուր քիւրդը հաստատում է իր վրանը: Աստեղագարդ երկինք, ուր լուսինն սքողուած հարսի պէս շրջապատուած բիւրականախտիկ աստղերով՝ սահում է երկնքի կապոյտ կամարով. իսկ արշալոյսն անկարելի է նկարագրել. ամբողջ արևելք կարծէք թէ բոցավառուում է հրեղէն լուսով. արեգակի առաջին ճառագայթներն ողջունելով բարձրաբերձ լեռներին, հսկայ, յաւիտենական մտածմունքների մէջ խորասուզուած կարծր ժայռերին, որոնց վրայ բնութիւնը սփռել է իր մամուլը նրանց մերկութիւնը ծածկելու համար՝ ոսկեղօծում է նրանց գագաթները: Խոր, օձապտոյտ ձորեր, որոնց բե-

րաններից վեր են ամբառնում քարաժայռերի շարքեր, իբրև մարդկային ձեռքով շինած պարիսպներ: Խնկաբոյր բլուրներ, լախարձակ դաշտեր օձապտոյտ գծով արեգակի պայծառ լուսի միջով առաքում են դէպի Բարձրեալը իրենց անուշահոտութեան բուրմունքը: Խիտ, աղգի աղգի ծառերով զարդարուած անտառներ, որոնց մէջ բարձրուղէշ, բնականապէս շարուած ծառերը՝ կարծէք թէ պար բռնող խմբակներ լինին: Գեղեցիկ, երկրներանգ մարգագետիններով պատած լճեր՝ հայելանում են արեգակի ճառագայթների առաջ: Վճիտ, ականակիտ, պայծառ, կաթնահամ՝ աղբիւրներն ու առուներըն, որոնք ոռոգում են մարգագետիններ և անտառներ: Իսկ վերջալոյսն իր պէս պէս տեսարաններով նոյնքան թովիչ և դիւթիչ է: Միթէ, այս տեսակ պատկերներ և տեսարաններ չեն աղգի մարդու հոգու և սրտի վերայ: Թէ բնութեան գեղեցկութիւնը որքան շատ է աղգում բրդի վերայ, սա երևում է նաև այն հանգամանքից, որ յաճախ քրդերէն խաղերի մէջ տեղ է տրուում բնութեան գեղեցկութեան նկարագիրներին:

Քրդերն ունին կեանքի նոյն պայմաններն, ինչ որ ունին բաղաբաղրութեան ամենաստոր աստիճանի վրայ գտնուող աղգերը պատերազմների, բաջութիւնների, աւարառութիւնների, բռնութիւնների զգացմունքը յարաճում, զարգանում է ընտանեկան դատարակութեան աղդեցութեան ներքոյ, և ինքը բիւրդն անընդունակ լինելով իր սեփական աշխատանքով, իր ճակտի քրտինքով ապրել՝ կեանքի կարիքը լրացնելու համար դիմում է գողութեան, աւարառութեան, և հէնց այս պատճառով քրդերի բանաւոր գրականութեան մէջ մեծ տեղ են բռնում պատերազմական երգերն, որոնց մէջ մտնում են նաև դիւցաղնական խաղերը:

Պատերազմական խաղերի մէջ փառաբանում է բաջը, յաղթութեան պսակ տանողը, իսկ ծաղր ու ծանակի առարկայ է դառնում վեհերոտը, երկչոտը: Պատերազմական երգերի մէջ դուրս բերուած հերոսները դառնում են բիւրդերիտասարդների իդէալներ, մանուկների դաստիարակիչներ. պատերազմական. դիւցաղնական վէպերից նշանաւոր են — *Քուլքին*, *Համէ.Մուսէն*, *Բոզ.բէկ*, որոնց մէջ արտափայլում են նրա բաջութիւնն, աշխարհահայեցողութիւնը և մի

խօսքով այն ամենն, ինչ որ վերաբերում է նրա հոգու, մտքին և սրտին. իսկ հերոսական երգերից յայտնի է «Համ- զօի» երգն, որ առաջ ենք բերում այստեղ իբրև նմուշ, և ասուած է Համզօի ընկերով կամ նրա քրոջ որդու օսմա- նեան զօրքերից բռնուելու և նրանցից ազատուելու ժամա- նակ: Այս երկու հոգրցի թողները ¹⁾ ձեռք ձեռքի տուած 20 — 30 խղամների ²⁾ աջակցութեամբ պարագում էին ա- ւարառութեամբ, մարգանքանութեամբ և գողութեամբ. տէրութիւնը տեսնելով դրանց արարքներն ամեն ջանք գործ է դնում դրանց ձերբակալելու համար՝ բայց չէ յաջողում: Մի անգամ տէրութեան մի բանի պաշտօնեաներ զօրքերի հետ Համզօի բացակայութեան ժամանակ յարձակում են գործում Ալի խուարդայի ³⁾ տան վրայ և յաջողեցնում բռ- նել, շղթայել և իրանց հետ տանել: Հմզօն գալով տուն՝ իմանում է Ալի խուարդայի ձերբակալութիւնն՝ իսկզբն հե- տապնդում է և Փալան թոքանի առաջ հասնում է զօրքե- րին և սկսում է մի կատաղի կռիւ, որի ժամանակ երգ- ւում է հետեւեալը.

« Դառն աշուն է, մառախուղ է պատել
« Դաշտեր ու ձորեր, մարգագետիններ,
« Դէ՛հ, բաջ ձիաւորներ, ժամը հասել է,
« Քաջաբար կռուենք, քաջութիւն գործենք:

—
« Իմ քրոջ որդին խուլ ձայնով ասաց.
« Ո՛հ, հարկւրապետներ, հազարապետներ,
« Ես աղերսում եմ սրտի խորքերից,
« Որ իմ ձեռքերս ազատէք կապանքից,
« Եւ իմ ոտքերս՝ ծանր շղթայից,
« Հակառակ դէպքում, ահա դալիս է,
« Իմ կտրիճ բեռին, փահլէան Հմզօն:

—
« Դեաբոյինը — բեռ որդի, Ըլի,
« Դողալ ⁴⁾ և չթալ ⁵⁾ է, բոլոր ու մոլոր,
« Ձախ կողմը նայիմ՝ հետեակ զօրքեր,
« Աջ կողմը նայիմ՝ հեծելազօրքեր,

¹⁾ Աղա, ²⁾ ծաւայ, ³⁾ քեռորդի, ⁴⁾ գողաւոր, ⁵⁾ ձեղքուած:

« Հարիւրապետներ, հազարապետներ,
 « Իժի ծնունդներ, օձի զաւակներ,
 « Մինչեւ քեռ որդիս չառնեմ Ռօմ ⁶⁾ ասկրից ⁷⁾
 « Չեմ վերադառնայ տուն իմ հայրենի,
 « Եւ հարամ լինի հարազատի մօտ,
 « Ննջել, վայելել և սէր հեշտափի:
 « Դէ՛հ, քաջ ձիաւորներ, թոռներ, ողիւրներ ⁸⁾
 « Ժամը հասել է, արդ ժամանակ է
 « Քաջաբար կռուենք, քաջութիւն գործենք:

—
 « Քեռ որդի Ըլի, այդ ինչ մըլհամ է
 « Որ ձեռքիդ վրայ պինդ կապկապուած է
 « Չեղբդ վըր բըրնին ⁹⁾ ուժգին դուռած է,
 « Երեք օր է, որ ես թափառում եմ,
 « Բասենու դուրներ ¹⁰⁾, ձորեր ու սարեր,
 « Դեաբդինու բարձրաւանդակներ,
 « Դառնապէս կրեցի ցաւեր ու դարդեր.
 « Դէ՛հ, քաջ ձիաւորներ, թոռներ, ողիւրներ,
 « Քաջաբար կռուենք, քաջութիւն գործենք:

—
 « Քեռ որդի Ըլի, ես թափառեցի,
 « Բասենու ձորեր, կեռ ու մեռ դաշտեր,
 « Իմ ծառաներիս խրախուսեցի,
 « Որոնք ասում էին «Հըմզօ, Հըմզօ,
 « Ո՛ւր ես տանում մեզ առանց բալլադի ¹¹⁾
 « Իսկ ես ասացի, Հըմզօն եմ, Հըմզօն,
 « Սիրուն Հուճըէի իրիկ ¹²⁾ Հըմզօն եմ
 « Կտրիճ Թըմոի — հայր Հըմզօն եմ ես
 « Քըհէլ ¹³⁾ թեճիւրի ձիաւորն եմ ես
 « Դէ՛հ, քաջ ձիաւորներ, թոռներ, ողիւրներ,
 « Ժամը հասել է, արդ ժամանակ է,
 « Քաջաբար կռուենք, քաջութիւն գործենք:

Այս խօսքերից ծառաները քաջախերուելով բուռն յար-
 ձակում են գործում տաճիկ զօրքերի վրայ և ամբողջ մի

⁶⁾ տաճիկ, ⁷⁾ զօրք, ⁸⁾ աղնուատոհմ, ⁹⁾ որին — վէրք, ¹⁰⁾ հար-
 թաւայր, ¹¹⁾ առաջնորդ, ¹²⁾ ամուսին, ¹³⁾ նժոյգ:

օր կռուելով՝ Ալի-խուարզային խլում են զօրքերից, բայց ծանր վիրաւորուած, այնպէս որ տակաւին տուն չհասած՝ մեռնում է:

Կայ և բրդական երգերի, խաղերի մի այլ տեսակ, որ կարող ենք անուանել հովուերգական խաղեր, որի մէջ մըտնում են սիրային և արկածային տարրերը:

Սիրային երգերը ստեղծւում են նախ այն պարագային, երբ մի թուռնի աղջիկ սիրահարւում է մի երիտասարդ ծառայի վրայ, և վերջինս պահանջելով Յովսէփի հաւատարմութիւնը՝ մերժում է իւր աղայի աղջկան առաջարկը, աղջիկը դաւադրութեամբ սպանել է տալիս իւր առաջարկութիւնը մերժող երիտասարդին, բայց վերջը զղջալով սկսում է երգել, խաղեր ստեղծել. երկրորդ՝ այն ժամանակ, երբ մի երիտասարդ ծառայ սիրահարւում է իր աղայի աղջկայ վրայ, բայց վերջինիս հայրն այս բանը իմանալով՝ իրան վիրաւորանք է համարում և սպանել տալիս երիտասարդին: Առաջ բերենք մի քանի կտորներ սիրուց զրկուած քիւրդ երիտասարդների և օրիորդների հայեացքը սիրոյ մասին իմանալու համար:

«Սիրտս այրւում է ինչպէս մի բորբոքուած դէզ չոր խոտի, որ հարաւի ուժգին քամուց բորբոքւում է, և եթէ ամբողջ Մուրատ գետ վրան թողուս երբէք չի հանգչի»:

«Սիրտս գարնան գետի պէս ելուկ ¹⁴⁾ է, որ ամիսներին խփում է իր ուժգին ալիքները»:

«Դարդերով ծերացայ, որպէս եօթանասուն, ութսուն տարեկան ծերունի»:

«Ինչպէս որ աշնանային ցուրտ քամուց սեխը թառամում է, այնպէս էլ ես եմ թառամում՝ զրկուելով սիրուց»:

«Ա՛խ, Աստուած, երբէք պսակի չարժանացնես երկու միմեանց չսիրողներին»:

Սոյն տեսակ կտորների առատութիւնը բրդաց բանաւոր գրականութեան մէջ ցոյց է տալիս, որ բրդաց ամուսնական միջնորդն ևս լի է տխուր երեւոյթներով:

Արկածային երգերի հերոսները կրում են զանազան դժբախտութիւններ, զոհ են դառնում պատահական, անըսպասելի դէպքերին, և այդ մենք կտեսնենք «Մամէի» հետեւալ խաղի մէջ:

¹⁴⁾ Երրդացած:

« Վիճակը ձգող պաշտօնեան եկաւ,
 « Մէկ ու ճար Մամէին ասկարը տարաւ,
 « Տարան Մամէին հեռու երկրներ,
 « Անցան շարաթներ, ամիս, տարիներ,
 « Մամէն յետ չեկաւ, ծնողք կարօտցաւ,
 « Սիրուն Աշէից լուր մի չստացաւ:
 « Աշէն թուղթ ճանրեց, թէ Մամէ արի,
 « Որ բու սիրելին իր կարօտն առնի,
 « Մամէն հրաման առաւ իր աղից,
 « Քահէլ, բող նժոյգ քալեց ախոռից,
 « Ձիու փոր-քաշիկ ու թամբը ժրեց,
 « Ոտք զանգուն դրած՝ ձեռք խարբուղ ¹⁵⁾ թալեց,
 « Կանչեց իր Աստուած, ճանաչ ընկաւ,
 « Դէպ իր ծնողաց տուն շտապով եկաւ,
 « Եկաւ, կանգնեցաւ իր քօշկի առաջ,
 « Աշէն իր գլուխ դռնից դուրս հանեց,
 « Իսկոյն ծառայից այսպէս պատուիրեց,
 « Որ հիւրի բահէլ ախոռը տանեն,
 « Իսկ հիւրն առանձին օդան հրաւիրեն,
 « Թող ուտէ ընթրիք ու հանգստանայ,
 « Յաջողութեամբ իւր ճանապարհ երթայ,
 « Աշէ, Մամէն եմ, ես բու մամէն եմ,
 « Այս էլ եօթը տարի, որ ես խորբաթ ¹⁶⁾ եմ
 « Ընթրիք ու հացին ես կարօտով չեմ,
 « Հրատապ սիրոյն ես կարօտով եմ:

« Նժոյգը քաշեցին դէպի ախոռը,
 « Մամէն շտապով գնաց տան կողմը,
 « Մամէն հարցրեց իր կին Աշէից,
 « Իմ գորովագուծ ծեր մայրս ո՞ւր է:
 « Սիրելի Մամէ, արդէն գիշեր է,
 « Պառաւ մայրիկդ այժմ բնուկ է,
 « Թող մնայ իրեն քաղցր քնոյ մէջ
 « Վեր կենայ այգուն, ուրախանայ անվերջ:
 « Մինչ լուսաբացին Մամէն ու Աշէն

¹⁵⁾ Սանձ. ¹⁶⁾ պանդուխտ:

« Սիրոյ կարօտը կը յագեցնէին,
« Ընկան բաղցր բուն, սիրուն ննջեցին:

« Մամէի մայրն առաւօտուայ դէմ,
« Ելաւ փնտռելու շունի՞թ ու կոնքը,
« Գնաց Աշէի սենեակը մտաւ,
« Եւ Աշէի ծոցում մի ջահէլ տեսաւ.
« Ձեռք ձգեց առաջ, նիզակը բռնեց,
« Անիծեալ լինի կանանց ուժ ասեց,
« Որ տէգ վերցնելու այնքան ոյժ չունի,
« Ապա վերցրեց ատրճանակը,
« Բայց ասեց, վայ, թէ ձայն ցրուի աշխարհ,
« Յետոյ վեր առաւ երկսայրի դաշոյն,
« Ծայրը դնելով կրծքին իւր որդու,
« Կատաղի ուժով դաշոյնը խրեց,
« Մէկ ու ճար որդու սիրտ ու թոք ծակեց:
« Մինչ Աշէն խորուկ կը խռոգար,
« Խղձալի Մամէն ծանր կը տքար,
« — Մայրիկ, այդ Մամէն է, բո որդի Մամէն:

« Որդեակ իմ Մամէ, Մամէ որդեակ իմ,
« Հեռաւոր պանդուխտ, որդեակ իմ Մամէ,
« Ո՛հ, գայլ սարերի,
« Դու մայր Մամէի:

Քրդերէն երգերի մէջ տողերի վերջին յանգերը հա-
մարեա սկզբից մինչեւ վերջը «է»-ով են վերջանում, նաեւ
պատահում է, որ մի տող երկարելով, խանգարում է ոտա-
նաւորի ոտքն ու չափը: Առ հասարակ այս երևոյթը միշտ
տեղի է ունենում քրդական երգերի մէջ, որովհետեւ նրանք,
առ հասարակ ուշադրութիւն են դարձնում երգի իմաստի,
եղանակի և բաղցր լինելու վրայ:

Ա. «է»-ի օրինակ.

«Ըզէ Հըմզումը, Հըհզում'է,
«Աըլէ ճաւէ Հուճըէ մ'է,
«Սուարէ Թեճըէ մ'է
«Բաւէ Թըմում է: (վերը թարգմանուած է)
Բ. Տողի երկարելու օրինակ.

«Հըրզի Դըգըմ, զարա նարէ,

«Դըլէ մըն շուկի ինչա լոտըգի ճըլոյ ազըր վէտի,
բայէ խուրլէ ուարէ.

Մուրասէ աւէ վերաւ սըր վի գըրետի հուըք նարէ.
(վերը թարգմանուած է):

Քրդերէն երգերի մէջ նմանապէս պատահում է, որ մի տողի մէջ միւսնոյն բառը կարող է հինգ, տասն, տասն և հինգ անգամ կրկնուել. օրինակ.

«Ըզէ կալ բամ, սէ շար կալ բում,

«Նիզիկէ հըվթէ, հըշթէ սալ բում,

«Միրո, Միրո, Միրո, Միրո, Միրո, Միրո....

Քիչ վերև ասացինք՝ որ քրդերէն երգերի մէջ տաղա-
չափութիւն գոյութիւն չունի, մի տող երկարելով՝ խանգա-
րում է ոտանաւորի չափը. սակայն ոտանաւորի չափը պահ-
պանելու համար մի որևէ ձայնաւոր կրկնում է հինգ,
տասը, քսան և այլն անգամ. օրինակ՝

«Ըզ նախոշըմ՝ փըռքէհալըմ՝

ի. ի. ի. ի. ի. ի. ի.»

Բայց քրդերէնի մէջ կան երգեր, որոնք ենթարկւում
են տաղաչափութեան օրէնքին, այսինքն նրանց ռաբերը հա-
ւասար են և միւսնոյն ժամանակ չեն շեղւում «եամբ»-ի ¹⁷⁾
օրէնքից. օրինակ.

«Դիւ բո՛ւ | պըճո՛ւկ |

«Դըլէ՛ | մըն քա՛ր

Դիւ բո՛ւ | մըզէ՛ն |

Մամ ը՛զ | հըսրա՛թ |

Բեպի՛ | ըզէ՛ | ըշտէ՛

Հիւ՛ի | դըգը՛մ |

Հասը՛լ | նագ՛ի |

Մուրատ | է ի բէ դը՛լ | :

Քրդաց երգերի եղանակները լինում են երկու տե-
սակ՝ ծանր ու թեթեւ: Սիրային և արկածային երգերն ի-
րենց ներքին տխուր և սրտաճմլիկ բովանդակութեան հա-

¹⁷⁾ Մեծավերջ.

մաճայն շատ ծանր ու ազդու եղանակներ ունին, այնպէս որ, քաղցր երգողը կարող է մարդու աչքերից արտասուք հոսեցնել տալ. Պատերազմական երգերի եղանակներն երգւում են խրոխտ ելեէջների և տակտի համաձայն ձեռքի շարժումներ անելով: Եղանակը ինքն երգ յօրինողն է ստեղծում, յետոյ անցնելով բերանէ բերան, զանազան փոփոխութեան է ենթարկւում, այնպէս որ իւրաքանչիւր որ չէ հետևում ստեղծողի եղանակին, այլ իւր բմահաճոյքի. ճակի համաձայն է երգում:

Քիւրդ հէքեաթների լղէան է սէր և յաղթութիւն, որոնց հասնելու համար՝ նա պէտք է կռիւներ և պատերազմներ մղէ դէտերի հետ: Հէքեաթի մէջ գործող անձնաւորութիւնները լինում են երեք հոգի՝ այր մարդ, կին կամ աղջիկ և դէ. դէը և մարդը միշտ կռիւներ են մը. ղում միմեանց դէմ կ'ող պատճառով. վերջինս ոչ որի կողմ չէ հակուում, այլ պահպանում է չէզոք դիրք: Հէքեաթների մէջ դէտերը ներկայանում են իբրև անձոնի, այլանպակ հրէշներ, այլանպակ ականջներով, որը ընդունակ է օրը մի քանի գոմէշ, եղ, մարդ ուտելու: Ամբողջ ներկայացումները վերին աստիճանի առասպելական են, մարդու և դէի մէջ եղած կռիւները մի միայն կարող են առասպելական աշխարհում գոյութիւն ունենալ: Այն վայրերն, ուր կատարւում են գործողութիւնները՝ մի քանի աշխարհ են՝ օրինակ վերին աշխարհ, ներքին աշխարհ, լոյս աշխարհ, մութ աշխարհ. դէտերն ապրում են գետնի տակ: Բացի դրանցից քրդաց հէքեաթների մէջ մեծ տեղ են բռնում նաև ջԱՄԱՆ և խորհրդատու պառաւներ, որոնք հէքեաթների մէջ եղած հերոսներին՝ այլ կամ այն խորհուրդն են տալիս իր ձեռնարկութեան մէջ ¹⁸⁾:

Առակների մէջ արտափայլում է ժողովրդի աշխարհահայեցողութիւնը, իմացողութիւնը, փիլիսոփայութիւնը. դրանք ժողովրդի գարաւոր փորձառութեան արդիւնքներ, եզրակացութիւններ են. ժողովրդի իմաստութիւնը, մտաւոր

¹⁸⁾ Քրդական հէքեաթներից մի քանիսը թաղմանուած ունինք, բայց իրենց երկար ու ձիգ բովանդակութեան պատճառով, չնայած նրանց հետաքրքրութեան չենք կարող առաջ բերել:

ու հոգևոր կարողութիւնը բանահիւսութեան ոչ մի ձիւղի մէջ այնքան խոր կերպով արտայայտուած չեն, ինչպէս առականերում. դրանք ցոյց են տալիս, թէ մի որևէ ժողովուրդ ի՞նչպէս է հասկանում իրան շրջապատող կեանքն, ինչ հասկացողութիւն, գաղափար ունի այն վայրի մասին, ուր նա ապրել է և ապրում է: Ահաւասիկ նոցանից մի քանիսը, քիւրդ ժողովրդի աշխարհահայեցողութեան մասին գաղափար կազմելու համար:

Աշխարհ որ կայ հիւրանոց է. շատերն եկած ու գնացած են, իսկ մնացողներն էլ հիւրեր են:

Խելք որ կայ, ոսկի թագ է, բայց ոչ բոլորի գլխին: Ով կնոջ խօսքով ելնում ու նստում է՝ նա մեռած է համարւում:

Երեխային և կնոջ երբէք խոստումներ չպէտք է անել: Եթէ տարով պալու լինիս՝ սուլթան ես, ամսով գալու լինիս՝ յարգելի հիւր ես, իսկ եթէ օրով՝ անգուր հիւր ես: Այն որ ձեռքն է անում, չեն կարող անել ոչ հայրն ոչ մայրը:

Ուրացութիւնը մարդու համար մերդ է:

Զգիտեմ ասելով՝ հանգիստ եմ:

Արջն ու պա՛ր, հովիւ գիւա՛ն:

Թէ տեսան՝ ես եմ, եթէ չտեսան՝ գող եմ:

Ես չէ, բայց իմ ձղբայր Կոկոն կտրիճ է:

Գիշեր ու ցորեկ գիտէ, բայց քաղքի ճամբան չգիտէ:

Մարդ, որ նեղ կնկնայ, իրեն թող ապաւինէ կամ մի անառիկ լեռան, կամ մի կտրիճ մարդու:

Համ ժամոց ելաւ, համ ջամուց:

Գեղեցիկ կինը մարդուն խելքից է հանում:

Կինն ամենանբարոյական էակն է:

Ես ո՛ր, այդ տեսակ գործեր ուր:

Փափուկ հաց,

Կակուղ փոր,

Անկուշտ հայ

Կեր հա կեր.

Զի դեռ չգնած՝ ուզում է մուր կապել:

Տուն շինեցի՝ մնաց կտո՛ւր:

Ա. ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ՄԱՌՅԱՆՈՒՆՆԵՐՆԵՐ¹⁾

ՈՒՍՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆ

արօնցիք շատ մը ուխտատեղիներ ունին, շէն և աւերակ, կանգուն և կիսականգուն տաճարներ, շատերն ալ հողի հաւասար, և միայն քանի մը քար դիզուած մէկ մէկի վրայ և անոնց մէջ տեղն ճրագներ դրուած, որոց մէջ ձէթ կը լեցընեն ուխտաւորք և կը վառեն. և քովերը խունկ կը ծխեն. այս ուխտատեղիներէն շատերուն քրդերն ալ միապէս յարգանք կուտան և կ'ակնածեն:

Ասոնց շատ յայտնի եղած ու շատ ուխտաւոր գնացածներն են դաշտի արևելեան կողմէն սկսելով. Օձ քաղաքի Զինաւոր սուրբ Գէորգ, Ճաղձորի (Ջրաղացի ձորի) մէջ Զորավանք, Կաղրագոմի եկեղեցին, Խըւներու սուրբ Գէորգ, Խարձայ քով Կուկլուկայ եկեղեցին. Հըն. կըրվանք (Թերևս Հանգրուանք) Քօսուրայ մէջ. Հերուն գիւղի Հազը — ՐՊապա. Հաղբենիսու սուրբ Աստուածածին, Աւգուտայ սուրբ Աստուածածին, սուրբ Մուրոֆ (Մեսրոպ) վարդապետ Հացկայ, Հացկայ Աւետիսի ծառերու սուրբը, Քօլօսկայ սուրբ Յակոբ, Արքայ վանք

¹⁾ Տես «Լուսնայ» 1897 Ա. և Բ. 1898 Ա. և Բ.

կամ Հարաքայ վանք, Դունըկայ Գայրանտարի սուրբ, Շէյխ Ուսուֆ գիւղի Աստուածածին, Զրից Աստուածածին, սուրբ Սոփի Նորշինու, Սուլուխայ սուրբ Գորգ կամ Գէորգ՝ Գետփլի վրայ ձախ կողմը. Տաղօնաց Եկեղեցի, Աշտիշատի սուրբ Սահակ և Շուշանիկ, Պաղճի խաչեր, Կէմկայ սուրբ Յարութիւն, Աւեկեւրայ Ամենափրկիչ, Խաչիեանու Քամոյ եկեղեցի կամ Կարմիր եկեղեցի, Սերկի լեռան ծայրի ուխտատեղին, Մեղտուայ սուրբ Սիանձունք. Սնծնուդայ սուրբ Աստուածածին, Պլելու սուրբ Սարգիս, Թուխմանուկներն ալ կը գրտնուին Վարդենիս, Դունիկ, Աւրան, Կոմս և Զիարէթ գիւղերը որ զատ զատ եկեղեցիներ ու գերեզմաններ են. հարկաւ եկեղեցւոյ քաջ նահատակներու, որ այս երկիրներ շատ կը գտնուին: Իեռ շատ մը եկեղեցեաց և սրբոց անուններ ալ անյայտացած և մոռացուած են իրենց գտնուած գիւղերու ժողովրդոց հետ. և նորեկ գաղթականները կամ անունը միայն և կամ տեղն ալ չեն գտած, ինչպէս ինձ կ'երևի:

Այս երկիրներ շատ մ'ալ համբաւաւոր աւետարաններ կան թէ եկեղեցեաց և թէ ընդհանրապէս տներու մէջ, որոց առջեւ գիշերներ միշտ ճրագ կը վառեն: Շէկ աւետարան կը կոչուին Մշոյ, Դունըկայ և Խարձայ աւետարանները. Կարմիր Աւետարան՝ Վարդենիս, Թուխ աւետարան՝ Արտօնք. տակաւին շատ մը եկեղեցիք կան աւերակ և շէն, և շատ աւետարաններ ալ կան որ գրտնուած տներու գերգաստանի անունով (այս ինչ տան) աւետարան կը կոչուին. բայց ժողովրդեան ուխտի համար աւելի յաճախածներն ասոնք են:

Անթիւ լուսաղբիւրներ, Լուսաւորչայ աղբիւրներ և հանքային պաղ աղբիւրներ կան, որ ժողովուրդը ջերմուկ կ'անուանէ և բժշկութեան համար կը յաճախէ բազմութեամբ: Ծիծեռն գիւղաքաղաքի աւերակներու սահմանակից արևմտեան լեռը որ քրդերէն կը ոչուի Կանիէ դարման (զէղոյ կան բժշկութեան աղբիւր), գլուխը առողջարար հանքային պաղ աղբիւր մը ունի և բաւական հիւանդաց օգտակար կըլլայ: Այս լուսաղբիւրներու կամ ջերմուկներու քով կըգտնուին Կըռնի

և կամ ուրիշ բեր¹⁾, որոց վրայ աւելորդապաշտու-
թեամբ իւրաքանչիւր ոք իր հաւէն կտորիկ մը փըր-
ձունելով կը կապէ. կարծելով թէ անով իր հիւանդու-
թիւնն ալ հոն կը կապուի: Այս բերը մարդ չ'կրնար
կտրել՝ եթէ չ'ուզեր անկրօն համարուիլ:

Տարօնոյ երկրի այս ամեն տեղերն ալ նշանաւոր
ուխտատեղիներ են ժողովրդեան. բայց հռչակաւորներն
են սուրբ Կարապետի, սուրբ Յովհաննու, սուրբ Առա-
քելոց, սուրբ Աղբերկայ, Մանրավանից, Ոահակ հայրա-
պետի և Աթանգանեայ սուրբ ուխտերը. յորս շատ հե-
ռաւոր տեղերէ բազմաթիւ ուխտաւորք կը յաճախեն:
Մենք հեռաւոր երկիրներէ եկող ուխտաւորները մէկդի
թողլով որոնք գարնան ու ամարան միայն կ'երևին,
Տարօնոյ և իր շրջակայ գաւառաց ուխտաւորներու վրայ
միայն պիտի խօսինք:

Տարօնցիք թէև գարնանէ սկսեալ այս ամեն ուխ-
տերը կը յաճախեն սահմանեալ օրերը՝ բայց իրենց ճիշտ
ուխտադնայութեան ատենը Խաչվերացէն սկսեալ մին-
չև ցրտերու սառսկանալը կը տևէ. վասն զի այս մի-
ջոցներուն երկրագործութեան զբաղանքներէն քիչ մը
ազատուած կ'ըլլան. բայց ճիշդը խօսելով վանքերու
մէջ իրենց շարժումները ուխտաւորութեան պայման-
ներէ զուրկ են. ինչպէս համառօտիւ մը պիտի յատ-
նեմ իրենց սովորութիւնները:

Այս ուխտաւոր կոչուածներէն խիստ փոքրիկ մաս
մը միայն կտրելի է ուխտաւոր անուանել. որոնք հի-
ւանդութենէ կամ ուրիշ վտանգէ մը ազատուած ըլ-
լալնուն համար ուխտի կ'երթան՝ հետերնին եզ, գոմէշ,
կթան ոչխար և այլն նուէրներ տանելով վանքերուն.
որոց փոխարէն երբեմն ուլ և կամ գառ մը վանքի ոչ-
խարներէն անոնց կը տրուի մատաղ ընելու. և երբեմն
ալ զանցառութիւն կ'ըլլուի՝ ու ժողովուրդն ալ առ
տգիտութեան կը տրտնջայ:

Մատաղի սովորութիւնք ուրիշ երկիրներէն տար-

1) Կըռնին տեսակ մը փոքրիկ և անպտուղ ծառ է փը-
շալից. իսկ բուլ բառը բազմաձիւղ կարճ տունկերուն կըսուի:

քեր չեն, թէ մորթելու ժամանակին նկատմամբ, որ տաղաւարաց շաբաթ երեկոյները կը մորթեն և թէ օրհնելու մասին որ ժամարար վարդապետ կամ քահանայն կը տանին օրհնելու: Սակայն բազմութեան խառնաշփոթութիւնը, գիշերը վառուած բազմաթիւ կրակներուն և միւս կողմէն զանազան շատ լեզուներով խաղերու և պարերգներու և նուագարանաց ձայներուն իրար խառնուիլը, որ խիստ շատ կը պատահի սուրբ Կարապետի վանքը Վարդավառի, Աստուածածնի և Խաչվերացի շաբաթ երեկոյները, իրաւի ճարտար գրչի մը նըկարագրութեան և խորհրդածութեանը կարօտ են և առատ նիւթ կը մատակարարեն: Իսկ ուխտաւոր կոչուածներու մնացած մեծ մասը որ իգական սեռէ և մանաւանդ աղջիկներէ կը բաղկանայ. վանքեր կերթան սովորաբար իրենց աղջիկները ցուցնելու և կամ իրենց տղոց նշանած գտնելու: Հարսներն ալ այս ճամբով նըշանուած կարգուած ըլլալնուն՝ թերևս իրենց շնորհակալ գոհութիւնը մատուցանելու: Այս մը զբօսանքի պարելու ճիւղի թ և ասպրեցուկ խաղալու համար, և մաս մ'ալ վանքեր կերթան անոնց սագաշէն գմբէթազարդ շէնքերը և հոյակապ հնութիւնները և ոսկեգօծ քանդակագործ խաչկալները տեսնելու՝ իբր մեծագործութիւն. և ստուգապէս այս երկիրներու մէջ բաւական ազնիւ ճաշակով շէնքեր և կենդանի հնութիւններ միայն անոնք մնացած են:

Այս ուխտաւորաց արական սեռն ալ եկեղեցւոյ մէջ գլուխ բանալու սովորութիւն չունի. եկեղեցւոյ մէջ ընդհանրապէս անտարբեր կը կենան, շատ կը խօսին և բարձր ձայնով. մանաւանդ կանայք և աղջկունք, մինչև իսկ ժամասացութեան և քարոզի ձայն կը խափանեն. թէ իրենց ձայներնին և թէ աստին անդին պտտել շարժելնին խիստ անկարգ և անկանոն է, մինչև իսկ սրբազան հաղորդութիւն առնելու ատեննին ալ՝ գիտես թէ եկեղեցւոյ մէջ անգամ չեն, ջերմեռանդութեան արտաքին նշաններ խիստ պակաս կ'երևին շատերու վրայ. և շատ շատերը երեսնին տեառնազրել անգամ չեն գիտեր:

Ահա այսպէս Տարօնցին այս ամեն տեղեր ուխտի կը յաճախէ ցայսօր և պիտի յաճախէ ալ անշուշտ. սա. կայն առանց այն տեղերուն արժանաւոր խորհրդածու. թիւն մը ընելու կամ գէթ բան մը զգալու իբրև ազ. գալին անհատ:

Այս երկրի ժողովուրդք երգման մէջ ալ մասնա. ւոր սովորութիւններ ունին. նախ քրդու նման իրենց և իրենց հօր գլխուն և արևուն վրայ կերդնուն. ապա երկնի և երկրի. ծովու և ցամաքի, արևու և լուսնի, ժանկառի Սատուծոյ (կապոյտ երկինք), դարձեալ ամեն մէկ իր մերձակայ վանքերու մանաւանդ որոնց որ թէմն են, այլ և այլ սրբերու, և յատկապէս Թուխ մանուկ. ներու, և իրենց գիւղերու Աւետարաններու. բայց ամենէն աւելի և ամեն պարագայի մէջ սուրբ Կարապե. տի, մինչև իսկ քրդերն ալ կ'երդնուն անխտիր և օգ. նութեան կը կոչեն ամեն կերպ նեղութեան և հիւան. դութեան մէջ:

Տուրուբերանցիք հայհոյութեանց մէջ ալ բաւա. կան յառաջագէժ են, և իրենց համար յատուկ ոճեր ունին. շատն ալ քրդերէն առած են այս չար սովորու. թիւնը:

Վարդօ, Խնուս, Պուլանքը և Մանազկերտ գաւա. ռի ազգայնոց դէմք, բարք, ազգային բարբառ, զգեստք, սովորութիւնք և կեանք (տնական և արտաքին) Տա. րօնցոց հետ սերտ առնչութիւն ունին, և շատ պարա. գայներու մէջ ալ միւսնոյն են առանց զանազանութեան. միայն թէ Տարօնոյ դաշտեցին անոնցմէ շատ աղքատ է նիւթականապէս, բայց վեհանձն է:

ՏԱՐՕՆՑՈՅ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Այս երկրիս մէջ արհեստ գրեթէ չկայ, եղածն ալ թերևս նահապետական ժամանակներէ մնացած. և զա. նոնք ալ միայն հայերը կը բանին, քիւրդ արհեստաւոր չգտնուիր բացի քանի մը ձիապաններէ:

Ղաշղալթաղ, Մուշեղշէն, Խարձ, Արտօնք և Վար. դենիս գիւղերու հայեր շատ խսիր կը գործեն բոլոր

երկրին և Մուշ ու Բաղէշ քաղաքաց ալ բաւելու չափ: Դաշտի գիւղերու մէջ կը գտնուին բաւական կտաւագործներ, որոնք բամբակեայ շապկցու և ասուեայ վարտիկցու կը գործեն. նոյնպէս կը գտնուին խիստ քիչ որմնադիրներ, հիւսներ և ալ քիչ գարբիներ ամենն ալ գեղջկական և ստորին արհեստաւորներ. խիստ քիչ ալ ձիապաններ կը գտնուին քանի մը գիւղերու մէջ:

Տարօնոյ մեծամեծ գետերը պէտք էր ըլլային ժողովրդեան ապրուստի առատ աղբիւրներ, ոչ միայն ձրկնորսութեամբ և թուշնորսութեամբ՝ այլ ևս առաւել նաւաւղղութեամբ որ խիստ յարմար են, մանաւանդ եթէ եփրատի սահանաց (Վուռկուռայ) աստիճանները հարթուին, որ քիչ միջոց է և մեծ աշխատութեան ալ կար տ չերևիր և այն ատեն նաւերով կարելի կըլլայ մինչև եփրատացուց սահմանները երթեկել. այս գետերէն ջրհաններով արտերու վրայ առատ ջուր կրնայ հանուիլ. վասն զի շատ տեղեր գետին մակերևոյթը դաշտի երեսէն 2—3 կանգուն հազիւ ցած կըլլայ. նոյնպէս անոնց վրայ կրնային շատ մը աղօրիքներ շինուիլ, մանաւանդ ամրան համար, երբ այս երկիր մեծ նեղութիւն կը կրէ գիւղերու աղօրիքներ դադարած ըլլալուն համար:

Այս մեծամեծ գետերու պատճառաւ պէտք էր նաև ուռկանի մանած մանող և ուռկան ու ցանց գործողներ ալ շատ ըլլային. նոյնպէս և անտառներու ու լեռանց մէջ գազաններ ու էրէներ որսացող շատ մը քաջ և յաջողակ որսորդներ, որոնցմէ բոլորովիմբ զուրկ է Տարօնոյ երկիրը, որ ինչպէս ըսած ենք՝ շատ տեսակ որսկան կենդանիներով լի է:

Երկրին գլխաւոր արհեստն է երկրագործութիւնը, որ գրեթէ բոլորովին հայոց ձեռքն է, խաշնադարմանութիւն և անասնաբուծութիւն ալ ունին, սակայն խաշնադարմանութեան և ձիատածութեան մէջ քուրդք հայերէն գերազանց են շատ տեղ. և շատ հայ գիւղերու ալ հովիւ և նախորդներ քուրդ կըլլան ընդհանրապէս:

Տարօնոյ հայք իրենց կալուածները գլխաւորապէս ցօրենի արտի կըգործածեն, քիչ գարի և քիչ ալ կո-

րեակներ ու կըլկըլներ, կտաւատ, ոսք և սիսեռ կըցանեն: Մարգերի մասին բնութիւնը արհեստի կարօտութիւն թողած չէ, միայն թէ քիչ մը առոյտ և քիչ մ'ալ վիզ (քիւշնէ) կըցանեն կենդանեաց համար:

Երկրագործութեան մէջ ծարօնոյ հայք որքան առաջ են քրդերէն, նոյնչափ ևս առաւել տգէտ են ուրիշ երկիրներու երկրագործներէն, և նոյն իսկ Խնուսէն և Պուլանխիներէն. իրենց ոչ միայն բարոյական, այլ և նիւթական կարողութիւն ալ տկար է այս մասին. գործածած գործիքնին ալ կատարելագործութեան խիստ կարօտ. և այս պատճառաւ է որ իրենց ձեռք բերած արդիւնքն ալ ոչ ազնիւ կըլլայ և ոչ առատ: Սերմի համար ազնիւ տեսակ ցորեններ կան, իրենց արտերու մէջէն լաւ սերմցու ցորեն ընտրելու սովորութիւն չունին. երկիր հերկելու և ցանելու համար ընդհանրապէս պէտք եղած ուշագրութիւնները չեն ըներ. արտերու վրայ ոչ խաւ մակաղել կամ աղբ լցնել սովոր չեն. պատճառն ալ իրենց արտերու շատութիւնն է, որոց տկարացաներն հանգիստ կըթողուն, և քանի մը տարի (պետր) մնալով խոտը քաղուելէն զկնի՝ վերստին կըհերկեն կըցանեն. կորդ երկիրներ ալ շատ ունին, զորս հետզհետէ կըկոտրեն (կըշրջեն) գութանով կամ արօրով և արտ կընեն: Հերկելու գործիքնին խիստ ծանր և զանդաղաշարժ է. իրենց գութաններ 10 լուծ գոմշու և եզանց կարօտ է. բանելու համար արօրներն ալ զոյգ մը գոմշու և զոյգ մը եզան. գոմէշները ամուլը և եզները անոնց առջև հորիքը կըլծուին. և աղայ մ'ալ որ հոտախ կըկոչուի, եզանց լուծի մէջտեղը նստելով եզները կըկառավարէ: Այս գութաններ որ երկրին գործիքներուն հսկայներն են, հերկելու ատեն գետնի թիզ ու կէս խորը չեն կրնար հասնիլ, այս պակասութիւններն ունին ծարօնցոց սալլերն և կալու գործիքներն ալ, և այս ամեն թերութեանց պատճառաւ է որ ծարօնոյ երկրի պատուական հողեր չեն կրնար վեցէն աւելի բերք տալ ընդհանրապէս:

Պէտք էր ծարօնցիք ոչ միայն երկրագործութեան դիւրին և օգտակար կերպերը սովորէին գէթ կարբեր.

դու, Բասենու և Երևանու ժողովրդոց նայելով, այլ և բրինձ, բամբակ, սուսամ, պարտեզ, այգի, և այլն մշակելով թէ իրենց և թէ շրջակայ գաւառաց ու քաղաքաց պէտքերը հոգային և անկարօտ բարօրութեամբ կեանք վարէին:

Այս երկրի մէջ մշակութեան, պարտիզպանութեան այգեգործութեան և տնկագործութեան առաջ չերթալուն պատճառը քրդերն ու հայերն են միապէս, որ վարժուած են տւրե, ապականելու, խլել և գողանալու: Վասն զի հայերն իսկ առ թշնամութեան երբեմն ալ անզգուշութեամբ շատ անգամ մէկ մէկու արտէր, և մարգեր արածեցնելով կապականեն, մանաւանդ մանր հոտաղները, և պարտեզներէն պտուղ գողցողներ ալ պակաս չեն, այնչափ որ կըզգուեցնեն և կըլուսահատցնեն աշխատողը և չեն թողուր որ իր փորձերէն կամ իր նոր ձեռնարկութենէն օգուտ մը քաղելով շարունակէ և ուրիշներու քաջալերութեան օրինակ ըլլայ: Այս մասին զատ գլխով մը կը խօսինք:

Երկրին մէջ պարտիզպանութիւնը չծաղկելուն գըլխաւոր պատճառը քրդական յափշտակութենէ և գողութենէ զատ՝ տասանորդական տրոց տնուամբ եղած անիրաւութիւններն են, որ շատ անգամ պարտիզի մէջ գըտնուած բերքին կէսէն աւելին կըպահաջեն (իլթիգամները) և չարաչար լուտանքներով ու բռնութեամբ կառնեն: Եւ այս պատճառներով պարտեզ կոչուած փոքրիկ արտերը գալամէ և շաղգամէ զատ գրեթէ ուրիշ բան չմշակուիր. սոխ, սխտոր և այլն ուրիշ գաւառներէ կուգան, և աժան ատեն թաց սոխին լիտրը չորս զահեկանի հազիւ կառնուի և ձմեռը մինչև տասնի կը բարձրանայ. սխտորի լիտրն ալ 18 — 36, լուբիայինը 18 — 24, փաթաթէսինը 5 — 8:

Տարօնոյ ժողովուրդը պարտիզի բարիքէ զուրկ մնալով՝ վայրի բազմաթիւ բանջարներ կուտէ կէս վայրենիի նման. գարունը և ամառը զօր հանապազ անոնց ետեւէն պտըտելով ժողովելով և ցանուած արտերը վնասելով: Կերած վայրի բանջարներուն տեսակներն են՝ խաւրճիլ, կանկառ՝ երկու տեսակ, ժախ՝ երկու տեսակ,

բող, նուրիկ, սպիտկուկ, կմուկ, մանտակ, գեղ, աւելուկ, սոխուկ, սխտորուկ, թորթիկ, օձխուկ, լողմատի նար, դաղձ, անոխ, անխոն, ծաթրին, կատղէն, դգմաճ, թթուարաշ, կերդուկ, երնճնակ, սինձ, կիծակ, աստղնփուշ, խնծորուկ, տատրակ՝ երկու տեսակ, սաւտուկ, կոճղէգ, ձիակոճղէգ, խանտոխ, մատուկ. չյշլուկ, կռզիկ, կոպեղ. կակաչ, աթմաթիդոն, սունկ՝ երկու տեսակ, փարփառ, բաղկիկ, տանգունիկ, մորեմուկ, օղին, շաղգմուկ, առուի կարոս, առուի կոտմուկ կամ ջրկոտմուկ, խրխնտուկ, սիպեղ, բդուկ, ձինկ, խոչու պլոր, ճգիկ, վայրենի մեղր, պատրխան, պոչով փարջիկ, ճնճղու պաշար կամ մոլոշ, մոմիմար, բնկի, ծնեբեկ, զամպուր, գանճրայ և այլն, որոց շատերը տեսակ տեսակ կերակուր կընեն և քանի մը տեսակներն ալ հում կուտեն:

Աւելորդ չըլլար եթէ յիշենք այստեղ երկրագործութեան վնասակար ուրիշ միջոցներն ալ, որոնք այս երկրի մէջ շատ անգամ կը պատահին և երկրագործ ժողովրդեան աղքատութեան ու թշուառութեանը պատճառ կըլլան: Ասոնց առաջինը կրնայ համարուիլ երաշտութիւնը որ շատ անգամ ժողովուրդը իր տարեկան աշխատութեան բոյսերէն կը զրկէ. վասնզի ծարօնոյ դաշտի արտերուն մեծագոյն մասը ոստին կամ անջրդի է և երաշտ տարիներ անպտուղ կըմնան և իրենց տէրերը թշուառութեան կենթարկեն: Ասկէց պակաս չէ, ինչպէս իր տեղը խօսեր ենք, արևելեան քամոյ տուած վնասն ալ որ ցորենները հասնելու ատեն յանկարծ կը զարնէ կը փճացնէ: Կարկուտէ ու ժանգն ալ շատ անգամ կը պատահին և մեծամեծ վնասներ կուտան, ժանգը ընդհանրապէս կը պատահի գազպէն իջած տարիները: Մարտին ալ տասն քսան տարին անգամ մը մեծամեծ վրնասներ հասուցած է այս երկրին, և սղութեանց և մեծ սովերու ու բազում մահուան պատճառ եղած է: Քրքերու անգուսպ տարիներ և գաղթականներու գունդեր պատահած ատեններ ալ բաւական մեծ վնասներ կըլլան երկրագործին, ինչպէս արևելեան պատերսզմի տարիները և անկէ ետքն ալ. և Չեչենաց և Լեզգիեաց դադթականութեան եկած տարին որ աւերով աւարով և ըս-

պանութեամբ լցին երկիրը: Տարօնոյ բնական կարգն է կարծես թէ՝ երկու երեք տարի լիութիւն և աժանութիւն կրլլալ շարունակ և նոյնչափ ալ նուազութիւն և սղութիւն: Առատ տարիներ ցորենի քիլէն այսինքն քողը կարժէ 25—40 դահեկան. իսկ սուղ տարիներ 80—200 (Մշոյ դաշտի քիլէն չորս շինիկ է, շինիկը չորս կոտ և կոտը մէկ լիտր): Տարօնոյ ժողովուրդը կենդանիներէն ալ աւելի օգուտ կը քաղէր, եթէ հոգ տանէր ձիերու տեսակները կատարելապէս ազնուացնելու. նոյնպէս եզներու և ուրիշ կենդանեաց ալ. և սև այծերու տեղ փիլիկ (Չուռ) պահել և շատ ալ մեղուի փեթակներ: Թէև կենդանեաց կոտորածներ դարձեալ պիտի ըլլային, սակայն վնասը քիչ կրլլար. վասն զի մեռած այծի մինակ մորթը արդի կենդանի այծը կարժէր և հսկայ եզան մը կաշին Տարօնոյ արդի հասարակ եզը գրեթէ կարժէ. և կերակուրնին ու խնամքնին մէկ մէկէ գրեթէ չեն տարբերիր:

Տարօնցի կանայք ալ իրենց սեպհական արհեստն ունին. լաւ տնարար են, իւղ, պանիր և ուրիշ կթնեղէններ լաւ կը շինեն, բրդեղէն ձեռագործներու ալ խիստ յաջողակ են թէ հիւսելով և թէ աւելնագործութեամբ. այնպէս որ եթէ պարսկական շալերու և ընտիր գորգերու (խալի) համար այս երկիր վարպետներ բերուին՝ քիչ տարուան մէջ նոյն արհեստները այս երկիր փոխադրուելու կարելի է յուսալ. Հոս քիչ մը զարտուղելով կուզեմ նախ խօսիլ Տարօնոյ և անոր շրջակայ գաւառներուն մէջ գործածուած երկրագործական գործիքներուն և Տարօնոյ երկրագործութեան վնասակար ցեցերուն վրայ և ապա Տարօնոյ վաճառականութեանը վրայ խօսիլ:

Այս երկիրներու երկրագործական գործիքներն են հերկելու համար՝ գութան և արօր. Գութանը կը գործածուի 10ը լուծ կենդանիներով, որոց առաջին հինգ լուծերը եզ կրլլան ընդհանրապէս և միւսը գոմէշ: Գութնի բաղկացուցիչ մասերն են գութնի էշ, ըռատամ, մաճ, մաճաղբեր, թուր, թրի հաւուկ, կնտներ, անհոգ և սեռ. երկաթէ ձևիչ, որ իշուան մէջ զետեղուած

է, խոփ՝ ըռատամի ծայրը անցած է, և մեծ ու ստուլար երկաթի շղթայ մը զոր կը ձգեն եզները:

Յանկելու համար ալ կը գործածուի արօր և մանկեռ. արօրը կը բաղկանայ գլխաւորապէս չորս մասերէ, որ են արօրհամ, ըռատամ, թուր և մած, մածն ունի մածքուռ. թրին վերի կողմը կը գտնուի հաւուկը. ըռատամին ծայրն է երկաթի խոփը որ երբեմն քարուտ արտերու համար երկաթի բիթ մ'ալ կուեննայ. համի վրան է արմնտան, ուր կը ձգուի հորից շղթայի գլուխը. համի վերին ծայրի մօտ կը գտնուի գործավարն ալ որ կը մտնի կանտրուին մէջ, որ փոկով մը ամուլեց լծան կապուած է: Արօրը երկու լուծ կենդանիով կը գործածուի, զոյգ մը գոմէշ ամուլեց լուծը կը լծուին և զոյգ մը եզ անոնց առջևը հորեց լուծը: Լծոց մէջ տեղերը երկու պկինները կը գտնուին փոքրիկ եղջիւրներու նման. ամուլից լծան պկիններու մէջտեղը կանտրէվին փոկը կը ձգուի և հորից պկիններու մէջ տեղը շղթային վերջին ծայրը. ուր կը նստի հոտաղը և աջ ոտքը շղթայի վրայ երկնցուցած ու միւսը կախ՝ ձեռքի վարոցովը եզները կը վարէ: Լծոց երկու կողմերն են երկաթի կամ փայտէ սամիք և սամոտէք կամ սամեթելք որով եզներու պարանոցները կը կապեն:

Մանկեռը փայտէ գործիք մ'է՝ հինգ կանգնաչափ երկայն և հաստ գերան մը 12 մատներով՝ ամեն մէկը կէս կանգունի չափ երկար: Ասիկա գուլթնվարներ ցտնելու կը գործածեն. և ունի երկու պարօրներ (բազուկ) հաւուկներով ամրացած. պարօրներու ծայրերը միացած և կապուած կըլլայ փոկով մը ամուլեց լծան: Մանկեռն ալ երկու լուծ կենդանիով կը գործածուի. խիստ արագ կը գործածուի և ցանքը շուտ կը լմնցնէ. արտերը ասով ցանած ատեն մարդ մը վրան կը կայնի ծանրութիւն տալով աւելի խորունկ բանցնելու համար:

Ցագելու համար ցագ կը գործածուի (տափան). ունի չորս մաս, ցագի գլուխ, ցագի պարօր և ճող ու ցագլից: ասոր ալ պարօրները մանկեռի նման ամուլեց լծան կը կապեն և ցագող մշակն ալ ցագի վրայ կը կայնի:

Քաղեւու համար կը գործածուի գերանդի, մանգաղ, և մանկզոն: Որայ կրելու համար ալ սալ կը գործածուի որ ունի երկու գունտ (անիւ), սեռ սելի թամբ, որ ունի առեղ որուն վերջին ծայրին կըսեն սելի ականջ՝ ուր կը կապուի լուծը փոկով մը. սելի ականջի քովէն կախուած է սելի մորուքը. սելի թամբի վրան են կոփ, ցից, թերի, բարձ, ակրայ, հաւուկ և այլն գնտներու վրայ ալ երկթէ տողը քաշուած է:

Որայ ծէծելու համար ալ կը գործածուի՝ կամ (կամ նասալլ), երկու մատ, կալ շրջելու և էրնելու համար ալ հոսելի (հեծանոց). մաղելու համար՝ սառատ (խարբալ), քարմաղ, փոկեմաղ, ալիւրի ծարեմաղ և շարմաղ: Կտրող գործիքներէն ալ կը գործածուին՝ ուռի մանկզոն, լոզ կամ քոշ, կացին և ուրաք. նոյնպէս փորելու համար՝ բաշ, փետատ և կանկահան:

ՏԱՐՕՆՈՅ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՎՆԱՍԱԿԱՐ ՑԵՑԵՐԸ

Ժողովուրդ մը իր նիւթականը երկրագործութեամբ բարւոքելու համար պէտք է լաւ կալուածներ ունենայ. նոյնպէս ըստ բաւականին մտաւոր կարողութիւն և հմտութիւն՝ զանոնք ըստ օրինի գործածելու և ժիր աշխատասիրութեամբ եղած արդիւնքը ձեռք բերելու, որ երկրագործութեան պսակն է:

Ճարօնոյ երկիրը իր բազմաբեր հողովը և ինչպէս ըսեր ենք, գրեթէ ամենաբեր կլիմայիւր խիստ նպաստաւոր է յառաջադիմութեան. նոյնպէս են և տէրութեան արդի կանոնները. սակայն երկրին մէջ վնասակարութիւնք և փոքրիկ ու մեծ գողութիւնք արգելք են ասոր. և եթէ չզսպուին՝ յայտնի է որ ապահովութիւն և հետեւաբար նիւթական յառաջադիմութիւն չը կրնար ըլլալ. բացառենք այս կէտը:

Ս.յս երկրի մէջ առաջին փոքրիկ վնասակարները հայ և քիւրդ հոտաղներն են. որ իրենց անհոգութեամբ գիշեր ցերեկ կաւերեն ալոց արտերն ու մարգերը՝ շատ անգամ ոչ այնչափ անհոգութեամբ քան թէ զիտմամբ զանոնք արածեցնելով. և երկիրը քանի մշակուի ու ա-

ռաջ երթալ՝ այս վնասն ալ այնչափ աւելի լաւ աչքի կը զարնէ։ Երկրորդ՝ հովիւ և նախորդներն ու կոյտապանները, որոնք միւսերուն նման այս վնասները կը հասցնեն շատ անգամ և անպատիժ կը մնան ընդհանրապէս, հետեաքար ալ չեն զգաստանար։ Երրորդ՝ իւրաքանչիւր ոք գիւղացի, որ ըստ սովորականին երեկոյ և առաւօտ և երբեմն գիշերներն իսկ հորթ, գոմէշ, ձի և այլն ձագ (կոժո կոժիկ), մատակ, կով, գոմէշ, ձի և այլն անհոգութեամբ անպաշտպան թողլով՝ գեղի շուրջի պարտէզ, արտ և այլն կապականեն, և քիչ անգամ կը պատահի որ ասոնք ալ տուժուին։

Փոքրիկ գողութիւններն են յիշեալ հոտաղներու և երբեմն մշակաց իսկ այլոց եղիկ ցորենները (դեռահաս) խարկելով ուտելին։ նմանապէս եղիկ ոսբն, սիսեռ, ոլոռն, ձմերուկ, կլոր (սեխ), վարունգ, ծխախոտ, բամբակ, և պարտէզներէն ու այգիներէն ալ բանջարեղէն և մրգեղէն գողնալնին։ Ասոնք երկիր կը գործեն արդարև. բայց ինչպէս կը տեսնուի՝ երկրագործութեան ցեցեր ու տեսակ մը ժանտախտ են. և արդարաւստակ ժիր երկրագործները յուսահատցնող սպառիչ ծով իշամեղուներ են. այսինքն՝ առանց աշխատելու ուտել կը սիրեն. և քանի որ այս ընթացքը կը տիրէ այս երկրին մէջ, և քանի որ այսպիսի գողեր միշտ յայտնի են, սակայն սովորութիւն ըլլալուն համար՝ չեն ամաչեր և չեն պատժուիր. այս երկրին մէջ երկրագործական յառաջադիմութիւնը տեղի չպիտի գտնալ. վասն զի այսպիսեաց երկիւղէն, ինչպէս և տասանորդական տրոց, շատ տեսակ սերմեր կասկածանօք կց ցանուին. և շատ անգամ անոնցմէ կամ ամենեւին բան մը ձեռք չ'բերուիր, և կամ խիստ նուազ ու ջնջին, որով և երկրորդ տարին ալ չ'ցանուիր։

Իսկ մեծ վնասներն ու մեծ գողութիւններն ալ (Սշայիր) բրդերուն վերապահեալ է։ Մշոյ երկրի մէջ մեծ վնաս ըսելով կիմանամք դաշտի մէջ որայի և խոտի խորոմներ, խրցեր ու բաշորայներ, խոտի դէզեր, մարագներ, տներ, գոմեր և այլն այրել. այգի և ծառատունկ արմատախիլ ընել և կամ կտրատելը. առև-

անգել և սպանութիւն ընելն ալ զատ:

Սեփ գողութիւն ըսելով ալ կ'իմանամք դաշտէն ոչխար, կով, եզն, գոմէշ, ձի և երկրագործական գործիքներ գողանալը՝ թող բռնի յափշտակել տանելը՝ նմանապէս գիշերները տներ խզտելով (պատռել) ընչից գողութիւնները և յայտնի աւագակութիւնները որոնցմով լի էր երբեմն այս աշխարհը, և ամբողջապէս կը կատարուէին այս ամենը գրեթէ ամեն օր՝ մինչև Իսմայիլ Հազգի փաշայի բարեկարգութեան ձեռնարկած օրը, երբ Խրիմեան ազգասէր սրբազանի թախանձական աղերսներէն ստիպեալ այս երկիր այցելութեան և բարեկարգութեան եկաւ և այս բռնութեան հեղինակները դատեց դատապարտեց ու աքսորեց այլ և այլ կողմեր: Սակայն երեք տարիէն ետքը՝ երբ աքսորեալք վերադարձան, նորէն քրդական բռնութիւններ և եղեռներ սկսան երևան գալ. բայց մեր առատագութ կայսեր բարեխնամ կամքը իր հաւատարիմ հպատակաց վրայ քաղցր է, այլևս զանոնք չարեաց մէջ նորէն արմատանալու չթողլով՝ իր խաղաղասէր և երախտագէտ որդւոց, Տարօնոյ ժողովրդեան օրհնութիւնը առ ինքն ուղղած կը պահէ միշտ, որուն անտաքակոյս ենք. կը յուսանք որ այն ատեն քուրդ ժողովուրդն ալ ձգելով իր դատարկաւէտ ծուլութիւնը, որ մայր եղած է գողութեան և բազում արիւնոռչտ չարեաց, կը զգաստանայ և կը յարգէ մեր հայրագութ կայսեր աշխարհաշէն կամքը. կը սիրէ ընկերական կենաց քաղցրութիւնն ու մարդասիրական և քաղաքական օրինաց պարտականութիւնը կը ճանչնայ, կը յարգէ աշխատասէր կեանքը և երկրին զարգացմանն առիթ ու օգնական կ'լլայ, և ոչ թէ իր հանապազօրեայ եղեռնական չարիքներովը միշտ բողոքոց պատճառ կուտայ իր անիրաւութեամբը թշուառացեալներուն:

ՏԱՐՕՆՈՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տարօնոյ երկրի գլխաւոր և առատ բերքը ցորեն միայն ըլլալուն և երկիրը ծովերէ հեռու գտնուելուն՝

և օրինաւոր կառուղիներով մեծ քաղաքներու հետ կապուած չլլալուն՝ մեծ վաճառականութիւն չունի. իր ցորենը (պէտք եղած ատեն) շրջակայ երկիրներէն կուգան ամեն մարդ իրեն գնելու. և իրեն ալ պէտք եղած ատեն այնպէս կընէ: Վաճառական անունով միայն ոչխարի և կովերու գնող (թեճիրներ) երկրին մէջ շուրջ կուգան. երկրին մեծութեանը համեմատ ոչ բերք դուրս կուտայ և ոչ ալ կառնէ սպառելու. որով յայտնի կ'ըլլայ նաև երկրին ընդհանրապէս աղքատութեան վիճակը:

Տարօնոյ վիճակներու և ոչ մեծամեծ գիւղերու մէջ իսկ առևտուրի կամ արհեստաւորի խանութ մը կը գըտնուի. իրենց առևտուրի կեդրոնաւորին Մուշ է, ինչպէս և գաւառներուն ալ. Գիւղերու մէջ (չէրջի) անունով մանրավաճառներ կը պտտին. գիւղացոց տուտուրը մեծաւ մասամբ փոխարինութեամբ է՝ ցորենով, ոչխարով և ուրիշ նիւթերով. քիչ անգամ ստակով առևտուր կընեն. իրենց առևտուրին մէջ ընդհանրապէս հաւատարիմ են:

Երկրին մեծ օգուտ կըլլար եթէ դաշտին մէկ յարմար կողմը գարնանային և աշնանային երկու տօնավաճառ (բանայիր) հաստատուէր. այն ատեն երկրին վաճառահանութիւնն ու վաճառաբերութիւնն ալ կը բազմապատկուէր, նոյնպէս և հարստութիւնը. անոնք ճարտարութեան և կրթութեան ալ աղբիւրներ կըլլային ժողովրդեան: Թէև Սուրբ Կարապետի վանքին մէջ անկանոն տօնավաճառ մը կար ի վաղուց հաստատուած, և Վարդավառին ու Աստուածածինն մեծ բազմութիւն կըգրգուէր և բաւական առևտուր կըլլար սակայն նոյն վանքին համար նիւթական և բարոյական մեծ վնասներ ունենալուն: Խրիմեան սրբազան Հայրիկ միաբանութեան հաճութեամբ արգելեց և չափաւորեց. ուր հիմա ամառան երեք տաղաւարներու քանի օրերը ուխտաւորաց բազմութեան պէտք եղած բաները միայն կը ծախուին. բուճ, սախ, արախճի, չաւրկի կապ, ծամկոթ, կանկառ ձիւթ, գազպէն, բրտի մանր ամաններ և մրգեղէնք:

ՏԱՐՕՆՈՑ ՀԱՅՈՑ ՆԻԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Տարօնցի հայք ամենն ալ գրեթէ պարտուց տակ ընկճուած են. ստակի տէր մարդ դժուարին է գտնել մէջերնին. իրենց պարտք ընդհանրապէս տաճիկներու և քրդերու է ծանր տակոսով. Այս պարտքին պատճառ տուած են երկրագործութեան անյաջողութիւնները և հարստահարութիւնները, զորս յայտնած ենք մասամբ մը արհեստի գլխուն մէջ և մաս մ'ալ Քաղաքականին մէջ պիտի տեսնուի: Տարօնցի հայք ամենն ալ կալուածատէր չ'են. գիւղերու մէջ փոքրիկ մաս մը կը գտնուի շրջակայ գաւառներէն եկած, որ կամ իրենք լուծ չ'ունենալուն համար երկիր չեն վարած տիրապետած և կամ բնիկ գիւղացիք կալուած չ'են տուած իրենց. և այսպէս մնացած են մինչև երկու տարի առաջ (թափուի) օրինաց այս երկրի մէջ գործադրուած ատեն, և այլոց տարեկան կամ օրական վարձ. կանուլթեամբ կեանք վարած են. և հիմա որ այլք իրենց գործածած կալուածները (թափու) ըրին' ասոնք մընացած են բոլորովին անկալուած. և ամալի գիւղեր ալ (թափու) ընելու կարողութիւն չ'ունենալով դարձեալ այլոց մշակ վարձուելով իրենց ապրուստը կը հոգան կամ Պօլիս կ'երթեկեն:

Այս փոքրիկ մասէն զատ մնացած ամենն ալ ընդարձակ կալուածներու տէր են. թէև իրենք աշխատասէր են. բայց իրենց նիւթական վիճակ ընդհանրապէս խեղճ է. նոյնպէս և իրենց ապրուստին կերպը. շատերը գիշեր ծածկուելու համար կ'ապերտի մը իսկ կարօտութիւն կրելով՝ մերկ խոտի վրայ կը քնեն: Իրենց կալուածները ինչ բաներու և ինչպէս գործածելնին, իրենց երկրագործութեան կերպը և գործիքնին արդէն արհեստի գլխոյն մէջ յայտնած ենք:

Իրաւի Տարօնոյ դաշտը երկրագործութեան տեղ ու ցորենի երկիր է. սակայն այս երկրի աղքատը որ ժողովրդեան խիստ մեծ մասը կը ներկայացնէ և միւրիպալութիւն կընէ (կիսրար աշխատիլ), երբէք ցորեն չկրնար ծախել, ալ միշտ կը գնէ. և այնպիսի սուղ տարիներ

որ մէկ տարուան գնածին պարտքը եթէ հինգ վեց լա-
ջող տարիներ առատ բերք առնէ ու ծախէ, նորէն չը-
կրնար վճարել: Վասն զի շինականը (Սշոյ քաղաքացիք
իրենց գիւղացոցը շինական անունը կուտան) արդէն
պատրաստ ոտակ չունի, ծանր տոկոսով կառնէ գալն,
որ տարեգլխուն տոկոսը վրան գալով գրեթէ կրկնա-
պատկելու մօտ կըլլայ: Վասն որոյ տարուէ տարի հա-
զիւ տոկոսը կրնայ վճարել՝ ցորենի յաջող տարիները. և
ուրիշ ճար չգտնելով կըլլայ իր պարտատիրոջ (միրիպայ)՝
գանիկայ իր ամեն ցանքին ընկեր ընելով. որով և յոյսը
բոլորովին կը կտրէ՝ ցորենը ծախելով պարտքը վճարե-
լէ: Իսկ եթէ գողերու ձեռք կամ կոտորածով և
կամ դիպուածով լծոյ կենդանիներէն ալ մէկ երկուքը
պակսին՝ այնուհետեւ Պօլիս կամ Թիֆլիզ կը դիմէ պարտ-
քէն ազատելու և ապրելու ճար մը գտնելու յուսով.
ուր կամ պանդխտութեամբ կը մեռնի կամ քանի մը
տարիէն կը վերադառնայ քիչ ստակով և կամ ձեռնու-
նայն, և պանդխտութիւնը որուն արդէն վարժուած
կըլլայ. երկրագործութենէն լաւ համարելով նորէն շու-
տով կը վերադառնայ, մինչև որ պանդխտութեան զոհ
ըլլայ:

Տարօնոյ ժողովուրդը փոքրիկ եկամուտ մը ձեռք
կը բերէ իր կենդանիներէն, և տարոց տարի անոնց ա-
ւելորդները ծախելով իր պիտոյքը կը հոգայ, բայց այս
մասին երբէք քրդերու չհաւասարիր, անոնց կենդանիք
և կենդանական եկամուտը շատ ըլլալով:

Այս երկրի մէջ առաջ շատ հարուստ հայ տներ
կային՝ ամեն մէկը հարիւրներով գոմշեղէնի տէր, նմա-
նապէս լաւ ձիերու, կովերու, ոչխարներու և այլն, և
ճոխ ու փարթամ կապրէին՝ օրը հարիւրաւոր ճանապար-
հորդներու հաց տալով, և երկրին մէջ մեծ պատիւ և
անուն ունէին. իսկ հիմա այս տները գրեթէ ամենն ալ
տնանկացած և աղքատացած են՝ տեսակ տեսակ պատ-
ճառներով, և անոնց տեղ նոր հարստացած հայ տուն
մը չերևիր. և այս ընթացքով չկարծուիր թէ երևնայ
ալ: Վասն զի այս աղքատ ժողովուրդը հարստահարու-
թիւններէ երբէք զերծ եղած չէ. և իր կեանքը տնտե-

սական հաշիւներէ խիստ հեռի, և իր նախնեաց խիստ մերձաւոր այս մասին (առատասրտութեամբ և հիւրասիրութեամբ) միայն, և բոլորովին անփոյթ ժամանակին պահանջած օգտակար փոփոխութիւնները մտցունելու իր ապրուստին, իր տանը կառավարութեան և իր ամեն գործառնութեանցը մէջ:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

Տարօն քսան երեսուն տարի առաջ խիստ յուզեալ և իր քրդերն ալ խիստ բարբարոս վիճակի մէջ էին և այն բարբարոսութեան գործերը մինչև Իսմայիլ փաշայի այցելութեան օրերը լիուլի կը կատարուէին. հիմայ յուզմունք վրդովմունք դադարած են և խաղաղած, սակայն բարեկարգութիւնը հաստատուած չ'է կատարելապէս և կեղեքմունքներ ու զեղծումներ պակաս չեն: Տէրութեան օրէնքներ այս երկիրներու մէջ գրեթէ չեն գործադրուիր. և շատ պարագայներու մէջ կառավարութեան թուլութիւնը ժողովրդեան թշուառութեանը և տփգոհութեանը պատճառ կ'ըլլայ: Այս երկրի մէջ օրէնք և իրաւունք միշտ ազդեցութեան զոհ կ'ըլլան. իրաւունքը հզօրին ոսկւոյն է. վասն որոյ այս երկիրը ամեն բանէ աւելի արդարութեան պաշտօնեայներու կարօտ է, որ մեր առատագութ կայսեր արդար օրէնքն ու հայրենի քաղցր կամքը կատարելապէս յարգեն և տարածեն հաւասարապէս բոլոր ժողովրդեան վրայ, որն որ անշուշտ անսպառելի օրհնութիւն մը կ'ըլլայ այս երկրին: Իսկ քանի որ Մշոյ քաղաքականութիւնը իր այս ընթացքը կը շարունակէ անհնարին է որ Տարօնոյ ժողովուրդը աղքատութեան թշուառութեան կապանքներէն ազատուի: Վասն զի այս ժողովրդեան աղքատանալուն գլխաւոր պատճառը մենակ ինք և իր տրգիտութիւնը չեն. այլ շատ մը արտաքին պատճառներ ալ կան, որոնք կարողացեր են շատ մը մեծամեծ անուանի տներ իսկ կործանել. Աշիր կոչուած քրդերը որ երբեմն ապրուստի կարօտ էին, այս պատճառներու մեծագոյն մասէն զերծ ըլլալով այս ետքի տարիներուս

մէջ երևելի աղայներ և հարուստ վաճառականներ ձևացած են:

Այս երկրի հայոց աղքատութեան պատճառ եղած են՝ երբեմն արքունական տրոց վրայ եղած յաւելուած ծանրութիւնները՝ տեսակ տեսակ անուաներով, նոյնպէս (աղնամներու և թաշիրներու) անվերջանալի (պախիէք), անգերծանելի սովորական կաշառքներ և սարսափելի տոկոսներ, դուռն աւելցուր վրան նաև ձրիապէս ճանապարհորդներ քրդեր, ժանտարմաք և այլն կերակրել հանապազ՝ իրենց ձիերովը մէկտեղ. նաև զօրաց բանակներու և բազմազունդ գաղթականներու կերակուր տալ. այս ամենը անգամ մը ժողովուրդը ընկճելով՝ ալ որչափ այլ և այլ կողմեր աշխատելու կերթան անհնարին կըլլայ պարտքէ ազատուիլը. թող որ երկրին այս զեղծումները աղքատին պարտքը ծանրացնելու շարունակ կօգնեն:

Աստուծոյ զատ գլխաւորապէս երկրի աղքատանալուն պատճառ եղած են նաև Մշոյ ժանտարմաք, Միւլթէզիմք, Մէճլիսի Աբաք, Ղազիք եւ Քրդեր:

Ժանտարմաք որոց շատերը քուրդ կամ քրդու սերունդ են, ձրի կուտեն եւ կը կեղեքեն ժողովուրդը, եւ եթէ գանգատի կրնան իրենց Մշոյ մէջ պաշտպան Աղաներու կամ քուրդ ազգականաց եւ բուն իսկ իրենց ձեռք ալ հայուն վնասներ հասցնել:

Միւլթէզիմք եւ Աղնամճիք ալ որ ընդհանրապէս մեծամեծ զեղծումներ կրնեն, սաստկապահանջ եւ հրամայուածէն բազմապահանջ են եւ յափշտակասէր եւ կեղեքիչ քրդաց նման. սակայն մեծաւ մասամբ Մշոյ կառավարութեան տնդամոց ազգական եւ ընկեր ըլլալով՝ անոնց վրան ալ գանգատ ընել խիստ դժուարին է եւ երբեմն վտանգաւոր:

Մշոյ Աղաք օրէնքը՝ արգարութեամբ գործադրելու չեն հսկեր. քրիստոնեաները կը զրկեն հաւասարութենէ, անոնց վկայութիւնը կանարգեն. անոնց իրաւունքը կը մեռցնեն՝ շատ անգամ եւ քրդաց ըրած գողութեան եւ սպանութեան դատերու մէջ իսկ, չուզելով արդարութեան եւ իրաւանց պաշտպան հանդիսանալ. խիստ կաշառասէր են եւ ընկնելու պաշտպան Միւլթէզիմներու

եւ քաջալերիչ գողութեան, եւ անոնց ձեռք երկիրը կը կողոպտեն. յանուն կառավարութեան ժողովրդէն առնուած բաներուն վճարքը ընդհանրապէս անվճարելի կը մնայ. ամեն բան քրդաց նման ձրի ընել տալու կաշխատին միշտ՝ հակառակ օրինաց եւ արդարասէր կամաց թագաւորին:

Դազիք թափուի եւ թէրէքիներու, վճռոց իւրաներու եւ տեսակ տեսակ դատերու մէջ մեծ անիւներ կը դարձնեն, այնպէս որ քրդու եւ տաճկի դատի հետ դատի մտնել կասկածելի է հայոց. իսկ ապացուցանել եւ դատ վաստկի գրեթէ անհնարին:

Քրդերու բռնի (բռճուք), գողութիւնք, հրձգութիւնք եւ հանապազօրեայ հարստահարութիւնք ու (խաֆիրուիք) գեռ շատ տեղեր գրեթէ անզուսպ են. կառավարութեան թուլութենէն օգուտ քաղելով՝ երկրորդ կառավարութիւն մը եղած են միշտ երկրին մէջ. շարունակ ժողովրդէն կրկերակրուին ձրիապէս և ձրի կաշխատոցնեն զանոնք, թէեւ 1869 թուականէն ի վեր տեղ տեղ քիչ մը թեթեւցած են այս բռնութիւնները:

Մուշ այս ամեն զեղծմանց աղբիւր եղած է. քրդերը զսպելու մասին Մշոյ վարիչների անհոգ թուլութիւնը, եւ ժողովրդեան բողոքին անկարեկիւր եւ անունկնդիր ըլլալը, մեծամեծ փոփոխութեանց պատճառ եղած և շատ գործեր գործած է այս երկրի մէջ:

Այս ամենուն համար էր որ Իսմայէլ Հագգի փաշայի այցելութեան ատեն՝ Մշոյ կառավարութեան անդամոց վրայ մեծամեծ եւ շատ գանգատներ եղան (կըսուի թէ ասոնց վրայ հազարէն աւելի աղերսագիր տըրուեցաւ), զորս բարեսէր վալին քննել եւ ստուգելով՝ իսկոյն աղաները փոփոխեց. գողութիւններն արգելեց, չարագործներն աքսորեց, հարստահարիչ քրդերը հայ գիւղերէ հանելով իրենց յատկացեալ գաւառները ղրկեց. թէեւ ոմանք ան ատենէն մնացին դարձեալ եւ ոմանք ալ վերստին դարձան նոյն գիւղերը:

Ասոնցմէ զատ ժանտարմալից եւ միւլթէզիմներու հարստահարութեանը վերջ տալու նպատակաւ հայ ժանտարմաներ խառնեց միւսերու մէջ. եւ միւլթէզիմներու

(նիզամ) դրաւ չափէն չ'ելլելու, և տասանորդական բաներու գնահատութիւն ալ գիւղերու (իւթիեար մէճլիսիով) ընելու: Կեղեքիչ միրիպայութիւնը և չափազանց տոկոսները որ երկրին աւրուելուն մեծ պատճառ էին, խափանելու սահմաններ դրաւ. հաւասարութեան օրէնքը հաստատեց. և հայոց վկայութիւնը (նիզամէն) ընդունել հրամայեց. ժողովրդեան անդորրութեան համար՝ զաշտը Մուշէն զատեց և երկու միւտիւրութիւն ըրաւ. և միւտիւրներու քով ալ մէկ մէկ հայ մուափիններ հաստատեց՝ այս ամեն բարեկարգութեանց և ժողովրդեան իրաւանց վրայ հսկելու:

Բայց Մուշ միշտ աւփոփոխ մնաց. շուտով հայ ժանտարմաք ցրուեց. և մուափիննութիւնն ալ վերջացոյց. և աշխատեցաւ միւտիւրութիւններն ալ վերցնելով՝ զաշտը վերստին Մշոյ հետ միացնել որպէս զի բոլոր երկրին զէկը միմիայն իր ձեռքը ըլլայ՝ անկախ ուրիշներէ, և ըստ հաճոյս հարստահարէ. թէ և երբէք ետ կեցած չ'է: Այս երկրի մէջ (մէնաֆիի սնտուկին խափանուելուն պատճառ ալ Ս'շեցիք կրնան համարուիլ. որ եթէ չ'խափանուէր՝ կրնար երկրին մեծ օգուտ բերել: Մեր այս ամեն ըսածներն հարիւրաւոր գէպքերով հաստատուած են ու կը հաստատուին, անոր համար կը խորշինք գէպքերու պատմութիւններով ընթերցողները ձանձրացնելէ: Տարօնոյ հայք ընդհանրապէս պարզ բարեմիտ և քաղաքականութեան մէջ երկչոտ և օրինաց անտեղեակ ըլլալով՝ այս ամեն չարեսաց ենթակալ եղած են. և իրենց թշնամեաց խորամանկութեամբ զրեթէ միշտ երկպառակեալ վիճակի մէջ կը գտնուին ի վնաս անձանց և եր ըին. և շատ անգամ իրենց գործը իրենց ձեռօք կ'աւերեն տուգիտութեան՝ խաղալիք ըլլալով քանի մը շահագէտ անձերու, որոնք ժամանակ ժամանակ երկրի աւերմանը և աւերիչներուն գործիք եղած և միշտ ի վնաս ժողովրդեան գործած են: Երկրին ընդարձակութեանը նայելով այսպիսեաց թիւը բարեբախտաբար խիստ նուազ է, սակայն փոքր մի գանգուած բազում ալիւրս խմորէ՝ կըսէ առածը: Ասոնց բանին չ'եկած փաշայ, միւտիւր և առաջնորդ՝ կար ժամանակ մը որ, երկրին մէջ

դադար չէր կրնար առնուլ. վասն զի ասոնք զրպարտելու, ստորագրութիւններ մուրալու և կնիքներ հնարելու, կեղծելու և հանրագրելու խիստ հնարագէտ և ճարպիկ էին. բայց հիմա այդպիսեաց թիւը պակասած է և ազդեցութիւննին ալ բաւական տկարացած է: Ահա այս է Տարօնցու քաղաքական վիճակը և ասոնք են անոր աղքատութեան գլխաւոր պատճառները, որոնք մինչև ցայսօր շատ տներ կործանեցին. և ո՞ գիտէ թէ դեռ որչափ ալ պիտի տապալեն՝ եթէ հոգ չտարուի:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ.

Նախնի Տարօնցոց ազգային կեանքը նոյնպէս և քաղաքականը խիստ փայլուն կը ներկայացնէ մեզ պատմութիւնը: Աւելի հնագոյնը անծանօթ ըլլալով՝ Վաղարշակ Պարթևի օրով կըսկսի Տարօնոյ մէջ Սիմ լեռան կողմը Սլկունեաց փառաւոր նախարարութիւնը, և մինչև մեծին Տրդատայ ատենը այնչափ կը զօրանայ, որ Տօրոսական աշխարհներու վրայ առանձին թագաւորելու խոստում առնելով Շապուհէն՝ նոյն աշխարհները կապրտամբեցնէ և բաւական ատեն կը վրդովէ ու կը յուզէ ի նպաստ Շապուհոյ, քաջն Տրդատը աշխատցնելով:

Սլկունեաց ցեղի ջնջուելէն ետքը՝ ձենազն Մամիկոնեանք տիրեցին Տարօնոյ, և առաւել ևս զօրացան: Մամիկոնեանց տրուեցաւ նաև հայոց բնդհանուր սպարապետութիւնը, որուն մէջ իրենց անձնուէր հայրենասիրութեամբ և անհամեմատ քաջութեամբ խիստ սքանչելի և փառաւոր հանգիսացան մինչև վերջը և փառաւորեցին զազգն և զհայրենիս. Հայաստանի զինուորութեան և քաղաքականութեան բաղբը միշտ իրենց ձեռք ունենալով՝ միշտ վսեմ օրինակ հանգիսացան քաջութեան և հայրենասիրութեան, նոյնպէս և բարեպաշտութեան, և իրենց անունն անմահացուցին:

Սլկունեաց ատենները Վահակունեաց Հայկական ցեղն ալ մասնաւոր բնակութեան տեղ ունէր Տարօնոյ մէջ, և իր ոստանն էր Աշտիշատ, ուր ծաղկեցուցած էին զիցապաշտական կրօնը իր ամեն ճոխութեամբը: Սլկուն-

նեանց և Մամիկոնեանց ոստանն եղած է Ողական ամուր բերդաքաղաքը:

Դեմետր և Գիսանեայ Հնդիկ ցեղերն ալ Վաղարշակայ օրով Հաստատուեցան Տարօնոյ արևմտեան մասին մէջ՝ զոր Եփ առ գետ կը բաժանէ, որոց առաջին ոստանն եղած է իրենց ձեռակերտ Վիշապ քաղաքը Աշտիշատի մօտ, ուր թերևս իրենց Հնդկական վիշապաձև չաստուածները պաշտելնուն համար, ինչպէս կ'ականարկէ Զենոք, կամ դաստակերտը անոնց նուիրելնուն համար այս անունը տուած են քաղաքին. կամ ինչպէս լիշած եմք արդէն՝ Վահագնի վիշապաքաղ արձանին համար ետքերը Վահուների քուրմերէն այս անունը տրուած ըլլայ: Դեմետր ու Գիսանէէն ետքը իրենց ցեղի սեպհական զիցավայրն էր Քարկէոյ լեռան Իննակնեան տեղին, ուր է հիմա սուրբ Կարապետ հռչակաւոր վանքը:

Այս ամեն ցեղերն ալ արքայաշուք ճոխութեամբ և զիւցազնական քաջութեամբ հարիւրաւոր տարիներ ապրած են Տարօնոյ մէջ, մանաւանդ Մամիկոնեանք, որոց վերջին շառաւիղ կը փալլի Վիգէն քաջն տէր Սասնոյ, որուն ազնիւ սերունդը բազմավրդով դարերու յուզման մէջ ծածկուելով կ'անյայտանայ և պատմութեան տեսութենէն կը վրիպի:

Այս նախարարութիւններ միշտ անուանի եղած են քաջութեամբ, հայրենասիրութեամբ և մանաւանդ կրօնասիրութեամբ, որուն կը վկայեն իրենց կառուցած քաղաքական ու կրօնական հոյակապ անթիւ շէնքերը, և մասնաւորապէս ալ Լուսաւորչայ ատեն կրօնական կրօնիւր. իսկ արդի հռչակաւոր վանորէից և մեծաշէն եկեղեցեաց բազմութիւնք ընդհանրապէս Մամիկոնեան տան ջերմեռանդ բարեպաշտութեանը կենդանի վկայներն են ցայսօր:

Այս երեւելի ցեղերէն զատ ուրիշ երկրորդական նախարարութիւններ ալ եղած պիտի ըլլան անշուշտ Տարօնոյ մէջ. սակայն անոնց և ոչ մէկին հետքը տնգամ կ'երևի այսօր. ուստի կը կարծուի թէ այս ցեղերը հետզհետէ ջնջուած, տաճկացած և մէկ մասն ալ օտար

երկիրներ գաղթած են, որով նախարարական ցեղերու ոչ միայն ազնիւ ձիրքեր, այլ և անուաններն իսկ անհետացած է այս երկրի հայուն մէջէն և մոռցուած:

Տարօնոյ արդի հայութիւնը, ինչպէս կ'երևի, Հայաստանի զանազան գաւառաց ստորին կարգի ռամիկ ժողովուրդներէն ձևացած է, և չ'ուսացուիլ թէ իրենց մէջ Հայկազանց և Արշակունեաց դարու բնիկներէն գրտնուի. վասն զի դարաւոր վրդովմանց, հանապազօրեայ ասպատակութեանց և անդարձ գերութեանց երեսէն Հայաստանի և ոչ մէկ գաւառին մէջ յուսայի կերևի բնիկ հին ժողովուրդ գտնել, և ոչ իսկ գերդաստան մը, այլ ամենն ալ ժողովածոյ են այլ և այլ կողմերէ եկած:

Այս ողովուրդը յառաջադիմական ամեն միջոցներէ զուրկ ու անտարբեր է. իր ապագային համար բոլորովին անփոյթ է և իր վրայ ինչպէս ստարի մը վրայ կը նայէ. արթնութեան և հեռատեսութեան ձիրքերէ կարծես թէ կողոպտուած է բոլորովին. ազգային սիրոյ և միութեան զգացումն ու փափագը մեռած է. իրեն համար ազգային պատուոյ և փառաց նախանձախնդրութիւնը նշանակութիւն մը չ'ունի. ուսումնասիրութեան, ազգային յառաջադիմութեան և կենցաղագիտութեան անճաշակ է, բարեպաշտութեան մէջ թուլցած, և վերջապէս ամեն բանի մէջ անտարբեր և ստրկական ձիրքերով լի. որով ոչ անուանակոչութեամբ, ոչ քաջութեամբ և ոչ բարեպաշտութեամբ արդի Տարօնցին կրնայ հին Տարօնցոց նմանիլ: Հին Տարօնցոց յաջորդական փոքրիկ կեանք մը միայն Մշոյ քաղաքի հայերէն ոմանց վրայ կը նշմարուի ընդ ազօտ, և այն խօռակցութեան ոճերու մէջ, որ խիստ մօտ է Բիւզանդայ և Մամիկոնեան պատմիչ գրածերուն:

Տարօնոյ դրացի Տօրոսաբնակ հայք աւելի կը կրեն ազգային զգացումը, թերևս ինչպէս կերևի, Տարօնոյ նախնի հայրենասէր իշխաններն ու քաջերը շատ անգամ այն լեռներն ապաստանած ու անոնց ազատասէր բնաւջաց հետ խառնուած ըլլալուն համար: Քաջութիւն, կրօնասիրութիւն, ազգային աւանդութիւնք և վիպասանութիւն ու լեզուի մաքրութիւն (քիչ քրդերէն բառեր

միայն խառնուած) աւելի կը տեսնուի այս Տօրոսական բնակչաց վրայ: Թէ Զորրորդ Հայոց, Թէ Աղձնեաց և Թէ Մոկաց հիւսիսային գաւառներուն մէջ. վասն զի այս աշխարհաց՝ մանաւանդ վերջին երկուքի, հարաւային գաւառաց հայք մայրենի լեզուն կորուսած և քրդերէն կը խօսին, և քահանայներ իսկ կը գտնուին մէջերը որ հայերէն չեն գիտեր:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Ինչպէս արդէն յիշած եմք՝ Տարօնոյ դաշտի չորս կողմը բազմաթիւ վանորայք կան գմբեթալարկ և մեծաշէն. որոց մէջ քառասունի չափ վարդապետներ կը գտնուին այժմ, և որոց հովանեաց տակ հանգչած են մեծ յուսով շատ մը հոյակապ անձինք, եկեղեցւոյ և հայրենեաց պաշտպաններ և Շնորհալի թարգմանիչներ:

Տարօն ժամանակ ժամանակ փրկիչներ և լուսաւորիչներ ընծայիր է ազգին: Տարօնէն ելած են Սահակներ, Մեսրոպներ և Խորենացիներ, նոյնպէս Վարդաններ և Վահաններ, որոնք Հայաստանեայց եկեղեցւոյն և ազգին անձնուէր նահատակներն ու պարծանքն եղած են: Տարօնցիք եղած են Հայոց յաղթական բռնակներուն արի շահատակները և յաղթութեան փառքը ըստացողները, սակայն այսօր այս ամենը գլխովին փոփոխուած են. և Տարօնցին զհրաւ չ'հաւատար Թէ ինք այնպիսի քաջաց սերունդ է, կամ իր բնակած երկրի մէջ երբեմն այնպիսի հայեր գտնուած են. վասն զի ազգային տատմութեանց անտեղեակ ըլլալով՝ իր մէջ եղած աւանդութիւններուն ալ այսչափ մը հաւատք ունի: Ամեն գաւառի և ազգի մէջ եկեղեցիք ժողովրդեան կրօնասիրութեան և ուսումնարանք ուսումնասիրութեանը ջերմաչափներն սլետք է համարուին. անոնց բազմութենէն և պայծառութենէն ժողովրդեան վիճակը կշռելով: Տարօնոյ ընդարձակ դաշտի մէջ հարիւրի մօտ հայ գիւղեր կան և զրեթէ ամենն ալ եկեղեցի ունին. ոմանք մէկ, ոմանք երկու և երեք, որոնք ընդհանրապէս հընցած, տղեղ և նսեմ շէնքեր են, և մերկ յեկեղեցական

ամեն բարեկարգութենէ և ի պայծառութենէ: նոյնպէս և ի սրբազան անօթոց և ի զգեստուց միանգամայն:

Ժողովուրդը տգէտ է ամեն բանի մէջ. թէև չափաւոր կրօնասէր և ջերմեռանդ է. սակայն ունի նաև իր արմատացեալ աւելորդապաշտութիւնները. կը յաճախէ կախարդներու քով, կը հաւատայ հմայութեանց, քաջերէ, շրվոտէ, քափոսէ (ճաղի), թաղայէ, ստնտու կանանց կոխուելէ, լուսնի նորենցէ կը կասկածի ու կը վախենայ. լուսնի նորած ատեն չար ու բարի գուշակութիւններ կընէ. պսակի ատեն հարս ու փեսայ կը կապէ, եկեղեցի չ'կարծուած տեղերը ուխտի կըյաճախէ, նոյնպէս ամայի տեղերը գտնուած ջերմուկները (այազմա), և անոնց քով եղած բուլբուլ վրայ շորի կտորներ կը կապէ. գիշերները կը վախնայ գերեզմանոցներու քովէ անցնելու նոյնպէս ջրաղացներու և աւերակ տեղերու՝ երկիւղ կրելով (կոռնափշիկներէ, խօթլազ) և քաջերէ:

Այս երկրի մէջ քահանայք բազմաթիւ են՝ քան ամեն տեղ. երկրի ամեն քահանայքը ի միասին տունելով, իւրաքանչիւրին քսան տուն ծուխ հազիւ կիյնայ: Ասոնք ընդհանրապէս անուս և տգէտ մարդիկ են՝ միանգամայն և անփոյթ ուսման. ասոնց մէջ անսխալ աւետարան կարգացողներու թիւը փոքրիկ բացառութիւն մ'է. ընդհանրապէս աղքատ են և շատերը ժողովարարութեամբ կապրին՝ ի նախատինս քահանայութեան: Ազգային և կրօնական զգացում գրեթէ բնաւ չունին. աղթարք գործածող և նուսխա շինողներ ալ շատ կան մէջերը. շատ մը առասպելներ և գեղեցիկ հայհոյութեանց շարքեր գիտցող սլատուաւոր քահանայք ալ բաւական կը գրտնուին. կան որ վարուց մասին ալ գովելի չեն. այսչափ մը յիշել բաւական է անաչառութեան:

Այս երկիր վանքեր ու վարդապետներ շատ ըլլալուն՝ ամեն մէկ գիւղ տարին առ նուազն 10 — 15 էն աւելի կը պառասհին ճանապարհորդ և նուիրակ վարդապետներէն. բայց սակայն երկրին մէջ քարոզի և խրատի սով կայ. ժողովուրդը Երիքովի ճանապարհէն վերցնելու կարողութիւն և կարեկցութիւն մի հարցներ, ալ ընդ-

ճու (սերմ օրհնէք), պաղի, մատաղ, հոգեբաժին, քառասնից, կողոպուտ, խոստումներ, գաւազանապուռ, մասունքի խաչահամբոյր, իւղ, պանիր և այլն ժողովել:

Ահա այս է մեր Տարօնաբնակ ժողովրդեան հոգեւորական պաշտօնէից կարողութիւն և արժանաւորութիւնը. և այս է իրենց այցելուած պաշտօնն և իրենց կարեկցութիւնն ու ժողովրդեան տուած մխիթարութիւնը. և ասոր համար Տարօնոյ ժողովուրդը մնացած է կուրուսեան և թշուառութեան մէջ, զուրկ յառաջագիծութեան և լուսոյ լամեն փրկարար արդիւնքներէն. լըցեալ միանգամայն նախապաշարմամբ և ստրկական ձրիւք և թշուառութեամբ:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ:

Տարօնոյ երկրի հոգեւորականաց վիճակէն կրնայ պարզապէս ճանչցուիլ ժողովրդեան ուսումնական վիճակն ալ, թէ ինչ աստիճան խեղճ ու ամենաողորմելի է: Այս ալ երկրէն փայլած են շատ մը սքանչելի հանճարներ. Սոփսէս Խորենացի, Մամբրէ վերժանող, Գաւիթ անյաղթ, Թերևս և Եղիշէ. նոյնպէս Մեսրոպ սքանչելի և Սահակ Պարթև և ուրիշներ ալ. հիմա ալ երկրի մանկանց վրայ սրամտութիւն և ուսման աշխոյժ և ամեն յարմարութիւն ու յաջողակութիւն կը նշմարուի. սակայն երկրին վանքերուն մէջ անգամ (բաց ի սուրբ Կարապետէն) դպրոցներ չըլլալուն պատճառաւ՝ այս հանճարներն ոչ կը յղկուին և ոչ ալ երևան կելլեն ու կը փայլին:

Երկիր նոյն, հող, օդ և կլիմայ նոյն, երկինք և աստեղք նոյն, բնական սնունդ նոյն՝ ինչ որ էր մեր նախնեաց ատեն. բայց ներկայ տարօնցին իր նախնեաց հետ երբէք չկրնար համեմատուիլ. վասն զի ուսումնական և բարոյական սովը սաստիկ կը տիրէ երկրին վրայ, ուսումն, ուսումնարան, ուսումնասիրութիւն, ուսումնական ընկերութիւն և կեանք, ասոնց և ոչ մէկը կերևի այս բազմահայ երկրին մէջ:

Դպրոցներ բանալու դժուարութիւն բնաւ չերևիր:

վասն զի ինչպէս արդէն յայտնած եմք, երկրին մէջ շատ մը մեծամեծ հայ գիւղեր կան՝ լիսունէն մինչև 300 տնուորի մօտ, և իրենց բազմաշուռն տներն ալ մէկմէկու աջնպէս կից են որ շատ տեղ քաղաքներու տներու մերձաւորութիւնը անոնց չհաւասարիր:

Այս երկրի մէջ՝ ինչպէս և շատ տեղեր ալ, դպրոցներ բանալու արգելք և տեղ տեղ բացուածներն ալ վաղվադակի գոցելու պատճառ եղած է՝ նախ ժողովրդեան ուսման օգուտն ու յարգը չճանչնալն և անտարբեր անփութութիւնը. երկրորդ կղերի անփութ և մեղադրելի թուլութիւնը, թերևս իրենց վնասակար համարելով ժողովրդեան լուսաւորութիւնը, որ խիստ կը սխալին՝ եթէ այդպէս մտածեն: Այս գաւառի մէջ ամեն տեղէ աւելի մեծ է կղերի ազդեցութիւնը ժողովրդեան վրայ և առանց կղերի չէ կարող ժողովուրդը միանալ և այսպիսի ձեռնարկութիւն մը ընել՝ իր գլուխուած ներկայ վիճակին մէջ:

Արդէն յայտնի կ'երևայ թէ որչափ պէտք կայ այս գաւառի մէջ դպրոցներ հաստատելու հոգ տանելու համար, նա մանաւանդ վանքերու մէջ՝ որոցմէ կսպասէ ազգը կրօնագէտ, կարգապաշտ և ժողովրդասէր հովիւներ. ինչպէս էին մեր նախնի թարգմանիչներ, որոց շնորհաց նշույլն իսկ այսօր չ'երևեր ծարօնոյ մէջ: Ժողովուրդ կոյր, քահանայ և վարդապետ տգէտ, սնապարժ և անկարեկիր ժողովրդեան. չ'կան այն հովիւները որ իրենց ժողովրդեան իրաւանց պաշտպան և յառաջադիմութեան դրօշադիր ըլլան. վասն զի չ'կան այն դպրոցները որ այսպիսի անձինք ծնանին ազգին: Ազգային կեանք մը միմիայն դպրոցներով և եկեղեցւոյ սրբազան բեմերով կը վերանորոգուի: Սակայն զժբաղդաբար ասոնց առաջինը անգոյ և երկրորդ լուռ և համր է այս երկրի մէջ:

Դիւղերու մէջ ընթերցասիրութիւն և ուսումն տարածելու համար ընկերութիւն մը կազմելու պէտք կ'երևի. և այս ընկերութիւնը Մշոյ առաջնորդի և կամ երկրին վանահօրներէն մէկուն ձեռքովը կրնայ սկսուիլ և հաստատուիլ. և անշուշտ ենք որ տարօնաբեւակ հա-

յերէն շատերը անոր բաժանորդութեանը յօժարակամ
և պատրաստ պիտի գտնուին. և երբ այսպիսի ընկերու-
թեան մը ձեռօք անկախ վարժարաններ բացուին, ալ
այնուհետեւ գեղջկական երկպառակութեամբ կամ մեղ-
կութեամբ դպրոցներու վաղվադակի գոցուելուն երկիւ-
ղը կը վերցուի, ինչպէս շատ մը դպրոցներու վրայ կը
տեսնուի որ չնչին պատճառներով կը գոցուին առանց
քանի մը ամիս կեանք ունենալու: Ասկէ զատ շատ
զիւղերու հարուստներն անգամ որ իրենց հաճոյքնե-
րու և քրդաց ընդուններու համար հարիւրներով և
հազարներով ոչինչ ծախքեր կընեն ամեն տարի, չեն
հաճիր վարժատան համար տարին տաս ղուրուշի ար-
ժէքով ցորեն վճարել. վասն զի իրենց միտքը ման-
կանցը դաստիարակութեանը վրայ երբէք դարձուցած
չ'ըլլալուն՝ վարժատան համար ամենափոքր և չնչին
տուրք մը տալն ալ իրենց աչքին խիստ ծանր կ'երևայ:

Ահա այս է Տարօնոյ ներկայ վիճակը, և ասով
կրնայ իմացուիլ թէ այս ժողովուրդը որչափ ոտրկա-
բարոյ եղած է. և ասկէ աւելի ինչ կը յուսացուի քա-
նի որ դպրոց չ'կայ, օրինաւոր դաստիարակութիւն չ'կայ,
լրագիր կարդալ չ'կայ, ուսեալ մարդ չ'կայ, և վերջա-
պէս ազգային պատուոյ զգացում և նախանձախնդրու-
թիւն չ'կայ: Ինչո՞ւ Տարօնոյ հայ այս թշուառ վիճակ
ունենար. ինչո՞ւ բազմաթիւ և ծաղկեալ դպրոցներ չ'ու-
նենար այսօր. ինչո՞ւ Տարօնցին պատմութիւնից և կրօ-
նից անտեղեակ և հնութեան, ազգասիրութեան և հայ-
րենասիրութեան անճաշակ մնար. ինչո՞ւ տկար երևար
բանական խորհրդոց մէջ, և ինչո՞ւ բարոյական և քա-
ղաքական կեանքէ զուրկ և ինչո՞ւ բարոյական լառաջա-
ղիմութեան սքանչելի զարգացում մը չ'ունենար իր
մէջ, որով միայն կրնայ վերանորոգել իր ազգային
կեանքը:

ՄՈՒՇ ԵՒ ՄՇԵՑԻ ԱԶԳԱՅԻՆՔ.

Մուշ քաղաքը (գրեթէ 20,000 շունչով) Մեծ
Հայաստանի չափաւոր քաղաքներէն մէկն է, և ինչպէս

յիշած եմք, թէ բոլոր լիվացութեան և թէ Տարօնոյ դաշտի հարաւային արեւմտեան մէկ խորշին մէջը կը գտնուի հռչակաւոր Սիմ լեռան ստորոտը և Մեղրագետէն ժամաւ չափ հեռի:

Իր գիրքը երկարաձև բարձր բլրի մը վրայ և անոր շուրջն է, երկու խորաձորերու մէջտեղը, որոնք սեմաքուխ անթիւ աղբերականց սւազան ձևանալով ազնիւ և առատ ջուր կը մատակարարեն քաղսքին, և անոր բազմաթիւ աղօթիքն ու ծխախոտի արտերն ու պարտեզները ջրէլէն զինի՝ դաշտի մէջ ուրիշ գիւղերու ալ արտերը ոռոգելով զատ զատ Մեղրագետ կը թափին, ընդամենը գրեթէ չորս ժամի մօտ ճանապարհ ընելով:

Քաղաքի մէջտեղի բլրոյն ծայրը կը գտնուի վաղեմի բերդը՝ տաճիկ տներով շրջապատեալ: Իր գիտարանը խիստ սրտաբաց և սքանչելի է, դաշտի արեւմտեան մասը գրեթէ ամբողջ իր տուջեւն է, մինչեւ Պինկեօլայ եւ Խամբերդի լեռներն կը հասնի իր հորիզոնը:

Այս բերդը հիմա հիմնայատակ քակուած է. բայց շատ անգամ հայոց ալլ եւ այլ իշխանաց ապաստանարան եղած եւ անշուշտ հայութեան փառքը պաշտպանած է. և վերջին երկու դարերուս մէջ ալ հռչակաւոր Ալատին Պէկի տան իշխանատեղին ըլլալով՝ մինչեւ կէս դար առաջ ալ ներքին պատերազմներու ատեն բաւական արիւնհեղութեանց պատճառ եղած է իր գիրքովն ու ամրութեամբ:

Բովանդակ քաղաքին ձեւը բոլորշիի մօտ է, տուները շատ խիտ ըլլալուն մեծ շրջապատ մը չ'ունի, եւ կարելի է 20 վայրկենի մէջ պտտել անոր բոլորտէքը: Քաղաքը արտաքին եւ ներքին գեղեցկութենէ զուրկ է՝ նոյնպէս եւ տները, միայն թէ բարձրի թաղերը հեռուէն բնական գեղեցկութիւն մը կը ցուցնեն:

Տները պարզ քարաշէն եւ ընդհանրապէս կրկնալարկ. բայց բոլորն ալ տձեւ ու անշուք են, ոմանք մեծամեծ լուսամուտներ ունին, բայց ապակի դործածելը դեռ սովորութիւն եղած չէ, որ բնակարաններու թէ գեղեցկութիւնը եւ թէ օգոյ ազնիւ յատկութիւնը

աւելցընէ: Քաղաքին բոլոր շէնքերը փայտով բռնուած հողածածք են եւ պատերն ալ պարզ կաւէ շաղխով ծեփուած. ոմանք ներսի կողմերը միայն սպիտակ հողով մը կը ճերմկըցնեն, եւ տանց մաքրութեան կարասիք եւ կարգադրութիւնն ալ Տարօնոյ շինականաց կերպովն է, բայց մաքրութիւն եւ քիչ մը աւելի ճոխութիւն կ'երեւի հոս, նոյնպէս եւ կեքակրոց մասին ալ: Սյս մասերուն մէջ տաճիկք ալ այսպէս են:

Քաղաքի մէջ լուալիք բնաւ չ'կայ, փողոցները ոչ քարայտակ ունին և ոչ ալ լայնութիւն, ուղղութիւն եւ հարթութիւն. եւ այս ամենուն պատճառաւ ալ՝ օդոյ ապականութիւն մը կը տիրէ բովանդակ քաղաքին. մանաւանդ որ կենդանիք ալ շատ կը պահուին այստեղ եւ փողոցաց ալ մաքրութեան հոգ չ'տարուիր բնաւ. վասն որոյ եթէ Սիմ լերան քամին շարունակ ջմաբէլը այս օդը, եթէ գնայուն առատ ջրերը չ'լլաւին, անտարակոյս յաճախակի մեծ կոտորածներ պիտի ըլլային եւ Մուշ անբնակ պիտի ըլլար: Սակայն խիստ առողջ ու զօրաւոր եւ կայտառ բնակիչներ ունի հիմայ. կառավարութիւնն ալ սկսած է փողոցները լայնցընելու հոգ տանել. որով կը լուսացուի թէ Մուշ ալ թէ եւ ուշ օր մը րարեկարգ քաղաքաց կարգը կը մտնի:

Գլխաւորապէս ինն թաղերու կը բաժնուի Մուշ քաղաքը: Հայոց թաղերն են՝ Վերին, Զորոյ, սուրբ Մարտի, Բրտի և ձիկրաշինու թաղեր. իսկ տաճկացը՝ Բերդի թաղ, Զուրա Մահալլէ, Տիւղ Մահալլէ և Տաշօյնց կամ Գօթանենց թաղ: Քաղաքին բարձր գիրք ունեցող թաղերն են Բերդի և Վերին ու Բրտի թաղերը:

Միայն մէկ ձորակ մը կ'անցնի քաղաքի մէջ տեղէն, Վերին և Զորոյ թաղերու կշտով, և կը խառնուի քաղաքի արեւելեան կողմէն եկող Զորոյն որոյ ջրերով կը դառնան Վերին և Զոր թաղի բազմաթիւ ջրաղացները. բայց այս ձորակի ջուրը խիստ նուազ է և ամառը կը ցամքի երբեմն: Մշոյ երկու մեծ ձորերու ջրերը որչափ առատ և ազնիւ են, այնչափ նուազ և հասարակ են իր միջի աղբիւրներու ջրերը: Միայն Զորոյ թաղի իշխանաց անունով աղբիւրը և մէկ երկուք ալ

կան, որոց ջրերը բաւական ազնիւ ու պաղ են ամառը: Մշոյ քաղաքի մէջ պտղատու ծառոց պարտէզներ կամ ուրիշ ծառաստան խիստ թուաւոր են, գտնուածներն ալ անկանոն ու խիստ անճաշակ և քանի մը ծառերէ միայն բաղկացեալ: Ծաղկոց և բուրաստանի անուներ անգամ ծանօթ չէ այստեղ:

Մշոյ այգիք քաղաքի եղերքէն սկսելով կը բարձրանան ու կը ցածնան գեղեցիկ կերպով մը՝ իւր լեռնային երեք կողմերն ու զէպի դաշտը: Այգիներու մէջ պտղատու ծառեր քիչ կը գտնուին: Այս այգիներու գեղեցկութիւնը բնական է. ամենն ալ անջրդի ու քարոտ գիրքերու մէջ են: Արուեստական բան չ'երեւիր հոն, ոչ յօդել կայ և ոչ որթոտներուն գլուխ կապել տալ, միայն գարնանէ զարուն կը փորեն: Բոլոր ամառը իւրաքանչիւր ոք իւր այգւոյ հնձանին մէջ կ'անցնէ ամենայն ուրախութեամբ իր ընտանեօքը հանգերձ: Հրնձանները կրկնայարկ քարաշէն և բաւական ամուր ու գեղեցկաշէն են, խաղողը այն տեղ ճմլելէն ետքը շուտով կը մեկնին: Եթէ պէտք եղած խնամքը տարուի և Մշոյ այգիք խակ չ'քաղուին, Մշոյ գինին կրնայ անուանի ըլլալ:

Մշոյ քաղաքի մէջ երեւելի հին շէնքեր չեն գրտնուիր, նորերու մէջ ալ աչքի զարնելու շէնք գրեթէ բնաւ չկայ. քիչ մը օրինաւոր կրնան համարուիլ կառավարութեան մէրքէզն ու զօրաց ղշխան. որոնք նոր շինուած են Տիւզ մահալէի մէջ. նոյնպէս և շուկայի մէջ երկու խաները: Բոլոր Մշոյ մէջ կայ մէկ հին ու աննշան բաղանիք մը, որ թէ արանց և թէ կանանց կը ծառայէ որոշեալ օրերու մէջ:

Մշոյ հեռագրատունն ալ խիստ աննշան տեղ մը հաստատուած է ձիկրաշէն թաղի մէջ, և յարաբերութիւնն է Կարնոյ և Բաղիշոյ և անկէ Վանայ հետ. բայց Մշոյ մէջ վաճառականութիւն չըլլալով՝ աւելի բանուկ չէ:

Դաս մը կանոնաւոր զօրք կը մնայ շարունակ Մշոյ մէջ, որ բաւական ապահովութիւն է երկրին՝ մանաւանդ քրիստոնէից, որոնք միշտ ենթարկուած են քրդաց բարբարոսութեան:

Մշոյ հայք իրենց հինգ թաղերու մէջ ունին հինգ եկեղեցի, (հարկաւ մէկ քանի հատն ալ ճամի և ալլն եղած են), սուրբ Զարուծիւն՝ Վերին թաղ, Շէկ Աւետարան՝ Զորոյ թաղ, սուրբ Մարիանէ՝ համանուն թաղի մէջ, սուրբ Կիրակոս՝ ձիկրաշէն, և սուրբ Սարգիս՝ Բրտի թաղի մէջ, որոնք ամենն ալ աննշան, մթին և նսեմ շէնքեր են:

Մշոյ մէջ յատուկ առաջնորդարան, ազգային թանգարան և ընթերցարան չգտնուիր, դպրոց անուամբ ալ միայն առաջին երեք մեծ թաղերու մէջ կայ մէկ մէկ շէնք, որոց մէջ 150-ի չափ մանր տղայք հասարակ ընթերցանութեամբ կը զբաղին: Ճաճիկներն ալ ունին երեք հատ, մէնարէով ճամի, և քանի մ'ալ մետրէսէք: Ծամիներու երկուքը որ շուկայի երկու ծայրերն են՝ բաւական մեծութիւն ունին, և շուկայի վերին ծայրինը՝ հայոց եկեղեցի է եղած կ'ըսուի, և կարծիք կայ թէ Բագարատ իշխանի շինածն ըլլայ Փրկչի անունով: Ունին նաեւ քանի մը աննշան մէքթէպներ ալ իսկ ընդ տիէ չկայ:

Մշոյ շուկայն որ քաղաքի եզերքը ու անոր ստորին եւ հարթ մասին մէջն է, փոքրիկ ու անշուք է, 150-ի չափ աղքատիկ խանութներ ունի, եւ չորս ալ խաներ՝ կրկնայարկ պարզ շէնքով, որոց սենեակները ամենն ալ քաղաքացի եւ Բաղիշեցի խանութպաններու ձեռքն է, գողերէ քիչ մը ապահով ըլլալուն համար: Բոլոր Մշոյ մէջ քարուկիր և ապահով շէնք մը չգտնուիր գրեթէ, թէ և հարուստ և կարող մարդիկ պակաս չեն: Մշոյ շուկայն այնչափ անկանոն եւ պակասաւոր է, որ հրապարակ մը անգամ չունի՝ կենդանիք, ընդեղէնք եւ փայտ ու վառելիք ծախելու սեպհական:

Մշոյ մէջէն ալ այն բերքերը կեցեն՝ ինչ որ գաւառէն, այսինքն ծխախոտ, ալգույ պտուղք, քանի մը տեսակ գինի եւ ալլն:

Այստեղ ճարտարութիւնք և արուեստք մեռած են, կամ թերեւս ժամանակէն ի վեր մուտք գտած չեն: Քաղաքին արհեստաւորաց խումը կը կազմեն՝ դարբիններ, կօշկակարներ, զերձակներ, եւ քանի մը որմնադիրներ:

եւ հիւսններ, ամենն ալ խիստ խոշոր: Բրտութեան արհեստը միայն խիստ ծաղկեալ է այս քաղաքի մէջ, եւ արհեստաւորաց խումբերու մէջ ասոնք խիստ բազմաթիւ, եւ գրեթէ ամենուէն հաւասար կուգան: Մշեցոց մեծագոյն մասը այգեպան, պարտիզպան, ծխախոտ մշակող, իշապան, ձիապան եւ այլն են: Վոքերիկ մաս մ'ալ գիւղերը մանրավաճառութեամբ կը պտըտի:

Մշոյ մէջ ինչպէս արուեստներն՝ նոյնպէս և վաճառականութեան զարգացումը բարեկամ չ'ունի բնաւ: Քաղաքի առեւտուրը բաւական չափաւէտ է եւ բաւական ալ բերք կ'ելլէ երկրէն, սակայն կանոնաւոր եւ մեծ վաճառականութենէ ղուրկ է քաղաքը: Բաղիշեցի հայերէ զառ՝ օտար վաճառական մանաւանդ ձմեռը, բնաւ չգտնուիր: Թէ Բաղիշեցի և թէ Մշեցի հայք որոց ձեռքն է գրեթէ Մշոյ առեւտուրը, ամենքն ալ խանութի թեթեւ առեւտուրներով ու մանր վաճառականութեամբ կը զբաղին: Կուկայի երես աղքատ պաքքալներէն զառ՝ տաճիկ գրեթէ չգտնուիր:

Մշեցի տաճկաց մեծ ու շահաւոր վաճառականութիւնն է՝ անիրաւ կաշառակրծութիւնը, քանդիչ վաշխառութիւնը, և կեղեքիչ միւլթէզիմութիւնը, որոնցով քսան երեսուն տարիէն ի վեր օր ըստ օրէ երկիրը կ'աւերեն ու իրենք կը հարստանան:

Մշեցոց մէջ որքան որ ուսումնական և նշանաւոր երևելի անձինք չ'կան, այսու ամենայնիւ հարուստներ պակաս չեն երկու ազգաց մէջն ալ, սակայն երևելի վաճառականութիւն և վաճառական մը չ'կայ: Մշոյ յարաբերութիւնը վաճառականութեան մասին՝ դիտաւորապէս Կարնոյ և Բաղիշոյ հետ է, Ղարսայ, Խարբերդու և Տիգրանակերտի հետն ալ խիստ քիչ: Իսկ երկրին քուրդ թէճիկները Հալպու և Շամայ հետ ալ մեծ յարաբերութիւն կ'ընեն, որուն մասնակից չէ Մուշ:

Մուշ քաղաքը եթէ հետամուտ ըլլայ վաճառականութեան զարգացմանը, մեծ դիւրութիւններ ունի իր դրիցը նկատմամբ, վասն զի իր բազմաթիւ և բազմաբնակ գաւառներէն զառ՝ իր շուրջն ալ շատ մը օրինաւոր քաղաքներ կը գտնուին, որք են իրենց հեռաւո-

րութեամբը կարաւանի կամ հասարակ ժամու հաշուով: Բաղէշ՝ 14 ժամ, Վան՝ 40, Ալաշկերտի Թօփրաք-գալէ՝ 32, որմէն հետի չէ նաեւ Պէտղիտ, Կարին՝ 32, Բալու՝ 32, Կարբերդ՝ 42. Տիգրոսնակերտ՝ 40, Սերթ՝ Բաղիշոյ վրայով, 30:

Ասոնց մէջտեղերը և ասոնցմէ ալ մօտաւոր քանի մ'ալ գիւղաքաղաքներ կան, ինչպէս՝ Արծկէ, Մանազ կերտի և Խնուսայ բերդերը, Կեղուսայ գիւղաքաղաքը, Նապաղջուր, Արդնի, Ակլ, Հայնի, Հապրօ, Ըլրճէ, Մու-Փարխին, Նղու և Զախ, որոնք շատ կամ քիչ Մշոյ և իր դաշտին ու երկիրներուն հետ արդէն առեւտրական յարաբերութիւն ունին, և անշուշտ կրնայ օր մը մեծ-նալ այս յարաբերութիւնը՝ եթէ կառավարութիւնը իր ուշադրութիւնը այս երկրին վրայ դարձնէ կատարելապէս, և ժողովուրդն այ փոյթ ունենայ ուսման, երկրագործութեան և արուեստից մէջ յառաջ երթալուն, որով միայն կարելի է վաճառականութեան յառաջադիմութիւն տեսնել, որ երկրին զարգացումն ու յառաջագի-մութիւն ըսել է:

Մշոյ ժողովրդին հարստութեան ընդհանուր վիճակն քաղաքին բռնակալութեանը վերցուելէն ի վեր շատ աղէկ է: Երկու ազգաց մէջ ալ շատ մը հարուստ-ներ կը գտնուին. հասարակ ժողովրդին վիճակն ու ապ-րուստն ալ շատ գէշ չէ:

Մշոյ տաճիկ հարուստներ դաշտի և գաւառաց մէջ իսկ շատ մը թափուներու տէր կ'ըլլան հետզհետէ. իսկ հայեր իրենց բնակած փոքրիկ տներէն գառ՝ եթէ կարելի է զանոնք տուն կոչել. առեւտրոյ խանութ մը ան-գամ չունին, և ամենն ալ վարձակալ են շուկայի մէջ:

Մշոյ թուրքերու բարուց վրայ ընդհանրապէս խօսած եմք, իսկ հայք բնութեամբ ընդհանրապէս են խր-րոխտ, բաւական քաջ, և քիչ մը ինքնահաւան, յոխորդ, հայհոյիչ, անուսումնասէր. գինեսէր. են նաև բարե-պաշտ, ողորմած և աղքատասէր:

Մշեցոց զգեստ և տնական կարգ ու կեանք ինչ-պէս ըսած եմք շատ քաղաքավայել չէ, ալ խիստ պարզ-չարքաշ և ապրուստին կարի սակաւապետ, նոյնպէս են

և տաճկաց աղքատներ: Մշեցոց զինուորութիւնն ալ թէ հեծեալ և թէ հետևակ ճիշդ քրդաց նմանն է:

Մշոյ այգեստանեայց բազմախումբ կաքաւներն ու ծիրին կատարայ լերան շուրջի այծեամները Մշեցի հայերն ու տաճիկները բաւական վարժեցուցեր են որսորդութեան:

Մշոյ բնակիչք թէ հայք և թէ տաճիկք որսասէր և զբոսասէր են: Ամառը լեռնային գեղեցկադիր այգիներէն զատ՝ Մոկունք, Աստղն բերդ, Փլած բերդ և Հողիբերդ՝ որ փլած բերդի արեւմտեան կողմի ձորոյն գլուխն է, Մշեցի ազգայնոց զբոսավայրերն են. գրեթէ նոյն նպատակաւ տարին քանի մը անգամ ալ Ուաքելոց վանք կերթան մեծ բազմութեամբ և որոշեալ օրեր, փողերով և թմբուկներով: Ուխտի համար ալ սուրբ Կառապետի և սուրբ Յովհաննու վանքերը:

Մշեցի ազգայնոց հարսանեաց ևայլն սովորութիւնք բաւական կը տարբերին շինականներէն ինչ ինչ պարագայներու մէջ:

Մշոյ մէջ քաղաքականութիւնը առաջ գնացած չէ երկու ազգաց մէջ ալ, և նշաններն ալ առաջ երթալու նպաստաւոր չեն երևիր: Իսլամք խիստ մոլեռանդ են և քրիստոնէից հետ երբէք սիրով չեն: Մշոյ տաճիկ հասարակութիւնը տէրութեան արդար օրինաց և քրիստոնէութեան դէմ անարդարանալի նախատալից վարմունք մը ունի. քրիստոնէից չարաչար նախատալի և ծեծուիլը շուկայի մէջ՝ հանապազօրեալ և սովորական բան մ'է. ընդհանրապէս զինեալ կը շրջին շուկայի մէջ, խանջալով և նաճախով:

Կառավարութիւնը խիստ թույլ կերեւի Մշոյ մէջ: Երկրին մէջ կատարուած ամեն գեղձմանց աղբիւրը եթէ Մուշն է ըսուի, երբէք չկրնար սխալ համարուիլ: Վասն զի միւլթէզիմք, հին աղնամճիք և ժանտարմաք որոնք ընդհանրապէս արտաքոյ օրինաց կը շարժին, ամենն ալ գրեթէ Մշեցի և Մուշէն պաշտպանեալ են: Տուրքերու բաշխման և ժողովման մէջ ալ շատ անգամ ժողովրդին վնասակար խաղեր կը խաղցուին: Այս վնասներէն վանքերն անգամ ազատ չեն. ալ ժողովրդին հաւասար և

երբեմն առաւել իսկ է իրենց բաժինը:

Թէ Մշոյ և թէ գաւառաց մէջ քրիստոնեան օրէնքի հաւասարութենէ զուրկ է, զուրկ է և միանգամայն քաղաքական իրաւունքներէ:

Ազգային քաղաքական կենաց խիստ տխուր կերպարանք մը կը ներկայանայ այստեղ նախանձախնդիր հայու հետազօտ աչքերուն, կառավարութեան ժողովներուն մէջ կանոնաւոր կերպով գրեթէ հայ անգամ մը չունինք, եղած ատենն ալ խիստ անպատիւ վիճակի մէջ, բայց շիտակը ըսելով՝ ժողովականութեան արժանաւոր անձինք ալ խիստ նուազ են, չըսեմ թէ բնաւ չկայ:

Թող ներուի մեզ ցաւօք սրտի յիշել թէ Մշեցի ազգայինք ընդհանրապէս աղնիւ ու պատուաւոր կենաց ճաշակն չեն առած, որով եւ անփոյթ են քաղաքական պատուոյ, անփոյթ եւ անտարբեր ազգային պատուոյ և յառաջադիմութեան հայրենեաց:

Եւ եթէ Մշեցի ազգայինք այս տխուր կացութեան մէջ չգտնուէին, Մշոյ մէջ շատ մը ազգային գործեր ժամանակ ժամանակ (իսթիլամներով) չէին այլայլեր, և շատ մը իրաւունքներ չէին ոչնչանար: Կարծեմ Մշոյ քաղաքի ազգային անտարբերութեան վրայ այսչափ մը խօսելը բաւական կրնար համարուէր. բայց գէշ չըլլար եթէ քիչ մ'ալ առաջ երթանք ու ազգային բարոյական և մտաւոր վիճակին վրայ ալ տեսութիւն մը ընենք:

Մուշ քաղաքն օր Տուրուբերան աշխարհին գլուխը կամ ուղիղ եւս ըսելով լուսատու աչքն է, պարտաւոր էր խիստ պայծառ վիճակ ունենալ, եւ պատճառ ըլլալ նաեւ լուսաւորութեան Տուրուբերանի թշուառ ժողովրդեան, որով կապրի Մուշ եւ օրըստօրէ կը հարստանայ. բայց առ այս ոչ միայն անկարող, այլ նաեւ խիստ անփոյթ է միանգամայն: Տուրուբերանի քաղաքական, բարոյական և ուսումնական մեռելութեան պատճառ Մուշն եղած է միշտ եւ է: Վասն զի քանի որ ինք չը շարժի բոլոր երկիրն ալ անշարժ պիտի մնայ, եւ ասոր պատասխանատուութիւնը Մշովրայկը ծանրանայ միայն: Այո ազգային եւ քաղաքական մեծամեծ պարտաւորութիւններ կան Մշեցի ազգայնոց կատարելու, զորս կը

դնէ իրենց վրայ ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը, եւ եթէ զանոնք կատարած ըլլային ազգասիրաբար յօգուտ հայրենեաց, մարդկութեան իսկ մեծ ծառայութիւն մը ըրած պիտի ըլլային, եւ ազգին ու տէրութեան առջեւ իսկ արդիւնաւոր եւ մեծ պատուով արժան պիտի երեւնային. սակայն ցաւ է ըսել որ զասկազգացած անգամ չեն. եւ այս ընթացքով չյուսացուիր թէ պիտի զգան ալ երբէք, որով եւ միշտ պարտաւոր, միշտ ամօթապարտ պիտի մնան ազգութեան եւ պատմութեան առջեւ, նոյնպէս եւ տէրութեան որ փափագող է իր երկրին զարգացմանը:

Մշոյ ազգայինք անմիաբան եւ քանի մը կողմնակցութեան բաժնուած են, մանաւանդ այս քանի տարիներս առաջնգրդի պատճառաւ: Ազգային գործերը այս տեղ անկեցաւորքան վիճակի մէջ կը գտնուին միշտ. ոչ առաջնորդ կ'իյնայ, ոչ օրինաւոր թաղական կամ ուրիշ խորհուրդներ, և ոչ իսկ գործօն երիտասարդութիւն մարթ է գտնել: Մշոյ ազգային կեանքը ճիշդ մեռելոյ մը կեանքի կը նմանի:

Մուշ քաղաքի մէջ 1000 տնէն աւելի հայք կը գտնուին այժմ, ունին տասերկու քահանայ և հինգ եկեղեցի. բայց սակայն ինչպէս անոնց նիւթակտնը՝ ցաւալի է ըսել որ բարեկարգութիւնը առաւել նսեմ է, պաշտօնէից աններելի տգիտութենէն՝ յըսեմ և անսանձ ըմբոստութենէն. այն պատճառով որ զանոնք նոր տեսնող մէկը՝ հասարակ գիւղի մը եկեղեցիներ կը կարծէ, չ'եմ կրնար հաւատացնել զուրիշ եթէ ըսելու ըլլամ թէ 300 տնէն աւելի ժողովուրդ և 3 քահանայ ունեցող եկեղեցիներու մէջ իսկ՝ շատ անգամ տաղաւարաց մեռելոց օրերն և հասարակ կիւրակէներն իսկ սուրբ պատարագ չ'մատչիր, ինչպէս անձամբ պատահեցայ, տեսայ, ստուգեցի և զարմացայ:

Մշոյ մէջ զրեթէ դպրոցներ չ'կան տղոց համար, իսկ աղջկանց համար և ոչ իսկ անունը իմացուած է՞ թէ և յիշած եմք արդէն թէ քանի մը ողորմելի չէն. քեր կան դպրոց անունով. բայց դպրոց ըսուելու արժանաւորութենէն զուրկ ամենայն մասամբ: Ասան զի

ոչ միայն անոնց շէնքը, այլ և ներքին վիճակն ալ կարեկցութեան արժանի անկարգ անկանոն բան մ'է՝ հազիւ հազ հասարակ ընթերցանութեան բաւական: Քանի մը տարի յառաջ այս դպրոցներէն մէկուն մէջ քերականութեան դաս տրուիլ սկսեր է. բայց զժբաղդաբար քանի մը տմիսէն դադարեր է՝ 100 դահեկան ամսական խնայուելուն համար: Ահա այս է ճշմարտիւ Մշոյ ազգային բարոյական և մտաւոր կենաց վիճակը, և այս դրութիւնն ու ընթացքը երբէք պատիւ չ'բերեր ոչ միայն մշեցի ազգայնոց, որ պէտք էր նախանձելի օրինակ հանդիսանային Տուրուբերսնի գաւառական հայոց, այլ նաև բուն իսկ հայ ազգութեան ալ, չ'ըսեմ և Պօլսոյ Ազգային վարչութեանց որ այս ամենուն քաջածանօթ ըլլալով կը նիրհեն: Ինչո՞ւ չ'ըլլային Մշոյ մէջ ուսումնական խորհուրդ, հոգաբարձութիւն, տիկնանց խնամակալութիւնք և երկու սեռերու համար ալ օրինաւոր դպրոցներ. մինչ շատ տեղեր 200—300 տնուոր քաղաքագիւղերու մէջ անգամ այս ամենը լի ու լի կը գտնուին: Ինչո՞ւ մանկունք գէթ երկու լեզուով դասեր չառնէին և օրիորդք ձեռագործներէ զատ՝ տնտեսութեան և բաշոյականի մէջ չ'կրթուէին: Ինչո՞ւ այն դպրոցներէն հետզհետէ ազգին օգտակար ու պատուարժան անձինք չ'ելլէին. նոյնպէս և զաւակ դաստիարակող մայրեր: Ինչո՞ւ Պուշ զուրկ ըլլար ընթերցարանէ, գրոց թանգարանէ, և մինչեւ իսկ թատրոնէ՝ գէթ ազգային և բարեկենդանի օրերու համար միայն: Ինչո՞ւ ազգայինք քանի մը լեզուով և շատ տեսակ լրագրեր չ'ըստանային, որոնք ժամանակին լուսատու լապտերներն են, և որոնցմէ խիստ հեռի կը գտնուի մշեցին:

Մշեցին և տարօնցին ալ պէտք չէր որ այս տըխուր վիճակը ունենային, քանի որ իրենց առաքինի հարց անբաւ և ընտիր յիշատակները իրենց չորս կողմը պաշարած են. Մշոյ և Տարօնոյ ամեն մէկ լեռ, ձոր, բլուր, վանք, բերդ, գիւղ, եկեղեցի, աղբիւր և այլն ամենքն ալ նուիրական և ամենքն ալ ազգային մեծամեծ անցից յիշատակարաններ և դիւաններ են: Ո՞չ ապաքէն պէտք էր գիտնալ տարօնցոց և մշեցոց և գիտ.

ցընել նաև իրենց որդւոցը այս ամենը, որոնք հայու մը համար Փարիզի և Լոնտոնի հնութեանց թանգարաններէն աւելի ճոխ են և հարուստ և անգղիական ու գաղղիական դաստիարակութենէն խիստ աւելի ազդեցութիւն կրնային ընել անշուշտ հայ զաւակաց սըրտին ու մտքին վրայ: և այնպէս ճշմարիտ ու կատարեալ հայ կը մեծնային. սակայն ցաւալի ճշմարտութիւն մ'է որ տարօնցուն զգացումը բոլորովին մեռած ու սառած կ'երևի այս մասին և բնաւ բան մը չ'զգարասոնցմէ: Ո՛հ, որչափ դատապարտելի է այդ անտարբեր դրութիւնը իննևտասներորդ դարուս նկատմամբ. և որչափ կարեկցութեան արժանի է այս վիճակը:

Արդ այս ամենը յայտնի կը ցուցնեն թէ որչափ թշուառ է Տուրուբերանցի հայուն վիճակը, թէ տգիտութեան և ստրկութեան ոգին որչափ տարածուեր ու թափանցեր է այս երկրին ամեն խորշերն ու խորերը և թէ սոպուութիւնն ու անճաշակ շինականութիւնը ինչպէս տարրացեր է ժողովրդեան մէջ, որ կը շօշափուի իրենց տնական, ընկերական և քաղաքական կենաց ու վարմանց, նոյնպէս արուեստից և ամեն պարագայից մէջ ալ, որոց ամենն ալ այլէն սկսուելու վիճակին մէջ են:

Այս վիճակը բարւոքելու համար՝ նախ կառավարութեան և տգգային վարչութեան ուշադրութիւնը պէտք է անհրաժեշտ դառնայ Մշոյ վրայ, որ հայրենասէր կառավարիչներ և առաջնորդներ զրկեն. ապա մշեցին իւր անհոգ մեղկութիւնն ու անտարբերութիւնը պէտք է թողու, և գիւղացին ալ իր երկչտութիւնն ու տգէտ ուսումնատեցութիւնը, որոնցմով երկրին աւերմանը պատճառ եղած են երկուքն ալ:

Գրեթէ անհնարին է որ գեղջուկը քաղաքացիէն յառաջադէմ ըլլայ ուսման, դաստիարակութեան, արուեստից և ամեն պարագայից մէջ ալ. և ինչպէս Մշոյ վիճակազրուութենէն պարզապէս կ'երևի, մշեցի ազգայինք այս առաջնութեան բարձր գիրքն ու քաղաքացիութեան պատշաճեալ աղնիւ յատկութիւնները պահած չեն. կամ ճիշդը խօսելով՝ մինչեւ ցայսօր ստացած չեն՝ երկրին ու

ժամանակաց բերմունքէն պատճառեալ, և ասով պատճառ եղած են նաև իրենց շրջակայ գաւառականաց ալ յետամիտ տգիտութեանն ու թշուառութեանը որուն մէջ կը գտնուին այսօր:

Այս պարսաւելի գրութիւնը կերպարանափոխ ընելու համար՝ ըստ մեր կարծեաց պէտք է Մշեցի ազգայինք իրենց մէջ միաբան և համակամ ըլլան յառաջագիմութեան, և նախ ազգասիրաբար բառնան իրենց անմիութեան սկզբնապատճառը, որ քաջ կը յաջողի՝ եթէ քաղաքի հինգ հայ թաղերու մէջ միութեան կապ մը հաստատեն, և հինգ եկեղեցեաց եկամուտը մէկտեղ կետրոնացնեն. և ապա հոգ տանին մանկանց օրինաւոր դաստիարակութեանը որ դիւրաւ կը յաջողին՝ եթէ այն կետրոնական սնդուկին օգնութեամբը եւ մասնաւորաց տրօքը թաղական դպրոցներէն զատ՝ կեդրոնական վարժարան մ'ալ բանան երկու սեռի մանկանց համար: Թող սովորի Մշեցի ժողովուրդը տէրութեան լեզուն գիրը եւ օրէնքները. թող ճանչնայ տէրութեան աշխարհաշէն կամքը եւ ըստ այնմ յառաջ դիմէ դաստիարակութեան, ուսման, գիտութեան եւ արուեստից ու վաճառականութեան մէջ: Եւ այն ատեն Մշոյ ազգային վիճակը բոլորովին կը կերպարանափոխուի, եւ ոչ միայն Տուրուբերսնցուն ալ եւ շատերուն ալ նախանձելի օրինակ կրնայ ըլլալ յառաջագիմութեան, եւ ներկայ պարսաւելի ու դատապարտելի գրութենէն ազատուելով՝ ներկայ հայութեան եւ պատմութեան առջեւ իսկ պատուաւոր պիտի հանդիսանայ միշտ՝ ազգային մտաւոր եւ բարոյական յառաջագիմութեան քաջապէս աջակցելով. եւ ասով միայն Մամիկոնեանց սերունդ եւ թարգմանչաց ժառանգորդ կոչուելու պատուոյն ալ պիտի արժանանայ:

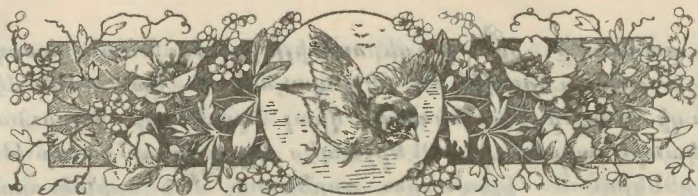
Օսմանեան հզօր պետութեան բարեխնամ կառավարութիւննալ Մշոյ երկրին նկատմամբ դեռ ևս կատարելու պարտքեր ունի: Քրդերը պէտք է զսպել, և միշտ զսպեալ պահել՝ երկրին շինութեանը եւ զարգացմանը համար: Հոս թէ որ ուրիշ քաղաքականութիւն չմտածուի՝ բնաւ դժուարութիւն մը չկայ: Վասն զի Մշոյ քրդեր բաց ի Մօտգանէն՝ այնպէս բարբարոս, յանձնա-

պատան չեն այսօր, ինչպէս էին քսան երեսուն տարի լաւաջ. եւ ոչ իսկ հինգ վեց տարի առաջուան պէս են: Չենք ըսեր զենքերնին անգամ մը ժողովուրի, չենք ըսեր կանոնաւոր զօրք տան. չենք ըսեր քրդաց էշաղասիութիւն վերցուի, և քրդերէ ու այս երկրի տաճկաց երեւելի տներէ գայմազամ և միւսիւր չտրուի այս գաւառներուն, որ գողերը չ'պաշտպանեն ու չ'գօրացնեն. և անձամբ ալ աղքատը չ'հարստահարեն... չենք ըսեր Ժարլզեանց և այլ Յասանանցոց նոր խըլլտումները Պուլանըքայ մէջ և շրջակայները քննել ճնշելու է, որ ռկսեր են մեծամեծ հայ գիւղերը քակել քանդելու և ժողովուրդը գաղթականութեան ստիպելու, չենք ըսեր վերջապէս Պուլանըք մէկ երկու խումբ (պեօլուկ) կառնաւոր զօրք ղնելու է Յասանանցոց, ձայրանցոց և այլոց վրայ հսկելու, որ երկրին շինութիւնն ու խաղաղութիւնը չ'աւիրեն չ'վրդովեն այս չարեաց հեղինակները: Այլ կ'ըսեմք և կը բաղձամք որ կայսերական հայրախնամ կառավարութիւնը անգուլ շարունակութեամբ հսկէ և աշալուրջ ըլլալ շատերը դիտել և առաջադրուի պատժելու, և ամենաչարերը ընտանեօք երկրէն արտաքսել հեռացնելու: Կը բաղձամք որ երկրագործութիւնն ու արուեստները քաջալերէ, ինչպէս որ վայելն է, և Կարնոյ, Կարբերդի, Տիգրանակերտի, Սերթի, Վանայ և Ալաշկերտի ճանապարհները հետզհետէ կառուղի շինելու փոյթ տանի՝ երկրին մէջ վաճառականութիւն հրաւիրելու նպատակաւ: Կը բաղձամք որ իսլամներու և քրիստոնէից յորդոր և քաջալեր կարգայ օրինաւոր դպրոցներ բանալու. կը բաղձամք որ իդեաւանդութիւնն ու նախապաշարմունքը ժողովրդեան մէջէն հեռացնելու միջոցներ հայթհայթէ: Կը բաղձամք որ մշեցի տաճիկ հասարակութիւնը գէթ շուկայի մէջ իբրև օրինաւոր քաղաքացի անգէն պտրտի և պարկեշտ: Կը բաղձամք որ Մշոյ Աղայից ընտրութիւնն օրինաւոր ըլլալ ժողովրդեան ճիշդ բաղձանքին համեմատ. և ոչ յօէ հին Սղայք տիրեն ժողովրդեան քուէին, ձայնին և կնքոյն վրայ իրենց ազդեցութեամբը, և չարաչար ճնշեն զանոնք՝ իրենց օգտին ու երկրի վնասուն գործածելով:

Գը բաղձամբ որ զհեղերու իլթիգամութեան կարգը միշտ օրինաւորութեան մէջ պահուի, և կամ ամեն մէկ զհեղի թաղեր զհեղականաց վրայ ձգուի՝ որ շարունակ զրկանքէ ազատուին։ Վերջապէս կը բաղձամբ որ թերեքներու և իլամներու գործերու մէջ օրինաւորութիւն և արդարութիւն՝ և քրիստոնեայ ու իսլամ ժողովրդոց իրաւանց մէջ հաւասարութիւն պահուի։

Արդ այս ամենը զոր տէրութեան շահն ալ կը պահանջէ, ինչպէս բարեյիշատակ Իսմայիլ փաշան գործով յայտնեց՝ արգարակորով և հայրենասէր և տէրութեան հաւատարիմ կառավարիչ մը կրնայ զիւրաւ ի գլուխ հանել, և բովանդակ Մշոյ երկրի ժողովրդեան երախտագէտ օրհնութիւնն ու հայրագութ տէրութեան շնորհը առատապէս վայելել, և այն ատեն Մշոյ երկիրն ալ բարեկիրթ, հարուստ, շէն, բազմամարդ և տէրութեան շահաբեր երկիրներէն և նախանձելի դաւառներէն մէկը կ'ըլլայ՝ երախտագէտ, տիրասէլ, քաջ և անձնուէր ժողովրդով լեցուած ու ծաղկած, որուն կը փափագիմք իբրև Օսմանեան հզօր պետութեան հաւատարիմ հայ մը։

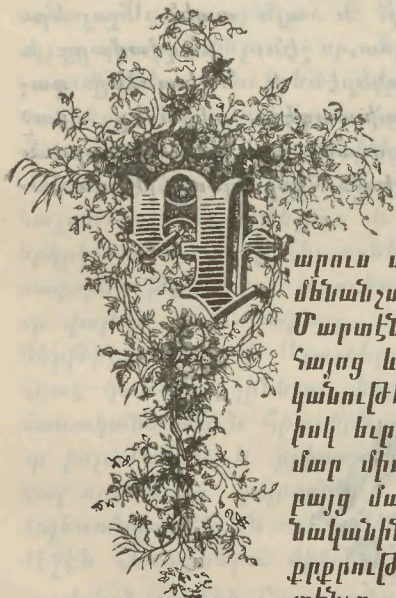

ՓԻՆՆՈՒԹԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆԻ ԱՆԿԱՍ

ՍԷՆ - ՄԱՐՏԻՆԻ ՅԻՋԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ
ԳՐՈՒԱԾ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ՓՕՆ ՀՈՒՄԲՈՂԻ ՀԱՄԱՐ

արուս սկզբի հայերենագէտներից ամենանշանաւորն է Ժան Անտուան Սէն-Մարտէնը, որի բազմաթիւ երկերը հայոց և վրաց պատմութեան և գրականութեան վերաբերեալ մինչև այժմ իսկ եւրոպական գիտնականների համար միակ աղբիւրներն են: Հայերս, բայց մանաւանդ վրացիք, այս գիտնականին ենք պարտական այն հետաքրքրութեան և ուսումնասիրութեան տենչը, որ ունին եւրոպացիք մեր պատմութեան և գրականութեան մասին, ուստի և շնորհապարտ ենք արգոյ պ. Կ. Նզդեանին, որ իւր վերջին շարադրութեան մէջ ¹⁾ զետեղել է այն ծրագիրը, որ

¹⁾ Г. А. Эзовъ. Сношеніе Петра великаго съ Армянъ-народомъ. 1898 С. П. Б. стр. 474—499. *Հմտ. ներած. եր. СХL:*

ՍԷՆ-Մարտէնը աշխարհահռչակ Ալէքսանդր Փոն չուժբողի միջոցով առաջարկել էր ռուսաց կառավարութեան: Այս հետաքրքրական յիշատակարանն հանուած է Փարիզու ազգային մատենադարանի ձեռագրական բաժնից և հրատարակուած է առաջին անգամ. աչքի առաջ ունենալով ՍԷՆ-Մարտէնի վաստակները հայագիտութեան վերաբերեալ, որոնց մասին ցանկացողը կարող է դիմել Զրումպֆի հայագէտներին նուիրուած գրքին, որ «Բազմավէպն» ընդարձակելով հրատարակեց:

Երբ Արարատեան աշխարհը թօթափեց մահմէտական լուծն և ընկաւ ռուսաց ձեռքը, արեւմտեան գիտնականների մէջ յոյս ծագեցաւ, որ այժմ Հայաստանի նման հին պատմական աշխարհը մերձենալի կը լինի գիտութեան և գիտնականներին. այդ յոյսն ունեցաւ նաև ՍԷՆ-Մարտէնը, որ Յուլիսեան յեղափոխութեան շնորհիւ զրկուած էր Փարիզում իւր բոլոր պաշտօններից և փնտռում էր մի ասպարէզ, ուր կարող լինէր գործ դնել իւր ընդարձակ և բեղմնաւոր գիտութիւնը: Իւր ժամանակի գիտնական աստղերից ամենից փայլունն էր Ալէքսանդր Փոն չուժբողը, որ վայելում էր ռուսաց կայսեր բարեկամութեան նորհն, ուստի և ՍԷՆ-Մարտէնը նրան ուղարկեց Հայաստանի ուսումնասիրութեան համար իւր կազմած ծրագիրը: Չուժբողը 1832 թուի փետրուարի 28 ին մի նամակով ուղարկում է ՍԷՆ-Մարտէնի յիշատակարանը ռուսաց նախարարապետ կոմս Նէսլոդէին իւր կողմից այսպէս յանձնարարելով.

«Ես ինձ պարտք համարեցի, տէր կոմս, Ձեզ մատուցանելու Հայաստանի ուսումնասիրութեան մի ծրագրի պատճէն, որ պ. ՍԷՆ-Մարտէնը, ամենանշանաւոր արեւելագէտներից մէկը, որ յատկապէս նուիրուած է մարդկային քաղաքակրթութեան այդ հնագոյն հայրենիքի ուսումնասիրութեան, պարտաւորացրել էր հաղորդելու պ. Լիւնն իշխանին, լաւ կրթինէր, կայսերական չքեաղ փառօր Հայաստանի մեծագոյն մասն քրիստոնէական աշխարհին վերադարձնելուց յետոյ, ի յոյս ամել այդ երկրի պատմական յիշատակարաններն և մի յատուկ աշխատասիրութեան մէջ աւանդել յետագայից այժմեան թագաւորու-

թեան մեծ ձեռնարկութիւնների յիշատակը»:

Այս միջնորդութիւնը անմիջական հետեանք չունեցաւ, որովհետեւ կոմս Նէսլադէն պատասխանեց Ս. Փոն չումբոլդին, որ ինքը մեծ հետարբերութեամբ կարգաց Սէն Մարտէնի յիշատակարանը, բայց ափսոսում է, որ այժմ յիշեալ նահանգների պատերազմներից յետոյ այնպիսի անկազմ վիճակի մէջ են, որ այնտեղ գիտնական ուղևորութիւններն անհնարին են:

Ավսոս որ Սէն-Մարտէնի կազմած ծրագիրը չիրագործուեցաւ և մինչև այսօր իսկ *pium desiderium* է: Ահա այդ ծրագրի թարգմանութիւնը:

Տէր բարօն

Դուք յաճախ խօսակցել էք ինձ հետ այն վառ հետաքրքրութեան մասին, որ Ն. Մ. Ռուսիոյ կայսրը տաժում է առ ամենայն, ինչ որ վերաբերում է Հայաստանի ու հայկական պատմութեան, ինչպէս նաև Ս. Պետերբուրգում և Մոսկուայում մի հարուստ մատենադարան հիմնելու ծրագրի և այն ջանքերի մասին, որ մտադիր է գործ դնելու այդ նպատակին հասնելու համար: Քանիցս Դուք ինձ արտայայտել էք, թէ ցանկալի կը լինէր, որ ես կարողանայի ինձ նուիրել կայսեր ազնիւ և վեհանձն դիտումների իրագործման, որոնք առիթ կը լինին մեծամեծ յայտնագործութիւնների և նշանաւոր հետազօտութիւնների ի փառս իւր կայսերութեան, որովհետեւ Հայաստանն եւ հետաքրքրական հայ ազգի վրայ պիտի յենուի այն ազդեցութիւնը, որ Ռուսիան կոչուած է գործ դնելու Ասիոյ ապագայ ճակատագրի վրայ:

Ես անշուշտ շատ երջանիկ կը համարէի անձս, եթէ Ն. Մ. Կայսեր հայեացքը դէպի ինձ դառնար. ես շատ յարգում կը լինէի, եթէ կարողանայի այն գործին լինել, որ նա կընտրէր իւր ցանկութիւնների իրագործման համար: Եթէ այդպէս լինէր, ես աշխոյժ փութով կընուիրէի կեանքիս մի մասն այդ գեղեցիկ ձեռնարկութեան:

Ես եմ, կամ կարծում եմ թէ եմ, միակ ըստ չափու պատրաստուած անձն, միակ անձն, որ զբաղուել եմ հա-

յաստանով ամենից աւելի յարատևութեամբ ու ընդարձակ ծաւալով: Այս երկրիս վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններն, ինչպէս գիտէք, ինձ համար միշտ նախամեծար են եղել: Տասն և չորս տարի է արդէն, որ հրատարակել եմ իմ յիշատակարաններս Հայաստանի պատմութեան և աշխարհագրութեան վերաբերեալ (*Memoires historiques et géographiques sur l'Arménie*): Սա առաջինն և ցարդ միակ երկն է, որ բովանդակում է բազմաթիւ, ճիշդ և ընդարձակ ծանօթութիւններ այս երկրի մասին: Այդ ժամանակից սկսած ես չեմ դադարել նոյն առարկայով զբաղուելու: Միայն ցանկութիւնս, որ իմ նոր վաստակներս կատարելութեան այն աստիճանին, որին նրանք ընդունակ են, հասնեն և նրանց ըստ կարելոյն ամբողջացումն, արգելել են ինձ ցարդ նրանց հրատարակումը:

Ես բազեւ. բննել և դասաւորել եմ ամենը ինչ որ կարելի էր այստեղ ժողովել այն ազգերի և տէրութիւնների պատմութեան և աշխարհագրութեան մասին, որոնք յաջորդել են միմեանց Ասիոյ տիրապետութեան մէջ ամենահնագոյն ժամանակներից սկսած, Հայաստանն ընդունելով իբրեւ կենդրոն և յենակէտ իմ հետազոտութիւնների: Իմ աշխատասիրութեանս բաժանումներն ու ստորաբաժանումներն արուած են արդէն, նիւթերը մըշակուած և շարակարգուած, գլխաւոր յատակագիծը գրծուած. և ես կարող եմ այդ հաղորդել տպագրած: Սակայն, չնայելով իմ ջանքերիս, զգում եմ որ դեռ շատ թերութիւններ կան աշխատութեանս մէջ, որովհետեւ հայկական գրականութեան յիշատակարանների թիւը շատ սակաւ է Փարիզում: Այդ թերութիւնները լրացնելու համար կարևոր կը լինի մի գլխնական և գրականական ուղեւորութիւն ձեռնարկել գէպի Մեծ Հայք և գէպի ռուսական կայսրութեան բազմաթիւ նահանգներն, ուր բնակում են հայերը: Քսանից աւելի հայ պատմագիրներ կան, որոնց ես անբաւարար թաղումներից միայն եմ ծանօթ: Ես այդ երկերը կը գտնէի Ռուսիայում, ինչպէս նաև մեծ քանակութեամբ այլ հետաքրքրական երկեր: Հայկական մատենադարանի կազմակերպութիւնը, որ ցանկանում է Ն. Կայսերական մեծութիւնը, կարող է լինել

մի այսպիսի ճանապարհորդութեան հետևանքը:

Այս դեռ ամենը չէ. հայերն ամենայն ժամանակներում փորագրել են քարերի վերայ հասարակական վճիռներ (actes publics) և մեծ գէպերի յիշատակութիւններ ¹⁾: Նրանց պատմութիւնն, այսպէս ասած, արձանագրուած է քարերի և իրենց երկրի ժայռերի վրայ ²⁾: Նրանց արքայական հին պալատները, բերդերը, կամուրջները, եկեղեցական և քաղաքական շինութիւնների պարիսպները ծածկուած են, եւ այդ գիտեմ, արձանագրութիւններով, որոց պատճէնները մեծ նշանակութիւն կունենային. եւ գրանցից մի քանիսն ունիմ, որ ծագում են Մեծ Հայքից, և բաւական են ինձ գաղափար տալու այդպիսի ժողովածուների օգտակարութեան մասին:

Գրականական յիշատակարանները Պետերբուրգում, Մոսկուայում, Աստրախանում և այլուր թէ գրատանց, թէ տէրութեան գիւաններում և թէ հայերի ձեռքում խնամքով որոնելուց յետոյ անհրաժեշտ կը լինի Կովկասեան լեռներն անցնել և իոյն խուզարկութիւնը շարունակել Վրաստանում և Մեծ Հայքում: Պէտք կը լինի նաև բաւական երկար ժամանակ մնալ այն կողմերում երկիրը հետախուզելու և հին շէնքերը, քաղաքներն ու անհամար վանքերը այցելելու, պեղումներ անելով քանի մի տեղերում: Պէտք է կարծել, որ այս պեղումների բեղմնաւոր կը լինին, մանաւանդ Արմաւուրում և Արտաշատում և այն

¹⁾ Սէն-Մարտէնը շինութեանց արձանագրութիւններին շատ աւելի նշանակութիւն է վերագրում, քան նրանք ունին: Հայերը յունաց նման ո՛չ հասարակական վճիռներ են ունեցել և ոչ էլ կարող էին այդպիսի վճիռներ փորագրել քարերի վրայ: Հայկական արձանագրութիւններն ինչպէս այժմ կարող ենք դատել բազմաթիւ օրինակներից, վկաներ են անցած ժամանակների և կրում են միայն բարեպաշտ հիմնարկողների անուններ ու նրանց ժամանակը:

²⁾ Այս ճշմարիտ է նախահայկական ժամանակի համար, որի պատմութիւնը պահպանել են բնեռագիր արձանագրութիւնները:

հին արքայանիստ քաղաքներում, որ ընկած են Արաքսի ափերին, էջմիածնի և Մասիսի շրջականերում:

Այս հետախուզութիւններն ամբողջացնելու համար կարևոր կը լինի նոյնպէս քանի մի շրջազայութիւններ (excursion) անել դէպի տաճկական հայաստան, դէպի Վան, Ղարս և Էրզրում, մնալ մի քանի ամիս Կ. Պօլսում, մի այցելութիւն անել Տրապիզունիայ, Հոնգարիայ, Տրիէստի և Վենետիկի հայերին, և վերջացնել այս ուղևորութիւնն Հոովմում, ուր քահանայապետական դիւաններն ու մատենադարանները բազմաթիւ հայոց վերաբերեալ վաւերաթղթեր են պարունակում:

Պատմական և գրական դանձերից զատ, որ կը լինի այսպիսի ձեռնարկութեան յայտնի արդիւնքները, Ն. Կ. Մեծութիւնը ձեռք կը բերէ մի ստոյգ տեղեկութիւն այն գեղեցիկ և երևելի երկրների, որ իւր յաղթական զէնքերն աւելացրել են այն բազմաթիւ նահանգների վրայ, որոնք արդէն իւր ժառանգութիւնն էին կազմում:

Մի այնպիսի ձեռնարկութիւն, որի յատակազիծն համառօտաբար արի, տասն և հինգ տարիէ ի վեր իմ ըզձերիս նպատակակէտն է: Դեռ այժմս իսկ ես դրան շատ մեծ կարևորութիւն եմ տալիս և ես առանց վարանելու կը նուիրուէի դրան, եթէ վստահ լինէի, որ կարող եմ նոյնը գլուխ հանել այնպէս, ինչպէս ես հասկանում եմ. հաստատապէս վճռելով նոյնը այնքան արդիւնաւէտ որքան և փառաւորիչ դարձնելու այն իշխանի համար, որ կը պատուէր ինձ իւր ընտրութեամբ, միանգամայն ապահով լինելով՝ որ ինձ յետ չեն կասեցնիլ կամ խանգարիլ խոշնդոտներով կամ ծախքեր խնայելով:

Ես կարծում եմ, ինչպէս այդ արդէն ասացի, որ ես ամենից լաւ պատրաստուած անձն եմ (թերևս իսկ միակը. այս տեսակ ուղևորութեան համար. Բացի այն ծանօթութիւնից, որ ունիմ ես հայկական լեզուին և գրականութեանը, դուր գիտէք, իմ թանգագին և ականաւոր եղբայրակից, որ ես նուիրուել եմ և Ասիոյ այլ լեզուների ուսման, որ ինձ օտար չէ պատմական, աշխարհագրական և գրական և այլ ոչ մի խնդիր: Իմ ունեցած ծանօթութիւններս, վստահանում եմ այդ ասելու, այնքան յայտնի են,

որ կարիք չունիմ այդ մասին երկարելու: Վերջապէս, Դուք ինքներդ այն անձանց մէկն էք, որ կարող էք ամենից առաւել ճիշտ գնահատել իմ արժէքս, և եթէ Ն. Պայտերական մեծութիւնը կամենայ ձեզ հետ խորհրդակցել այս խնդրի առթիւ, ես չեմ կասկածում, որ ձեզ համար գիւրջին կը լինի ձեր համոզումը նրան ներշնչել:

Ն. Մ. Նիկողայոս կայսրը հետևելով ազնուաբար իւր փառաւոր նախորդների օրինակներին, բնծայել է արդէն մեծ և փայլուն նշաններ իւր լուսաւորեալ և կենդանի սիրուն, որ վառ է նորա մէջ դէպի գիտութիւնների յառաջադիմութիւնը և օգտակար ու գեղեցիկ ծանօթութիւնները: Դուք ինքներդ, Տէր Բարոն, արդէն իսկ մի յայտնի օրինակ էք. գիտնական աշխարհը մշտապէս պարտական կը մնայ այդ մեծ իշխանին այն նշանաւոր դիտողութիւններին համար, որ դուք արել էք նրա կայսրութեան մէջ և որ դուք աւելացրել էք այն գեղեցիկ և բազմաթիւ գիւտերի վրայ, որոնք ձեր անունը առ միշտ երևելի են դարձրել:

Այս է ահա ինձ քաջալերում ձեզ զբաղեցնելու մի ուղևորութեան ծրագրով դէպի այն հետաքրքրական կողմերը Մեծ Հայքի, որ որսրան է եղել մարդկային ցեղի և որ մեծարոյ է թէ կրօնական և թէ պատմական տեսակէտով: Ես յոյս ունիմ որ իշխանը սիրով ընդունի մի ծրագիր, որի կարևորութիւնն ինքնին իսկ ճանաչում է և որ, ինչպէս ես կարծում եմ, իւր դիտաւորութեանց համապատասխան է, մանաւանդ երբ դուք նրան կը յայտնէք ձեր կարծիքն իմ մասին և ցոյց կը տաք թէ ինչքան ես կարող եմ օգտակար լինել այսպիսի ձեռնարկութիւն գլուխ հանելու համար:

Այն շարժառիթները, որոնք կարող էին ինձ արգելք լինել, քանի մի տարի է արդէն գոյութիւն չունին: Ըսկսած յեղափոխութիւնից (յուլիոսեան) որ կործանեց Փրանսիայի բարօրութիւնը և վտանգեց Եւրոպայի խաղաղութիւնը, ես չեմ գաղարել անարգ և զզուելի հալածանաց նշաւակ լինելուց: Ես զրկուեցայ բոլոր իմ պաշտօններից իմ քաղաքական կարծիքներս յարուցած ատելութեան պատճառաւ: Դուք գիտէք, թէ ինչպէս հէնց այն վայր-

կենին, երբ ես անարգաբար պաշտօնընկէջ եղայ, ֆրանսիական ձեմարանի և կոլլէգի (l'Institut et le Collège de France) կողմից միաձայն ընտրուեցայ պատմութեան ամբիոնը գրաւելու, որ պ. Դօնուի հրաժարականից յետոյ թափուր էր մնացել: Հակառակ օրինաց՝ նախարարը մեր ժեց այս կանոնաւոր ընտրութիւնն հաստատել: Չեր ազգաբարութիւնները, ձեր բարեացակամ միջամտութիւնը յաջողութիւն չունեցան: Ինձնից երկնչելու պատիւն են առնում ինձ, վախենում են այն ազգեցութիւնից որ կարող եմ ես ունենալ հասարակական դաստիարակութեան մէջ: Տէր բարոն Դումայի և տէր կոմս Պայրոնէի բարեկամութիւնը, որով ինձ յարգում էին, պ. Դումայի ինձ յանձնած բոլոր հաւատարմական պաշտօնները, որով ես կցորդուած էի արտաքին գործոց նախարարութեան, այն ազգեցութիւնը որ ինձ են վերադրում մեր գծախտ անցրերի վրայ, այժմեան նախարարների համար կասկածների առիթ են, նոյնպէս և այն յաճախակի և մասնաւոր յարաբերութիւններն, որ ինձ թոյլ էր տուած ունենալու Ն. Ա. Բ. Բորդոյի դքսի հետ: Սակայն իրենք ես ամաչելով այս զգուշի հալածանքից, նրանք ձեզ, ինչպէս և իմ այլ շատ բարեկամների խոստացել են, որ իմ վնասներն կատարեալ հատուցում կըտան, մի այնպիսի գիրք կրտան ինձ, որ քաղաքական ոչ մի անյարմարութիւն չունենայ: Ես հաւատացած եմ, որ նրանք վերջ ի վերջոյ կը կատարեն իրենց խոստումը, բայց իմ սարսափս, որ ներշնչում են այդ անձինք և իրենց սկզբունքներն այնչափ է, որ ես կրկնապատէի թողնել Ֆրանսիան և ամենայն ինչ, որ ես իրաւունք ունիմ այստեղ ստանալու, եթէ իմ ձեզ առաջարկած ուղևորութիւնն Ն. Կայսերական Մեծութեան իրական դիտաւորութեանց համապատասխանէր: Եթէ նա արժանի համարէր իւր հայեացքը ձգելու ինձ վրայ, ես փութով կընդունէի այդ պատիւը:

Իմ դիտաւորութիւնս չէ սակայն բոլորովին լքանել իմ հայրենիքս և բոլորովին վերջնական կերպիւ, գոնէ այժմեանից, մտնել կայսեր ծառայութեան մէջ, թէպէտ եւ ես դրանից չեմ խորշում: Ես կորոշէի ինչպէս կարծում եմ նորին Կայսերական և Արքայական Մեծութեան օգ-

տակար լինել քաղաքագիտական ծառայութեան մէջ, արդէն իսկ Փրանսիայի արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ պաշտօնից ելած լինելով: Բայց այս մի խնդիր է, որ ես ուշադրութեան կառնեմ իմ գիտական և գրական ուղևորութիւնն աւարտելուց յետոյ, որ կը տեւէ ինչպէս ինձ թուում է չորս տարի: Իմ վճիռս կախումն կունենայ այն քաղաքական վիճակից, որ կունենայ Փրանսիան այն ժամանակ:

Այս ժամանակի ընթացքում, ես կը ցանկայի որ Նորին Կայսերական Մեծութիւնը բարի լինէր ինձ ապահովելու բաւական ռոճկով որով կարող լինէինք ես և իմ ընտանիքս վայելչաբար ապրել, մինչ ես զբաղուած կըլլիմ Պետերբուրգում, Մոսկուայում, Աստրախանում, Հայաստանում և այլուր այն յանձնարարութեամբ, որի մասին ձեզ գրեցի: Ես կը ցանկայի բաց յայտմանէ, որ որոշեալ պրամական ազրիւրներ սահմանուէին ուղևորութեան ծախրերի, նկարիչների, արտագրողների, ուղեկցողների, ձեռագիրների գնելու և պեղումների համար: Անհրաժեշտ կը լինի նաև որ Ն. Մ. Կայսրը ինձ նուիրէ բոլորովին գրական կերպիւ իւր հովանաւորութիւնն և անհրաժեշտ շուրջ այս ձեռնարկութիւնը դիւրութեամբ և արդիւնաւոր կերպիւ աւարտելու համար. և որ բոլորովին բացայայտ հրամաններ ուղարկուին բոլոր պաշտօնեաներին, թէ քաղաքական և թէ զինուորական, որ նպաստեն իմ հետախուզութիւններին, իմ առջև բանան բոլոր հասարակական միջբանոցները թէ գրական և թէ եկեղեցական, և վերջապէս ինձ նեցուկ լինին և հաղորդեն ամեն ի չ, որ ես կարևոր կը համարեմ հարցնել նրանցից: Իմ յանձնարարութիւնը սկիզբն առնելով նոյն իսկ կայսրից իրենից, կը ցանկայի, որ ինձ իրաւունք տրուէր ուղղակի իրեն, Ն. Կայսերական և Արքայական Մեծութեան միայն ուղղէի իմ հետախուզութեանց արդիւնքները:

Իմ առաքելութիւնս աւարտելով կը ցանկայի այլևս, որ Ն. Մ. Կայսրը, իբրև հատուցումն իմ նրան անել կարեցած ծառայութեանս, և իբրև փոխանակութիւն այն առաւելութեանց որոնցից ես պիտի հրաժարուիմ իմ հայրենիքումս, հաճի ապահովելու ինձ տարեկան մի որոշ

մուտք, որով ես կարող լինիմ կեանքիս մնացորդը ապահովապէս զբաղուիլ կարգի բերելով և հրատարակելով Փարիզում կամ ալլուր, որտեղ ես կրնարեմ, իւր հովանաւորութեան տակ և իւր ծախքերով իմ «Ուղեւորութիւններիս նկարագիրը» և այն երկերը, որ կըլինեն գրահետեանքները, ինչպէս օրինակ, «Հայաստանի եւ շրջակայ երկրների ընդհանրական պատմութիւն», որի մասին ես գրել եմ ձեզ արդէն, և մի «նկարագրութիւն» շատ մանրամաս Ռուսական եւ Տաճկական Հայաստանի, Կովկասեան երկրների, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանի, Սիրիայի եւ Փոքր Ասիոյ այն երկիրների, ուր բնակուում են հայեր:

Եթէ իմ այս առաջարկութիւններս և պայմաններս կարող լինին գտնել Ն. Կայսերական և Արքայական Մեծութեան հաճութիւնն և նա արժանի համարէ պատուել ինձ իւր շնորհառատ հովանաւորութեամբ և ծանուցանել ինձ իւր գիտումները, որ ինձ համար հրամաններ կըլինին, իմ ծրագրիս իրագործումն չի ուշանալ, և հէնց 1832 թ. գարնանից ես կարող կը լինիմ գիմել Ս. Պետերբուրգ, այնտեղ վերջին հրահանգներն ստանալու և վերջնականապէս ձեռնարկութեան յատկագիծը կարգաւորելու համար: Հաստատ համոզուած եմ, որ այս ձեռնարկութիւնը պիտի լինի Ն. Կայսերական Մեծութեան համար այնքան պանծալի, որչափ և արգասաւոր:

Հաճեցէք, իմ թանգագին և ականաւոր եղբայրակից, ընդունել նորանոր հաւատարմիքն իմ բոլոր յարգանաց և անկեղծ անձնուիրութեան, որով պատիւ ունիմ մնալու

Տէր Բարոն

Չեր խոնարհագոյն և անձնանուէր ծառայ

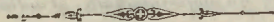
Թ. ՄԷՆ-ՄԱՐՏԷՆ

Անդամ ֆրանսիական ակադարմի.

Փարիզ, 26-ին դեկտ. 1831.

Vieille rue de Temple.

n° 123.

ՄԵՌԵԼ ԿՐԱԿՈՂՆԵՐ

Ա.

Իստ երկիւղն ու յուսահատութիւնը տիրել էր գեղջուկներին, որովհետեւ չորս կամ հինգ հարիւր տանից բաղկացած գիւղում միջին թուով վեցեց կամ եօթից աւելի ննջեցեալ պատահելու դէպքը հազուագիւտ երեւոյթ էր նրանց համար: Պատահածն էլ լինում էր յետին թելն ընկած ծեր, պառաւ և կամ օրա-

պակաս ու ծաղկատար մանուկ:

Բայց 18.. թուին Ուզ. գիւղը կարծես նեռն էր մըտել ու բոլոր գեղջուկների պողպատէ առողջութիւնը վտանգել: Մի ամիս շարունակ ամեն երեկոյ ձորի հանգստարանում նոր նոր թումբ արած գերեզմանների վրայ մահագուշակ կրակներ էին բոցոտւում և այնտեղից նամ տուած վառօդի ծանր հոտը տարածւում էր գիւղում ¹⁾: Եւ, ո՛վ

¹⁾ Նոր գերեզմանի վրայ կրակ վառելու սովորութիւնը վաղուց, մինչեւ անգամ կռապաշտական ժամանակներից է մնացած.

Տիւանդանում էր, ծառի վրայի դեղնած տանձի նման իսկոյն կաթում էր:

Այդ էր պատճառը, որ այնքան ուրախ ու աղմկալի Ուզ. գիւղն անապատի էր նմանում: Լքացել, շուարել էին ամենքը. ձեռներն էլ սրտալի բանի չէին տալիս խեղճ ռամիկները. եռանդները հատել էր սաստիկ և ակորժակները կապուել, դառնացել հիւանդի պէս: Յուսահատութիւնից ոչ կերածներն էր աչքները գալիս և ոչ խմածները կոկորդիսները հասնում, այնքա՛ն թանկագին էր դարձել կեանքը:

— Ո՛ւմ հըմար աշխատե՛ւք, — ասում էին նրանք, — քանի որ գեղը գնում ա հեղեղի պէս:

Բայց երեկոյեան բոցոտուող և կամ գիշերուայ առկայծուող կրակների երկիւղալի տեսարանից ու տերութիւնից պակաս երկիւղ և տրտութիւն չէր լինում մարդու սրտին, երբ առաւօտեան ծէգին մի հայեացք էր ձգում նոյն հանգըստարանի ճանապարհին, որով խումբ խումբ սգուոր կանայք՝ այտերն ու քթկալներն արտասուքով ողողած գնում էին դեռ յամրաքայլ և ապա հանգստարան էին հասնում թէ չէ, բազկատարած յանկարծ գրկում էին մի մի նոր գերեզման, ընկնում երեսների վրայ և մազները փետելուց, այտները ձևատելուց՝ արնալուծիկ անելուց բացի, այնպիսի սրտաշարժ և աղէտալի ճիչ, աղաղակ էին բարձրացնում դէպ երկինք, որ կարծում էիր, թէ սար, ձոր և դաշտ ու անտառ ողբակցում է նրանց վշտերին, այնպէս որ ինքն իրեն հալում, մաշում էր խղճահար սիրտը և մարդ տեղն ու տեղն արձանանալով, կարծես խորհում, տեսնում էր, որ այս աշխարհում ամեն ինչ, թէ՛ ուրախութիւն, զուարճութիւն, հարստութիւն... և թէ փառք ու մեծութիւն, բոլորն ունայնութիւն են...:

— Ի՞նչ բան ա կեանքը. մարդս էսօր կա՛յ, էգուց չէ. — կարեկցութիւն շարժող ձայնով նկատում էին մեռւատէրերը և ձեռքները կցում շուարած:

Բայց քրիստոնէայ գիւղացիք բացի կրակ վառելուց, դերեզմանի շուրջը փառօգի փոշի էլ են ցանում, որպէս զի մինչև դերեզմանի ամբանալը մեռելոտի քարշ տուող դաղանները մեռելի դին չհանեն: Եւ իրաւ, դաղանները կրակից և վառօգի հոտից խիստ երկիւղ են կրում. սա արդէն փորձած բան է:

Մի երևոյթ աւելի աչքի էր ընկնում. Ուզ. գիւղացիք մահուան ահաւոր կերպարանքը տեսնելով արդէն, ամենքը բարի մարդիկ էին դարձել ականայ: Նրանք, հակառակ իրենց բիրտ բնաւորութեան, վարք ու բարքին, խիստ բարի մարդիկ էին դարձել. նոյն իսկ արնածարաւ, միմեանց ոխերիմ հակառակորդներն անգամ միմեանց մօտից առանց բաղքը «բարի լիս»-ի, առանց բաղաբաժարի ողջունի և մէկը միւսի «հալն ու ափալը» հարցնելու չէին անցնում:

Էլ չէին լսում ո՛չ հպարտ ու հերսստուած տանուտէրերի սպառնալիքները, ոչ անտաշ քեադխուդաների անլուր հայհոյանքներն և ո՛չ էլ տխմար ամբօխի սովորական և վայրենաբար «իրար ըռէիս կոծելը»: Ընդհակառակն, այն բոլոր տգեղութիւններին փոխարինել էին սրտառուչ «բարի լիս, բարի ըրիկուն»-ներն, աղօթքներն ու մեղսաբաւ մըրմոռնները, բարեպաշտութիւնն ու հաշտութիւնը:

— Սա՛րգիս քան, աղպէ՛ր, մահն էս ա եկել, դռներիւ կաղնել ա. արի հացներս հա՛լալ անենք, — զղջացած սրտով ասում էր մէկը և մօտենալով իւր «բեդամաղ» հարւանին, համբուրում էր նրան:

Բացի դրանից, տարէնը երկու անգամ եկեղեցու երես չտեսնողն էլ օրական երկու անգամ ժամ էր վաղ տալիս և երեսը հազար հազար անգամ պատերն ու յատակը բմսելով, ապաշխարում և մահուան հաղորդ էր առնում:

Էլ ո՛րքան խունկ ու մոմ ասես, որ չէր սյրւում, ծխում ու պատերը մրոտում, սեացնում. որքա՛ն մատաղ ճրագ, որ բացի կիրակիէն, լի օրերն էլ էին անում անպակաս: Այն խեղճ ռամիկը, որ խորովածի հոտը քթովն ընկնելիս բերնի ջուրը գնում, հալ ու մաշ էր լինում, բայց իւր անթիւ «պակասութիւնը» — կոռուբէգիւտը և ծանր-ծանր հարկերի «սեւասիրտ» ծախսերն աչքի առաջ ունենալով ամբողջ տարուսյ մէջ չէր զմշում և կամ չէր վստահանում մի ուլ, մի հաւ անգամ մորթի, մսի համ առնի, այն բօթաբեր և մահահոտ ամսին արդէն երինջ ու արջառ էլ էր վայր ձգում, անխնայ զոհում Աստուծու համար՝ իւր այնքա՛ն թանկացած կեանքն անակնկալ մահից ազատելու յուսով...

Սակայն, անիրաւ նախապաշարմունքն իւր դարաւոր

ուժով ապառաժ մաշող ալիքների նման յաղթահարում էր ռամկական թոյլ հաւատին:—Ձոհերն սւ մատաղները երբ տեսնում էր կայծակի արագութեամբ իսկոյն չեն փշրում նեռի առամներն ու գերանդին և մահուան առաջն առնում, այլ ընդհակառակն, օր օրի վրայ նեռն աւելի է քաղում ու հնձում քան ամսի սկզբին, իսկոյն դէպի ձմարիս Աստուածն ունեցած հաւատքը փոխում էին և խարխափում նախապաշարման ու սնոտիպաշտութեան խաւարում: Նրանք, այն լոյսից զուրկ անմեղ մարդիկ բժշկի, «գոխտուրի» առնունց խրանած ասեմ, թէ փախած, այս և այն պառաւի, դեռու. նուազկոտի, հրէշաւոր երազներից և կամ եղնկին նայող հմայչի ահաւոր գուշակութիւններից սարսափահար եղած իբրեւ թուլասիրտ ոգիք, հիւանդը սայլն էին ձգում և փրկելու համար, չնայելով երբեմն հակառողջ, փաստակար ցրտին, անձրեւ և շոգին, կամ խաչն էին տանում կամ «փալչիների» մօտ և կամ կռներն ընկած տանում էին գերեզմանների տապանաքարերի մէջ գոյացած խոռոչներից անձրեւի ջուր խմացնում, որ վախը կորչի կամ սիրտը տեղն ընկնի:

— Զէ, չէլաւ, նաչախս (հիւանդս) օր քանց օր աւելի ա մաշւում, պէտքա Սաչմալլուի մոլլի կուշտը տանել, —ասում էին շատերը և սայլը քշում, մոլլին գիր անել տալիս հիւանդի վզիցը կախ անում, որ «բաջբերը» գլխից դուրս փախչեն...

— Այ օրհնուածներ, մոլլի գիրը հիւանդին բան չի՝ չի՝ նիլ, չի՝ տուողջացնիլ, մարդ ուղարկեցէք թող գնայ քաղաքից մի «գոխտուր» բերի. ախր էդպէս բան չի՝ լինիլ, որ դուք անում էք, մեղք են հիւանդները, — խաչի, հմայչի և կամ մոլլի դիմողներին նկատելով խորհուրդ էր տալիս փոքրի շատէ ուսման, գրի հոտ առած մէկը, բայց զուր, խաւար ամբոխն էլի իւր էշն էր քշում:

— Զէ, խալըփա ջան, գոխտուրների բան չի:

— Թէկուղ հէնց գոխտուրի բան է՛լ ըմ, չենք բերիլ:

— Ինչո՛ւ:

— Նրա հըմար, որ գալիս բան չէինե՛լուց սափահի, վերջը մեռնողի հագուստն ու տեղաշօնն էլ կրակ են տալի է՛րըմ, թէ շորիցը կփոխուէք, շորըմը որդեր կան, —

բժշկին մեղադրելով պատասխանում էին նրանք և շարունակում իրենցը:

— Հա, սա (հիւանդութիւնը) դոխտո՛ւրի բան չի, եա Աստուծո՛ւ պատիժ ա, եա ուրիշ բան:

— Եանի ուրիշ ի՞նչ բան պէտքա ըլի, ապեր, — հարցրին շատերը:

— Մեռել կ'ընի խորթտամիշ ըլած (զարթնած):

— Եդո՞վ, որ «խորթտամիշ» ըլած ըլի, Հանէս պապի:

— Կըքա՛լի, սաղ դեղը ետէիցը կտա՛նի:

— Հա՛, գրուստ ա, Աստուած մի՛ արասցէ, էլ գեղըմը մարդ չի՛ մնալ, ո՛ւմ որ կանչեց, կըտանի, — վկայեց մի այլ ծերունի ևս:

— Մի տարի էլ, — շարունակեց Հանէս պապը, — Աշդի գեղացիք ին սհէ կտորւում. ասեցին թէ՛ մեռել ա «խորթտամիշ» ըլել: Տէր Սարգիսը խիստ խելօք տէրտէր էր, վեկալաւ գերեզմանատանը գիշեր ցերեկ ղրաւուլ (պահապան) դրեց: Մի քչեր, կէս քչերին ղրաւուլն իմանում ա, որ մի գերեզմանից մի բարակ ձէն ա դուս գալիս: Նա էն սըհաթին վազ ա տալի գեղացոց իմաց տալի: Գեղացիք առաւօտը գնում են գերեզմանը քանդում տննում, որ մեռելը ըրիսի վրայ շուռ ա եկել ղնկնին էրգնացել, երեսը կարմրել, վրթվրթոցն ընկել ու ձեռներից մինը խլալնքիցը հետ ըռէին ա կոխել կերել:

— Եդով, — անհամբերութեամբ ընդհատեց մէկը:

— Եդով ահից չիմ թողել են փախել, միան տէր Սարգիսը հանել ա ու խորթտամիշ ըլածի սրտըմը մի սուր պըհիւր (ցից) վեր տուել սպանել:

— Բա էլ ո՞ւր էք դէս ու դէն ընկնում, էտ ա տհէ պէտքա ըլի, էլի. դէ՛հ, եգացնիլ մի՛ք ղրաւուլ դրէք գերեզմանուտում:

— Մենակ Աշդի գեղըմը չի պատահել էդ բանը, ուրիշ շատ տեղ են հանել ու սրտըմը եա պըհիւր վեր տուել, եա թէ չէ, կտրատել ու էլի գերեզմանն են ածել, — աւելացրեց Հանէս պապը:

— Տղերք, բա ո՞ւմ ղրաւուլ դնենք գերեզմանների վրայ, ո՞ւմ սիրտն ա պինդ, — ձայն տուին աջ ու ձախ:

— Սիմոնի, — մատնացոյց արին մէկին:

— 2է՛, չէ՛, ա՛ղպէր, իմ բանը չի, ահալի ա, — երկիւ-
ղած մերժեց Սիմոնը:

— Բա՛ս Ամրջանանց Պետոյին դրէք:

— 2է՛, չե՛լաւ:

— Խի, Պետոն խու սրտոտ մարդ ա:

— Ղորթ ա, սրտոտ ա, ամա շատ քնուկ ա, կը քնի
ու մեռելները որ բղաւեն է՛լ, մանալ չի:

— Դէ որ տհէնց ա, Հոպլինին դրէք, նա համ սրտոտ ա,
համ էլ իսկի քուն չունի:

— Հա՛, լաւ էք գտել, — հաւանեցին ամենքը և Հոպ-
լինին պահապան դրին. բայց նա մի շաբաթ պահելուց յե-
տոյ, ոչ մի ձայն չը լսեց և ո՛չ մի գերեզմանից:

Կրկին տիրեց յուսահատութիւնը, սակայն «խորթտա-
միշ» եղած մեռլի միտքը նրանց զբաղեցնում էր շարունակ:

Բ.

— Հ՞ը. ո՞նց էք, ա՛ 2ատ. սաղ, սալամաթ:

— Փառք Աստու, դառ հլա սալամաթ (անվնաս) ենք,
տենանք: Դո՛ւք ո՞նց էք, Մինաս ապէր ջան:

— Մենք էլ ձեզ պէս, հլա լաւ ենք:

— Բարի լիս, ա՛ խախը:

— Աստու բարին, Աւագ ջան. ինչ խաբար ձեր թաղիցը:

— Է՛. փա՛ռք ըլի Իրան: Ինչ որ իր կամքն ա, կա-
տարւմ ա, է՛լի, ի՞նչ ա գալի ձեռներս, — ցաւակցութեամբ
աչքերը լցրեց Աւագը:

— Ի՞նչ կայ, Աւագ ջան, էլի գնացող ա եղե՞լ:

— Բա ի՞նչ, խեղճ Պողոսի տղէն մնաց ո՛չ:

— Վայի՛ յէ՛. աղա նիկոյ՛լ:

— Հա՛, — հեկեկալով պատասխանեց Աւագը:

— Վա՛շշ. ափսոսա տղայ, ինչ տղայ է՛ր, — կարեկցու-
թեամբ ափսոսացին ամենքը:

— 2է՛, արանքը կտրււմ չի՛, վերջներս եկել ա հալ-
քաթ:

— Վերջներս որ եկած չինի, էրազ կտենա՞ն:

— Ո՛վ, ի՞նչ էրազ են տեհել, Վա՛րապետ:

— Հէնց նոր իմացայ, ասըմ են Ուլխանանց Գիթի ա-

պին՝ հեռի գեղիցս, հեռի ձեգանից, մի շա՛տ գէշ էրազ ա տեհել:

— Ի՞նչ ա տեհել:

— Էրազըմ մեր գեղն օրանայ (աւերակ) ա դառել ջը-
րով լցուել ու մութը չանգն (մառախուղն) երեսովն առել:

— Բա գարի չի գցիլ տուել: ¹⁾

— Գցիլ են տուել, ասըմ ա տրտմութիւն ա:

— Տիրացւի կուշտը չեն գնացե՞լ. Եփրեմովերդին ի՞նչ
ասըմ ա:

— Ընէլ ասում ա՝ «ջուրը լաց, արտասունք ա, մութը
չանգն էլ չոռ ու ցաւ»:

— Սաքնանց պռաւի կուշտն էլ են գնացել ղնկին մտիկ
տալու համար. նա էլ ա տիրացւի պէս ասել, — լրացուցիչ
տեղեկութիւն տուեց մի ուրիշը և աշխարհը կարծես մըթ-
նացրեց ամենի համար:

— Վա՛շ շշ, էս Ե օրէնը մինը գնըմ ա էլի՛, — ասում էին
և ծնկներին խփում:

Բայց, յանկարծ ամէնքի ուշադրութիւնը դարձաւ ձորի
հանգստարանի կողմը, ուր գերեզմանների մէջ ման գալուց
յետոյ, եդ դարձան և ձեռի նշան տալով խմբուած գիւղա-
ցիներին, կանչեցին շտապով:

— Գա՛լուստ ապի՛, էէէ՛ Գալուստ ապի՛:

— Ի՞նչ ա, հէ՛յ:

— Ա՛յ, էդ խախին իմաց տուր, թող գան, Սանամի
տղի գերեզմանը վե՛ր ա գնացել (հոգն իջել է) եկէք տես-
նենք էս ինչ բան ա, էս ինչ բան ա՛:

— Ը՛ն, — մատը կծելով բացականչեց մինը, — խեղճին
լղացնելիս ես չէի ասըմ, թէ՛ հլէի քնած ըլի՞:

— Հա՛. զորթ. թաղելիս էլ ըռանգըն ըսկի մուլի ըռանգ
չէր, — աւելացրեց մի ուրիշը:

— Վեր կացէք, բա ինչի՞ էք շուարել. վեր կացէք
գնանք. անպատճառ «խորթտամիշ» ա ըլել, որ հողը ցած-
րացել ա, — ասաց տանուտէրը և առաջ ընկաւ դէպի հան-
դըստարան:

¹⁾ Գարի գցել տալու և եղնկի հմայութեան մասին տե՛ս
,,Մոռացուած աշխարհ-իս Գ. գրքի 225-րդ երեսը:

Մի ժամից յետոյ արդէն ամբողջ գիւղն այնտեղ էր ժողովուել և, և բա՛հ ու թի պատրաստած, Սանամի տղի գերեզմանը բաց էին անում:

Գ.

— Վա՛հ. շո՛ւռ ա եկել, շո՛ւռ ու շուքէն (դագաղը) ըննով (արիւնով) լցո՛ւր, — դագաղի խուփը վեր առնելով երկիւղած բացականչեց, աղաղակեց սրտոտ Հոպլին և կարծես իւր աղաղակով սև օձ չարտեց ամբոխի վրայ, որ այնպէս գրո՛հ տուին ահաած և վախկոտները դուրս փախան հանգըստարանից:

Միւսներէից մի բանի մարդիկ ծոցները բար դրած ¹⁾ արնալից դագաղով դուրս քաշեցին գերեզմանից Սանամի անբաղդ տղին, որին քնած (լետարգիական քնով) էին թաղել 40 օրից առաջ: Դուրս քարշեցին ու վայր ձգեցին գետնին:

Սանամի տղէն արթնանալով քնից, գերեզմանում շուռ գալով երեսի վրայ, կոծել էր դագաղի պատերը, կերել էր մատներն ու պատանքի մեծ մասն և խեղդուել արիւն մէջ, թէև դեռ հազիւ նկատելի կերպով տրըփում էր էլի:

Տեսարանը խիստ ահալի և քստմնելի էր. բայց շնաշելով դրան, հանգստարանից դուրս շտապ-շտապ պատարաստում էր աւելի սոսկալի և աւելի ահաւելի տեսարան: Նախապաշարուած գիւղացիք, որ արթնանալը Աստուծոյ դէմ մեղք էին համարում, դուրսը ցախ ու փուշ էին կիտում տիգաչափ բարձր, որ «բաշող» կամ «կանչող» յանցաւոր մեռիկն պատժեն կրակով:

Բո՛լ ա, (բաւ է) վառեցէ՛ք, տղերք, — վայրենաբար հրամայեց տանուտէր Աթոն, որ մի գազանասիրտ մարդ էր գիւղում:

Հրաման տալուն պէս վառուեց կրակը և կէս ժամից արդէն բորբոքուեց ցախ ու փշերի դէզը և մեծ խառոյկ պատրաստուեց տգիտութեանը զոհ գնացած երիտասարդի դին այրելու համար: ²⁾

¹⁾ Ծոցը բար են դնում, որպէս զի սիրտները պնդի:

²⁾ Միակ և որք էր Սանամի տղէն. գիւղում սչ մի սրտացաւ:

Սանամի տղի դին իւր դագաղով հանդերձ վերցրին սրտոտները և խարոյկի մէջ նետեցին, ապա, ոմանք երեսները զնջած և ոմանք հոտից քիթները բռնած հեռուից սկսեցին դիտել խարոյկը:

Դեռ մի առ ժամանակ պրւում, ճնճոստում էր դին: Բայց յանկարծ կայծակի մի սոսկալի որոտ լսուեց խարոյկի միջից:

Գիւղացիք սարսափահար ահած և խիստ իրար անցած փախչում էին դէպի ձորն ու բլուրներ:

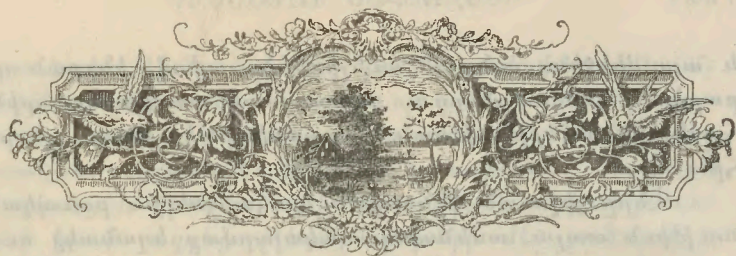
Սանամի տղի գլուխը խիստ տաքանալով խարոյկի մէջ պալթել, տրաքուել էր և ուղեղը ցրել դէս ու դէն:

ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՔԱՀ ՄՈՒՂՈՒՐԵԱՆ

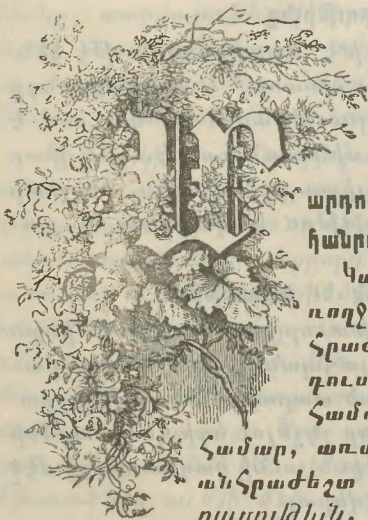
1898 թ. Թիֆլիս:

բարեկամ, ազգական շունէր, որ պաշտպանէր, թէև այդ էլ անկարելի էր, որովհետև վայրենի ամբօխը խիստ զայրացել էր:

ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ ¹⁾

արդու կենսական պահանջներն ընդհանրապես:

Կանոնաւոր կազմուածքը և առողջ գործարանները միակ անհրաժեշտ պայմանները չեն մարդու կեանքի պահպանութեան համար: Գործարանների բանելու

համար, առանց որոնց ապրել չէ կարելի, անհրաժեշտ է որոշ պահանջների ըստարարութիւն, որին հասնում ենք միայն

շրջապատող աշխարհի օգնութեամբ: Այսպէս, օրինակ, շունչ քաշելու համար մարդս պէտք ունի օդի, մարմինը լուանալու և խմելու համար — ջրի, նիւթերի փոխանակութեան (обмѣнъ веществъ) պահպանութեան համար — սննդի առարկաների, մարմինը մթնոլորտի ազդեցութիւնից պահպանելու համար — հագուստի և ընակարանի: Հաւասարապէս անհրաժեշտ պահանջ է մարդու համար լոյսը, նոյնպէս և մտաւոր աշխատանքը

¹⁾ Gesundheitsbüchlein. Berlin. 1895.

և այս վերջինս այնքան աւելի մեծ չափով. ինչքան որ բարձր է լինում մարդու զարգացման աստիճանը, որին հասել է նա կրթութեան և դաստիարակութեան շնորհիւ:

Վերը յիշուած կենսական պահանջներին բաւականութիւն տալու ամենանպատակալարմար եղանակի ուսուցումը առողջապահութեան գլխաւոր նպատակներից մէկն է:

1. Օ Դ

Մթնոլորտ եւ նորա բաղադրութիւնը.

Օդը, որ անհրաժեշտ է թէ մարդկանց և թէ կենդանիների շնչելու համար, պատում է երկրագունդը մօտ 75—90 կիլոմետր լայնութեամբ, որ կոչւում է մթնոլորտ: Նա շատ գազերի մի խառնուրդ է. 100 լիտր օդը պարունակում է մօտ 78 լիտր բորակածին, 21 լիտր թթուածին, $\frac{1}{30}$ լիտր ածխաթթու և փոփոխուող քանակութեամբ ջրային շոգի:

Օդի բորակածին, թթուածին եւ ածխաթթու:

Բորակածինը, որ օդի գլխաւոր խառնուրդն է, ինքն իրան ընդունակ չէ կեանք պահպանել, եթէ մարդ բացառապէս բորակածնով լքցուած տարածութեան մէջ գրտնուի՝ կրխեղտուի: Բորակածինը շնչելու օդի հետ մարմնի մէջ մտնելով, ոչինչ ազդեցութիւն չունի կազմուածքի մէջ կատարուող գործողութեանց վերայ:

Առանց թթուածնի ոչ թէ միայն չէ կարող սպրեւ որևէ կենդանի էակ, այլ նա անհրաժեշտ է թէ այրման համար և թէ ամեն նիւթերի քայքայման, որոնք առաջ են եկած բուսական և կենդանական թագաւորութիւնից: Թթուածնի՝ յայտնի պայմաններում գործած ազդեցութիւնը մարմնի վերայ, որ թթուացում է կոչւում, իսկ քիմիական գործողութիւն է. թթուածինը լուծելով գործարանաւոր նիւթերը և միանալով նոցա մէջ գտնուած ածխածնի ու ջրածնի հետ, առաջ են բերում ածխաթթու և ջուր: Չնայելով թթուածնի տնընդհատ, նշանաւոր պահանջին, նորա համեմատական

պարունակութիւնը օգի մէջ գրեթէ անփոփոխ է մնում, որովհետեւ թթուածնի հարկաւոր քանակութիւնը տալիս են բոյսերը: Կենդանական և բուսական կեանքի մէջ մշտական փոխանակութիւն է կատարւում, այսինքն մարդկանց և կենդանիների արտաշնչած ածխածինը, արևի լուսի ազդեցութեամբ բոյսերի մէջ լուծուում է նախնական բաղկացնող մասերի, մատակարարելով բոյսերին իրանց հիստուածքները կառուցանելու անհրաժեշտ ածխածինը, իսկ կենդանիներին և մարդկանց շնչելու կարևոր թթուածինը: Բացի այս՝ բոյսերը վերադարձնում են օդին թթուածնի հարկաւոր քանակութիւնը, տարրալուծելով իրանց արմատներով և տերևներով ընդունած ջուրը, իսկ ջրածինը, որ ստացւում է ջրի տարրալուծումից, միանում է ածխածնի հետ, որ մնացած է ածխաթթուի տարրալուծուելուց:

Փոթորկի ժամանակ եղած ելեկտրականութեան կամ անձրևի ու ցողի ջրի գոլորշիանալու ազդեցութեամբ, օդի մէջ գտնուած թթուածնի մէկ մասը խտանում է իւր սկզբէնական ծաւալի երկու երրորդ մեծութեամբ: Այսպիսով առաջանում է թթուածնի մի առանձին կերպարանափոխութիւն — օզօնը, որը մի առանձին, իրեն յատուկ հոտ ունի և եթէ օդի մէջ մեծ քանակութեամբ գտնուի՝ մենք կարող ենք զգալ հոտառութեան գործարանի օգնութեամբ: Շատերը երբ օգօն պարունակող օդ են շնչում, ասում են թէ «թարմ օդ են շնչում»: Օգօնը թթուածնից աւելի մեծ չափով թթուացման ընդունակութիւն ունի: Հին ժամանակները մեծ նշանակութիւն էին տալիս օգօնի ազդեցութեան կազմուածքի և սուղջութեան վրայ, իսկ այժմ կարծում են, թէ նա օգտակար է մարդու համար լոկ միայն, որովհետեւ նա մաքրում է օդը՝ սորա մէջ գտնուած գործարանաւոր նիւթերի թթուացման օգնութեամբ:

Ածխաթթուին ստացւում է օդի մէջ ամեն տեսակ ալրումներից և մարդկանց ու կենդանիների շնչառութեամբ. չափահաս մարդու մէկ ժամում արտաշնչած օդը պարունակում է 22—23 լիտր ածխաթթու: Ածխաթթուն առաջանում է երկրի մակերևոյթի վերայ

փթման բազմազան գործողութիւններով և արտադրւում է հանքերից, երկրի ճեղքերից և հրաբուլդիներից:

Մարդկանց և կենդանիների համար ածխածինը թոյն է: Նշմարիտ է, սովորական օդը պարունակում է իւր մէջ աննշան քանակութեամբ այդ գազից և թթուածնի ու բորակածնի հետ խառն ներշնչուած ածխածինը գազը անվնաս է առողջութեան համար, բայց ածխածինը քանակութիւնն աւելանալու հետ օդի մէջ՝ նա աւելացնում է նորա վնասակար յատկութիւնները, օրինակ ածխածինը առատ աղբիւրների մօտերում, թթուացում կատարուող նկուղներում, գարեջրի գործարաններում և այլն: Այն օդի շնչելը, որ պարունակում է $1 - 5\%$ ածխածին, պատճառում է անախորժ զգացողութիւններ, գլխի պտոյտ, գլխացաւ և սրտախառնութիւն, իսկ 30% այդ գազը պարունակող օդի մէջ մարդիկ կարճ ժամանակում մեռնում են:

Ջրի եւ տաքութեան չափը օդի մէջ:

Մեր կեանքի համար պակաս նշանակութիւն չունի սակ օդի խտութեան աստիճանը, այն է ջրի քանակութիւնը օդի մէջ, որ գոլորշիանալիս աննկատելի կերպով խառնւում է մթնոլորտի հետ: Չոր օդը խլում է մարմնից ջուրն ու տաքութիւնը, և այդպիսով մորթը չորանում է և ճղքճղքում, շնչառութեան գործարանների մաղասամաշկերը ցամաքում են, ձայնը կերկերւում է և ծարաւ է զգացւում: Խոնաւ օդի մէջ մարմնի մակերևոյթից արտադրուող ջուրը հնար չունի գոլորշիանալու, մորթը այլ ևս ջերմութիւն չէ տալիս և մեզ պահում է անախորժ ճնշման զգացմունք, որ խոնաւ օդի բարեխառնութեան բարձրանալու հետ աւելի և աւելի ճնշող և խեղդիչ է դառնում մեզ համար:

Ջրի պարունակութիւնը մթնոլորտի մէջ նշանաւոր փոփոխութեան է ենթարկուած:

Ջրի քանակութիւնը օդի մէջ չափւում է այսպէս կոչուած հիդրովետրի կամ խոնաւաչափի միջոցով: Նոցանից ամենապարզ տեսակները հիմնուած են մարդու մազի՝ խոնաւ օդի մէջ երկարելու, իսկ չորի մէջ կարճանալու յատկութեան վերայ, կամ փայտեղէնի չոր օ-

դուրս կուշ գալու և խոնաւ օդում նորից ուղղուելու յատկութեան վերայ:

Ջրի ամենաշատ շոգիանալու տեղերում, ինչպէս օր. ծովի ափին, լճերի, գետերի մօտ և այլն, նոյնպէս և մարգագետիններում և անտառներում, օդը աւելի խոնաւ է քան աւազուտ հողի վերայ և չոր անապատներում: Ամեն տեղ սակայն մի սահման կայ, որից բարձր օդը անզօր է ջուր ընդունել իւր մէջ: Այս սահմանն անուանում են յագեցման առտիժան և նշանակում են թուանշաններով, որոնք ցոյց են տալիս թէ մէկ խորանարդ մետր օդը քանի՞ գրամ մ ջուր կարող է պարուհակել ջրային շոգիի ձևով: Յագեցման աստիճանի մեծութիւնը կախուած է ջերմութիւնից, որ հաղորդւում է օդին մասամբ ուղղակի արեւից, մասամբ երկրի մակերևոյթից և նորա վերայ գտնուած կենդանի էակներով: Այսպէս օրինակ, յագեցման աստիճանը (ըստ Ֆրիզզի) հաւասարւում է.

Օդի — 20° Յ.	տաքութեան մէջ	=	1,06.
» — 10 »	»	=	2,30.
» 0 »	»	=	4,87.
» +10 »	»	=	9,37.
» +20 »	»	=	17,06.
» +30 »	»	=	30,14.

Այս յարաբերութիւնից երևում է որ տաք օդը սովորաբար խոնաւ է սառն օդից:

Օդի տաքութիւնը չափւում է ջերմաչափով: Ջերմաչափը բաղկացած է մի բարակ ապակե խողովակից, որի մէջ լցրած է սնդիկ կամ սպիրտ. խողովակի ներքևի ծայրը լայնացած է գնդակի ձևով, իսկ վերինը փակուած է. խողովակի միջի հեղուկի բարձրանալը կամ իջնելը ցոյց է տալիս բարեխառնութեան փոփոխութիւնը, որովհետև սպիրտն ու սնդիկը ջերմութեան ազդեցութեան տակ լայնանալու և ցրտի ազդեցութեամբ սղջմուելու (ցածրանալու) յատկութիւն ունին: Ջերմութեան զանազան աստիճանները չափելու համար ջերմաչափը բաժանուած է հաւասար մասերի, որոնց երկու ծայրերը ցոյց են տալիս սառուցման եւ եռացման կէտերը. նո-

+48	»	»	+60	»	=+140	»
+56	»	»	+70	»	=+158	»
+64	»	»	+80	»	=+176	»
+72	»	»	+90	»	=+194	»
+80	»	»	+100	»	=+212	»

Օդի շարժողութիւնը:

Տաքութիւնից օդը լայնանում է, բռնում է աւելի մեծ տարածութիւն և այսպիսով նօսրանում է, որով աւելանում է օդի ջուր ընդունելու յատկութիւնը: Այս է պատճառը, որ տաք օդը սառից թեթև է, այսինքն նօսրացած տաք օդի մի խորանարդ մետրը՝ սառը խիտ օդի խորանարդ մետրից պակաս է կշռում: Տաք օդը իւր թեթևութեան շնորհիւ՝ ձգտում է դէպի վեր բարձրանալու, իսկ ծանր սառն օդը իջնում է ցած: Բայց որովհետև առաւելապէս տաքանում են մթնոլորտի այն շերտերը որոնք մօտ են երկրի՝ արևից տաքացած մալերկոյթին, և որովհետև այս շերտերը երկրագնդի զանազան մասերում զանազան բարեխառնութիւն ունին, ուստի տեղի է ունենում օդի սառն ու տաք շերտերի մշտական հաւասարութիւն. այս երևոյթները կազմում են եղանակների փոփոխութեան գլխաւոր պատճառը: Օդի ուժեղ հոսանքներից առաջ է գալիս հողմ, իսկ տաք օդի սառչելու ժամանակ՝ նորա մէջ գտնուած շոգիացած ջուրը բաժանւում է ջրային մանր գնդիկների ձևով, որ մեր աչքին երևում է որպէս մառախուղ և ամպ. աւելի խիտ սառչելու դէպքում առաջ են բերում մթնոլորտային մրուրներ, որոնք յայտնի են անձրև, ձիւն և կարկուտ անուշներով: Որովհետև օդը ամենից աւելի հասարակածի մօտ է տաքանում, իսկ սառչում է բևեռների մօտ, ուստի մեր յիշած օգերելութեան երևոյթները գոյանում են գլխաւորապէս օդի երկու ընդդիմակաց հոսանքների ազդեցութիւնից, որոնցից մէկը հասարակածից տաք հոսանքը տոնում է բևեռների մօտ (հասարակածային հոսանք), իսկ միւսը բևեռային սառն օդը շարժում է դէպի հասարակած (բևեռային հոսանք): Երկու հոսանքներն էլ,

երկրի պտտելու պատճառով, զանազան շեղումների են ենթարկւում իրանց գլխաւոր ուղղութիւնից:

Օդի շարժողութիւնը զգալի է լինում մեզ միայն այն դէպքում, երբ օդը անցնում է մի վայրկեանում $1/2$ մետրից ոչ պակաս արագութեամբ. օդի շարժման միջին արագութիւնը (հողմի միջին ուժը) համարում են երեք մետր մի վայրկեանում: Եթէ օդի արագ շարժողութիւնը այնպիսի արագ փոփոխութիւն է առաջացնում մեր մարմինը պատող օդի ծալերի մէջ, որ մեր մարմնի մակերևութից արձակւում է աւելի չափով տաքութիւն և խոնավութիւն, այդ դէպքում մենք ցուրտ ենք զգում:

Մթնոլորտի ճնշողութիւնը:

Մթնոլորտի ջերմութեան և շարժողութեան հետ սերտ կապ ունի մթնոլորտային ճնշողութիւնը, որ ըստ ինքեան ներկայացնում է մեր վերայ գտնուած օդի սեան ծանրութիւնը: Սովորաբար մենք մեր մարմնի մակերևութի վերայ ճնշում չենք զգում, այլ բարձրանալով բարձր լեռան գլուխը կարող ենք համոզուել, որ այդ ծանրութիւնը պակասում է համապատասխան մեր անցած օդի շերտերի ծանրութեան: Որովհետեւ ճնշողութեան պակասելով օդը վերին շերտերում աւելի նստաւնում է, ուստի և բաւականաչափ թթուածին ստանալու համար շնչառութեան թիւը աւելանում է, սակայն չնայելով սորան, թթուածնի քանակութիւնը ներշնչած օդի մէջ այնքան պակասում է, որ մենք զգում ենք յոգնութիւն, թուլութիւն և քնածութիւն: Մանր, արենատար անօթների պատերը, մթնոլորտային ճնշման պակասելով, որ ներկայանում է ինչպէս հակակշիռ արեւային ալիքի ճնշման, կարող են ճղճղուիլ, քթից և բերանից արիւն կարող է գալ, իսկ յօդերի մէջ սովորական պնդութիւն չէ զգացւում, որովհետեւ ոսկրների վերջաւորութիւնները, մթնոլորտի ճնշման պակասելու պատճառով զրկւում են իրանց նախկին փոխադարձ կապակցութիւնից: Այս տեսակ անախորժ զգացողութիւններ ունին յաճախ դաշտավայրերի բնակիչները, երբ նոքա բարձրանում են բարձր սարերը և

այդ յայտնի է «Լեռնային Հիւանդութիւն» անունով:

Մթնոլորտի ճնշողութիւնը ենթարկուած է յաճախակի փոփոխութեան. բարեխառնութեան բարձրանալու և օդի խոնաւութեան աւելանալու ժամանակ նա պակասում է այս երևոյթների առաջ բերած օդի կշռի պակասելու համեմատ. ցրտի և օդի չորութեան ժամանակ նա աւելանում է:

Օդի ճնշումը չափւում է օդաչափով (բարոմետր): Ամենագործածականը սնդիկի օդաչափն է. նա կազմուած է մի ապակե խողովակից, որ կորացրած է լատիններէն Մ տառի ձևով: Այս խողովակի մի թևի մէջ, որից օդը հանուած և վերը փակուած է, սնդիկի մի սիւնակ կայ, որ հաւասարակշռութեան մէջ է շնորհիւ մթնոլորտի ծանրութեան, որ ներգործում է խողովակի միւս՝ վերևից բաց թևից, այնպէս որ սնդիկի գագաթը, օդի ճնշման նայելով, երբեմն բարձրանում է և երբեմն իջնում: Ծովի ափին մթնոլորտի ճնշումը հաւասարակշռում է սնդիկի սիւնակի 760 միլիմետր բարձրութեան, երկրի մակերևոյթից աւելի բարձր տեղերում, ուր մթնոլորտային ճնշումը նուազում է, բարոմետրը ցած է ընկնում:

Մի ուրիշ տեսակը, որ կոչւում է *ըարօմետր-սննե-րօրի*, շինուած է այն յայտնի սկզբունքով, որ մետաղեայ, կարելոյն չափ օդը հանած, ամանը մթնոլորտային ճնշման աւելանալովը սղմում է. իսկ ճնշման պակասելու հետ նորից լայնանում: Ամանի պատերի այս շարժողութիւնները ցոյց է տալիս առանձին յարմարացրած սլաքը և առանձին բաժանումների օգնութեամբ կարող են չափուել:

Մթնոլորտային ճնշողութեան փոփոխութիւնները մեծ կապ ունին եղանակի փոփոխութիւնների հետ: Տ.թ եղանակին ճնշողութիւնը թուլանում է, մանաւանդ փոթորիկից առաջ. հոգմերը աւելացնում կամ պակասեցնում են ճնշողութիւնը, նայելով թէ քնչ օդ են բերում նոքա, չոր և սառն, թէ խոնաւ ու տաք:

Օդի անմաքրութիւնները:

Օդը սովորաբար պարունակում է իւր մէջ շատ

կամ քիչ քանակութեամբ կեղտոտող նիւթեր։ Սոցա վերաբերում են մարդկանց արտաշնչումները, որոնք նկատելի են մանաւանդ ննջարաններում կամ նեղուածք բնակարաններում, այնուհետեւ մի քանի գործարանների, օրինակ խէժ եփելու, կաշուեղէնի վնդելու գաղ պատրաստող կամ քիմիական գործարանների արտադրած գազերը, որոնք յաճախ ծանր, խեղդող օդ են տարածում։ Սանր մարմնիկների նշանաւոր քանակութիւն հասարակ աչքով անգամ կարելի է նկատել օդի մէջ ինչպէս թուշ, երբ արևի ճառագայթը մի ճեղքից ընկնում է մութ սենեկի մէջ։

Օդի մէջ գտնուող պինդ բաղադրիչ մասերին է վերաբերում այն թուշը, որ բաձրանում է մարդկանց ամենօրեայ կեանքի միջոցին և կամ արդիւնաբերող հիմնարկութիւններից, օրինակ գիպսի և կրէ ջրաղացներից, նոյնպէս և ծխնելոյզներից և գործարանների խողովակներից վեր թռչող մուրը։ Օդի այս տեսակ խառնուրդները, նոցա հիւանդառիթ յատկութեան շնորհիւ կամ թէ մեծ քանակութեամբ պարունակուելովը, կարող են վնասակար ազդեցութիւն գործել ոչ թէ միայն մեր շնչառութեան գործարանների վերայ, այլ և ամբողջ կազմուածքի, բերելով իրանց հետ վարակիչ սերմեր, որոնք կարող են մտնել մեր գործարանները թոզի հետ միասին։ Մարմնի մէջ վնասակար նիւթեր մտնելուց պաշտպանում է շնչառութեան գործարանների խոնաւ մակերևոյթը, իսկ առանձնապէս քթի խողովի ծուռումսուռ անցքերը, որոնց մէջ մնում են շատ թոզի մասնիկներ։ այս պատճառով էլ թոզոտ տեղերում բերանը պէտք է փակել և քթով շնչել։ Ի հարկէ սորանով բոլոր վտանգը չէ հեռանում, որովհետեւ այնտեղ, ուր որ օդը ապականուած է, կարելի է, չնայելով սորան, յաճախ նկատել շնչառութեան գործարանների զանազան հիւանդութիւններ։

Քաղաքներում օդը սովորաբար չափազանց ապականուած է լինում մեծ շարժողութեան և բազմաթիւ գործարանների պատճառով։ ուր քիչ թոզ կայ, օրինակ անտառներում և ծովեզրներին, օդը առաւել մաքուր

է և օգտակար մեր առողջութեան համար:

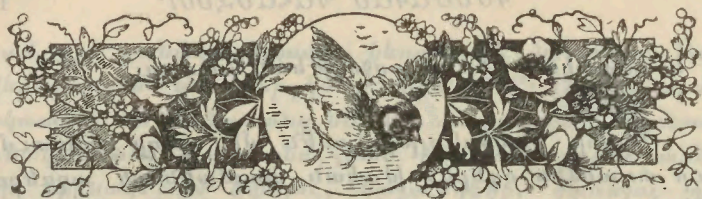
Կլիմա:

Երկրի մակերևութի ամեն մի տեղը գտնուում է իւր առանձին օդերևութական պայմանների ազդեցու-
թեան տակ, որոնք առանց ազդեցութեան չեն մնում
և մարդու առողջութեան վերայ: Օդերևութական պայ-
մանների գումարումը կոչւում է *կլիմայ*՝ օդի միջին
ջերմութիւնը, մթնոլորտային ճնշումը, օդի խոնավու-
թիւնը, հողմերի շարժողութիւնը և ջրային մրուրները
(անձրև, ձիւն և այլն): Երկնքի ամպամածութիւնը ար-
գելում է արևի ճառագայթները և այսպիսով երկրի
մակերևութից աւելի պակաս ջերմութիւն է հաղորդ-
ւում մթնոլորտի վերին շերտերին:

Ընդհանրապէս կլիման որոշւում է երկրի աշխար-
հագրական դրութեամբ, որովհետև օդի միջին ջերմու-
թիւնը իջնում է քանի հասարակածից գնում ենք դէ-
պի բևեռները: Կլիման բաժանւում է. — *այրեցեայ*,
ըստիսառն և *սառն*, մթնոլորտային ճնշման զանա-
գանութիւնը յայտնի առանձնութիւններ է տալիս *ըարժր*
տնդրի կամ *լեռների* *կլիմային* և *հովիտների* *կլի-*
մային. *ծովային* կամ *եզերային* *կլիման* որոշւում է
ցամաքայինից օդի բարեխառնութեան պակաս փոփո-
խութիւններով, օդի նշանաւոր խոնավութեամբ և յա-
ճախակի անձրևներով ու մառախուղներով ծովեզրեայ
վայրերում: Բացի դորանից մէկ տեղի կլիման զգալի
կերպով կարող է տարբերուիլ մինչև անգամ նորա հա-
րեան տեղի կլիմայից, եթէ տուած երկիրը շրջապա-
տուած է մեծամեծ անտառներով և լեռնաշղթաներով,
որոնք պաշտպանում են նորան հողմերի դէմ:

Գերմ. Թարգ. ռժշկ. Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՅ

ԵՐՐԱՅԱԿԱՆ ՄԵՂԵԴԻՔ

Բայո ընից

ԼԱՅ ԵՂԻՐ ՆՈՑԱ

ա՛յ եղիր անցա, որք թաքելացեոց
 Գնաի մօտերքին արտաս -
 ՚ուռ՝ էին -
 Որոնց սրբարանք ամաչա -
 ցեչ նն.
 Որոնց երկիրը երազ է դար -
 ձել:

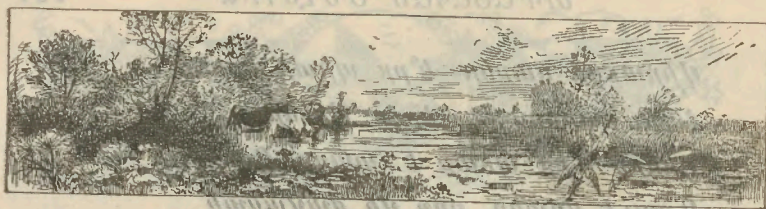
Լացի՛ր Յուդայի ջարդուած քնարը,
 Լացի՛ր, վշտացի՛ր հոն, ուր երբեմն էր
 Օժեռան Աստուծոյ, ապրուռ՝ նն աշխիկ
 Հեթանոսները:
 Խորայեղն ո՛ւր պետք է յուանայ

Վիրաւոր ոտքեր. նրբ պիտի նորից
 Հնչէ, բարձրանայ երգը Սիօնի:
 Նորից նրբ պետք է տաղը Յուդայի
 Գրաւէ սրտեր, որք մի ժամանակ
 Տրոփոս՝ էին ձայնիցը նրա:

Ա՛գգ աստանդական, յոգնատանջ կրծքով,¹
 Երբ պիտի փրկուիս ու հանգիստ գտնես:
 Վայրի աղաւնին իւր բոյնն ունի,
 Աղուկը՝ մի որջ, մարդը՝ հայրենիք,
 Բայց իսրայէլը՝ միայն գերեզման:

Յ. Ժ.

ԺԱՅՐԱՅԵՂ ՄԻՋՈՅ

(ՊՕՏԱՊԵՆԿՈՅԻ)

Գոստոս ամսի վերջերին էր, ընկերներս՝
րիցս շատերը դեռ չէին վերադար-
ձել ամարային արձակուրդից:

Գրողդինը նոր էր ճաշից տուն
վերադառնում: Մինչև մեծ տան հինգ-
երորդ յարկը բարձրանալը, որտեղ
նա մի փոքրիկ սենեակ էր վարձել,
շատ յոգնեց. նորա թոքերը թշու-
էին. նա կանգ առաւ վերջին աստի-

ճանի վերայ և մի քիչ հանգստանալուց յետոյ զանգը բա-
շեց. երբ դուռը բացին, նա մտաւ նախասենեակը:

— Ձեզ մօտ մի տիկին եկաւ. ասաց տանտիկինը:

— Տիկին՝ — հարցրեց Գրողդինը:

— Ուղիղն ասած չգիտեմ, տիկին էր թէ՞ օրիորդ:

— Բայց ո՞վ էր:

— Իսկապէս ես այդ չհարցրի, բայց նա խոստացաւ
կրկին անգամ գալ:

Գրողդինին այդ շատ զարմացրեց, որովհետեւ նորա մօտ
երբէք կանայք չէին լինում. նա աղքական տիկիներ էլ
չունէր: Միայն այն շրջանում, որ կոչւում էր «ինքնօգնու-

Թեան ընկերութիւն» նա հանդիպում էր երկու ուսանողուհիների, որոնք մանկաբարձութիւն էին սովորում: Նա, երբեմն միայն վիճում էր նոցա հետ քաղաքական անտեսութեան վերաբերեալ հարցերի մասին, բայց մօտիկ ծանօթ չէր հետները:

Գրողդինն ամաչկոտ երիտասարդ էր. նորա արտաքինը պարզ ցոյց էր տալիս այդ: Դէմքը բաց վարդապոյն այտերով, կապոյտ աչքերով և բնքոյշ ու նուրբ գծերով աւելի շուտ կանացի էր: Քայլուածքի և շարժումներին մէջ կար մի տեսակ զգուշութիւն և մեղմութիւն. կարծես թէ նա միշտ վախենում էր կոպիտ շարժումով որեւէ մէկին վիրաւորել: Միջահասակ էր, բարակ ու սիրուն կազմուածքով: Ձեռքերը փոքրիկ էին, մաշկը խարտեաշ ու երկար:

Անձանօթ տիկնոջ այցելութիւնը Գրողդինին շատ յուզեց և նա կէս ժամի չափ այնպիսի անհանգիստ դրութեան մէջ էր, որ կարծես թէ այդ այցելութիւնը մի դժբաղդութիւն էր իւր համար: Նա անհամբեր սպասում էր անծանօթ հիւրին, որովհետեւ չէր սիրում ոչ մի անբացատրելի բան: Նորա սենեակն այնքան փոքր էր, որ անկիւնից անկիւն անց ու դարձ անել չէր կարելի, այդ պատճառով կանգնել էր պատուհանի մօտ և նախասենեակից եկած ամենաթոյլ ձայնին ականջ էր դնում:

Եւ ահա զանգակի ձայն լսուեց ու տանտիկինը դուռը բացեց:

— Տանն է՞, հարցրեց մի կանացի ձայն:

— Հիմա տանն է. ա՛յ, այստեղ է, դէպի աջ կողմը...

Գրողդինի սենեակի դուռը բացուեց և ներս մտաւ մի նորատի օրիորդ. — ներս մտաւ և անվստահ կանգնեց շէմքի մէջ:

Գրողդինն ուշադրութեամբ նայեց նորա երեսին:

— Դուք է՞ք — զարմացած բացականչեց նա, — օրիորդ Օլգա. բայց անկարելի է...

— Ներեցէք խնդրեմ... Այո, ես եմ. ի սէր Աստուծոյ ներեցէք, — վերին աստիճանի այլայլուած առաց հիւրը այնպիսի թոյլ, բնքոյշ երեսայական ձայնով և միւսնոյն ժամանակ, երևի յուզմունքից, ինքն էլ չգիտէր թէ ինչու,

շարունակ աշխատում էր աջ ձեռքի ձեռնոցը հանել, որ ոչ մի կերպ չէր յաջողում նորան:

Գրողինը շուարած կանգնել էր և չգիտեր թե ի՞նչ ասէ:

— Սա է՞ ձեր բնակարանը — հարցրեց հիւրը, յուզմունքից ուրիշ խօսք չգտնելով:

— Այո... նստեցէք խնդրեմ... ես չէի սպասում, որ դուք կըլինէիք...

— Այո, անսպասելի էր 'ի հարկէ... բայց ես խնայն կըպատմեմ:

Նա նստեց. պարզ էր, որ այդ անհրաժեշտ էր. երևի նորա ոտքերը դողում էին. Գրողինն այդ նկատեց:

— Դուք կարծեմ յուզուած էք. ջուր կամենա՞ք. ճիշտը խոստովանած ես նշնպէս... նշնպէս յուզուած եմ:

— Ա՛խ, ջուր հարկաւոր չէ... Լեցէ՛ք խնդրեմ. դուք մեզ մօտ ապրել էք երեք ամիս միայն և մենք այդ ժամանակամիջոցում՝ երեսուն խօսքից աւելի իրար հետ խօսած չենք. այնպէս որ 'ի հարկէ, զարմանալի է, որ ես ուղղակի ձեզ մօտ եկայ. բայց Մոսկուայում ես ուրիշ ոչ ոքի չեմ ճանաչում:

— Գործի՞ համար էք եկած:

— Ի՞նչպէս թէ գործի համար. մի՞թէ ես գործեր ունեմ. ո՛չ. ես ուղղակի... դէ՛, ուղղակի փախել եմ տանից:

— Փախել է՞ք, ինչո՞ւ համար:

— Դիտէք... ես... ես ուզում եմ ուսում առնել... վաղուց ուզում էի, բայց իմ խնամակալը... նա այդ բանի վերայ նայում է ինչպէս... նա ոչ մի կիրպ... այնպէս որ ստիպուած փախայ...

Գրողինը նորանից բոլորովին չէր սպասում այդ տեսակ բացատրութիւն. թէև նա ոչինչ էլ չէր սպասում: Անցեալ ամառ նա Սարատովի նահանգում, հրաժարուած գընդապետ Կարելինի կալուածքում, զինուորական վարժարան մտնելու համար պատրաստում էր նորա տղային: Գնդապետն օրիորդ Օլգայի հեռու ազգականն էր և նորա խնամակալը: Գրողինին դուր էր գալիս այդ աղջիկը, բայց երբէք մտքովը չէր անցնում, թէ այդ օրիորդի գլխի մէջ այդպիսի ձգտումներ և ծրագրներ կարող են լինել: Տան մէջ ամեն ինչ այնպէս էր կարգադրուած, որ նա

մեծ մասամբ լինում էր իւր աշակերտի հետ, իսկ միւս տը-
նեցոց հետ միայն ճաշի ժամանակն էր հանդիպում: Յիրա-
ւի, ջահէլ օրիորդի մեծ ու մոխրագոյն աչքերի մէջ կարծես
մի խորհրդաւոր բան կար և նա շատ անգամ մտածումների
մէջ էր ընկած սւ դէպի իւր ազգականները սառն էր: Գըն-
դապետը, ինչպէս ասում են ծանր մարդ էր.— նուրբ ձևե-
րի սիրահար, պահանջող սիրում էր փնթփնթալ ժամա-
նակակից կարգերի վերայ, որոնք իրան դուր չէին գալիս:
պախարակում էր երիտասարդութեան սանձարձակութիւնը
և մանաւանդ շարունակ յարձակում էր կրթուած կանանց
վերայ: Գրողդինն այն ժամանակ չէր հասկանում այդ տե-
սակ յարձակման պատճառը, բայց այժմ ըմբռնեց. պարզ
էր, որ գնդապետն այդ ամենն ասում էր, որ օրիորդին
խելքի բերէ: Օրիորդ Օլգան երբէք չէր վիճում նորա հետ
և եթէ որ նորա ճակատի բարակ կնճիռն ու յօնքերի վրայ
բերելը չլինէին, կարելի էր կարծել, որ նա համաձայն է
գնդապետի կարծիքների հետ: Գնդապետի կինը հիւանդոտ
ու ջղային էր և ամեն անգամ ցնցւում էր, եթէ որ յան-
կարծ հացի գդալն ընկնէր յատակին, կամ թէ ափսէները
չրևկային. մէկ խօսքով տան մէջ առհասարակ մթնոլորտը
ծանր էր...

Գրողդինը տղային պատրաստեց զինուորական ուսում-
նարանի համար և ստանալով իրան խոստացուած վարձա-
տրութիւնը, շատ ուրախացաւ, որ վերջապէս հեռանալու
է այդ տանից և որ կըկարողանայ ազատ շունչ բաշել: Եւ
ահա նորա առաջն է օրիորդ Օլգան:

— Ուրեմն փախել է՞ք, հարցնում էր նա.— բայց ի՞նչ-
պէս... իսկ գնդապետը, ձեր խնամակալը... Թէև ինչու
եմ հարցնում, ի հարկէ նա... նա այդ չի ների... բայց
ի՞նչպէս պէտք է անէք. գիտէ՞ք, որ դա շատ լուրջ բան է...
դուք որեւէ հնար մտածել է՞ք:

Օրիորդը գլուխը շարժեց:

— Ոչ, ես միայն ցանկութիւն ունեմ սովորելու բժշկ
կութիւն. բայց այդ կուրսերը Պետերբուրգումն են, իսկ
այնտեղ բոլորովին ոչ ոքի չեմ ճանաչում. Թէև ունիմ
այնտեղ շատ նշանաւոր ազգականներ, բայց նոցա մօտ 'ի
հարկէ չեմ գնայ, նորա ինձ կըմատնեն... արդէն տարի

ու կէս է պարապում եմ լաթներէնով և կարող եմ բըն նութիւն բռնել... Ես ուզում եմ լաթիչի լինել. կարծեմ դուք էլ քօշկական բաժնունքն էք:

— Զարմանալի է, որ դուք ինձ հետ այդ մասին երբեք չէք խօսել:

— Ես ձեզ հետ ոչ մի բանի մասին չեմ խօսած... և այնտեղ հնար էլ չկար խօսելու... Բայց չէ՞ որ հիմա շատ կանայք սովորում են. մի թէ դուք էլ դորան հակառակ էք ինչպէս և գնդապետը:

— Օ՛հ, ո՛չ, ինչ է՞ք ասում. ուսում առնելը լաւ բան է. ես ինքս ուսանում եմ. ինչո՞ւ դուք էլ չպիտի ուսանէք. ամեն մարդ էլ իրաւունք ունի իւր միտքը զարգացնելու... բայց ձեզ կը վերադարձնեն, օրիորդ, ձեր խնամակալն իրարանցում կը հանէ և ձեզ ստիպելով յետ կը տանի:

— Այո, այդ սարսափելի է. գիտէ՞ք, թէ որ իմ հայրըս կենդանի լինէր, նա անպատճառ ինձ թոյլ կը տար այդ քայլն անելու... նա այնպէ՞ս լաւ մարդ էր. իսկ հիմա ես կախումն ունեմ գնդապետից... Ա՛յ, ահա ես ձեզ մօտ եմ եկել. խորհուրդներ տուէք ինձ ի՞նչ անեմ:

— Ես ի՞նչ խորհուրդ կարող եմ տալ. այսպիսի դէպքերում ոչինչ չի կարելի անել: Շատ ժամանակ չէ որ մէկն էլ ձեզ պէս փախել էր տանից. նորա մայրը ճամբովում ներգործական պետական խորհրդական էր և նորան զօռով յետ տարաւ...

— Բայց ի՞նչ անեմ, ի՞նչպէս վարուեմ — և նայեց նորա վերայ այնպէս յուսահատ, այնպէս աղերսալի, որ Գրողիկն արդէն շատ խղճաց:

— Գուցէ կարելի է մի որ և է տեղ թագնուել:

— Թագնուել կարելի բան չէ. ոստիկանութիւնը կը գտնի և աւելի վատ կը լինի... Աստուած գիտէ, թէ ինչ կասկածներ կը տանեն ձեզ վերայ. չէ՞, թագնուել անհնարին է:

Նա միտք էր անում, թէ ի՞նչ հնար գտնի... Այդ օղջկանն որին կրեք ամիս առաջ ամենեւին չէր ծանաչում, չնայելով որ ամեն օր իրար տեսնում էին, այժմ յանկարծ իրան դուր եկաւ: Գրողիկն գիտութեան, զարգացման և ամեն մի բուսաւոր բանի սիրահար և երկրպագու էր: Իւր

ընկերները, թուով տասներկու հոգի ուսումնասիրում էին քաղաքական տնտեսութիւնը Միլի ուղղութեամբ, նա նոցա շրջանում համարեա երբեք չէր արտայայտում իւր զգացմունքները, մտքերը, հազիւ էր պատահում, որ նա իւր կարծիքն յայտնէ մի որեւէ աշխարհայի մասին. այլ աւելի լոււմ էր, թէ ինչպէս ուրիշները խօսում են և այդ պէս պատճառով միայն, որ նա իրան համարում էր վատ ճառախօս և ամաչում, բաշում էր խօսել: Մանապէս կանանց կրթութեան ջերմ համակրողներիցն էր. այնպէս որ բաւական էր, որ օրիորդ Օլգան ձգտում էր դէպի բարձր ուսումը և Գրօզդինն արդէն միանգամից մօտիկ առաւ իւր սրտին՝ աղջկայ վիճակը: Այնուհետև սկսեց ամեն տեսակ հնարներ մտածել նորան օգնելու, բայց բոլորն էլ անյաջող:

— Քանի՞ տարեկան էք, օրիորդ, — հարցրեց նա:

— Տասնեկէնը. — պատասխանեց նա:

— Այդ բիշ է, միջև չափահաս լինելը դեռ երկու տարի էլ կայ:

— Լսեցէ՛ք, — ասաց օրիորդը և նորա երեսխայական հրեան այդ րոպէին արտայայտում էր մի տեսակ քիտուր ու լուրջ բան: Ես նորից վերադառնալ չեմ կարող, այնտեղ ես կամ կըխելագարուեմ, կամ թէ կըմեռնեմ... այնպեղ ապրելը շատ ծանր է. դուք տեսել էք կարծեմ, թէ ինչպէս ծանր է: Դուք դեռ ամեն բան չգիտէք. գիշապետն ուզում է, որ բոլորն էլ նորա կամքը կատարեն առանց պլլեայլութեան... ձեր գնալուց յետոյ նահանգական քաղաքից նորա մօտ գալիս էին ինչ որ դատարանական ծառայողներ ու նոցանից մէկը, պրօկուրօրի օգնականն ինձ առաջարկութիւն արաւ... խնամակալս անպատճառ ուզում է, որ ես նորան առնեմ: Եւ այդ մարդն այնպէս անդուր է որ...

— Ասում էք պրօկուրօրի օգնական է՞, ապի Վատ, նա կարող չէ ձեզ վնասել:

— Գիտեմ, բայց ի՞նչ անեմ:

Գրօզդինը խորը մտածմունքի մէջ ընկաւ. կարծես ամենավերջին ձնշուփն էր գործ գնում իւր վերապէ: Յանկարծ, նա մեծ եղանդով վեր ելաւ տեղից և ասաց՝

— Գիտե՛ք ինչ. մէկ միջոց է միայն մնում:

— Ի՞նչ, — սիրտ առած հարցրեց օրիորդը:

— Այո՞... բայց դա ամենածայրայեղ միջոցն է: Դուք հարցն այսպէս դրեցիք՝ — որ ձեզ տանը դժուար է ապրել, որ դուք աւելի լաւ էք համարում մեռնել... իսկ այդ միջոցը... մէկ խօսքով... դուք պիտի ամուսնանաք...

Օրիորդ Օլգան գլուխը բարձրացրեց և շտկուեց:

— Ի՞նչպէս թէ ամուսնանալ, ո՞ւմ հետ:

— Ում հետ ուզում է լինի, այդ միւսնայն է...

— Ես չեմ հասկանում... այդ ի՞նչպէս կարելի է:

— Ես չեմ ասում թէ դա հեշտ է... այսինքն շատ հասարակ կերպով կարելի է այդ սարքել — ուղղակի գնալ եկեղեցի և պսակուել, բայց պէտք է... պէտք է որ կարգին մարդ լինի... մէկ խօսքով այնպիսի մարդ, որը... որին կարելի լինի հաւատալ... հասկանում է՞ք...

Օրիորդը նայում էր նորա վերայ շատ զարմացած և երևի մտածում էր թէ, երիտասարդի խելքը գլուխը չէ: Բայց երիտասարդի աչքերն այնքան խելօք, անկեղծ և ազնիւ արտայայտութիւն ունէին և այդ վայրկենին նոցա մէջ երևում էր այնքան հոգատարութիւն ու վճռականութիւն:

— Ա՛յ, դուք զարմացած էք... այն ինչ այստեղ ոչ մի վատ բան չկայ... ձեզ պէտք է հանել նեղ դրութիւնից... մենք բոլորս պարտական ենք միմեանց նեղ վիճակից ազատել... դուք դժուարութեան մէջ էք, հարկաւոր է ձեզ օգնել. եթէ որ ես ձախորդութեան մէջ լինէի, դուք ինձ կազատէի՞ք... Թէև ներեցէք, գուցէ դուք կապուած էք մէկի հետ... որ և է մէկին սիրում է՞ք...

— Ոչ, ոչ, շտապով վրայ բերեց օրիորդը. — ոչ ոքի, ոչ ոքի... Բայց այն մարդը... յետոյ նա կարելի է կը սիրահարուի մէկ ուրիշի վերայ... և կուզենայ պսակուել... այն ժամանակ ի՞նչպէս պէտք է լինի...

— Դէ՛, գիտէք, այդ միւսնայն է թէ, մէկը խեղդուելու լինի և պէտք համարուի ջուրն ընկնել նորան փրկելու համար, իսկ ես այդ միջոցին մտածեմ՝ ի՞նչպէս ջուրն ընկնեմ և իմ նոր շորերս թրջեմ, քանի որ հիւր պիտի գնամ: Երբ որ հարկաւոր է մարդուն ազատել, այդ տեսակ բաների վերայ էլ չեն մտածի: Վերջապէս օրիորդ, քանի որ դուք եկել էք ինձ մօտ և օգնութիւն էք խնդրում, արդ, միակ

միջոցն է, որ ձեզ առաջարկում եմ: Ես ձեր ձկտուձներին ջերմ համակրում եմ... Թէեւ աւելի շուտ այդ անում եմ գործի և գաղափարի համար... Եթէ դուք ինձ հաւատում էք, մայց երևի հաւատում էք, որ եկել էք ինձ մօտ. այդ պատճառով... կամենա՞ք ամուսնանալ — ես ձեր խոնարհ ծառան եմ: Ես ոչ մի բանով կապուած չեմ, ոչ որի վերայ սիրահարուած չեմ, դուք նոյնպէս. մենք միմեանց չենք խանգարի, պրծա՛ւ, գնա՛ց: Վճռեցէ՛ք, թէ չէ վաղը կարող են ձեզ գտնել և յետ տանել...

— Զգիտեմ — ասաց նա ծանր ձայնով, դեռ էլի ապշած նորա այդ տեսակ տարօրինակ առաջարկութեան վերայ:

— Վճռեցէ՛ք, վճռեցէ՛ք... Իսկ գլխաւորը — հանգըստացէ՛ք, մի քիչ ջուր խմեցէ՛ք... Թէ չէ ճշմարիտ, իսկոյն լաց կըլինէք:

Եւ ջուր ածեց բաժակի մէջ ու տուեց. իսկ աղջկայ աչքերից արտասուք էր կաթում:

Նա ասաց կամաց ու հեծկլտալով՝

— Ես չէի ուզում... ես ձեզանից այդպիսի զոհաբերութիւն չէի ուզում...

— Թողեցէ՛ք, թէ Աստուած կըսիրէք. ի՞նչ զոհաբերութիւն. մի՞թէ դա զոհաբերութիւն է. վճռեցէ՛ք, մի՛ տատանուէք: Ես ձեզ աղնիւ խօսք եմ տալիս, որ երբէ՛ք ձեր խիղճը և ազաւութիւնը չեմ ճնշի. դուք էլ ինձ այդ կը խոստանաք...

Եւ Գրօզդինը բարեկամական ժպիտով իւր ձեռքը մեկնեց օրհորդին, որը ամուր սեղմեց նորան:

— Է՛, ուրեմն, դուք այստեղ մնացէ՛ք, իսկ ես կըվազեմ... մի կէս ժամում կըհոգանք ամեն ինչ. թէ չէ ձեզ ամեն բոպէ կարող են գտնել... Խնդրեմ հանեցէ՛ք ձեր գլխարկը և այնպէս եղէ՛ք այստեղ, ինչպէս ձեր տանը. շատ է՞ք յոգնել. հանգստացէ՛ք խնդրեմ... չեմ էլ հարցնում երբ է՞ք եկել:

— Այսօր առաւօտ. ամբողջ գիշերը գալիս էի...

— Ուրեմն բազմոցի վերայ պառկեցէ՛ք. ոչ ոք չի հանգիստ չի անի ձեզ... Ա՛խ, զանգահարում են. երևի ինձ են հարցնում. ընկերներս յաճախ լինում են ինձ մօտ...

Նա շտապով գդակն առաւ և դուրս վազեց դէպի նա-

խառնեցակը: Նորա գլուխն այրւում էր. կարծես ամբողջովին բոցի մէջ էր: Նա ոգևորւող ու կրակոտ բնաւորութեան տէր լինելով, թէեւ այդ յատկութիւնները միշտ էլ ծածկուած էին նորա անվճռող ու ամաչկոտ արտաքինի տանկայթմ վառւում էր մեծահոգութեան և մերձաւորին զոհաբերութիւն անելու ցանկութեամբ:

Գուռը բացեց և երես առ երես հանդիպեց իւր բարձրահասակ ու մեծ մօրուքաւոր ընկերին, որի հետ միւսնայն կուրսուժն էին և որի ազգանունն էր Ստրէլիչ:

— Ի՞նչու ես շփոթեցի, հարցրեց Ստրէլիչը — հաստ ձայնով:

— Ստրէլիչ, գնա՛նք... գործ կայ... և ընկերի ձեռքից բաշելով՝ միասին իջան սանդուխքից:

— Երբէ՛ք ես բեզ այդպէս չեմ տեսել. այդ ի՞նչ ժըրաֆիլ ես? — ասուե՛ր Ստրէլիչը, հազիւ հասնելով նորա ետեւից:

— Լսի՛ր. — ասաց Գրոզդինը, երբ նոքա իջան փողոց — դու այդ պարփի՛ր... բայց որքան կարելի է շուտ... այսօր պէտք է ..

Ստրէլիչը մատը դրեց ճակատին՝ հասկացնելու Գրոզդինին, թէ խելքդ տեղը չէ:

— Ոչ, այդ չէ... ախ, ուղիղ, ես բեզ չպատմեցիք. գիտե՞ս բանն ինչու՞ն է՝ ես այսօր պիտի պսակուեմ:

— Ի՞նչ... նչ... դո՞ւ Գրոզդին, դո՞ւ փոքրիկ երևսայ — ծծկեր մանուկ...

Այդ բոլորը փաղաքշական մականուններ էին, որ Ստրէլիչը հանաքով միշտ ասում էր իւր ընկերոջը:

Այդ հսկան աւելի ջահել էր, բան թէ նորա արտաքինն էր ցոյց տալիս. նա Գրոզդինից երկու տարով էր մեծ. իսկ Գրոզդինը 23 տարեկան էր: Ստրէլիչի սովորութիւնն էր, ամեն բան հանաքի ձևով ասել:

— 2է՛, ասաց Գրոզդինը — դու լուրջ վերաբերուի՛ր... հասկանում ե՞ս, այդ պէտք է... նա փախել է իւր խնամակալի մօտից. գիտե՞ս այնտեղից, որտեղ ես ամառս դաս էի տալիս: Խնամակալը գնդապետ է, հին հայեացքների տէր մարդ... մարդու է՝ ուղոււմ տալ, իսկ օրհորդը... կամենում է բժիշկ դառնալ... համկացա՞ր, այսօր պէտք է...

— Գուցէ սիրահարուած է՞ք, կամ թէ...

— Ոչ մի սիրահարութիւն. ես նորան մի երեսուն խօսք հալիւ ասած լինեմ. բայց նա ինձ դիմեց. նա այստեղ ոչ որ չունի. հասկանում ե՞ս:

— Հը, ասենք թէ ես հասկանում եմ, բայց միայն... միայն... ի՞նչպէս ասեմ բեզ... Եւ այդպիսի մի դէպք՝ գիտեի... նոյնպէս ի սէր գաղափարի ամուսնացան, իսկ յետոյ օրիորդն այնպիսի ճանկեր ցոյց տուեց... որ տղայի ամբողջ կեանքը թունաւորեց... Չէ՞ որ այդ աղջկան լաւ չես ճանաչում:

— Ի հարկէ չէ, բայց երևում է, որ ազնիւ բնաւորութեան տէր է... մէկ խօսքով, Ստրէլիչ, ետեւում եմ բեզ, սարբի՛ր, դատողութիւններդ թո՛ղ... մի՞թէ ես տղայ եմ...

Հա՛, դու պատիկ տղայ չես, բայց ծծկեր մաշունկ ես:

— Խնդրում եմ...

— Դէ՛հ, լա՛ւ, լա՛ւ... ի՞նչպէս էլ ոգևորուած ես. այդ ո՞րտեղից երևեցաւ քո մէջ... Էհ, ոչինչ, ես այստեղ մի երիտասարդ քահանայի ճանաչում եմ, իմ ընկերներից է... եթէ նորան խնդրեմ և ամեն բան բացատրեմ, երևի կըհամաձայնի... չէ՞ որ սուրբ գործ է... օրիորդը գոնէ լւր ծննդականը հետը վերցրել է՞:

— Չգիտեմ:

— Դէ՞, իմացիր, դու տուն գնա՛, իսկ ես կ'երթամ ճաշարան այստեղ մարդ կըջոկեմ ներկայ լինելու. չէ՞ որ մատանիներ էլ են հարկաւոր. փող ունի՞ս:

— Միայն երեք ռուբլի ու կէս:

— Քիչ է. թէեւ ես էլ մօտ չորս ռուբլի կունենամ. կ'երթամ այստեղ մօտիկ ոսկերչու խանութը և կ'առնեմ արծաթ. ոսկեջրած մատանիներ: Իսկ ես, եղբայր, բեզ մօտ էի եկել այն յոյսով, թէ բեռնարկ կըխաղանք. յետոյ խաղա՞նք, պսակից յետոյ հա՞, հարցրեց Ստրէլիչը ծիծաղելով:

— Գծութեան փամանակը չէ, Ստրէլիչ, բոպէն թանգ է...

— Դէ՛հ, լա՛ւ, լա՛ւ:

Ստրէլիչը գնաց, իսկ Գրօդիինը տուն վերադարձաւ: Օրիորդ Օլգան ի հարկէ, բոլորովին չէր էլ մտածել հանգստանալ...

Օրիորդ Օլգան անհամարձակ կերպով բարձրանում էր սանդուխտների վերայով, երբ առաջին անգամ մտաւ Գրողդինի մօտ: Նա այդ երիտասարդին լաւ չէր ճանաչում և գուշակել չէր կարող, թէ ի՞նչպէս կը վերաբերուէր դէպի իրան: Ամառը Գրողդինը գուրեկան և կարգին երիտասարդ էր երևում, բայց կարող էր օրիորդը սխալուած լինել և յանկարծ ընդամենը մի քառորդ ժամում հարցն այնպէս լուծուեց, որ նա դառաւ Գրողդինի հարսնացուն: Այդ մտքի հետ հաշտուելը դժուար էր և օրիորդը բոլոր ժամանակ այնպէս էր զգում, կարծես թէ իր հետ կատարուում էր մի ինչ որ կախարդական բան, մի սքանչելի կերպարանափոխութիւն: Բայց Գրողդինը ոգևորութեամբ վարակեց նորան: Ի՞նչպէս հասարակ կերպով էր խօսում նա իւր զոհաբերութեան մասին. նա միանգամից այն պարզ, բարեկամական յարաբերութիւնը հաստատեց, որ օրիորդի իդէալն էր և որ քաջում էր նորան դէպի մի շրջան, որտեղ մարդիկ ուսանում, զարգանում, կատարելագործւում են և միմեանց համար զոհւում են ամեն ինչ:

Երբ Գրողդինը տուն դարձաւ, օրիորդն իրան արդէն նորա բարեկամն էր համարում և պատմեց նորան իր հետ պատահած արկածները՝ թէ ի՞նչպէս գիշերը ճանապարհ էր գալիս, ի՞նչպէս վախենում էր, որ նրան չբռնեն և այլն:

— Ես եկայ Մոսկուա — ասում էր նա և կարծես ընկայ Բաբելոնի խառնակութեան մէջ: Ոչինչ չեմ հասկանում, ամեն ինչ նոր էր ինձ համար, ամեն բան օտար... Եւ ես վախենում էի, թէ դուք լսել անգամ չէիք կամենայ...

Իրաւո՞նք չունէիք իմ մասին այդպէս մտածելու, օրիորդ:

— Ճշմարիտ է, բայց հիմայ ես զղջում եմ... բայց... չէ՞ որ ես ձեզ պէս մարդկանց դեռ չեմ տեսել...

— Մենք բոլորս այսպէս ենք. դուք իսկոյն կրտսնէք իմ ընկերներից մի քանիսին. մենք բոլորս պարզ ու հասարակ ենք, օրիորդ:

Եւ նա պատմեց Ստրէլիչի մասին, թէ ինչպէս պատահեց նորան և թէ արդէն գնաց խաչեղբայր գտնելու և մատանիներ առնելու:

Օրիորդը կարմրեց և վերցրեց իւր կաշուէ պայուսակը:

— Խնդրեմ, վերցրէք. ես ունիմ 170 ռուբլի... երկու տարի է, որ հաւաքում էի այդ փողը: Ահա, առէք մատանիների համար:

— Այդ յետոյ Ստրէլիչին կտաք. ես փող չունէի, այնպէս որ նա կառնի:

Նախասենեակում ոտքի ձայն լսուեց և մի քանի երիտասարդներ ներս մտան Ստրէլիչի առաջնորդութեամբ: Նոցա ծանօթացրին օրիորդի հետ:

— Քահայի մօտ էլ գնացի — բացատրեց Ստրէլիչը — մինչև անգամ նորան ասացի, որ թէյը պատրաստէ. գիտէ՞ք թէյը կըլինի «չամպանիայ» ի փոխարէն... Իսկ ձեր մետրիքականը վերցրել է՞ք, դիմեց նա օրիորդին:

Օլգան մետրիքականը բերել էր իր հետ:

— Է՛հ, պարոններ, կարծեմ ոտքով կերթանք եկեղեցի, որ հեռու չէ:

Պահապանն արդէն բաց էր անում փոքրիկ եկեղեցին, երբ նոքա մտան նորա բակը. այդտեղ պատահեցին քահանային, որ նայելով օրիորդ Օլգայի շագանակագոյն շրջադրեցստի և ճանապարհորդական պայուսակի վերայ, գլուխը շարժեց, բայց բան չասաց:

Մտան ժամ, ժամկոչն արդէն ամեն բան պատրաստել էր պսակի համար. մոմերը վառեցին և պսակի խորհուրդն սկսուեց: Ստրէլիչը, որ սեմինարիայում աւարտողներիցն էր և եկեղեցական արարողութեան լաւ ծանօթ, միացաւ դպրի հետ և սկսեց երգել ու կարդալ «առաքելոց թղթերից» և կարդալիս մինչև անգամ աշխատեց վերջին խօսքը սմենաբարձր նօթայով ասել:

Օրիորդ Օլգան շարունակ իրան կախարդական աշխարհի մէջ էր զգում: Ուսանելու ջերմ ցանկութեամբ լցուած և վաղուց ծրարած նպատակներին հասնելու ձգտմամբ, այդպիսի վճռական քայլից յետոյ, որպիսին էր հայրենական տնից փախչելը, նա էլ ոյժ չունեցաւ դիմադրելու իւր կեանքի ամենանշանաւոր հարցի յանկարծակի վճռին:

Այն պարզ վարմունքը, որ ցոյց էին տալիս դէպի այդ փորձը բոլոր շրջապատողները, որոնք այնպէս սիրով ու առանց հարց ու փորձի եկան նորան օգնութիւն հասցնելու, օրիորդին այնպէս գրաւեց, որ նա առանց երկար ու բարակ

մտածելու գնաց նոցա Խտեից: Օրիորդին թուում էր թէ, մինչև անգամ քաջանան համակրեց այդ բանին և առանց որևէ հարց առաջարկելու՝ վճռեց պսակել: Մաքուր ձեռք-տուֆներն ու բարի ցանկութիւնները, որոնք ղեկավարում էին բոլոր ներկայ գտնուող ազնիւ երիտասարդներին, լըցնում էր օրիորդի սիրտն ու հոգին լաւ և բարձր զգացմունքով: Իսկ պսակի խորհրդի մէջ, այդ տեսակ հանգամանքներում, նա պէտք է տեսներ մի ինչ որ օրհասական բան, որ իրան լուրորովին բաժանում էր անցեալից: Եւ երբ քաջանան նոցա ձեռքերը միացրեց, իսկ դասից լուսեց տիրացուի բարակ ձայնը Ստրէլիչի դողդողացող, հաստ ձայնի հետ միասին, Օլգան զգաց թէ մեծ շնորհակալութեամբ լըցում է իւր սիրտը դէպի այն երիտասարդը որ առանց վախենալու, առանց տատանուելու վճռեց զոհել իր ազատութիւնը, իր իրաւունքը, միայն թէ Օլգային հանէր նեղ դրութիւնից և միջոց տար իրագործելու վաղուց փայփայած իդէալները: Շատ կարելի է, որ դեռ երբեք սուրբ սեղանի առաջ չէին կանգնել երկու արարածներ, այնպիսի մաքուր ու բարձր նպատակներով միացած, ինչպէս որ Գրոզդինն ու Օլգան էին:

Պսակը վերջացաւ: Քաջանան ելաւ սեղան: Գրոզդինը դարձաւ դէպի օրիորդը և ծիծաղելով ասաց՝

— Այժմ, տիկին Գրոզդինա, շնորհաւորում եմ ձեզ:

Օրիորդը լուռ սեղմեց նորա ձեռքը:

Իսկ Ստրէլիչն այդ միջոցին իրար էր անցել և դպրի հետ խօսում էր ինչ որ վկայականի մասին. նա այդ կարգերը լաւ գիտէր և պնդում էր, որ դպիրը իսկոյն գրէ պսակի կատարման վկայականը:

Քաջանան էլ դուրս եկաւ և խնդրեց բոլորին գնալ իր մօտ թէյի:

— Ես ու Ստրէլիչը ընկերներ ենք, ասաց նա, երբ նոքա դուրս եկան եկեղեցու բակից և ուղղուեցին դէպի եկեղեցուն պատկանող տունը: — Սեմինարիայում միասին էինք սովորում. միայն նա աշխարհական ասպարէզն ընտրեց, իսկ ես հոգեւորական:

Քաջանան մայր էլ ունէր. սա ղուգուած դուրս եկաւ հիւրերի առաջ և սիրալիր կերպով սկսեց թէյ շինել

բոլորի համար: Այդ ըոպէին Ստրէլիչն ինչ որ փսփսաց քահանայի ակնոյցին, սա էլ ծանր ձայնով հաղորդեց մօրը և այնուհետեւ էլ ոչ մի բան չէին հարցնում նորապսակներին նոցա ամուսնանալու մասին. միայն թէ քահանայի մայրը մեծ ուշադրութեամբ շուտ-շուտ նայում էր Օլգայի վերայ: Խօսակցութիւնը բոլորովին ուրիշ առարկաների մասին էր, կարծես թէ այդ օրուայ պսակաւորութիւնը չէր պատճառ, որ նոքա հրաւիրուած էին այստեղ, այլ հէնց այնպէս հաւատեցնել են ժամանակ անցկացնելու, խօսելու, դատելու:

Հիւրասէր տանտէրերին շնորհակալութիւն անելով, նոքա դուրս եկան փողոց, Գրօզդինը Օլգային կառքը նըստեցնելով հարցրեց՝

— Դուք երևի հէնց վա՞ղը կըկամենաք Պետերբուրգ գնալ:

— Այո՛, կըցանկայի — պատասխանեց օրիորդը. — յոյս ունեմ, որ կըկարողանամ քննութիւն տալ և մանել...

— Կաշխատեմ ամեն բան ձեռք բերել, ինչ որ ձեզ հարկաւոր է... պէտքէ առանձին անցաթուղթ ստանալ, որ կարողանաք Պետերբուրգում ապրել. դուցէ ինձ յաջողուի այդ թուղթը վաղն առնել... Ձեր հասցէն կարծեմ «Մետա-նիցկի փ. Թ. 85 է»:

— Այո՛, կահաւորուած սենեակներում:

— Ես վաղը ժամը երեքին կըգամ ձեզ մօտ և եթէ կարողացայ ձեր անցաթուղթն էլ հետս կըբերեմ:

Օրիորդը գլուխ տուեց նորան և գնաց:

— Է՛, եղբայր, ասաց Ստրէլիչը Գրօզդինին. — Թէև դու հերոս ես, բայց այնուամենայնիւ չպիտի մոռանաս կատարել տուածդ խօսքը. յիշում ե՞ս, թէ ինչու էի ես այսօր քեզ մօտ գալիս:

— Ինչո՞ւ համար, երևակայի՛ր, մոռացել եմ, ասաց Գրօզդինը, որի գլուխը դեռ շփոթութեան մէջ էր:

— Ա՛յ, բեզբան, հապա բիլիաւդ խաղա՞լը, չէ՞ որ համարեա խոստացար:

— Ա՛խ, ուղիղ. դէ՛հ, գնանք, ի՛նչ կայ որ, ես այժմ ազատ եմ:

Բիւրարդ խաղալը Ստրէլիչի թոյլ կողմն էր. մանաւանդ նա շատ սիրում էր Գրօզդինի հետ խաղալ, որ վատ էր

խաղում և միշտ էլ Ստրէլիչին յաղթողի փառքին էր արժանացնում: Ստրէլիչի փառասիրութիւնն այդ յաջողութիւնից աւելի բարձր չէր անցնում:

Ես պատմեցի այս դէպքը և յանկարծ իմ մէջ կասկած զարթեց, ինձ թւում է, թէ ընթերցողը չհաւատալով այս պատմութեանը, հեգնօրէն ժպտում է: Այո, շատ տարի չէ, որ մեզ բաժանել է այն ժամանակից, որին վերաբերում է այս դէպքը. բայց այն, ինչ որ այն ժամանակ պարզ էր և ոչ ոքի չէր զարմացնում, այժմ անհաւատալի, մինչև իսկ անկարելի և անիրագործելի է համարւում...

Գրօզդինը իւր խօսքը կատարեց: Միւս օրը վաղ առաւօտունից սկսեց վազվզել այս ու այն կողմ, որ իւր կնոջ Օլգայի համար առանձին անցաթուղթ առնի. իսկ երեկոյեան Ստրէլիչի և միւս ընկերների հետ, որոնք ներկայ էին իրանց պսակադրութեանը, իւր կնոջը ճանապարհ դրեց դէպի Պետերբուրգ:

Երիտասարդները ճանապարհորդին անկէղծ սրտով բարի ճանապարհ և յաջողութիւն ցանկացան և ամենքն էլ ըզգում էին թէ կարծես շատ տարիներ է, որ նորա հետ ծանօթ և բարեկամ էին:

Հուտով գնդապետի կալուածքում շփոթ և փոթորիկ բարձրացաւ օրիորդ Օլգայի փախչելու առթիւ: Գնդապետն ինքն անձամբ եկաւ Մոսկուա, իմացաւ ինչ որ եղել է, կատարուել է և Գրօզդինի ու նորա մէջ անբաւականութիւն ծագեց. թէև Գրօզդինը քաջութեամբ տարաւ ամեն բան: Այդ բնթղշ և արտաքուստ թուլամորթ երիտասարդը ցոյց տուեց, որ կամքի մեծ ոյժ է ունեցել: Չնայելով որ գնդապետը շատ սպառնալիքներ թափեց և ամեն կերպ աշխատում էր վախեցնել Գրօզդինին, բայց ոչինչ կարողացաւ անել:

Գրօզդինը օրիորդ Օլգայից տեղեկութիւն ստացաւ, որ գնդապետը նորան աւելի դառնութիւններ է պատճառել, բայց թէ նա չէ ընկճուել: Տիկին Գրօզդինան իւր ամուսնուց կանոնաւոր վկայական ունէր Պետերբուրգում ապրելու համար, այնպէս որ դուրա դէմ էլ վիճել կարելի չէր:

Եւ այդպէս, օրիորդ Օլգան սիրով ու եռանդով շարունակում էր իւր ուսումը: Սկզբում ապրուստի միջոց ձեռք բերելը նորան շատ խանգարում և դժուարութիւնների մէջ էր գցում, բայց ժամանակն իւրն արեց՝ գնդապետի չորսիւրտը մեղմացաւ և թէև նա միայն կիսով չափ հաշտուեց կատարուած իրողութեան հետ և դեռ չէր ընդունում Օլգայի ամուսնութիւնը Գրողգինի հետ, այնուամենայնիւ սկսեց օգնել օրիորդին:

Վեց տարուց յետոյ, մի գաւառական քաղաքում կարելի էր տեսնել Գրողգին զոյգին, որոնք մեծ ջանքով ու սիրով աշխատում էին այն հիւանդանոցում, որ հիմնել էր նոր կազմակերպուած հասարակական վարչութիւնը:

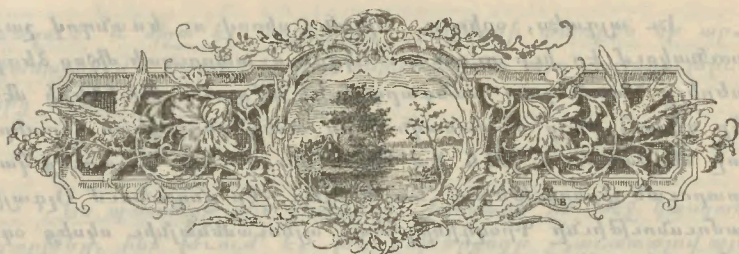
Ինչպէս նորա իրար պատահեցին և սկսեցին միասին գործել: Շատերն ասում են, թէև իրանք էլ այդպէս են կարծում, որ այդ պատահական հանդիպումն էր: Գրողգինն իւր ուսումն աւարտելով Մոսկուայում, մի գործի համար դնաց Պետերբուրգ և այցելեց օրիորդ Օլգային, ինչպէս հին ծանօթի: Ընդհանուր գործը նոցա մօտեցրեց, մտերմացրեց և նորա միմեանց սիրեցին:

Բայց արդեօք այդպէս էր:

Նոցա չմիացրե՞ց արդեօք ամուր կապերով այն վայրկեանը, երբ Գրողգինն առանց աջ ու ձախ նսյելու զոհեց օրիորդի համար իւր թանկագին ազատութիւնը, իրաւունքը, իսկ օրիորդ՝ ընդունեց այդ զոհը: Եւ կարելի է, որ իրանք էլ չգիտէին, թէ արդէն վաղուց, նոյն իսկ այն ժամանակից, նոցա սիրտը մղւում էր դէպի միմեանց...

Թարգմ. ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐ

1896 թուականը մի նշանաւոր տարի էր տաճկահայ ժողովրդի համար իւր մեծամեծ թշուառութիւններով, որոնք պատահեցան մեր տարաբնակ եղբայրներին: Յայտնի դէպքերից յետոյ, որոնց յիշատակութիւնն իսկ արցունք է հոսեցնում ամեն մի խիղճ ունեցող անհատի աչքերից, որբերի ու այրիների մի ամբողջ սերունդ առաջ եկաւ ազգի մէջ, աղքատ ու անօգնական, մերկ, անօթի և զուրկ կեանքի, ապրելու ամեն յարմարութիւններից: Այդ որբերի և այրիների թիւը շատ աւելի մեծ է, քան թէ կարող էինք ենթադրել: Մենք հետաքրքրուեցանք այդ գործով և մեր հաւաքած տեղեկութիւններից երևեցաւ, որ Տաճկահայաստանում այսօր նորա հետեւեալ կերպով են բաժանւում.

Մուշ	6632	որբ	կայ	և	3668	այրի
Վան	6000	»	»		4000	»
Եդեսիա	4128	»	»		1257	»
Տիգրանակերտ	2344	»	»		1288	»
Արարկեր	2102	»	»		863	»
Խարբերդ	2021	»	»		624	»
Մալաթիա	1855	»	»		837	»
Բաղէշ	1649	»	»		772	»

Ակն	1219	»	»	560	»
Կիւրին	1165	»	»	725	»
Սեբաստիա	1053	»	»	650	»
Երզնկա	975	»	»	315	»
Եւդոկիա	975	»	»	265	»
Ամասիա	550	»	»	230	»
Այնթապ	536	»	»	125	»
Քզի	523	»	»	180	»
Ձէյթուն	445	»	»	325	»
Մարաշ	425	»	»	274	»
Տիվրիկ	362	»	»	142	»
Կարին	365	»	»	152	»
Չորուշ Ատիշ	335	»	»	301	»
Ատանա	303	»	»	145	»
Սղերգ	145	»	»	70	»
Հապին Գարահ.	117	»	»	55	»
Հաճըն	65	»	»	32	»
Քիլիս	60	»	»	35	»
Քէմախ	15	»	»	10	»

Ուրեմն ներկայումս ապացուցուած օգնութեան կարօտ որբերի թիւն է 36,355 հոգի, իսկ այրիներինը 17,900, որ ընդ ամենը կազմում է 54,255 անձանց մի պատկառելի թիւ:

Հեշտ է արտասանելը 55,000 սովեալ և մերկ. քանի՜ քանիններ դոցանից աղէխարշ արտասուք են թափել և թափում, ինչ հառաչներ ու ողբեր, ի՜նչ սրտաճմլիկ մրմունջներ են դուրս թռչում որդեսէր և այրակորոյս մօր շըրթունքից, երբ սեղմում է նա կրծքին սիրունիկ և մերկիկ իւր մանկան, սր լալագին «հաց» է խնդրում դառնացած մայրիկից:

Սոցա օգնել պէտք էր, հաց տալ, բնակարան, հագուստ և վերջապէս որբերին կրթութիւն. և մինչև որ

հայր կը զարթնէր իւր թմրութիւնից, կըսթափուէր կրած նեղութիւններից և վերջապէս կարթնանար նորա մէջ հասարակական ոգին, որով զօրեղ են մարդիկ և կարող բնութեան ամեն հարուածների ու թշուառութեանց դիմանալու և յաղթելու, մինչև, ասում ենք, հայր կը բանար իւր աչքը, համեղ պատառը ախորժ թուեցաւ վարպետ որսորդներին և ահա անհովիւ հայ ժողովրդի մէջ հանդէս հիկան օտար մարդորսներ — բողոքական միսիօնարներ և հայութեան ուխտեալ թշնամի կաթողիկ եղուիտներ, որոնց յատկանիշն է օգուտ քաղել հանգամանքներից և աննշան նպաստներով մեծամեծ շահեր վաստակել, հանդէս եկան նոքա և հայաստանը լցուեցաւ անթիւ քարոզիչներով:

Նոցա աշաւրջութիւնից չվրիպեցաւ այն միակ և օրինաւոր միջոցը, որով կարելի էր անդրանիկ մի քրիստոնեայ ազգի այս դժբաղդ մնացորդներին միանգամայն հեռացնելու իւր սիրած ու փայփայած եկեղեցուց. և այդ միջոցն էր յատուկ որբանոցների բանալ, հաստատութիւններ՝ ուր հացի ու հագուստի հետ սկսեցին «Աստուծոյ բանը» իս ներշնչել հայ մանուկներին նոցա յանդգնութիւնը հասաւ մինչև այնտեղ, որ չբաւականանալով իրանց սեպհական որբանոցներով՝ վստահութիւն ունեցան դիմել հայ հոգևոր վարչութեան և խնդրել որ իրենց յանձնուին ինչպէս հայ որբերն, այնպէս էլ Վարազի և այլ հնադարեան ու հռչակաւոր վանքերը, իրենց ամբողջ պատկանելութեամբ և մերայինների հեռատեսութեանըն հնք պարտական, եթէ այսօր այդ վանքերը մի մի որջ չեն կաթողիկութեան և բողոքականութեան տարածման: Բայց ամենից վտանգաւոր էր մարդորսների այն ձեռնարկութիւնը, որ նոքա կաղմակերպեցին եւրոպական զանազան կենտրոններում բաղմաթիւ որբանոցներ և հայոց աշխարհից ուղարկելով այնտեղ խումբ խումբ տղայ ու աղջիկ որբեր՝ սկսեցին խնամել նոցա այնտեղ՝ նախա-

պէս ստիպելով նոցա թողնելու իրանց մայրենի լեզուով խօսակցութիւնը:

Այսպիսիք բոլորովին կորչելու վերայ են հայութեան համար: Սակայն մեզ թւում է, թէ կորած պիտի համարել նաև այն բոլոր որբերին, որոնք գտնուում են առհասարակ այս կամ այն քարոզչական հիմնարկութեանց մէջ: 1898 թուի ամառը մեր աչքով տեսանք Տրապիզոնի կաթօլիք-եզուիթ միութեաններին հայկական որբանոցի սաների հետ, որոնց արգիլուած էր իսպառ հայերէն խօսել և, ինչ ենք ասում, ինչու ենք մանուկների վերայ խօսում, տա՛ն հոգւոց բաղկացած պատերների մէջ միակ հայ պատերը — ֆռէն ժօգէֆը, — որ խարբերդի հաւատուորաց հայ քահանան է, ջախջախուած ֆրանսիերէնը նախընտրում էր հայերէնի, հայ ոանիկների հետ խօսած ժաւանակ:

Սակայն պէտք էր վերջապէս երևան գար հասարակական ոգին, հայի ինքնաճանաչութիւնը. և ահա տեսնում ենք ազգային վարչութեանց, այլևայլ անհատների և լրագրութեան կողմից լուրջ խորհրդածութիւնների ժաւանակի այդ անհրաժեշտ կարեաց մասին և առաջարկուում է վերահաս վտանգի առաջն առնելու իբրև ամենանպատակաշարմար միջոց՝ մեր վանքերն այն դրութեան վերածել, որ նոքա կարող լինին իրանց նախկին դրութեան անդրադառնալ, իրանց բուն նպատակին ծառայել և այժմեան տագնապալից օրերում որբախնամ հաստատութիւնների փոխարինել:

Այո, նախկին դրութեան անդրադառնան, որովհետև յայտնի է արդէն, որ մեր վանքերն իսկապէս մարդասիրութեան վայրեր են եղել ի հնումն և ոչ այժմեան նման մի մի վարդապետով ու փոքրաւորով աւերման և անգործութեան ենթակայ. իսկ և իսկ խնամարկութեան տեղեր են եղած որբերի և այրիների համար. մեծն ներսէսը չոր-

ըորդ դարում «սահմանէ և յամենայն գիտիս՝ վանս շինել՝ զի լիցի օտարանոցք, եւ տեղի սննդեան Որդոց եւ Այրեաց անհունողաց տաժումն» ¹⁾։

Գործունէութեան այս եղանակը, շնորհիւ հայի բնածին մարդասիրութեան, լաւ արդիւնքներ բնծայեց և այսօր Հայաստանի այլևայլ խորշերում հոգևոր իշխանութեան նախաձեռնութեամբ կամ մասնաւոր բարերարների տուրքերով փայլում են բազմաթիւ հայ որբանոցներ և մեր հնաշէն ու պատմական վանքերը, որոնք մի ժամանակ նաև գիտութեանց կենտրոն էին, այժմ գիտութեան և խնամատարութեան նուիրական վայրեր են դարձած հայի վերջերումս կրած աղէտներից առաջացած թշուառութիւնն ամօրելու համար և նոցանում լուսի առկայծեալ պատշոյզը լուսաւորում է հայկական միգապատ հորիզոնը։

Միխիթարուինք յիշելով, որ վերջին երկու տարում, 1897 թ. ապրիլից մինչև 1898 թ. սեպտ.-ը բացուած վանական որբանոցների թիւը հասնում է 24-ի, որ սակայն շատ շնչին է համեմատելով ահագին կարեաց հետ և որոնք բաժանուած են հետեւեալ կերպով. —

Գարին — Գարմիր վանքում	— 35 որբերով.
Վան — Վարազայ	» — 60 »
» — Գարմրուորի	» — 20 »
» — Սալնապատ	» — 20 »
Աղթամար — Նարեկայ	» — 20 »
Բաղէշ — Խնդրակատար	» — 36 »
Մուշ — Առաքելոց	» — 34 »
Տիգրանակիրտ — քաղաք	» — 34 »
Խարբերդ — Ղուէի	» — 35 »
Արապկեր քաղաք	» — 33 »
Այնթապ	» — 40 »

¹⁾ Խոր. Գ. Ի.

Եղեսիա—ս. Սարգսի վանքում	— 50	»
Մարաշ—բաղաբ	— 80	»
Կ. Պօլիս—ս. Փրկչի որբանոց	— 80	»
Արմաշ—Դպրեվանք	— 20	»
Կարին—բաղաբ	— 34	»
Կեսարիա—ս. Կարապետի »	— 45	»
Դաղատիա—ս. Աստուած. »	— 14	»
Ազրիանուպօլիս—բաղաբ	— 20	»
Հմիւռնիա—բաղաբ աղջկանց	— 49	»
» » տղայոց	— 50	»

Ասացինք, որ մխրթարական է այսքան որբանոցների գոյութիւնը, բայց եթէ այդ երեակայեալ հիացումը մի վայրկեան մոռանանք, պիտի տեսնենք, որ 36,000 որբերից հազիւ միայն 8—900 մանուկներ են խնամւում այնտեղ, իսկ մնացեալ ահագին մեծամասնութիւնը մնում է տակաւին անտէր և անօգնական ոչ միայն յիշեալ վայրերում, ուր կան որբանոցներ, այլև նոյն իսկ շատ տեղեր, օրինակ՝ Սեբաստիա, Մալաթիա, Ջէյթուն, Ալին, Կիւրիւն, Երզնկա, Եւփոկիա, Ամասիա, Քղի, Տիվրիկ, Չնքուշ—Ատիշ, Ատանա, Սղերդ, Հապին-Գարահիսար, Հաճըն, Քիլիս և Քէմախ և զուցէ դեռ շատ մեզ անյայտ տեղեր, ուր չէ տարածուած դեռ ևս վանական խնամատար ձեռքը...

Դիւիժ ա. քան ԱՀԱՆԵԱՆՅ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՅ ԳԵՐԵՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԵՊԻ ՊԱՐՄԿԵՍՏԱՆ ԶԱՀԱՐԱՍԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ 1605-1610Թ.

(Թարգմանութիւն հայոց ֆ. Անտոնովի Դե Գոպիկայի գրքից ¹⁾):

ԳԻՐԲ ԵՐՐՈՐԴ

Որի մէջ պատմուած է Հայոց գերեվարութիւնը և գաղթեցումն և այն, ինչ որ ս. Օգոստինեան Հայրերն արեւ են Նրանց Հոսովմական եկեղեցուն հնազանդեցնելու համար:

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ուր համառօտաբար պատմուած է՝ թէ ո՞րք են այդ հայերն եւ ի՞նչքան վշտելո՞ւ են կրել այս պատեւրագովում. եր. 341—351.

Իս տեղի համար եմ վերապահել այն տառապանքների նկարագիրն, որ կրեցին հայերն այս վերջին պատերազմների ժամանակ, որ պարսից թագաւորը վարեց մեծ թուրքի ընդդէմ, և նրանց թշուառ գաղթականութիւնը. որպէս զի պատմութիւնը շարաւարեալ լինելով ամբողջութիւնը լաւ ըմբռնուի, և որ ես միջոց ունենամ երկա-

¹⁾ Նկարագիր այն մեծ պատերազմների և յաղթութիւնների որ պարսից թագաւոր Հաճ Աբբասը վարեց ընդ-

բօրէն պատմելու այս խեղճ և հալածուած ազգի տառապանքները, որպէս զի այն սմենի ցաւակցու-
թիւնը շարժեմ, որոնք կը կարգան այս ի մեծա-
րանս այնքան վշտերի, միանգամայն և լուսալով՝ որ
սա կարող է այնպիսեաց ձեռքն ընկնել, որ կարող
են դարման տանել սրանց, կամ առ սակաւն կ'ա-
ղաչեն Աստծուն թախանձելով՝ որ տայ նրանց այդ
դարմանը թէ հոգեւոր և թէ մարմնաւոր, որովհե-
տե սրանք մեծ կարօտութիւն ունին թէ մէկին և թէ
միւսին:

..... Որովհետեւ եթէ մենք կսմենանք որոնել մի
ազգ խուած իւր սեփական հողից և հին բնակավայ-
րից, մենք կը գտնենք հայոց ազգը, որ ուժով և բռ-
նութեամբ հանուած է իւր երկրից պարսից թագաւորի
հրամանագրերով և այն անձինք, որ գործադրել են
այդ հրամանները, այնքան քիչ ժամանակ են նշանա-
կել և այնքան կատաղութեամբ են վարուել, որ սրանք
իրենց ծննդավայրերը ուր սնել էին, եկեղեցիք, ուր
նրանց հայրերն ու պապերը թաղուած էին, տները,
որ իրենք շինել էին, ալբիք որ տնկել էին, ժառան-
գութիւնն, որ ստացել էին, կարճ ամենայն ինչ որ
կարող է մարդուս գոհացումն պատճառել և հաճելի

դէմ տաճկաց Մահմէտ և նրա որդի Ահմէտ սուլթանների
ի ժամանակս ճանապարհորդութեան մի քանի ս. Օգոստի-
նեան կարգի անապատական կրօնաւորների, որոնց ուղար-
կել էր Փորթուգալիոյ կաթողիկ արքայ Դոմ ֆիլիպպ երկ-
րորդը: Ի ձեռն հ. ֆ. Անտուան դէ Գուլէայի, նոյն կարգի
կրօնաւորի թարգմանուած փորթուգալական բնագրից, Ռու-
ան 1646».

(Relation des grandes guerres et victoires obtenues
par le roi de Perse Cha Abbas contre les empereurs de
Turquie Mahomet et Achmet son fils en suite du voyage
de quelques religieux des Hermites de St. Augustin en-
voyés en Perse par le roi catholique Dom Philippe second
roi de Portugal. Par le P. Fr. Antoine de Gouvea, réli-
gieux du même Ordre. Traduit de l'Original Portuguais.
Rouen 1646.)

յիշատակներ զարթեցնել, յաւիտեան թողնելու և հեռանալու համար երկու սովորական օրուանից աւելի միջոց չունեցան. եթէ մենք փնտռում ենք մի բոլորովին կեղեքուած և ոտնհար եղած ազգ, ահա այդ ազգը. որովհետեւ մինչ հպատակ էին տաճիկներին հարկի հետ միասին տալիս էին և իրենց տղայոց ընչ տիրներն, որ ծառայեն նրանց պատերազմներում¹⁾ (ինչպէս այդ տաճիկների սովորութիւնն է), վտանգ, որից նրանք չեն ազատուել պարսից թագաւորութեան իշխանութեան տակ ևս, եթէ Աստուած դարման չանէ: Եթէ մենք գտնուած ենք գնալու և կենակցելու սոսկալի անագորոյն ազգերի հետ, այս խեղճ թշուառները այնպէս են շրջապատուած այդպիսի ազգերից, որ մի կողմից տաճիկներն են, միւսից պարսիկներն, այլ կողմից հարևան են նրանց թաթարները և արաբները, որոնց ասպատակութիւններին և աւազակութիւններին ենթակայ են ամենայն օր, այնպէս որ հայերի մօտ գնալու համար պէտք է այս ազգերից մէկն ու մէկի միջով անցնել և իմանալու համար՝ թէ ո՞րն է դրանցից ամենից անգութը (քանի որ նրանք ամենքն էլ անչափ անգութ են), տեղեկանում եմ, որ սրանցից նոքա են, որոնք աւելի քաղցր են վարուում և իրենց փաղաքշանքով և լաւ վարուողութեամբ իրենց հաւատին են դարձնում սրանց: Եւս առաւել ասում է մարգարէն սա մի յուսացող և ուղեւոր (Expectantem et conculcatam) ազգ է. եթէ թշուառ ապրելու համար յուսով է սընւում, սրանք ևս ապրելու համար ուրիշ ոչինչ չունեն, քանի որ ներկայիս ոչ մի լաւութեան նշոյլ չունին, ուրեմն ապագայի յուսով է որ ապրում են: Եւ այս բարիքի ստուերն ևս առաւել փոքրացնելու համար պէտք է ասել, որ նրանց յոյսերն այնքան հեռակայ են, որ նրանք իրենց վիճակի փոփոխութիւնն այլ կերպ

¹⁾ Յայտնի է որ տաճիկները ժողովելով մանկահասակ քրիստոնեաներին, կրթում էին իբրեւ մահմեդական զինուորիկներ, որոնք կազմում էին ննիչներինների կատաղի բանակը, հմմտ. Միք. 2ամչետն Հ. պատմ. հատ. Գ. 512—513:

չեն սպասում, բայց եթե որ և է քրիստոնեայ թագա-
ւոր նուաճէ բոլոր մահմետականներին, որոնցով իրենք
ջրջապատուած են... Որ գետերի յորձանքն ու յորդու-
թիւնը կարող է քանդել և աւերել, նրանց երկիրը, պարզ է
այն ամենի համար, որ տեսնում է թէ հայերն ընկած
են տաճիկների և պարսիկների մէջ տեղը, որովհետեւ
հէնց որ այս երկու երկրների թագաւորները պատե-
րազմ են ունենում միմեանց դէմ, կռուի սովորական
դաշտը Մեծ Հայքն է. դրա պատճառով և դրա
համար է որ կռոււմ են այնքան մեծ բանակներ
իւրաքանչիւր կողմից, ուստի դիւրին է դատելը՝ թէ
քանի քանի անգամ է նա աւերուել մինչև վերջին օ-
րերս, երբ բոլորովին անապատ դարձաւ պարսից
թագաւորի ձեռքով, որ ահա պիտի պատմենք...

Այս ամբողջ նահանգին (Հայաստանին) տիրապետե-
ցին, գրեթէ միևնոյն ժամանակը Սարաստանի հետ,
պարսիկները, երբ թագաւորում էր Մեհմէտ Խուտա-
բէնդան, այժմ թագաւորող Շահ Աբբասի հայրը ¹⁾։ Հայ
ազգը թէ այս պատերազմների թէ տիրապետների փո-
փոխութեան պատճառաւ մեծամեծ աղէտներ և հալա-
ծանքներ է կրել։ Տաճիկներն իրենց բռնութեամբ մե-
ծապէս ծանրացրել էին հարկերը, ահա թէ ինչո՞ւ նրանք
գրեթէ ամենքը ցանկանում էին կրկին պարսից տիրա-
պետութեան տակ ընկնել, որ իրանց փորձին նայելով՝
աւելի մեղմ էին վարուում։ Բայց հազիւ է պատահում,
որ խեղճ թշուառները կատարելապէս հասնեն իրենց
ցանկացածին, ընդհակառակն շատ յաճախ անգամ եղած
վիճակն, ինչքան էլ նա ատելի թուի, փոխուելուս աւելի
ևս վատթարանում է, ինչպէս այդ պատահել է այս խեղճ
մարդկանց, որ այնքան անգամ նուաճուել և այնքան
գերի են վարուել։

Հազիւ այդ հայերը մի փոքր հանգստացել էին ան-
ցած պատերազմներից և նորոգել էին իրենց քաղաք-

¹⁾ Խուդաբէնդա շահը Սեֆեան տան չորրորդ արքան իշ-
խում էր 1576—1586 թ. Հայաստանը նրանից շատ ա-
ռաջ էր ընկել պարսից ձեռքը։ Ծ. Թ.

ները և տները, որ քիչ առաջ կործանել էին տաճիկները, երբ պարսից թագաւորը դիտաւորութիւն ունեցաւ յետ գրաւելու ամենայն ինչ, որ իւր նախորդները կորցրել էին: Եւ որովհետեւ այս կորստի մեծագոյն մասն Հայաստանն էր կազմում, Մարաստանին, իւ Տանայիս (Tanais—Tauris?) մայրաքաղաքով, տիրելուց անմիջապէս յետոյ շահը ձեռնարկեց սրան, ուր թէպէտեւ արգելուած էր կողոպտել և աւերել այն քաղաքները, որ անձնատուր կը լինէին իրեն, ինչպէս Ջուղան, որի բնակիչները սպանեցին իրենց քաղաքում եղած սակաւաթիւ տաճիկներին և ընդառաջեցին շահին սպանուած տաճիկների գլուխներ նիզակների ծայրերին, բայց սակայն Վիւս քաղաքները, որ նոյնը յարին, որովհետեւ այդ անել կարող չէին, կամ թէ որովհետեւ տաճիկ քաղաքապահ զինուորներից ստիպուած դիմադիր եղան կամ աւելի քիչ յարգանք ցոյց տուին պարսից շահին քան թէ Ջուղայեցիք, չը կարողացան իրենց համակրութեամբ դէպի պարսիկները արգելել շահի զայրոյթը, և ամենայն ինչ որ կարող է կատաղութիւնը, անգթութիւնը և ագահութիւնը գործել, չը գործէ արտասովոր չափազանցութեամբ այս երկրի խեղճ բնակիչների վերաբերութեամբ: Նրանք աւերեցին և անապատ դարձրին բոլոր երկիրը, այնպէս որ քսանից աւելի հարուստ և մարդաշատ քաղաք անգթաբար և տմարդի կերպով աւարի առնուեցան չը հաշուելով աւաններն ու գիւղերը, որ այնքան շատ են թուով և այնքան բազմամարդ, որ միայն Երևանի գաւառում 1500-ից աւելի են, որոնցից մի քանիսը 400—500 բնակիչ ունին: Գլխաւոր քաղաքներն են Երևան, Նախիջևան, Շարուր և Գլխ ¹⁾:

Սրանք կողոպտուեցան և աւերուեցան, եկեղեցիք սրբապղծուեցան և ախոռների վերածուեցան, սրբոց

¹⁾ Պարսկական գրութեամբ միայն կարելի է բացատրել Ագուլիս անուան այս փոխակերպութիւնը, որովհետեւ ձայնաւորները արաբական գրութեան մէջ չը գրուելով փոխանակ Ագուլիսի գրուած կը լինէր Գլխ: Ծ. Թ.

պատկերը պատառոտուեցան և ձգուեցան կրակի մէջ, «եւ սրբութիւնն նոցա անարգեցաւ» (Et sanctum earum conculcatum), և ինչ որ սուրբ բան կար նրանց մէջ նոյն վատթար վիճակին ենթարկուեց, ինչպէս ամեն մէկը նրանցից ի մասնաւորի, և հաստատ է որ մի մահմեդական սուրբ հաղորդութիւնը ձեռքին ձիաւարում էր և աղաղակում բարձրաձայն. ահա քրիստոնէից Աստուածը:

... Սրդ մի կողմ ենք թողնում եկեղեցիք և անհուն սրբապղծութիւնք, որ այնտեղ գործուել են միայն խօսելու այս թշուառների մասին առանձինն. այդ աւարառութիւններից, որ այնքան երկար տևեցին, սրանք ոչինչ չկարողացան ազատել, մինչև իսկ իրենց անձը ծածկելու համար, բացի այն բաներից, որ պարսիկները արժանի չհամարեցին վերցնելու, նրանց չօգնեց մինչև իսկ կարեցածները թագցնելը, որովհետև այս տմարդիք սուրբ ձեռներին սպառնում էին անգթօրէն խեղճ կանանց սպանելու եթէ չասէին իրենց թէ ի՞նչ ունին և ո՞ւր էին պահած: Գիւղերն էլ աւելի լաւ վիճակի մէջ չէին, որովհետև մինչ քաղաքների պաշարումը տևում էր, պարսիկ զնդերը գնում էին գիւղերը հարիւրներով և այնպիսի աւերումներ էին գործում այս խեղճերի մէջ որ անկարելի է երևակայել:

Ամենայն ինչ կողոպտելուց յետոյ սկսան մանուկներին գերել թէ տղայոց և թէ աղջկանց, իրենց ծառայեցնելու կամ վաճառելու համար, ապա սկսան երիտասարդ կանանց և աղջկանց գերի վարել, և իրենց զգայական անարգ ցանկութեան յագուրդ տալուց յետոյ, վաճառել կամ գետեղել հասարակաց տներում որպէս զի դրամ վաստակեն իրենց համար: Այսպէս գերի վարուած և զանազան կողմերն ուղարկուած կանանց և աղջկանց թիւն անհաւատալի չէ, որ հաշուով հարիւր հազար հոգու հասնէ. և բոլորովին ստոյգ է՝ եթէ ամեն մի տեղից նրանք միմիայն տասն հոգի գերէին (որ ամենաքիչն է նրանց վերցրածներից) այս թիւը դիւրութեամբ կը լրանար. եթէ աչքի առաջ ունենանք նրանց աւերած քաղաքների, աւանների և գիւ-

ղերի թիւն այս երկրում: Ողորմելի տեսարան էր այս, որ կարող էր ամենակարծր սիրտն էլ փափկացնել, երբ մարդ տեսնում էր որ մի տուն էին մտնում չորս զինուոր (և ամենայն ինչ կողոպտելուց յետոյ) սկսում էին իրենց մէջ բաժանել երեխայոց, աղջկանց և կանանց. շարժուած ագահութիւնից և գերեմարեալների գեղեցկութիւնից և բարեկազմութիւնից, որովհետև այս ազգի կանանց մեծագոյն մասը շատ սիրուն է: Մայրերը կաշում էին իրենց երեխայոց և սրանք իրենց մայրերին և երկինքն էին պատառում իրենց աղաղակներով և ողբերով որ անքան ցաւակցութիւն շարժելու ընդունակ էին և կարող էին այլ ուրիշ ամենայն տեսակ սիրտ մեղմել, որոնց մասին է ասում մարգարէն ինչպէս երևում է. «Ոչ խնայէ յաշն նոցա»: — Զինուորներն այսպէս կողոպտելուց, սրբապղծելուց և գերելուց յետոյ ամենայն ինչ որ կար պաշարուած քաղաքներին մօտիկ գիւղերում, անցնում էր քիչ ժամանակ և ահա գալիս էին նրանց ծառաները, որոնց ագահութիւնն աւելի ծարաւի էր. ուստի և չէին թողնում նոյն իսկ այն ցնցոտիք, որ իրենց տէրերը թողել էին այդ կանանց իրենց մերկութիւնը ծածկելու, այնպէս որ նրանք ոչ միայն անպատուում էին այլ և կողոպտուում: Այս բոլոր հալածանքներից յետոյ մի նոր փորձանք եղաւ նրանց համար այն, որ շահը գլխաւոր քաղաքները երկար պաշարումներից յետոյ միայն կարողացաւ առնել, և մեծամեծ ականներ ու հղէ թմբեր ստիպուած լինելով քաղաքների շուրջը պատրաստելու (ինչպէս արդէն ասացինք) մեծ կարիք ունէր ռահվիրաների (pionnier) այսպէս երևանի պաշարման ժամանակ հարկաւոր եղաւ 12,000 մարդ. ինչորանհրաժեշտ էր այս թշուառներն էին մատակարարում, որոնցից մեծ բազմութիւն ամենայն օր մեռնում էր սովից, ցրտից, թնդանօթների հարուածներից, երբ տաճիկները յարձակումներ էին գործում այդ աշխատանքները խանգարելու համար, մեծագոյն մասը նրանց սպանածներից այս մարդկանցից էին, որ անզէն աշխատում էին այդ պատուարների վրայ, եթէ նրանք ազատուում էին տաճիկների կատաղութիւնից և

Թնդանօթներից, չէին կարող ազատուել քաղցից ու
ցրտից, որովհետև ձիւնն այնքան շատ էր, որ նրանց
սառեցնում էր և թաղում տակը, իբրև թէ քաղցն և
շարունակ աշխատանքը, որին նրանք դիմանում էին,
բաւական չէր, նրանց այնպէս լառաջ էին վարում հա-
լածելով, որ պակաս անողորմ չէր քան թէ եգիպտա-
ցոց հալածանքը Խրայէլի որդոց դէմ, երբ նրանք ա-
ղիւս էին գործում այնքան արտասուներով, որքան Նե-
զոսը նրանց ջուր էր տալիս: Այս հարուածներից այն-
քան մեծ բազմութիւն մեռաւ, որ բոլոր շրջակայ գիւ-
ղերն անմարդ մնացին, որովհետև նրանք, որոնք ա-
զատուում էին առաջին մարդաժողովից, փախչում էին
այլուր, որպէս զի ազատուին երկրորդից, որից նրանք
վախենում էին:

ԳԼՈՒԽ Բ. ԵՐ. 351 — 363.

*Ինչպէս շահը անմարդաբնակ դարձրեց քոլոր Հայաս-
տանն եւ այն տառապանքները որ կրեցին այս խեղճ
մարդիկ գերեվարութեան ժամանակ:*

Շահը 1604 թ. յունիս ամսին հաստատ լուր ա-
ռաւ որ Սինամ քաջան (Սինան փաշա), որ այլ կերպ
կոչուում էր Սիգալա, հասել է Երզրում կամ Ասսերի
(Assirie?), որ նա բերում է մի մեծ զօրաբանակ, որպէս
զի յետս գրաւէ ամենայն ինչ, որ խլուած էր և վրէժ
առնէ բոլոր տաճիկներին հասցրած թշնամութիւն: Այս
լուրն առնելով շահը վճռեց Արաքս գետն անցնել (ինչ-
պէս ասուեցաւ առաջ), որովհետև կամենում էր տաճիկ-
ների հետ ճակատ տալ գետի միւս կողմում, որ Մեծ
Հայքի (որի մասին մենք խօսում ենք) միջախլացով է
անցնում. այդ արաւ նա այն պատճառով, որ կարծում
էր թէ իւր բանակի համար աւելի յարմար կըլինէր այն
տեղ, այլք ասում են՝ թէ նա այդ արաւ տեսնելու հա-
մար թէ արդեօք Սինան փաշան ձմեռն էլ որ սկսում
էր, կը հետապնդէ իրեն, և վերջապէս որ եղանակը իւր
փոխանակ կռուի նրա դէմ և երկիրն էլ իւր մասն ու-
նենայ այդ կռուի մէջ: Նա հրատարակել տուաւ մեծա-

մեծ պատիժներ սպառնալով, որ Հայաստանի բնակիչները դատարկեն իրենց բնակավայրերն հրամանի հրատարակուելուց յետոյ երկու բնական օրուան ընթացքում և որ նրանք գնան իրենց բնակութիւն հաստատեն Թաւրիզից միւս կողմը, այսինքն մեծ Մարաստանից այն կողմը դէպի Պարսկաստանի ներսը:

Ջուղայի բնակիչներին, գուցէ նրա համար որ դրանց աւելի պարտաւորուած էր կամ որովհետեւ նրանք աւելի հարուստ վաճառականներ էին և կամ թէ չէ, որովհետեւ այդ երկրի ամենից մեծ վաճառաշահ ժողովուրդն էին, շահը առանձին տեղ որոշեց մի նոր քաղաք շինելու. որ էր մի գետի ափին, որ Սպահանի կողքով է անցնում և սրի վրայ քաղաքի և այս տեղի մէջ կայ նշանաւոր Ալահվերդիխան կոչուող կամուրջը, որ լիշեցի վերևում. Դարձեալ որովհետեւ Ջուղայեցիք ափսոսում էին մեծապէս իւրեանց հայրենիքն և այն ամենը, որ չէին կարող տանել իրենց հետ, չը նայելով՝ որ աւելի հարուստ էին և աւելի յարմարութիւն ունէին ճանապարհ ընկնելու, որ կատարեցին նրանք կեղծելով և ծածկելով տոյն տհաճութիւնը, որ զգում էին, ցոյց տալու համար թէ քնչ աւագութեամբ են կատարում շահի հրամանները, որը նրանց տուել էր ուղտեր և քանի մի հեծանելիք որպէս զի գիւրութեամբ փոխադրեն իրենց ստացուածքը:

Ահա այն՝ ինչ անցաւ Ջուղայեցիների գլխով, սակայն ինչ վերաբերում է միւս թշուառներին, որ կողոպտուած և մերկացուած էին այն ամենից, որ կարելոր էր ճանապարհի համար, հնար չէր լինում նրանց այս բանին համոզուելու, ինչ հրաման էլ տրուում էր, նրանք ամենայն օր յետաձգում էին իրենց ուղի ընկնելը, բայց շահը տեսնելով՝ որ տաճիկ բանակը օրէցօր մերձենում է Ղարսին, որ Երևանին ամենից մերձաւոր քաղաքն է, ցանկանալով անմարդաբնակ դարձնել բոլորովին այն երկիրը, ուստի տաճիկները պիտի գային, որպէս զի նրանք ոչ մի ապաստանարան չը գտնեն, ոչ էլ ուտելիք իրենց և իրենց ձիանց համար, ուղարկեց գլխաւոր քաղաքներն ու գիւղերը զինուորների գնդեր, որպէս զի

ստիպեն բնակիչներին ամենատեսակ խտուրթեամբ իւր հրամանը կատարել: Այս հրամանատարներն այնպէս կատարեցին իրենց պարտքը, որ ի՛նչ ցաւ էլ պատճառէր այս խեղճ աքսորականներին իրենց հայրենեաց սէրըն, ի՛նչ զժուարութիւն էլ որ երեակայէին նրանք այս ուղևորութեան համար, այսու ամենայնիւ նրանք ուղի ընկան, որովհետեւ այլ ևս խօսքերով կամ լոկ սպառնալիքներով չէին հրամայում, այլ ուր որ հասնում էին սուրը ձեռներին իրենց առաջ էին կանչում տեղի գլխաւորներին և երգւում էին շահի արևով, որ եթէ որոշ ժամին ճանապարհ չընկնեն և չը դատարկեն քաղաքներն ու գիւղերը ինչպէս հրամայուած է, նրանց, նրանց կանանց և երեխայոց գլուխները կը կտրեն, հրձիգ կանեն քաղաքը և ամենայն ինչ կայրեն. այս ձևով այն տեղն հասան, որ նրանք, որոնք առաջ ճանապարհ ընկնելն ուշացնում էին, իրենք էին փութացնում, ընկնելով փողոցները խնդրելով և համոզելով ուրիշներին, որ ճանապարհ ընկնեն և դատարկեն քաղաքները, աւաններն ու գիւղերը:

Շփոթը, ողբն ու կոծը այս խեղճ հալածական տարագրեալների այնչափ էր և անքան մեծ, որ ամենանգուլթ մարդկան սիրտն անգամ կը շարժէր, որովհետեւ մնալու ոչ ոք իրաւունք չունէր, իսկ ճանապարհ ընկնելու համար զուրկ էին նրանք մարդկային ամենայն հնարքից: Այնտեղ կային բազմաթիւ խեղճ կանայք, որոնց ամուսինները մեռել էին ականահատութեան և թամբեր կազմելու գործում (որի մասին յիշեցինք). շրջապատած հինգ կամ վեց մանուկներով, շատ մեծահասակ գրկած տանելու համար և փոքրահասակ ոտով գնալու, նրանց ողբերը սիրտ էին շարժում և տեսնել պէտք էր թէ ի՛նչ էին անում նրանք քաղաքների դռների առաջ, ոմանք գետին էին ընկնում, գըրկում հողը և համբուրում քանիցս. այլք հրաժեշտ էին տալիս իրենց հայրենիքին և բնակարաններին այնպիսի սրտամորմոք բառերով, որ կարծես թէ պատերը զգացմունք ունէին: Վերջապէս դուրս գալով իրենց հին հայրենիքից այնպիսի աղաղակներով և ողբերով, որ

կարծես թէ կամենում էին տապալել այդ բնակավայրերն, ուղևորում էին դէպի տաճիկների քաղաքը (?)¹⁾ և այնտեղից դէպի Պարսկաստանի խորքը, ոչ թէ միասին (որ անհնարին էր), որովհետև չը հաշուելով մի քանի աւաններ և գիւղեր, որ ազատ մնացին այս թըշուառ գերեվարութիւնից, որովհետև տաճիկների գալու ճանապարհի վրայ չէին. և հաշուելով միայն այն տեղերը որ այսպէս աւերուեցան և կործանուեցան, համարում էին 60,000 ընտանիքից աւելի, որ ի հարկէ ոչ ոքին չի զարմացնիլ, որ գիտէ թէ քանի քանի գիւղեր կային այս նահանգում, առանց թուելու մարդաշատ քաղաքներն ու բազմաթիւ աւանները, որ 2000 բնակչից աւել ունէին: Այս ժողովուրդը (ինչպէս ասացինք) միասին չէր գնում և չէր էլ կարող միասին շարժուել, բայց խումբ խումբ և կարաւան կարաւան, ամենայն քաղաք, տաւան և գիւղ առանձինն:

Այս խեղճ թշուառների մեծ բանակը ճանապարհ ընկնելուց յետոյ առաջին նեղու թիւնը, որին ենթարկուեցաւ, ցրտիցն էր, որովհետև ձմեռն սկսում էր, որ շատ խիստ է այս կողմերում, մանաւանդ որ սրանցից մեծագոյն մասը կողոպտուած էր, վատ էր հագնուած և պառկում էր գետնի վրայ ի թշնամանս երկնքի, որ ընդդէմ էր նրանց և վատ էր վարում նրանց հետ: Քանի որ նրանք գիւղ գիւղ էին ճանապարհորդում և ծանր էին շարժում և ձմեռը շատ էր յառաջանում, նրանք այնքան չարչարուեցան, որ շատերը մասնաւորապէս մատաղաստակներից, զոհ գնացին: Զմեռն այնքան դառնաշունչ էր և ձիւնն այնքան առատ որ շատերի ոտները խեղուեցան, այլոց ականջները ցրտատարեղան և մնացին միայն չորացած ոսկորները, որովհետև ցուրտը ապականել և սպառել էր մտերը: Վկայում են որ կանանցից ոմանք քիթները սրբել կամենալով՝ պոկում էին քիթներն առանց այդ զգալու: Ես հաւատում եմ այս ամենին և դրանից աւելի շատ բաներին, որ չեմ յիշում այստեղ, որովհետև ես փորձել եմ թէ ի՞նչ

¹⁾ Vers la ville de Tures. արդեօք Tures բառի փոխանակ Tauris չպէտք է լինի, որ իմաստ ունի և ճիշդ է:

են կրում այս կողմերում ձմեռ ժամանակ ճանապարհորդողները. ինչքան էլ նրանք լաւ հագնուած լինին:

Սակայն ցուրտն ու ձմեռը չէին այս հալածանքի տառապանքները ծանրացնողները, որովհետեւ այս թիւ շուառները սնուած լինելով ձիւների մէջ, ձմեռային այս սաստկութիւնը նորութիւն չէր նրանց համար, բայց ամենամեծ տանջանքը պատճառում էր նրանց քաղցը, որ հէնց ճանապարհորդութիւնն սկսելու օրուանից տանջել սկսաւ նրանց, երբ տնից վերցրած սակաւիկ պաշարն հատաւ: Արգ, երբ իւրաքանչիւր ոք մեզնից ուղի ուշով չափում է այն ամենն որ այս ժամանակ պատահել է. և շնորհակալութիւն է անում Աստուծուց այն շնորհների համար, որ մեզ արել է և ազատել է այս տեսակ վտանգներից, մտադիւրութեամբ ըմբռնելով այսչափ մեծ թշուառութեան և աղէտի սարսափը, որ գիտենք թէ կրել են մարդիկ: Մենք տեսնում ենք մի քրիստոնեայ ժողովուրդ, որ սկսած այսքան հին ժամանակներից հաստատ է մնացել իւր հաւատի մէջ առ սուրբ Երրորդութեան խորհուրդները, առ Մարգեղութիւնն Աստուծոյ, և պահպանութիւնը եկեղեցու խորհրդների... և աստուած թող է տուել դիպչելու իւր խարազանն, աստուծուց շնորհակալ լինելով որ մեզ ազատել է սոյնպիսի փորձանքներից և տառապանքներից ցաւակցինք մեծապէս տոյ խեղճ քրիստոնեաներին, մեր հալածուած և գերի վարուած մերձաւորներին, որոնք շարունակելով իրենց ճանապարհը ոչինչ չունէին ուտելու թէ իրենց և թէ իրենց մանր մանկանց համար, որովհետեւ այնտեղերն, ուսկից նրանք անցնում էին, արդէն իսկ տառապատ էին դարձրել գինուորները շահի հրամանով, և թողնուել իրենց բնակիչներից, որոնք գաղթել էին, ճիշդ այնպէս, ինչպէս իրենք թողել էին իրենց բնակավայրերը նախապէս այրելով և աւերելով: Հէնց այս ուղեւորութեան նկզբից խեղճ կանանցից մեծագոյն մասը գնում էին երկու մանուկ ուսներին մէկը մէկ կողմի վրայ, մէկը միւս. և շրջապատուած մի քիչ աւելի մեծահասակներից, որոնք ոտքով կարողանում էին գնալ, և ամենքն էլ քաղցից տանջուած, լաց լինելով, սմանք

Հոցի համար և ոմանք մայրական ստիների, որ ցամաքել էին, որովհետև քանի մի օր էր որ ոչինչ չէին կերել: Խոստովանում եմ որ այս վայրումս ես չեմ կարողանում պահել արտասուքս լիջելով այն՝ ինչ որ պատահել է այս ճանապարհորդութեան ժամանակ մի քանի կանանց (որ ի մեծ ցաւ իրենց լղի էին): որոնք բոլորովին յոգնած իրենց շաւակած երեխայոց բռնից, մնում էին վաստակաբեկ ճանապարհի մէջտեղը յստած չըջապատուած միայն իրենց մանր երեխաներով, որովհետև միւսները շարունակում էին իրենց ուղին, իսկ մնացողները վերջացնում էին իրենց կեանքը քաղցածութեան մէջ, եթէ կարողանում էին տանել իւրեանց սրգւոց միմեանց լետեից մեռնելու տեսարանի կսկիծը, առանց կարենալու որեւէ օգնութիւն անել: Այլք անտառներն էին ընկնում իրենց և իրենց սրգւոց համար դարման որոնելու, բայց սովորաբար կորչում էին այնտեղ:

Բայց ինչ կարելի է երևակայել այն մայրերի մասին, որոնք իրենց ճանապարհը շարունակելով տեսնում էին որ այն երեխայք, որոնց ձեռքից բռնած տանում էին, լետ էին մնում և չէին կարողանում գնալ, և որոնց տանելու համար պէտք էր իրենց գրկից կամ ուսերից վայր առնէին նրանց, որոնց կրում էին, և եթէ այդպէս չանէին, մնացողները կորստեան էին մատնւում, և ինչքան էլ մայրերի գութը մեծ է դէպի իրենց երեխայքն, ինչպէս այդ գիտենք փորձով, ինչ թւում է թէ այս հայ կանայք այս մասին գերազանց են ամենից, որ ես կարող եմ ստուգապէս վկայել, որովհետև իմ սեպհական աչքերովս եմ տեսել, որի մասին ես կամենում էի այստեղ անպատճառ լիշատակել հասկացնելու համար այն վիշտը և տանջանքը, որ այս խեղճերն զգում էին տեսնելով իրենց փոքրիկ և անմեղ սրգւոց մահը, չկարողանալով ոչ մի կերպ օգնել նրանց: Կարիքն ու սովը օրէցօր աճում էր, և որովհետև այդ կանայք երբեմն աւելի ևս հակամէտ են դէպի չարը՝ պարծենում են թէ կարող են հազարաւոր դարման ստեղծել, դրանցից գլուխուեցան այս գաղթականների մէջ, որոնք մի շիւրթաբեր հնարք մտածեցին, որ դժուարին էր գործ դնել, այդ

հնարն էր, որ ով մեռնում էր, կենդանի մնացածների համար կերակուր էր դառնում:

Այս գիտը հաւանութիւն գտած լինելով՝ զարմանալի էր տեսնել, թէ ինչպէս այդ մայրերը, որոնք այնքան քնքշութեամբ սիրում էին իրանց երեխայոց, (ինչպէս ասացինք) հաստն այն վիճակին, որ իբրեւ կերակուր գործ էին ածում և իրենց ու կենդանի մնացած երեխայոց մէջ բաժին բաժին էին անում այդ դիակները, զրանցից մի քանիսի ընդերքը տարօրինակ չէին գտնում այն միսը, որ քիչ առաջ իրենց միջից դուրս էր եկել: Այս սովորութիւնը այնպէս տարածուեցաւ, որ դիակ չմնաց առանց գերեզմանի, որովհետեւ բոլոր մեռնողները իրենց գերեզման էին գտնում նրանց ստամոքսներում, որոնք կենդանութեան ժամանակ իրենց այնքան սիրում էին: Բանը հասաւ այն տեղը, որ երբ դիակները պակսուեցան ուտելու համար (որովհետեւ դրանց ուտելով աւելի քիչ մարդ էր մեռնում), գտնուեցան մայրեր, որոնք արդէն սովորել էին իրենց մանկանց մսին, որոնք ոչ միայն թշուառ էին, այլ նաեւ անգութ, այսու նոքա հաստատեցին: Իրենց վրայ Սենեկայի խօսքերի ճշմարտութիւնը. — «որոնց յաճախ տանջում է թշուառութիւնը, նրանց անչափ խստացնում է», այնպէս որ մի տեսակ ընդհանուր համաձայնութեամբ նրանք սպանում էին իրենց մանկանց և ուտում, և թէպէտ այս մեղքը ընդհանուր չէր, բայց զարմանալի էր տեսնել, որ մարդ չկար, որ չկերակրուէր մեռած հօր, եղբօր, կնոջ, երեխայի կամ ազգականի դիակով, ըստ մեծի մասին նրանց մեռնելուց յետոյ կերակուր լինելը ընդհանուր սովորութիւն դարձաւ կենդանի մնացածների մէջ, եղան մայրեր, որ սպանեցին իրենց երեխայոց ուտելու համար...

...Այս ճառս կամենում եմ աւարտել մի ուրիշ հնարագիտութեան որ սովը սովորեցրեց փոքրիկ երեխայոց, որպէս զի այս նկատողութեամբ մարդկային գոռոզութիւնը ստորանայ, աչքի առաջ ունենալով, թէ կարիքը և կազմուածքի թուլութիւնը ինչ բանի է հարկադրում մարդուն: Որովհետեւ սովը շատ մեծ էր, և դժուար տանելի փոքրահասակ անձանց համար, նրանք ոչինչ բան

չէին խնայում, որ կարելի էր մարսել, նրանք սկսեցին ուտել մարդկային աղբը, նրանց թշուառութիւնը հասել էր այն ծայրայեղութեան, որ արժանի էին համարում այդ կեղտոտութիւնը անձամբ փնտռելու, և կարեաց դիպուածում մարդկանց շրջապատում էին փոքր երեխայքը, որոնցից իւրաքանչիւրը յոյս ունէր առաջինը լինելու մի այդպիսի կեղտոտ կերակուր ձեռք ձգելու: Այս բոլոր բաներին, որ ես պատմեցի, կարելի էր աւելացնել այլ ևս շատերը, որ լուում է. կարող եմ վստահացնել, որ բոլոր պատմածներս շատ ճշմարիտ են, որ ես լսել եմ նրանց եպիսկոպոսներից և այն արժանահաւատ անձինքներից միայն, նոյն իսկ այն երեխաներից, որոնք այժմ մեծացած լինելով, ամենայն պարզամտութեամբ խոստովանում են և պատմում մեզ որ իրենք արել են և տեսել, և եթէ մենք այս վկաները և այսքան թուով չունենայինք էլ իմ սեփական աչքերով տեսածները կճշմարտացնէին այն, ինչ որ ասացի:

Այս գերեզմարութիւնից չորս տարի յետոյ, անցնելով այն գիւղերով, ուր նրանց շահը գետեղել էր, և արդէն այն տեղ հաստատուել էին իրենց ընտանեօք, գնացի ես այցելութեան և տեսայ որ նրանք դիմանում էին այնչափ քաղցին, խեղճութեան և հիւանդութեան, որ դիւրին էր հաւատալը, թէ ինչքան աւելի շատ վըտեր են կրել նոքա անապատների մէջ, քանի որ կարողանում են մարդաբնակ վայրերում այդքան տառապանքների դիմանալ: Աւելի հարուստները ուտում էին մի տեսակ հաց՝ պատրաստուած այնպիսի հատիկներից, որ հողի գոյն և համ ունէր, բայց աւելի դառն (կորեկ հաց). նրանք աղքատի կերպով ծածկուած էին միմեանց հետ կարուած կապերտի կտորներով. տղամարդիկ գնում էին դրացի գիւղերը աշխատանքի, երեխայք ընկերանում էին նրանց ճանապարհներին սեխի կճեպներ ժողովելու, և խաշած խոտերով անց էին կացնում նոքա իրենց թշուառ կեանքը...

... Այս բոլոր նեղութիւններով այս խեղճերի խմբերը տառապանքով հասան Թաւրիզ քաղաքը, ուր շահը նրանց մեծապէս սփոփեց և օգնեց, և երբ մի

Հայ եկաւ նրան գանգատուելու մի մահմեդականի դէմ, որ խլել էր իւր կինը և դրել հասարակաց տանը, որ իւր համար փող վաստակէ, շահը բերել տուեց այդ մահմեդականին իւր առաջ և մի լաւ պատժելուց յետոյ ստիպեց կնոջը դարձնելու իւր ամուսնուն, և հրատարակեց մի հրովարտակ, որի զօրութեամբ ոչ մի հայ և ոչ մի հայուհի չէր կարող ստորակ լինել իւր տէրութեան մէջ. այս մի մեծ բարիք եղաւ խեղճերի համար, թէպէտ և շատ ուշ էր, որովհետեւ արդէն իսկ մի քանի հազարներ ցրուած էին ամբողջ թագաւորութեան մէջ, և այն շատ հեռաւոր տեղերում, որոնցից ամենեւին յոյս չկար, մասնաւորապէս աղջկունք « փոքրիկ երեխայք, որոնք չունին ոչ մի տեղեկութիւն այս հրովարտակի մասին և ազատ չեն դատաստան խնդրելու. բայց նրանք, որոնք մերձաւոր էին շահի պալատին, օգտուեցան այս հրովարտակից և ազատ թողնուեցան, իսկ միւսները ազատուում են օրէցօր:

ՊԼՏԻՆԻՆԻՔԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿ ԺԽԵԼՈՒ ԴԷՄ

Յիսուսի Գրիստոսի ծառայ Տէր Յակոբ Արքեպիսկոպոս և շնորհիւ սրբոյ Հոգւոյն վերատեսուչ և պատրիարք մեծի մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ, յորմէ սիրով և Աստուածային օրհնութեամբ յայտարարութիւն եղիցի բոլոր հոգեւորական դասուց կարգաւորացի՝ վարդապետաց և բահանայից. զի թէպէտ ի վաղուց կրկին և կրկին առ հասարակ պատուիրեալ եմք ձեզ ամենեցուն չուպուխս՝ նարկիլէ՝ և սիկարա չքարշել ամենեին ոչ յայտնի և ոչ գաղտնի. զի մեր ազգի կարգաւորաց ի բնէ անտի արգիլեալ է ի սրբազան նախնեաց մերոց բարեյօժար սովորութեամբ, որ արդարեւ անվայելուչ է ամենայն կերպիւ. նոյնպէս ի գինետուն և ի խօլթուխ մէխանայ չմտանել՝ և չնստիլ, և կամ ոտքի վրայ չխմել. ահաւասիկ այսու խրատական կոնդակաւս խըստիւ պատուիրեմք եկեղեցականաց բնաւ յաւիտեան գործ չածել չուպուխս՝ նարկիլէ՝ սիկարա, և ոչ ի գինետունս և

ի խօլթուխս երթալ և նստիլ: Աւագերիցունք և Աթոռակալք և ծերունի բաճանայք բաց ի բալմադիմի ուղղութեանց հետեւելոյն զկնի, ամենայն արթնութեամբ պարտին հոգ տանիլ և զգուշանալ շրջաճայեցութեամբ, և նկատել զօրհանապազ՝ և լրտեսել ի վերայ բաճանայից ի բաց թողուլ անպատճառ զմոլութիւնս զայսոսիկ, այսինքն ի մեխանայ երթալն՝ և չուպուխ նարկիլ բարշէն: Ապա պարտ է բաճանայից ժողով առնել մինն անգամ ի դուրս չմնալով՝ ամենեցուն ի միտս և ի յուշս տպաւորել զայս յատկակի բարի խրատս՝ որ ի վերայ կարգաւորաց զի այսուհետեւ մի որ տեսցէ ի ժողովրդոց կարգաւորի միոյ չուպուխ՝ նարկիլն՝ սիկարա բարշէն, և ի գինետունս կամ ի խօլթուխս մտաննն՝ ուր նստեալ և կամ յոտին կացեալ ըմպել և արբենալ ի գայթակղութիւն ժողովրդոց և ամենայն տեսանողաց. և եթէ կայցէ այնպիսի բաճանայ ի միջի ձերում, խստիւ յորդորեցէք զնա, և պատուիրեցէք անգամ մի ևս գործ չածել, և եթէ կրինեսցէ՝ ի ժողովի ձերում պատժեցէք զնա առանց աչառութեան. քանզի յետ այսորիկ մեք ևս աննշան անձանց ձեռամբ լրտեսել տալոց եմք, եթէ ի վերայ կարգաւորի միոյ տեսանիցին անպատեհութիւնքս այսորիկ, այսինքն չուպուխ խմել՝ և ի գինետունս երթեկելն, Աստուած մի՛ արասցէ յոր կողմէ և որ եկեղեցւոյ բաճանայի պատահիցի, ոչ միայն յանցաւոր բաճանայն ունի պատժիլ, ոչ և Աւագերէցն և Աթոռակալն նոցին և Ծերունիք ումանք ևս ի միասին անխնայ պատժեմք վասն անհոգութեան իւրեանց. ուստի զգուշացէք սիրելիք, և միմեանց յայսմ մասին դատախազ կացէք, մոռացէք և մոռացուցէք զայս չար սովորութիւնս. ապա թէ ոչ յատենի սրբոց Եկեղեցեաց ծանուցանելով խայտառակեմք և անխնայ դատապարտեմք զայնպիսի օրինազանց նախնեաց սրբոց Հարցմբոց կանոնաց անհնազանդաբար խանգարիչսն: Այս ևս յայտնի լիցի ձեզ, զի ոչ միայն արգիլեալ ի մտաննն ի գինետունս և ի խօլթուխս, այլ և յերեկոյս ի սեպհական տունս և կամ ի հարսանիս և ի կիրականաւուտս ննջեցելոց ամենեւին մի՛ երեւեսցի ի վերայ բաճանայից արբեցութիւն՝ որ է մայր ամենայն մեղաց. որով օրինակ չարեաց լինին յաչս ժողովրդեան, և իբրեւ անզգայ անկեալ մնան,

մինչև անգամ եթէ յանկարծ ի գիշերի կոշիցին ուրեք՝ թէ թէ առ հիւանդս և թէ յայլ ինչ գործ կարևոր՝ ինքեանք կարօտին այլոց, և լինին խայտառակ առաջի տեսողաց, և ընդ առաւօտս ևս տկարանան կանխել ի սուրբ Եկեղեցի, և վերջապէս պատճառ լինին կարճութեան կենաց իւրեանց, և դատապարտին վասն արբեցութեան իւրեանց և վասն անձնասպանութեան, զի արբեցողք զարքայութիւնն Աստուծոյ ոչ ժառանգեն, որ է վճիռ առաքելական:

Ապաքէն լսեցինք չլսեցինք մի ասէք, զայս գիրս յետ ընթեռնելոյ անկորուստ պարտիք պահել ի ժամարարի սե. նեկին սրբոյ Եկեղեցւոյ՝ ակներև ամենեցուն կախելով, զի հաւապագօր ընթերցեալ քահանայից զգուշասցին. բանդի Հոգւոր ժողովով մերով վճռահատեալ եմք, այսուհետև չուպուխ՝ նարկիլէ՝ սիկաա խմող կարգաւորն՝ և կամ ի գի. նետուն մտանող քահանայն ընդունելու չեմք իբրև զկարգաւոր, այլ լոկ աշխարհական ճանաչելով զայնպիսին արտաքս հանելոց եմք ի կարգէ քահանայութեան. զայս հաստատուն մշնջենապէս պահելի կանոնադրութիւնսն ի յուշս բոլոր կարգաւորաց տպաւորեցէք. իսկ եթէ որ ընդհակառակն գործիցէ յայսմ հետէ, անշուշտ և անխափան ելանելոց է ի կարգէ քահանայութեան, լոկ աշխարհական համարեալ ճանաչի այնպիսի հայրենի ցանկն բակող՝ և բնութեան իւրոյ ծառայող կարգաւորն:

Ուրեմն ո՞ սիրելիք մեր, լաւ ի միտ առէք զգրեալս, ե. թէ որ ի կարգաւորացդ յետ այսորիկ յամառեալ մնացէ ի չարիս իւր, և չկամիցի թողուլ յանձնէ զայս անվայել սովորութիւնսն, ի բաց կացցէ ի քահանայական կարգէ, զի մի յետոյ ի յայտնիլն խայտառակեսցի, զի չիք ինչ ծածուկ՝ որ ոչ յայտնեսցի. յայնժամ կրկնակի յանցաւոր դատի, և յատենի ծանուցմամբ, և խայտառակութեամբ ելանէ իբրև զծանր յանցաւոր և հակառակող բարեկարգութեանց. այլ կարէ այժմէն կամ կամաւ իւրով ձգել ի բաց զայս աշխարհային սովորութիւնն իւր և կամ զկարգն քահանայական, և եթէ յանգիւսեալ և անհնազանդութեամբ զերկոսեանն ի միասին գործածող վերերևեսցի յայսմ հետէ, հպրկիւ և անպատճառ ունի զանազան պատիժս դատապարտութեան և անարգութեան կրել անխնայ. ահա պարզա-

պէս առաջի բոլոր Հոգեւորականացի զայս վաղեմի հայրենաւանդ կարգաւորաց վայելուչ բարեկարգութիւնս ելեալ ծանուցաբ, և Հոգեւոր ժողովով մերով հաստատին յայտնեցաբ: Ուստի սիրովն Յիսուսի Քրիստոսի յորդորեմբ զամենայն կարգաւորսդ ընդ մեզ նախանձաւոր սուրբ կրօնից գտանիլ, և անխափան զայս գեղեցիկ կանոնս նախնեաց մերոց ընդ այլ պարտուպատշաճ կանոնաց եղելոց ի վերայ կարգաւորացս պահել, և պահել տալ ջանասիրեսցիք յորդորանօք՝ խստիւ՝ և սպառնալեօք:

Որ և լ'ող և կատարողքդ ըստ գրութեանս կացիք ողջ և անփորձ փառաւորեալ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ ի պարծանս լրութեան Ազգիս և յօգուտ սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ յաւիտեանս ամէն:

Գրեցաւ խրատական կոնդակս 1851 հոկտեմբ. 15.
ի Պատրիարքարանս ամենայն Հայոց: ¹⁾

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱԽԱԿՆԵՐ

Յամի 1846 ի նոյեմբերի 26.

Մեծապատիւ և գիտնական եփրեմայ Ասպետ վարդապետի

Ս. Նազարեանց խնդալ յարգանօք:

Զգրեւիդ ի 30 թուականէ անցելոյ Հոկտ. ստացեալ մեր անկորուստ 50 արծաթով հանդերձ, սակաւուք պատասխանի ձեզ առնել ոչ դանդաղիմբ, մանաւանդ զի և զայս իսկ ի ձէնջ աղաչիմբ՝ առանց թողացուցանելոյ հարուստ ժամանակի ի մէջ անկանիլ:

Զքանակութիւն ընծայելոցն առ ի տհարց Նազարեանց որ ի տպագրութիւն համառօտ իմոյս աշխարհապատում մատենի անգիտացեալ մեր ապաքէն՝ զի ոչ որ յայտարար այսորիկ մեզ գտաւ, և ոչ իսկ գուշակել մարթացեալ թէ բանի՝ ինչ ի հաւաքելոցն առ ձեզ յուսմէ՝ առեալ եղև, յանել բաւիղ տարակուսանաց ցայսօր գտանէաք պարանեալ. և ոչ չափ ինչ, այլև ծագեցան մեզ այլուստեք անլուծանելի

¹⁾ Այս կոնդակը ստացել ենք մեծ. պ. Ա. Երեցեանից: Ծ. Խ.

դժուարութիւնք: Քանզի ճեմականն Բրսսէ՝ որում յանձն եղև ի դատ և ի կշիւ մատուցանել զաշխատութիւն մեր զայն, առ ի թոյլ տալ տպել զնա արքունի ծախուք, արգել եղև գործոյն յառաջատուութեան՝ մտացածին պատճառաւ պատճառելով, որպէս զի ոչ գիտել մեր տակաւին զճար լինելն և զինչ գործին ընդ մերումս երկասիրութեան ոչ այլ ինչ մնայր մեզ հնարաւոր, բայց միայն ի կարգի եղեալ զառաջին ուրուական մերոյս աշխատութեան, անձնական ծախուք ի տիպ զայն մուծանել. այլ և առ այս՝ անբաւական զմեզ արարին պատուական բարեկամք՝ թեթեւ մտեալ կարծելով՝ եթէ հնար ինչ իցէ 50 արծաթով ձեռն ի գործ արկանել, և զանձանցն միայն խնդրելով, այլ ոչ զօգուտ իմանալի՝ զհայրենի ազգին: Յաւեցուցանեն զիս այո՞ քնացք ձեր ընդ մեզ, և ոչինչ գովութեան արժանի զձեզ կացուցանեն. ես՝ որ ծանրաբեռնեալս եմ ընտանեկան հոգօք և այն ի թաթարեանն Ղազան՝ ուրկեցութիւնն մարդօրէն պէտս ունի բաղմաց, խղճայցեմ ապաքէն ըստ ձեզ ընթանալ ընդ այր մաշեցուցանող զկեանս իւր վասն հասարակցն օգտի, և այն՝ անվարձ յամենայնի: Այլ դո՞ւք այր անկին և բաղմոք լաւ ևս քան զիս հոգացեալ յառատութեան տեարց Ղազարեանց...: Թողումք ատանօր ի պատերազմ ընդ ձեզ կաքաւել, ըստ որում ոչ ինչ մեզ յախորժականացն՝ թէև է արդարացի պատճառ՝ խոռովել զանդորութիւն սրտի մերոյ:

Յընթացս երից արդէն ամաց ստացեալ ի ձէնջ 50 արծաթ միայն յընծայելոցն ի տեարց Ղազարեանց հարիւրոյ, մնայաք, սպասեաք ի պատրաստի լինելոյ այլոյ երկասիրութեան՝ զոր մարթ էր դիւրագնոյ ևս ի տիպ արձանացուցանել. այլ և այս հանդիպեցաւ այլազգ բան զոր կարծեաքն: Վշտացեալ ամենայն ուստեք, չքաւոր ըստ չափ, և այնպէս հարկադրեալ գտաք բառնալ ի բերանոյ ընտանեաց մերոց 120 մանէթս առ ի տպել զաշխատութիւն մեր՝ որ առաջիկայ է ձեզ ի Ս. Պետերբուրգ: Թո՛ղ գտաժանութիւնս մեր անթիւս համարաւ՝ զորս չէ՝ ապաքէն ձեզ դատել: Զխնդիր ձեր՝ հատուցանել ձեզ զմուրհակ վճարեալ զրամոցն մինչև ցայսօր, ո՛չ այլազգ կատարել հնարաւորիմ՝ բայց միայն ստացեալ ի ձէնջ զմնացեալ 30 մանէթսն. վասն

զի ցորչափ յերկար անապանեսցին դոքա, անչափ իսկ յերկար մնայ ընծայատուացն սպասել ստանալոյ զստհմանեալ քսան օրինակսն մերոյ աշխատութեան՝ որ շարագրեալ ի Ռուս լեզու՝ իբրև տեսութիւն դպրութեան Հայոց ի նոր և ի նորագոյն ժամանակս, և՛ հասկանալի և՛ ախորժ ևս ունիցի լինել Հայոցդ մերոց։ Իսկ որ հայի յօրինակսն՝ զորս պարտականութիւն է մեր հասուցանել առ Լազարեանս (սոքա ստացեալ են արդէն երիս), եթէ միայն կամեսցին, և յալն ամենայն. զայդ՝ անձամբ վճարեսցուք. վասն զի ոչ կամելով նոցա զաշխատութիւնս զայս համարիլ մեզ փոխարէն ընծայելոյն իւրեանց, յայնժամ կազմ և պատրաստ եղիցուք փութացուցանել առ նոսա զհոգեպատում մատենն մեր գրչագիր՝ որ փոքր մի ևս և լիցի աւարտեալ։

Ս. Նազարեանց պատուարժան Եփրեմ վարդապետի
Խնդալ.

Սակաւ ինչ ոգի առեալ յանդուլ յայսկոյս և յայնկոյս շարժողութեանցս՝ փութամ ծանուցանել պատուակահիրք թէ յամսոյս 26 թուականի ողջ և առողջ ժամանեցաք ի Մոսկվա ի չորրորդ ժամու զկնի միջօրէին։ Իջեան իմ է ի տան նորին քաջափայլութեան տեառն Լազարեանց, ուր և կերակրիմ ազատաբար՝ պաշտեալ պատշաճապէս ի ծառայից արագաշարժից և գամենայն ինչ աւանց և իմ ազդելոյ բաջ տնօրինողաց։ Չմեծ մասն ժամանակիս հանեմ առ այլս արտաքոյ բնակութեանս, երբեմն առ պատուական բեռ Քրիստափորի Լազարեանց տիկնոջն Եղիսաբէթի Յովակիմեան, իսկ երբեմն առ այլս ի Հայկազանց մերոց՝ առ բնակացելոց։ Ստացոյ այսօր զպատասխանի խնդրոյս ի Քրիստափորայ Լազարեանց՝ որ հաւան է կարգել զիս ուսուցիչ պարսիկ և արաբացի դպրութեան՝ յանձնելով ինձ ընդ նմին և դասատուութիւն լատինականին հանդերձ լի կատարեալ թօշակօք, որ է յամին 1369 մանէթ. առանց օթեանի։ Եւ ես չեմ ինչ այլմ անհաւաքն և ոչ իսկ հոգամ զիմա առանց օթեանի լինել. վասն զի այլ ամենայն յաւելցի ինձ այլով ճանապարհաւ և բաբեկամբ մեր այսր հոգ տարցին

այդմ փոխարինելով շնորհս ընդ շնորհաց յիմոյս կողմանէ՝ որով և ձեռնհաս իցեմք, այն է դաստիարակութեամբ Հայ մանկուոյն: Յաւուրս յայսոսիկ այցելու եղէ դպրոցի Լազարեանց՝ առաջնորդելով ինձ տեառն Քրիստափորի Լազարեանց, տեսի զցուցակ ասիական գրեհոյն՝ յուսումն արեւելեան լեզուաց կարգելոց. գտի բազում ինչ հայթայթեալ արգէն, և բազում ինչ ոչ տակաւին: Քաղցր եղև ինձ ի լինելս ի մէջ Հայոց մերոց տեսանել դէմս պայծառս և ուրախս, ոչինչ հոգացեալ զոմանց կեղծաւորութիւն կամ զվերին երեսօք միայն բարեկամասիրութիւն: Մինչև ցայսօր չէ ստացեալ իմ նամակ յընտանեաց մերոց՝ որ ի Դօրոպատ՝ որում կարօտակէզ սպասէ սիրտ ամուսնոյս և ծնողիս համանգամայն. եթէ զայն ստացեալ իցէ քո յանուն իմ, փութացուցանել աղաչիս՝ պատրուակ նամակիդ գրելով օրինակ զայս. ВЪ армянскомъ переулокѣ въ домѣ госп. Лазаревыхъ, զանուն և զաստիճան իմ գիտես և առանց իմոյս ծանօթաբանութեան: Ընդ լսելն զիմս արձակումն ի պաշտամանէ նախարարին աղգային լուսաւորութեան, կանխեցից ի Ղազան առ ի կարգի դնել զգործս իմ և տալ բերել զբաղմահատոր մատենաս իմ ի Մոսկվա: Ուրախ է սիրտ մեր տեսանելով զմեզ շուրջ պատեալ ի հայկազանց, թէպէտ զբաղումս ի սոցանէ ոչ ձանաչեմք տակաւին, թէպէտ և ցանկամբ ձանաչել սրտի մօտք: Տեղի տացցէ այժմ ատելութիւն և տարրասցի ի մէջ մեր ոգի սիրոյ և հայրենասիրութեան. այսպէս և ոչ այլազգ դեղ դարմանի գտցէ իւր խոցոտեալ ազգ մեր: Բժիշկն մերձ կայ. կացցեն և ախտացեալքն. բայց որ բժշկէն, բժշկէ յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ և ոչ յանուն սատանայի և արբանեկաց նորա: Ողջունցի ի Քէն զպատուելի Մսուրն և զաւագսարկաւազ Յարութիւն Կօթըչէ-Ալամբարեան. ողջունեալքն ի քէն ողջունեն զքեզ զնոյն ողջոյն սիրոյ և յարգանաց:

Ո՛ղջ լեր և անմոռաց զիս պահեա՛

զհարազատս քո

զՍտեփաննոս Նազարեանց:

Ի յուլիսի 29 թուականի

յամի տեառն 1849

ի Մոսկվա.

Մեծապատիւ և յոյժ սիրեցեալ բարեկամի մերում

Տեառն եփրեմայ Սաֆարեանց

Բազմասցի՛ ողջոյն սիրոյ և յարգանաց

Իմս առ ձեզ բաղում մասամբք և օրինակօք շնորհապարտութիւն վասն բարեկամասիրութեանն առ ի ձէնջ ցուցելոյ առ ամուսին իմ ի Պետերբուրք, առաւելու ապաքէն և յարգելի նամակօք ձերովք՝ ժամանակաց ի ժամանակս առ իս ժամանելոյ և՛ զոր ամաչեմ ասել՝ անպատասխանի առ յինէն մնացելոց, ոչ նկատամբ և ակորժելով, այլ յոչ կամաց՝ առ զանազան իրողութեանց ներքնոց և արտաքնոց՝ խափան ընդ մէջ անկելոց:

Յանձն եղեալն առ ի ձէնջ իմումս անօրութեան պատանին Գանջիեվ առ նուազ յառաջադիմութեան իւրոյ ի մաթեմատիքական ուսմունս հարկաւորի յամի յայսմիկ մնալ ի վեցերորդ զիմնադիտկան դասատան, և այսմ գուցէ թէ հնար էր ճարակ մատուցանել, եթէ Գանջիեվ պատանիդ յառաջագոյն ծանուցեալ էր ինձ զիւրոյն տկարութենէ յառարկայիդ յայդմիկ, առ ի բարեխօսել վասն նորա առ ծանօթն մեր վարժապետն չափաբանութեան, պարոն Նովիցկիյ. բայց զի խօսեցայց արդարութեամբ. փաստի մնալոյ պատանւոյդ ամ մի երկար ի դպրոցիս հասանիցի դմա և ոչ մի, վասն զի դեռ պատանի է դա:

Մնայ ինձ այժմ խօսել ընդ ձեզ զոմանց իրաց անձնականաց. առ որս հարկաւոր տեմանի բարեկամական գործակցութիւն ձեր. կամք են իմ ի տիպ մուծանել զերկասիրութիւն իմ՝ մակագրեալ «Հոգեբանութիւն համառօտ» հանդերձ երկայնախօս յառաջաբանիւ զոմանց կարեւոր խընդրոց մերոյս ժամանակի առ ի հայոց ազգէ, ուր առանց աչառութեան և երեսպաշտութեան ճառ լինի զգրոց լեզուէ հայոց և զնորոյն, զպիտանութենէ նորոյս դպրութեան, նոյն և զանփոյթութենէ հայորերոյ զկազմակերպութենէ աշխարհիկ լեզուին, որպէս զի իցէ կամուրջ և ճանապարհ չլուսաւորութեան, որպէս առ եւրոպէացիս: Զայս աշխատութիւն առաքեցաք առ Խրիստաֆօր Եակիմիչ Լազարեվ՝ խնդրելով ի

Նմանէ հոգ տանել վասն դատաբննելոյ զայն առ ձեզ. և յայտ է ապաքէն, թէ մի ի դատաբննողաց իմոյս աշխատութեան լիջիք և դուք, բաց յայլոցն, որպիսիք մեզ թուին Ասկարխանեանն, գուցէ և, ծերունին Խուդաբաշեան և նմանիք: Այո՛ չէր ամենեւին տեղի խնդրանաց և պաղատանաց անդ՝ ուր խօսէր բերան անկաշառ արդարութեան, բայց առ Հայոս մեր խիթալի են միշտ բանք արդարախօսին, կեղծաւորութիւն և ստախօսութիւն և շողովաբանութիւն նախամեծար պաշտին և վարձատրին, մինչ արդարախօսն և սոցիոհայրենասէրն ոչ միայն անվարձ մնայ, այլ և բամբասեալ, հալածեալ և անարգեալ դատապարտի: Աստ ուրեմն հարկաւոր է պաշտպանութիւն արդարասէր բարեկամաց առ ի ոչ թէ յաղթող հանդիսացուցանել զճշմարտութիւն, այլ գոնեայ առ ի տալ նմա անցանել յասպարէզ հրապարակի, ուր ամենայն որ կարիցէ փորձել զնա և ընդունիլ կամ չընդունիլ: Զոր ինչ խօսեցաք ի յառաջաբանին՝ զբաղմաց ի մերայնոց ունի խոցոտել զսուտ անձնաւորութիւն. բայց անարատ է խիղճ մտաց մերոց առաջի Աստուծոյ և մարդկան. զոր ինչ ասացաք, սիրելով զազգն և ցանկանալով նորին բարւոյ ասացաք և ոչ զոր թշնամանեալ գիտեմք: Զոր ասեմս, ինքնին բացափայլեալ տեսչիք յամենայն ի բանս մեր, միայն թէ ազատ յամենայն ի կանխակալ վարկածից ի բնութիւն իրին գալ ակորժիցիք: Ի ցանկալեացն էր ինձ յոյժ՝ տեսանել փութով զհնարաւորութիւն տպելոյ մատենիդ. որոյ կարեւորութիւն և օգուտ չէր այնքան ի հոգեբանութեան անդ ամփոփեալ, որչափ ի յառաջաբանին. ուր կարծեմ զառաջինն հայք լսել ունին թէ որպէս ընթացաւ եւրոպա և եհաս գերագոյն այսոցիկ բարդաւաճանաց, որովք բարձր ի գլուխ քան զամենայն ազինս պանծայ: Որպէ՛ս և է դատ և դատապարտութիւն բանագէտ արանցի Պետերբուրք առ մերս վաստակ բազմադաժան, աղաչեմք զձեզ փութալ յայտնել մեզ, մինչ այն հասեալ իցէ ի ձեռս ձեր և այլոց՝ թէ զինչ համարումն իցէ զգործոյ աշխատաւորիս:

Նորութիւնք ի դպրոցիս են. հանումն Զինովել Ռուսին ի պաշտամանէ տեսչութեան և փոխանակ կարգումն պարոն Էմինայ առ այդ պաշտօն. իսկ զիս պարոն Լազարեանք անարժան այլմ տեսին: Ոչ բարկանամ ի վերայ դոցա, զի ոչ

Ճանաչեն զխտիրն ընդ իս և ընդ դա. հաստ ու բարակ մի
գնի, վա՛յ գայ բարակ մանողին:

Ողջունելով զձեզ ի դիմաց ամուսնոյ իմոյ և երեխայից

Մնամ պատուականիդ անփոփոխ սիրով

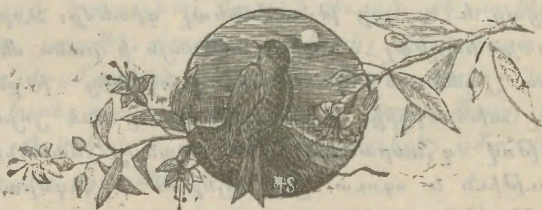
Հարազատ ձեր

Ս. Նազարեան

Ի 10 Սեպտ.

1850

Ի Մոսկվա

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Կ. ԵԶԵԱՆ, ¹⁾ ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԺԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒ- ԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ՀԵՏ.

Վաւերաթղթեր, հանուած Մոսկուայի գլխաւոր
և Ս. Պետերբուրգի արտաքին գործոց նախարա-
րութեան դիւանից, Աւստրիական պալատական և
արքունի դիւանից, Բաւարիոյ թագաւորութեան
գաղտնի արքունի դիւանից և այլ հաստատու-
թիւններէց:

„ ... որ Մենք այդ Հայոց ազգը Մեր կայսերական
„ տոսանդինն ողորմածութեան եւ պաշտպանութեան
„ տակն եւք սոռնի:

Նոյեմբ. 10. 1724 թ.

ՊԵՏՐՈՍ

(Զեկոդած է կայսերական գիտութեանց ղեկարարի պատմական-
քանասիրական թաժնի նիստոս 8 յունուարի 1897 թ.)

Ս. Պետերբուրգ. 1898. տպգր. գիտ. ճեմարանի:
Մեծագ. 8⁰. Երես 149 + 512. գինն է 5 ռ.:

Քննադատութեան նպատակով չէ որ գրիչ ենք առնում
այս վերին աստիճանի ժամանակակից և թանգագին աշխա-
տութեան մասին գրելու, առ այժմ մի առաւել համետ և
գործնական նպատակ ունինք. կամենում ենք «Լումայ»-ի ըն-
թերցողներին մի ըստ կարելոյն ամփոփ ղեկուցմամբ ծանո-

¹⁾ Г. А. ЭЗОВЪ. Сношеніе Петра Великаго съ
Армянскимъ народомъ. Документы, извлеченные
изъ Московскаго главнаго и С.-Петербургскаго Архивовъ

Թացնել այս ընդարձակածաւալ և շահագրգիռ գրքի հետ: Հայոց ազգի պատմութիւնը մշակուած և հանրածանօթ պատմութիւններից է, ո՛չ միայն օտարազգիք, այլ մերայինք անգամ անծանօթ չեն այն դերին, որ խաղացել է հայ ազգն իւր պատմական կեանքի երկար ընթացքում. բաւական է յիշատակել միայն, որ հայ ազգն երեք պատմական դարաշրջաններում ևս յատուկ կեանք է ունեցել, յարաբերութեանց մէջ է եղել աշխարհիս բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի հետ, որոշ ազդեցութիւն է ունեցել պատմական հոսանքների շատ ընթացքների վրայ, սակայն դեռ չէ ունեցել իւր պատմագիրն ու քննութեան բովից ելած պատմութիւնը: Մեր պատմահօր ճշմարիտ և ոսկէտառ սահմանը հայոց պատմութեան դեռ ևս իւր ամբողջութեամբ ապացուցուած չէ. «Ձի թէպէտ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, և զօրութեամբ տկար և ընդ այլով յոյով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ, սակայն ըստ զուլ գործք արութեան գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոց յիշատակի.»¹⁾ Այս ճշմարտութիւնն ապացուցանող երեսներից մէկին է նուիրուած ահա այս գիրքը, որ պէտք է զարդ լինի ամենայն մի հայ մարդու մատենադարանի:

Եթէ հայոց հին պատմութիւնն իւր վիպասանական ձևով քիչ թէ շատ հանրածանօթ է, նորագոյնը սակայն գլխովին անծանօթ է, մեր յիշողութիւնը հազիւ հասնում է մեր պապերի ժամանակին, բայց ոչ նախահաւերին, որոնք կեանքի կռուի մէջ մի փառաւոր պատերազմ են մղել: Քա-

министерства иностранных дѣлъ, Австрійскаго придворнаго и государственнаго архива, Королевско-Баварскаго тайнаго государственнаго архива и другихъ учреждений.

„... Поноже Мы оной Армянской народъ въ „ особливую Наму Императорскую милость и „ протекцію приняли“. Ноября 10 дня 1724 г. ПЕТРЪ.

(Доложено въ засѣданіи Историко-Филологическаго отдѣленія Императорской Академіи наукъ 8 Января 1897 г.)

С.-Петербург. 1898. ст.СXLIX+512. 8°.

¹⁾ Մովսէս Խորենացի. գիրք Ա. գլ. Գ.

նի՞սն արդեօք մեզանից տեղեակ է իսկութեամբ այն վիճակին, որ նախընթաց է եղել մեր այսօրուան դրութեան, որի կատարեալ ճանաչողութիւնից սակայն կախումն ունի մեր ապագայ կենսունակութիւնը: Եթէ մեր անցեալ սերունդը կրթութեամբ լինէր իւր մերձաւոր անցեալի սկզբունքներով և մեզ կատարեալ տգիտութեան մէջ չթողնէր այդ մասին, այժմ թերևս մենք աւելի երջանիկ լինէինք: Այս գիրքն ընթերցողը կը տեսնէ պատմութեան հայելու մէջ այն մեծ վիճն, որ բաժանում է մեզ մեր անցեալից, սակայն ի՞նչքան քիչ ժամանակ է անցել այդ վիճը գոյանալու օրուանից, ընդամենը երկու դար միայն:

Ա.

Նախ մի արտաքին ծանօթութիւն գրքիս մասին: Այս մեծագիր հատորը բաղկացած է չորս մասից. 1) ներածութիւն, պատմական տեսութիւն, ուսաց կառավարութեան յարաբերութիւնների հայոց ազգի հետ. I—CXLV. 2) ցուպակ ներածութիւն կազմելու համար գործ դրուած շարադրութիւնների եր. CXLVI. 3) վաւերացումներ երես 1—462. 4) յաւելումներ երես 465—512.

Ներածութիւնը բաղկացած է 22 գլխներից, որոնց մէջ հեղինակը նկարագրում է Վրաստանի, Հայաստանի և Պարսկաստանի վիճակը մինչև 1858 թուականն և ապա տալիս է վաւերացումներից հանուած և ժամանակակից աղբիւրներից բաղուած հայոց շարայարեալ պատմութիւնը մինչև մեր օրերը: Առանց այս ընդարձակ լուսաբանութեան միայն վաւերականների հրատարակութիւնը կը թողնէր մեզ մթան մէջ և ապագայ պատմագիրն ստիպուած կը լինէր շարայարեալ պատմութիւն տալու համար վերսկսելու աշխատութիւնը. այժմ այդ աշխատութիւնն արդէն կատարուած է և մենք վաւերացումների հետ միասին ունինք և մի մշակուած պատմութիւն այն ժամանակի, որին վերաբերում են վաւերացումները: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այսու դեռ վերջացած չէ համարում պատմական քննադատութեան գործն և ապագայ պատմագիրն քննութեան շատ խնդիրներ են մնում, մանաւանդ եթէ աչքի առաջ ունենանք պատմա-

կան հայեցակէտն, որ այլ կարող է լինել հայ պատմագրի համար քան թէ այն հայեցակէտն, որ ունի Պետրոս Մեծի և ռուսաց կառավարութեան հայոց հետ ունեցած յարաբերութիւնների պատմագիրը: Հայկական պատմագրի հայեցակէտն, որով և ամբողջ պատմութեան վերջնական խմբագրութիւնը մեծ կախում կ'ունենայ այն դեռ ևս անժամանակակից յիշատակարանների, վաւերացիւթիւնների և մեղքների տանց աւանդութիւնների մէջ:

Գրքիս գլխաւոր բաժինը կազմում են վաւերացիւթիւնը, որոնք գրուած են 1698 թ. յուլիսի 3-ից մինչև 1736 թ. մարտ ամիսը, այսինքն 38 տարուան շրջանում, որոնք թուով 305 են, գրուած լատիներէն, ֆրանսերէն, ռուսերէն, հայերէն, գերմաներէն, իտալերէն և թուրքերէն լեզուներով, բաւական թուով վաւերացիւթիւն զետեղուած են իրենց հին ու նոր ռուսերէն թարգմանութիւններով: Ամենից առաւել գրական ձև ունեն և բերականութեան դէմ չեն մեղանշում լատիներէն ու ֆրանսերէն լեզուով գրուածները, գրեթէ հիշական լեզուով, անգրագէտ մինչև անգամ անհասկանալի լեզուով են գրուած հայերէն և ռուսերէն թղթերը, նոյնը կարելի է ասել և գերմաներէնի վերաբերմամբ: Այս վաւերացիւթիւնն առանձին հետաքրքրութեամբ արժանի են լեզուագիտական-բանասիրական տեսակէտից, որովհետև գրուած են մի այնպիսի ժամանակ, երբ ռուսերէնը նոր էր սկսում գրուել, հայերէն աշխարհաբարը դեռ գրութեան լեզու չէր. իսկ գերմաներէնը նոր էր գրականութեան մէջ գործ գրւում: Այսպիսով այս ժողովածուն դառնում է մի տեսակ գանձարան նորագոյն գրական լեզուների առաջին փորձերի համար: Հայերէն վաւերացիւթիւնը բացի դրանից մի այլ առաւելութիւն ևս ունեն, դրանք արտայայտիչ են ժամանակակից արևելեան գաւառաբարբառների: Վաւերացիւթիւնների հին թարգմանութիւնները բոլորն ևս անձիշդ են, բայց նա մանաւանդ ռուսերէնները:

Առանձին հետաքրքրութեան արժանի են և յաւելուածները. ա) գիրք գ. գլ. ա. և բ. «Պարսից շահ Արքաւ թագաւորի ընդդէմ տաճկաց Մահմէդ և նրա որդի Ահմէդ սուլթանների մեծ պատերազմների և յաղթութիւնների

պատմութիւնը». Անտուան Գուլէա եպիսկոպոսի, որ ժամանակից է իւր պատմած իրողութիւնների և ականատես: Այս երկու գլուխ նկարագիրն հայ ազգի տառապանքների Շահաբբասի ժամանակ լրացնում և ճշգրտում է Առաքել Դաւրիժեցու աւանդածները: 2) Քրանսիացի Սէն-Մարտէն ականաւոր հայերէնագէտի զեկուցագիրն Հայաստանի ուսումնասիրութեան մասին. որ նա Ալէքսանյր Փօն Հումբլդի միջոցով նիկողաոս Բ. կայսեր էր ներկայացրել ¹⁾:

Գրքիս գործածութիւնը մեծապէս դիւրացնում են խնամով կազմած ցանկերը, որ երեք են. ա) վաւերականների ցանկ գրքի սկզբում (եր. Ա — ԺԶ), բ) ցանկ յատուկ անունաց (հայերէն) եր 481 — 488. գ) ցանկ յատուկ անունաց ուսներէն և եւրոպական լեզուներով 489 — 512: Հրատարակութեանս արտաքինի մասին մեր խօսքն աւարտած կը լինինք, եթէ աւելացնենք, որ տպագրութիւնը մեծ խնամքով է կատարուած, թուղթն ու տիպը գեղեցիկ են և զերծ տպագրական թերութիւններից, ակոս միայն որ հայերէն տառերը շատ հին ձևի են: Ծանօթանալք արդ գրքի բովանդակութեան հետ:

Բ.

Լոկ վաւերաթղթերը պատմութիւն չեն կազմում, նրանք իսկական պատմութեան հաւատարմացուցիչ վկաներն են. պատմագրութիւնն ու վաւերաթղթերը միմեանց լրացնող աղբիւրներ են, ուստի և առանձին շնորհակալութեան արժանի է մեծարոյ հեղինակն, որ մանրակրկիտ հետախուզութեամբ ի մի է հաւաքել ժամանակակից պատմական աղբիւրների վկայութիւնն իւր հմտալից ներածութեան մէջ: Հետեւենք քայլ առ քայլ հեղինակին:

Հրատարակուած վաւերաթղթերն սկսւում են 1698 թ. մայիսի 3 ից, իսկ հայոց այս նոր յարաբերութիւնները եւրոպական բրիտոնեայ տէրութիւնների հետ սկիզբն են առնում այն ազգային գաղտնի ժողովից, որ տեղի ունեցաւ 1678 թ. Ս. Էջմիածնում, Յակովբ կաթողիկոսի նախագահութեամբ: Այս ժողովն եղաւ հայոց ազգի ապագայ

¹⁾ Այս երկու յաւելումներն թարգմանութիւնները տես լուծակի ներկայ համարումը:

Ճակատադրի որոշողն, ափոս սակայն որ մեզ անծանօթ են այդ ժողովը նախապատրաստող հանգամանքներն, որոնց վերաբերութեամբ այժմ միայն հաւանական ենթադրութիւններով պիտի գոհանանք: Այդ հաւանական ենթադրութիւններին հասնելու համար, պիտի ծանօթանանք այն ժամանակին:

Տասն և եօթներորդ դարն սկսուում է մի մեծ պատմական իրողութեամբ, որ հետզհետէ իւր կատարման դիմելով վճռող ազդեցութիւն պիտի ունենայ հայոց ազգի կեանքի համար: Այդ իրողութիւնն է Տաճկաստանի անկման սկզբնաւորութիւնը, որ սկսելով տասն և եօթներորդ դարուց շարունակուում է մինչև մեր օրերն և դեռ պիտի շարունակուի առաջիկայ դարումն ևս:

Մինչև Պարսկաստանում Սեֆեան տան թագաւորելը արեւելքում տիրապետող էր տաճկաց զօրութիւնը. Պարսկաստանին պատկանող հայկական նահանգներն անգամ ընկել էին տաճիկների ձեռքը, որոնք ձգտում էին իրենց տիրապետութիւնը մինչև Կասպից ծովն հասցնելու: Սեֆեան հարստութեան թագաւորներն իրենց տիրապետութիւնը Պարսկաստանում հաստատելուց յետոյ սկսեցին վերականգնել տէրութեան նախկին սահմաններն, որոնց մէջ էին Ադերբեջանի, Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի և Խոյի նախկին խանութիւնները, որոց վրայ իշխող թուրքմէն իշխաններն անուանական կերպիւ ճանաչում էին երբեմն պարսից, երբեմն տաճկաց գերիշխանութիւնը, շատ անգամ ևս անկախ էին բոլորովին: Սեֆեան տան հզօրագոյն միապետը Շահ Աբբաս (Ա) մեծն էր, որ թագաւորեց 1585 — 1628 թ. սահնքն էր ահա, որ կրկին գրաւեց Հայաստանն ու Վրաստանը (1602 — 1617 թ.) և հասցրեց Պարսկաստանի սահմանը կրկին մինչև Կովկասեան լեռները: Պարսկական և տաճկական տիրապետութիւնների սահմանը Շահ Աբբասից սկսած որոշուած էր, թէպէտ և ժամանակաւոր խանգարումներ շարունակ տեղի ունեցան մինչև ռուսական տիրապետութեան օրերը: Նոյն տասն և եօթներորդ դարու վախճանին տաճկաց զօրութիւնը սկսաւ նուազիւ Եւրոպայում, 1699 թ. Կառլովիացի դաշնագրութեան օրուանից մինչև մեր օրերը տաճկաց տէրութիւնը հետզհետէ կորցնում է իւր տիրապետած երկրները: Շահ Աբբասը թէպէտ և մահագամից վե-

րականգնեց պարսից տէրութեան հին փառքը և ընդարձակեց նորա ուսմաննը, բայց նրա յաջորդներից և ոչ մէկը կարող չեղաւ տեական դարձնելու այդ փառքը և Պարսկաստանն էլ զուգընթացաբար իւր հարեանին դիմեց դէպի անկումն, որ միայն շնորհիւ այդ երկրի աշխարհագրական դիրքին ահա բաւական ժամանակ է կանգ է առել:

Տիրապետող զօրութիւնների անկումն ամենից շուտով յայտնուում է ընկճուած ազգերին, որոնք թուլութեան առաջին նշաններիցն արդէն խրախուսուում են և սկսում են անկախութեան ձգտումներ յղանալ: Այդպիսի մի նշանաւոր միտք յղացան հայերը 1678 թուին և անմիջապէս ձեռնարկեցին այդ մտքի իրագործման: Ա. Էջմիածնի ժողովը 1678 թուին նախապատրաստեց Վովկասի ազատութիւնը մահմետական լծից Թէ ի՞նչ էր այդ լուծը և ի՞նչպէս էր նա ծանրանում քրիստոնեաների պարանոցին նկարագրել են մեզ ժամանակակից հայ պատմագիրները, Առաքել Դավրիժեցին, Եսայի կաթողիկոսը և բազմաթիւ այլ ժամանակագիրներ և յիշատակագիրներ, Եւրոպայի ճանապարհորդներն ինչպէս՝ Շարդէնը, Տավերնիէն, Տուրնէֆորը, կաթողիկ քարոզիչները, Գուվէան, Ռաֆայէլ դը Մանս, Սանսոն, Ֆիզվեթոն, Արուսիսկի և այլք: Այս առատ պատմական աղբիւրներից մեծարոյ հեղինակն մի հակիրճ և ամփոփ պատմութիւն է հիւսել Շահաբբասի ժամանակներից սկսած մինչև մեր դարը, մի պատմութիւն որ դեռ ևս գրուած չէր, որովհետև Միքայէլ Չամչեանը տասնևութերորդ դարու հայոց պատմութեան փոխանակ սիրով և ախորժանօք պատմում է կաթողիկական երկպառակման զգուելի պատմութիւնը: Յայտնի է միանգամայն և այն տխուր փաստը, ուր այդ երևելի հայ պատմագրից յետոյ մինչև սյուսօր մերք դեռ ևս այլ պատմագիր չենք ունեցել, որ անցեալ և այս դարու հայոց պատմութիւնը գրէր: Իրաւ է, հատուկ տոր աշխատանքներ ձեռնարկուած են և մեր ամսագիրների ու լրագիրների էջերում կան նիւթեր հրատարակուած այդ հետաքրքրական շրջանի մասին, բայց ամբողջական պատմութեան դեռ չէ ձեռնարկուած: Ռուսաց տէրութեան հետ հայոց ազգի ունեցած յարաբերութեանց վերաբերեալ վաւերաթղթերի

հրատարակչին է պատկանում այս պատմութեան առաջին լուսաբանութեան փառքը:

Առիթից օգտուելով ծայրաբաղ ենք անում այս մի դարու պատմութիւնը հետեւելով պ. Եզեանին, որովհետեւ ցաւօք սրտի պիտի խոստովանենք, որ շատ հայերի համար մեր անցեալ դարու պատմութիւնը terra incognita է: Պետրոս Մեծի յարաբերութիւններն սկսում են պարսից հետ շահ Հիւսէյնի ժամանակ, ուստի ներածութեանս մէջ համառօտ նկարագրուած է Շահաբբասից մինչեւ շահ Հիւսէյն և ապա այս շահի անկումն (1722 թ.) և Պարսկաստանի խռովութիւնները. իսկ որովհետեւ հրատարակուած վաւերաթղթերը գլխաւորաբար հայոց և վրաց են վերաբերում, ուստի առանձնապէս նկարագրուած են այդ երկու ազգերի վիճակն և ունեցած մասնակցութիւնը մահմետական լուծը թօթափելու համար: Այս նկարագրութեան է նուիրուած ներածութեանս Բ գլուխը, որ կարեւոր ենք համարում այստեղ համառօտելու:

Գ.

Պարսից ժամանակը Վրաստան էր կոչւում Քարթալինսեան և Վախէթը, իսկ Իմերէթը, Մինգրելիան և Գուրիան, ինչպէս նաև Աբխազիան ունէին իրենց ժառանգական էշխանները, որոնք Տաճկաստանի ազդեցութեան և երբեմն իսկ գերիշխանութեան տակ էին: Քարթալինիայի և Վախէթու երկիրներն երբեմն միացած մի խանութիւն էին կազմում, իսկ երբեմն առանձին նախարարութիւններ, այս երկրների վրայ պարսից թագաւորը նշանակում էր հին վրաց արքայական ցեղից իշխաններ, որոնք կոչւում էին Գիւրջի խան, սրանք պէտք է անպատճառ մահմետական լինէին, ժամանակակից ճանապարհորդներ Տուրնըֆորն և Տավերնիէն հաստատում են այդ արդէն յայտնի փաստը: Վրաց թագաւորների ժառանգները հաւատաւորիս էին լինում դիտաւորութեամբ, որպէս զի իշխեն իրենց հայրենի երկրին: Վրաստանի խանը միւս պարսիկ խաներից ոչ մի կերպիւ չէր զանազանւում, նա ևս պարտական էր իւր զօրքով (40.000) շահի բանակում ծառայելու, ինչպէս միւս խաները, նրա որդիքն ու

մերձաւոր ազգականները պիտի պատանդ մնային շահի պա-
լատում, ուր նրանք մահմետականութիւն էին ընդունում և
յաճախ ներքինացւում: Պարսից թագաւորների անկեալ շըր-
ջանում խաներն իրաւունք ունէին դրամ կոխելու շահի ա-
նուամբ, նոյն իրաւունքն ունէր և Գիւրջի խանը, այդ նոյն
իրաւունքը պարսից Թահասպ շահը տուել էր և Հալի ձորի
Տայ հերոսին, Գաւթի բէգին: Սէֆեան շահերի ժամանակ,
մահմետական վրացիք մեծամեծ պաշտօններ ունէին Պարս-
կանտանում, Շահաբբասը չէր հաւատում պարսիկներին,
ուստի մայրաքաղաքի կառավարիչը գրեթէ միշտ վրացի էր
լինում, ինչպէս նաև բուն Պարսկաստանի ներքին գաւառ-
ների, որովհետև պարսիկների և վրացոց մէջ եղած ատե-
լութիւնը թոյլ չէր տալիս նրանց միանալու շահի ընդդէմ,
ահա թէ ինչո՞ւ շահերը իրենց ապահովութեան համար
շրջապատում էին իրենց վրացիներով: Շահերի հարեմը լի
էր վրացի գեղեցկուհիներով, պարսից մէջ միշտ այժմս էլ
առականոր են վրացի գեղեցկուհիք (գիւրջի գեղեցիկ), ո-
րոնց ժողովում էին տարեցտարի 6—7 տարեկան հասակում,
հաւատաւորս անում և պատրաստում հարեմների համար:

Այս վիճակն այնքան բնական էր համարւում, որ վրացի
ազնուականներն առևտրի նիւթ էին դարձրել իրենց աղջ-
կանց, նրանք երբեմն վաճառում էին այդ անմեղ մանուկ-
ներին, յաճախ ևս իրենք տանում էին պարզ և շահին, որ
նրանց պաշտօններ էր տալիս կամ մեծաքանակ դրամ ¹⁾։
Փառքի և հարստութեան հասնելու երկու միջոցներն էին
այդպիսի խնամութիւնները և հաւատաւորութիւնը. այս եր-
կու միջոցներիցն էլ օգտւում էին վրացիք և չը նայելով
որ վրացիք համեմատաբար ուշ էին ընկել մահմետական լծի
տակ և իրենց երկրի բնական դիրքի շնորհիւ աւելի ազատ
են եղել մահմետական ճնշումներից, այսու ամենայնիւ ան-
ցեալ դարու սկզբում 10—12 հազար վրացի մահմետական
ընտանիքներ կային Քարթալինիայում և Վախէթում: Այս
հաւատաւորս վրացիք շատ աւելի ահուելի էին բրիտանէից

¹⁾ „Il-y a de cette lâche noblesse, qui mène elle même
ses plus belles filles au roi la recompense qu'on leur
donne est une pension ou un emploi“. Chsrdin II. 67.

Համար և իբրև նորահաւատներ, աւելի անողորմ և ջերմ-
 ոանք, Շահաբբասի սիրելի Ամիր Գիւնէ խանը, Հայաստա-
 նի աւերիչը, որ հին Զուլան քանդեց և Արարատեան աշ-
 խարհն անապատ դարձրեց, մի հաւատափոխ վրացի էր:
 Բացի վրացի մահմետականներից Արաստան էին գաղթեցրած
 բազմաթիւ պարսիկներ փոխանակ այն 80 հազար գաղթա-
 կանների, որ հանել էր Շահաբբասը Արաստանից և բնա-
 կեցրել Պարսկաստանում: Ինքն իրեն մի համեմատութիւն
 ստիպում է մեզ այս երկու ազգերի դիմացկունութիւնը չա-
 փելու, նոյն Շահաբբասը փոխադրում է Պարսկաստան, 80
 հազար վրացի և 60 հազար հայ. հայերից տեղ են հաս-
 նում մի երրորդը, վրացիներից շատ աւելի մեծ բազմու-
 թիւն, բայց սրանք ձուլւում են և կորչում, իսկ հայերը
 մի երկու դար փառաւոր կեանք ունենալուց յետոյ ցայսօր
 իսկ պահպանում են իրենց գոյութիւնը: Այս ոչ աննշան
 փաստն ևս հաստատում է վրացիների քաղաքակրթական
 ձուլումն պարսիկների հետ, որ այնքան վառ գոյներով նկա-
 րագրում է Փրանսիացի Շարլէն ճանապարհորդը: Շարլէ-
 նը լուրջ Փրանսիացի ճանապարհորդների մէջ սրատեսն ու
 հիմնաւորն է, նա գրեթէ անգլիացի նշանաւոր ճանապար-
 հորդներին է նման իւր սուր դիտողութեամբ, ուստի նրա
 ուղեւորութեան նկարագիրն մեծ պատմական արժէք ունի
 անցեալ դարու պատմութեան: Համար: Յարգելի հեղի-
 նակն իւր գրքի մէջ յառաջ է բերում վրացոց բարբ ու
 վարքի նկարագրի մի մասն Փրանսերէն բնագրով, որի հայ-
 երէն թարգմանութիւնը կարեւոր ենք համարում գնել այս-
 տեղ, ափսոսալով որ այս առիթը շատ անձուկ տեղ է տա-
 լիս մեզ այս վերին աստիճանի հետաքրքրական ուղեգրու-
 թիւնից աւելի երկարօրէն օգտուելու: Պէտք է խոստովա-
 նենք, որ նրա դատողութիւնը վրացոց մասին շատ խիստ է,
 բայց կատարելապէս ճշմարիտ, նոյն անձն չէ սիրում և
 հայերին, ատում է նրանց իբրև հերձուածողներ, սակայն
 չէ զղանում և խոստովանելու հայերի արժանիքը: Ահա
 Շարլէնի խօսքերը վրաց մասին. «Նրանք են խաբերայ,
 խարդախ, ուխտադրուժ, դաւաճանող, ապերախտ, ամբար-
 տաւան ¹⁾»: Նրանց անամօթութիւնն անձայր է, երբ ուրա-

¹⁾ „Ils sont fourbes, fripons, perfides, traitres, in-

նում են իրենց ասածն և արածն, երբ յառաջ են տանում և պնդում են ստուծիւններ, երբ պահանջում են առաւել քան թէ իրենց պէտք է հասնի, երբ ստեր են յօգում և երբ շողորթում են: Նրանք անողոր են իրենց ատելութեան մէջ, և չեն ներում երբէք: Բացի այս հոգեկան մոլութիւններից, նրանք ունին զգայական մոլութիւններից ամենակեղտոտներն, հարսեցողութիւնն և բազմաթիւնը (luxure): Նրանք ևս առաւել լողում են այս աղտեղութեանց մէջ այն պատճառով, որ այդ աղտեղութիւններն ընդհանուր են և ոչ մի կերպով անպատուաբեր վարաստանում: Եկեղեցականներն էլ աշխարհականների պէս հարբում են և պահում են իրենց մօտ սիրուն ստրկուհիք, որ իրենց հարձերն են: Ոչ ոք չէ գայթակղում դրանով, որովհետեւ սովորութիւնն ընդհանուր է և նոյն իսկ թոյլատրեալ» ¹⁾ Բացի այս հատուածից Շարդէնի ուղեգրութեան մէջ շատ աննպաստ վկայութիւններ կան վրաց ազգի մասին, որ թերեւս բացատրուի այս ճանապարհորդի յատուկ ատելութեամբ դէպի այդ ազգն, որի ներկայացուցիչներն այն ժամանակ ամենուրեք կարող էին նեղութիւն պատճառած լինել Շարդէնին, սակայն սա ինքը բացատրում է այս երևոյթների բնական պատճառն և այլ ուղեւորներն ևս հաստատում են նրա ասածները: Բոլորովին ճշմարիտ են Սանսոնի խօսքերը վերաբերութեամբ վրաց բաղաբան գիրքի. «շահի քաղաքականութիւնը վրաց վերաբերութեամբ հրաշալի է, որովհետեւ եթէ սրանք միաբան լինէին, մեծ դժուարութիւններ կարող էին յարուցանել շահի համար: Թագաւորը կարողանում է նրանց բաժանուած պահել շնորհիւ շահերու: Նա առաջ է քաշում բոլոր մեծ իշխաններին այնքան մեծ առաւելութիւններով, որ նրանք մոռանում են իրենց հայրենիքը և կրօնը շահին մերձաւոր լինելու համար: Տէրութեան ամենամեծ պաշտօններն այսօր նրանց ձեռքին են, և նրանք, որ պաշտօն չունին, սեղանակից են արքային, արքունի գանձարանից են ծախսում և վայելում են թագաւորի հիւրերի, սեղանակիցներին յա-

grats, superbes“.

¹⁾ Chardin T. II. p. 62.

տուկ առաւելութիւնները ¹⁾։

Այս վիճակի մէջ էր վրաց ազգն երբ պարսից տիրապետութիւնն սկսաւ թուլանալ, այն ժամանակ տաճիկները ըսկըսան դիմել դէպի արեւելք և կամենում էին Վրաստանը գրաւել, իսկ բնիկ իշխանները երկպառակութեամբ և անընդհատ կոիւններով երկիրն էին քանդում։ Գիւրջի-խաները երեւելի էին իրենց անհաւատարմութեամբ, հէնց որ զգում էին իրենց գլխին ծանրացող ձեռքի թեթեւանալն, իսկոյն անկախ էին հրատարակում իրենց, այսպէս իւրաքանչիւր շահի մահուանից յետոյ ապստամբ էր Վրաստանն, իսկ նոր շահի առաջ խոնարհ հպատակ։ Այս հանգամանքներում պարզ է, որ իւրաքանչիւր շարժումն ընդդէմ պարսից տէրութեան, պէտք է վրդովէր և Վրաստանի խաղաղութիւնն և իւրաքանչիւր լծից ընդ վզող հպատակ կարող էր յոյս դնել վրաց խանի աջակցութեան վրայ։ Նոյնն արին և հայերը, Ս Էջմիածնի ժողովում անշուշտ, այդ երևում է № 1 վաւերաթղթից։ Վրաց դերն այն բանագնացութիւնների և ապագայ ազատութեան գործում թողնելով, տեսնենք հայոց վիճակն ու գործի ձեռնարկելու հանգամանքները։

Գ.

Հայերը շատ աւելի վաղ էին կորցրել իրենց անկախութիւնը, Հայաստանը իւր անբախտ աշխարհագրական դիրքի պատճառով անընդհատ ասպարէզ էր պատերազմների և արշաւանքի, հայ բնիկ իշխանութիւնները ջնջուել էին ամենուրեք բացի հիւսիս արեւելքից, Վարաբաղից (Գանձակի նահանգի Շուշի, Զանգեզուր, Զուլանչիւր և Զիբրայիլ գաւառները), ուր դեռ ևս գոյութիւն ունէին մելիքները կամ ժառանգական գաւառատէրերը, որոնք առ երեւոյթս հպատակում էին նախջուանի և Գանձակի խաներին։ Հայոց դժբախտութիւններից մէկն էլ նրանց ցրիւ լինելն էր և խառն բնակութիւնը մահմետականների հետ։ Թաւազակին ծանօթութիւններ ենք գտնում հայ բնակչութեան մասին այն զեկուցագրերի մէջ, որ Օրին ներկայացրել է եւրոպական իշխան-

¹⁾ Sanson. p. 116.

ներին և Պետրոս Մեծին, բայց այդ մասին այլ առիթիւ 2ը նայելով այս ողորմելի վիճակին կար մի կապ և միութիւն. այդ կապն էր հայրենի հաւասն և այդ միութեան կենդրոնը Ս. Էջմիածինը: Մահմետականների ընդհանուր ատելութիւնն առաւել ևս ամրապնդում էր այդ միութեան կապը, հալածութիւնները ամենուրեք ձեռք էին մեկնում միմեանց: Կաթողիկոսական աթոռի վերստին Էջմիածնում հաստատուելը ՓԵ. դարում սկիզբն էր հայ ազգի ժողովման, ինչքան էլ թշուառութեան հասած լինէր հայ ազգն, այսու ամենայնիւ մեծ բան էր նրա համար, որ մի կենդրոն և մի ընդհանուր հայր էր ճանաչում: Երեւի այդ զգացել էր մեծ Շահարբասը, որ Ս. Էջմիածնի քարերն անգամ Պարսկաստան էր փոխադրել տուել: Յիմա՛ր ցնորք պարսիկ բռնաւորի. հայի սիրտը ո՛չ Էջմիածնի քարերի հետ էր կապուած և ոչ նոյն իսկ Էջմիածնի, այլ նրա գաղափարի, ապացոյց դրան այն թշուառ ժամանակի թշուառագոյն հայրապետի պատմութիւնը: Թէպէտ և Էջմիածինը հասաւ վերին աղբատութեան և կաթողիկոսութիւնը վերին ծայր անարգութեան, այնպէս որ Էջմիածնի գահակալները երեւանի խանի ձեռքին խաղաղիկ էին և պարսից խաների ու շահերի ծառաների ձեռքին կնիդանի նահատակներ, բայց Էջմիածնի գաղափարը, կամ ինչպէս պատկերօրէն ասում է պատմիչը Ս. Գրիգոր լուսաւորչի աջը, որի վրայ կապուած է ընդոր հայ ազգն, կենդանի մնաց և առիթ եղաւ մահմետական լծի խորտակման, ինչպէս այդ գիտէ իւրաքանչիւր պատմութեան տեղեակ անձն: Այս վաւերաթղթերի շրջանում Էջմիածնի կաթողիկոսներն էին Թակովբ Դ. (1655 թ.—1680), Եղիազար (1682—1691), Նահապետ (1691—1705), Ալէքսանդր (1707—1714), Աստուածատուր (1715—1729), սրանցից առաջինն էր ազատութեան միտքն յղացողը և 1678 թ. գաղտնի ժողովի նախագահն ու ընտրեալ պատգամաւորը: Յաջորդ կաթողիկոսներն ամենքն ևս համակիր էին այդ գործին, բայց մասնակցութիւն ունենալ չըկարողացան, դրանց տեղը բռնեցին ապագայում Գանձասարու կաթողիկոսները: Շնորհիւ այդ միութեան գաղափարի ստեղծուեցաւ այս կաթողիկոսական աթոռն, իսկ երբ Էջմիածինը կրկին սկսաւ իւր գերը կատարել, Գանձասարը կորցրեց իւր գոյութեան

իրաւունքը: Նոյնը կրկնուել է մեր պատմութեան մէջ մի քանի անգամ:

Տասնութեան և տասնութներորդ դարերումն ուրեմն հայոց վիճակը Պարսկաստանում հետեւեալն էր, հին Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան անկիւնը դեռ միակն էր, որ կառավարւում էր իւր բնիկ հայ իշխաններով, այս երկիրը միակն էր բոլոր հայ գաւառներից, ուր դեռ կար հայ զին նուորութիւն, ուր կենդանի էր և անկախութեան յոյսը: Արարատեան աշխարհն իւր Մայր Աթոռով աւերակ և ողորմելի վիճակի մէջ էր, հայ բնակչութեան թիւը նուազել էր, հայերը՝ ստրուկ օտար բռնակալների և շրջապատուած անհաւատներով՝ անասելի տառապանքների մէջ էին, նոյնն էր և պարսկահայքի վիճակն, իսկ բուն Պարսկաստանում, մայրաքաղաքին կից դեռ ծաղկում էր հայ գաղութը, նոր-Ջուղան, որից դուրս եկած վաճառականները միջնորդ էին արեւելեան և արեւմտեան աշխարհների: Երկրի անկախութեան յոյսը միշտ Ղարաբաղումն էր վառ, այս ձգտման ի ծածուկ նպաստում էին թէ Արարատցիք թէ Պարսկահայք: Տնտեսական կողմից լաւ վիճակ ունէին միայն Ջուղայեցիք, միւս հայերը ոչ անձի և ոչ ստացուածքի ապահովութիւն ունէին, Ջուղայեցիք ևս առաւելութիւն ունէին իբրև շահերի առևտրական ներկայացուցիչներ: Երկիրն աւերւում էր անդադար պատերազմներից, հանգիստ վայրկեան չունէր ժողովուրդը, նոյն իսկ տիրող օրէնքը պատճառ էր ամենօրեայ կողոպուտների: Հաւատութեան թիւը միակ ճանապարհն էր խաղաղ և փարթամ ապրուստի, բայց յայտնի է որ այդ միջոցը հայերին երբէք սիրելի չէ եղել և հայ ազգը նահատակ ազգ է եղել և է իսկ ցայսօր, հայերը կարծես թէ բրիտանութեան համար նահատակուելու են ստեղծուել սկսած Ե. դարուց: Պատմութեան մէջ առանձին յիշատակուած են և համարել կարելի է այն ուրացողները, որոնք թուլացել են իրենց հաւատից: Բայց միայն այս չէր հայերի քաջութիւնը հաւատի մէջ, պարսիկներն աւելի մեծ փորձաքարեր էին ստեղծել նրանց հաւատը փորձելու համար, իւրաքանչիւր հաւատուրաց իմամ Ջաֆարի օրէնքով միակ ժառանգն էր իւր ընտանեաց հարստութեան: Այսպէս, եթէ մի անպիտան ուրանում էր իւր հաւատը, նրա բոլոր

ընտանիքը զրկւում էր օրական պարէնից, որովհետեւ նա էր օրէնքով միակ ժառանգը: Բայց մի երկրում ուր քրիստոնէի դէմ իւրաքանչիւր մահմետականի վկայութիւնն ընդունւում է, կարելի է երեւակայել թէ ինչ մեծ չարիքներ էին գործում այս օրէնքի հիման վրայ, երբ որեւէ աւազակ երկու երեք ընկերներով իրեն ժառանգ էր հրատարակում մի ընտանիքի: Այս օրէնքի խստութիւնից խուսափելով հայերը ի կենդանութեան իրենց կայքը տալիս էին որ և է մահմետականի ի պահեստ, որպէս զի նա տիրոջ մահուանից յետոյ նրա ժառանգներին յանձնէ, բայց կարելի է երեւակայել, թէ ինչ մեծ վտանգի էր ենթարկւում այսպէս հայոց բարօրութիւնը:

Հայոց ազգի համար մի այլ փորձանք էր դարձել կաթոլիկ բարոզչութիւնը (միսիոնարութիւն): Այս բարոզիչները ոչ մի անհաւատ քրիստոնէայ դարձնելու դժ չունենալով՝ խեղճ հայոց ազգիցն է պառակտում և այդ ամեն տեսակ անկերելի միջոցներով: Հարդէնի ասելով կաթոլիկ բարոզիչներից Վարմելեան կրօնաւորներն համարւում էին պապի դիսպանները. Օգոտինեանները Փորթուգալիոյ, Վապուցիներին ու Յիսուսեանք Քրանսիայի: Պարսիկները յարգանքով էին ընդունում եւրոպական ազգերի ներկայացուցիչներին, յոյս դնելով նրանց օգնութեան վրայ տաճիկների դէմ կռուելու: Այս բարոզիչները ձրի ծառայութիւններ մատուցանելով եւրոպական տէրութիւններին՝ դրա փոխարէն մի վարձ էին պահանջում, այն է միջնորդութիւն պարսից թագաւորի առաջ, որ նրանք հայ կաթոլիկներին պաշտպանութիւն ցոյց տան, իսկ միւս հայերին ոտիպեն հնազանդելու պապին: Հետաքրքրական է այս բարոզիչներից մէկի, Անկիւրիայ եպիսկոպոսի դիմումն պարսից շահին. «Իբրեւ պապի դեսպան ես պարտական եմ բողոքելու այն ամենայն բանի դէմ, որ Պարսկաստանում կատարւում է ընդդէմ նրա արժանեաց և պատուի. ինքս գիտեմ, որ Նորին Մեծութիւնը տեղեակ է, որ պապը Յիսուս Քրիստոսի փոխանորդն է երկրին վրայ, մինչև անգամ ինքը շահը նրան այդ տիտղոսն է տալիս իւր նամակներում, որ ողղում է պապին, և որ բոլոր աշխարհիս թագաւորները նրան հպատակում են և յարգում իբրեւ փոխանորդ Քրիստոսի և չը նայելով բոլոր ազգերի այսպիսի

Համաձայնութեան, մի բուն հայեր քրիստոնեայ լինելով հանգերձ չեն հնազանդում նրան, և աւելի ևս իրենց ապականութեան մէջ յամառելու համար, պատիւների են արժանացնում իբնցից միայն նրանց, որոնց մասին գիտեն թէ ամենախիստ ընդդիմակացներն են սլապի, նրանք մինչև անգամ այնտեղն են հասցնում իրենց յանդգնութիւնը, որ որոշ տօն օրեր իրենց եկեղեցւոյ մէջ անէ՞ծք են ուղղում պապի և նրա նախորդների դէմ: Թէպէտ և, ասում է Անկիւրիայ եպիսկոպոս, որ այսպիսի այլանդակութիւններն աւելի արհամարհանաց են արժանի, սակայն գործը հեռուից շատ աւելի մեծ է երևում, քան իսկապէս տեղումն է. պապը, որ իւր հպատակներին խորին յարգանաց մէջ է պահում առ Նորին Մեծութիւնը, կարող է բողոքել, որ Նորին Մեծութիւնը նոյնը չէ անում իւր վերաբերութեամբ և կարող է կարծել, որ ինչ կատարում է իւր անգիտութեամբ, թերևս տեղի է ունենում իւր իսկ հրամանով կամ գոնէ թղլտութեամբ: (Relation d'une mission faite par M-gnr l'Archevêque d'Ancyre p. 34—35): Ահա թէ ի՞նչ միջոցով էր կուում կաթողիկոսութիւնը հայ եկեղեցու դէմ, բայց միայն այս չէր, պապի, զօրութիւնից շահը կարող էր չափնածել, սակայն շահն ակնածում էր Ֆրանսիայից, Աւստրիայից, Փորթուգալիայից, շահը կամենում էր բարեկամ լինել Վենետիկ հասարակապետութեան և Վեհաստանի հետ և այս բոլոր երկրների գեսպանները կաթողիկ բարոգիչներ էին որոնք լուսաւորչի հօտն իրենց փարախն էին կամենում մտցնել: Քարողիչ գեսպանները լոկ խօսքերով և նամակներով չէին երևում շահի դրանը, նրանք լաւ գիտէին կաշառքի կախարդական զօրութիւնը արևելքում և ահա նրանց ներկայացրած պարգևները շատ անգամ աւելի ազդու էին լինում, քան թէ բերած նամակները: Պարսկական տիրապետութեան պատմութեան տխուր էջերը լի են կաթողիկ բարոգիչների տերահաճակ գործերով, այդ գործերի և իրողութիւնների բացատրութիւնները եթէ ցարդ այնպստ էին, այժմ բարոգիչների յիշատակարանների հրատարակութիւններով պարզուած են և դժուար է ասելը, թէ խելճ հայ եկեղեցուն պարսկական բռնութիւնն ու անհաւատութիւնն է աւելի մնասել, թէ հռովմի արբանեակների չարութիւնը: Իրենք

այդ բարոգիչները վկայում են, որ հայերը սիրով էին ընդունում նրանց իբրև եղբայրներ ի Քրիստոս, պատուպարում, կերակրում էին նրանց, եկեղեցեաց մէջ թոյլ էին տալիս բարոգեւոյ, յարգում էին նրանց գիտութիւնը, իւրեանց որդւոց նրանց էին տալիս դաստիարակելու, իսկ այդ գառնաղգեստ գայլերը մի նպատակի էին ծառայում, նրանք հաւատ էին գնում նոյն իսկ դրամով:

Այս բոլոր հնարների առաջ անգօր էին հայերը, մանաւանդ անգօր էր հայ անշքացած եկեղեցին, բայց այսու ամենայնիւ այնքան մեծ էր հայ եկեղեցու ներքին ոյժն, որ այդ բարոգիչներին հետևողների թիւը չէր աւելանում և կաթողիկոսութիւն մի ժամանակ տարածուած տեղերումն ևս այժմ հետք չը կայ: Այս ամենը բարոգիչ հայերը վերագրում են ռատանային... ՅուրնըՔորն իւր ուղեգրութեան մէջ այս անյայտողութիւնը վերագրում է հայերի յամառութեան, նրանց յաջողութիւնը պարսիկ իշխանների առաջ քացատրում է մեծաքանակ կաշառներով և մատնութեամբ: Արդարև հայերը մեծամեծ տուգանքներ էին տալիս իրենց դատը պաշտպանելու համար, երբեմն ևս հասկացնում էին պարսիկներին, որ այդ բարոգիչները մէկ մէկ լրտեսներ են, որոնց պահում էին եւրոպական իշխանները Պարսկաստանում: Խաղաղութեամբ ապրելու ամենայն միջոց ձեռնարկում էին հայերը, մինչև իսկ կաթողիկոսները պապերին էին դիմում և խնդրում հանգիստ թողնել իրենց հօտը, որ վաղուց ի վեր ուղղափառ քրիստոնեայ էր, իզո՛ւր, պսպը ականի էր բազմացնում այդ խռովարարների խումբը:

Քարոզչութեան կենդրոններն էին. Շամախին, որ այն ժամանակ առաջին վաճառաշահ կենդրոնն էր ամբողջ Կովկասի, Նախիջևանն, ուր բազմաթիւ էին և բարեկեցիկ հայերը, Երևանն, որ մերձաւոր էր հայ եկեղեցու սրտին, ս. Էջմիածնին: Շնորհիւ Փրանսիայի թագաւորների պաշտպանութեան Յիսուսեան հայրերն իրաւունք էին ստացել Երևանում քարոզչութեան կենդրոն հաստատելու: Ինչպէս ամենուրեք, այնպէս էլ այստեղ կաթողիկ գինուորութեան այս մատեան գունդը, յիսուսեանները, հարուածն ուղղել էին սրտին, նրանք կաթողիկոսի միջոցով ազգն էին կամենում հպատակեցնել պապին: Նսհապետ կաթողիկոսը զի-

ջել էր նրանց թախանձանքներին, իրաւունք էր տուել հայ հկեղեցիներում քարոզելու և առ հասարակ բարեկամաբար էր վերաբերում նրանց, այս բարեկամութեան պատճառաւ իսկ վայր գլորեցին նրան հայերը հայրապետական գահից, մինչ յիսուսեանները շահից յաջողեցան Նահապետին կրկին կաթողիկոսացնելու հրամանագիր առնել: Յիսուսեանները գրաւել էին աշխատում հայերին և երկրաւոր բարիքներ խոստանալով, նրանք շարունակ պնդում էին, որ եթէ հայերն հպատակին պապին, սա կը միջնորդէ եւրոպական թագաւորների առաջ, որ նրանք պաշտպանեն հայերին:

Ջարմանալի է կաթողիկ քարոզչութեան դարաւոր աշխատութեան հետքի կորուստն, այսօր ոչ Շամախում, ոչ Երևանում և ոչ Նախիջևանում մի հատիկ կաթողիկ անգամ չը կայ:

Այս անյաջողութիւնը և կատարեալ անպտուղ գործունէութիւնը յայտնի է և իրենց իսկ կաթողիկներին: Շարդէնն ասում է. «քարոզիչները քիչ շատ յաջողութիւն ունին արևելեան բրիտանիայի մէջ բացի հայերից»։ Գարցիա Ֆիգվեյրասն ասում է. «յիսուսեանք չեն յաջողում հայերին դարձնելու... նրանք խիստ պինդ են իրենց հաւատին եւ դատում են այդ մասին առողջամտութեամբ»։ Թէպէտ և գրութեանս սահմանը չափից աւելի է ընդարձակւում, բայց չեմ կարող այստեղ յառաջ չը բերել Շարդենի խօսքերը հայոց հաւատի դիմացկունութեան մասին:

Մի զարմանալի բան է, կամ եթէ կուզէք, նոյն իսկ հրաշք է, որ չը նայելով թէ հայերը տասնմէկ դարու չափ գտնւում են մահմետական լծի տակ, որ նրանք աղքատ են և տգէտ այնքան, ինչքան կարելի է երևակայել թէ կըլինին մի այսպիսի ստրկութեան հասած մարդիկ. բայց այսուամենայնիւ նրանց հաւատը անդրդուելի է: Նրանք պահպանում են իրանց հաւատը առանց փոխել կամենալու, հաւասարապէս դիմանալով իրենց գերիշխան մահմետական բռնութեան և հռովմէական քարոզչութեան, որ երկու դարուց աւելի աշխատում է իւր քարոզիչ քահանաների և վարդապետների միջոցով, նրանց իւր հետ միաբանելու: Անասելի են այն բոլոր ճարտարութիւնն և ծախքերը, որ հռովմի պալատն այս մասին գործ է դրել երկու դարուց ի վեր, բայց զո՞ւր,

որովհետեւ որանցից Եւրոպայում կաթոլիկ դարձածներից որն էլ դառնում է հայրենիք, հասած օրուանից աւելի ևս հայ է քան թէ երբէք, և սկսում է նորից նշովել Վեոն պապին, իբրև պատճառ արևել և արևմտեան եկեղեցիների բաժանման, և բոլոր նրա յաջորդներին, և ատում է հոսվմեական եկեղեցու բոլոր այն վարդապետութիւնները, որ հակառակ են իր եկեղեցու վարդապետութեանց...» ¹⁾։

Ինչքան էլ գիմացկուն լինէին հայերը այսու ամենայնիւ այդքան բազմադիմի հալածանքներին դիմանալու ոյժ չունէին, ուստի բնական է, որ ելք փնտռէին այս վիճակից։ Ճշմարիտ է յարգոյ հեղինակի այն կարծիքը, թէ եւրոպական տէրութիւններին դիմելու միտքը հայերին տուել են կաթոլիկ բարոզիչները, մասնաւորապէս յիսուսեանք։ Աւելի հեռուն գնալով կարող ենք ենթադրել, որ Էջմիածնի ժողովը 1678 թ. նրանց գործն էր ուղղակի, բայց այս մասին չկան աղբիւրներ։

Ե.

Հայոց պարսիկների լծից ազատութեան խնդիրը, որ ծագեց ԹԷ. դարու վերջին և վերջացաւ մեր դարու սկզբում, սերտ կապուած է մի պատմական անձի հետ, որի անունն անգամ մենք չենք գտնում Չամչեանի եռաճյուղոր պատմութեան մէջ։ Այդ անձն ԻՍԴԱՅԷԼ ՕՐԻՆ էր։ Մինչև այժմ Օրիի մասին միայն առասպելներ և զրպարտութիւններ էին յայտնի ²⁾, մեծարգոյ պ. Եղեանին ենք պարտական մենք այս եռանդուն հայրենասիրի և անցեալ դարու ամենանշանաւոր հայ գործչի իսկական պատմութիւնն և նրա պատուի վերականգնումը։ Հրատարակուած վաւերաթղթերիս մեծագոյն մասը Օրիի ձեռքով են գրուած կամ նրանից են ներշնչուած, այդ թղթերի մէջ մենք գտնում եւք այն ժամանակի Հայաստանի, Պարսկաստանի և նոյն իսկ եւրոպական պետութեանց պատմութիւնը։ Տասն և ութերորդ

¹⁾ Chardin T. II. p. 184—5։

²⁾ Տես ներածութիւն էր. LXXXIII և Krusinski. The History of the late Revolution of Persia. I. London MSCCXL.

դարը լի էր պատմական բախտախնդիրներով, սակայն Օրին շատ բարձր է այդ բախտախնդիրներից և թէպէտ նրա ձեռնարկութիւնը նման է իւր ժամանակակից այլ բախտախնդիրների ձեռնարկութիւններին, բայց Օրին գանազանուժ է դրանցից այնու, որ զործում է իրերն հայ ազգի հաւատարմատար: Իրաւ է, Օրին ձեռնարկութիւնն աւարտուժ է իբրեւ մի բախտախնդրութիւն, բայց նրա ոկսած գործը զուլս է հանուժ նոյն միջոցներով ևնոյն ճանապարհներով, որ Օրին ծրագրել էր մի դար առաջ: Սակայն առաջ չ'անցնենք և համառօտելով այստեղ Օրին պատմութիւնը, միջոց տանք ընթերցողին անձամբ գտելու այդ արտաբոյ կարգի անձի մասին:

Օրին ինքը քանիցս առիթ է ունեցել իւր մասին գրելու, մեր վաւերաթղթերի մէջ մանրամասն և երբեմն հատուկ տոր տեղեկութիւններ կան նրա կեանքի մասին, այնպէս որ այժմ դիւրին է վերականգնել նրա կենսագրութեան գլխաւոր կէտերը: Վաւերաթղթերից Օրին են վերաբերում № 5, 11, 14, 44, 120, 180, 183 և այլն, առանձնապէս № 44 և 120:

Ժէ. դարում նշանաւոր էր Պոռօշեանց իշխանական ցեղը Խաչէնում, որոնց ներկայացուցիչն էր 1678 թ. ժողովում Իսրայէլ իշխանը, որին երկոտասանից ժողովն ընտրեց պատգամաւոր Յակովբ Դ. կաթողիկոսի հետ միասին Եւրոպա գնալու: Իսրայէլն այնքան յայտնի անձն էր, որ չէր կարող հեռանալ առանց կասկածի տեղիք տալու պարսիկներին և առանց իւր տան դժբախտութեան պատճառ լինելու, սուտի ինքը հրաժարուեց պատգամաւորութիւնից և իւր փոխանակ կաթողիկոսին ընկերացրեց իւր երիտասարդ որդուն: Սա ևս իւր հօր անուն էր կրում, սա ևս կոչւում էր Իսրայէլ կամ աւելի ճիշդ Իսրայէլօրի, Իսրայէլօրին (Իւրայէլօրին՝ Israelorin, Israël Ory): Հայերէն վաւերաթղթերի մէջ այս անձը կոչւում է Իսրայէլ, պարոն Իսրայէլ կամ պարոն Իսրայէլ Օռի, օտար լեզուով թղթերի մէջ ինքն ստորագրում է Israel Ory, Израиль Орий կամ Орей: Ա. նուանս այս ձևերը ծագում են Իսրայէլի Եւրոպայից դառնալուց յետոյ, թէ առաջին նուագ Հայաստանից դուրս գալուս ինչպէս էր կոչւում նա, մեզ յայտնի չէ, միայն թէ

№ 2. վաւերաթղթի մէջ քանիցս այդ անունները կից են գրուած (Israëlorin), իսկ միւս բոլոր թղթերում առանձինն (Israël Ory): Դեռ փորձ չէ եղած բացատրելու անուանս այս ձևը, այդ փորձը չէ արել և վաւերականներիս հրատարակիչը Հարկաւ բողոքովին այլ նպատակ ունէր անուանս ապագայ բացատրութիւնը, որ տուին կաթողիկ քարոզիչներն Իսրայէլի անուան, երբ նա իբրեւ դեսպան քանի մի տէրութիւնների մտաւ Պարսկաստան և փոխանակ գործիք լինելու միսիոնարների, եղաւ նրանց համար ոտիս: Սրանք պարտից թագաւորին երկիւղ տուին ասելով՝ որ այդ անձի անուան տառերը կազմում են հետեւեալ նախադասութիւնը «il sera roi» (I, s, r, a, e, l, o, r, i) «նա թագաւոր պիտի լինի»: Ինձ թւում է որ համար 2. վաւերաթղթի գրութիւնը (Israëlorin) կարող էր ծագել Իսրայէլ ՈՐԻՎ փառաբշական ձևից կամ Իսրայէլորդի հայրանունից, սակայն № 11 վաւերաթղթի այն հատուածը, ուր Օրին նկարագրում է իւր խօսակցութիւնը իրեն չճանաչող քրոջ հետ, ցոյց է տալիս, որ Օրին կոչումն Իսրայէլի մականունն էր (տ. եր. 51.) բայց թերեւ ազգանունը: Ինքն Իսրայէլ գործ է դնում այս մասին իբրեւ ազգանուն, որից կարող ենք գուշակել, որ նրանց ընտանիքն յայտնի էր այդ անուամբ, այս առաւել ևս հաւանականութիւն ունի, Պարսկաստան դեսպանութեամբ գնալու համար նա խնդրում է իրեն ուրիշ անուն տալ:

Իսրայէլ Օրին ծնուել էր հաւանորէն 1659 կամ 1660 թուականներին, որովհետեւ 1699 թ. նա իւր քրոջ հետ խօսելուս իրեն նկարագրում է «un homme de quarante ans ou environ» (մի քառասուն կամ մօտ քառասուն տարեկան մարդ): Սրա պատմութիւնը յայտնի է մեզ սկսած իւր քսանամեայ հասակից, երբ Յակոբ Գ. կաթողիկոսի հետ գնում է Վ Պոլիս: Անհաւանական չէ ենթադրել, որ Իսրայէլը կրթութիւն էր Երևանի յիսուսեանների մօտ և թերեւ քիտէր լատիններէն ու եւրոպական լիզոններից ֆրանսերէն, որով նա սիրում է յաճախ գրել իւր թղթերն, մանաւանդ մտերմականներն և որով միայն ամենից կանոնաւոր է գրում: Այս ենթադրութիւնը մեզ հաւանական է թւում և այն պատճառով, որ նա Յակոբ կաթողիկոսի մա-

հիւանդից յետոյ եւրոպա անցնելով՝ դիմում է Քրանսիա և այնտեղ զինուորական ծառայութեան է մտնում, որի համար հարկաւ պէտք է երկրի լեզուն իմանար, Վենետիկում 4 ամիս մնալով նա ո՛չ մի նոր զեզու սովորել չէր հարող։ Բացի այս հանգամանքից մեզ հաւանական է թւում նրա յիսուսեանների աշակերտ լինելն և այնու, որ ուղղակի Քրանսիա դիմեց, որի պաշտպանութեան տակ էին յիսուսեանք Պարսկաստանում։ Տասն և երկու տարի Քրանսիայում մնաց Օրին, վեց տարի Ճանապարհորդելով ամբողջ երկրում, 6 տարի էլ ծառայելով բանակում, 3 տարի իրիւ սպայ հետեակազօրի 3 տարի իբրեւ գնդապետ հեծելազօրի։ Քրանսիայի նամուր քաղաքում գերի ընկնելով (1692 թ.) անգլիացոց ձեռքն, արձակուեցաւ ազատ իբրեւ ծառերկրացի և քնաց ծառայելու Բաւարիոյ Կաթիրքնտրին։ Յիշատակում է որ Խարայէլը Ճանապարհորդում էր մի հայ եպիսկոպոսի անցած թիւով, արդեօք այդ անցած թիւով երևանի եզուիտներից չէ՞ր, որ նրան ազատ անցք էր տալիս ամբողջ Քրանսիայում և ապա պաշտպանութիւն ընձեռեց Բաւարիոյ իշխանի մօտ, դարձեալ երեւի շնորհիւ յիսուսեան հայրերի, որոնցից մին այդ իշխանի խոստովանահայրն էր, միւսը Լէոպոլդ Կայսեր։

Օրին ծնալովում է Բաւարիոյ իշխանին 4 տարի իբրեւ կոմիսսար Հայդելբերգ, Մանհայմ, Քրանկէյթալ և Մէնէ (?) քաղաքներում։ Մերձենալով իշխանին Օրին նկարագրում է իւր հայրենակիցների թշուառութիւնն և գրաւում է նրան հայոց խնդրի համար։ Թէ ի՞նչը դրգեց Պալատինեան իշխանին հայոց դատն ըստանձնել, խնդիր է, գերմանացի գիտնական Հայդէլը, որ 1894 թ. առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց այն խնդրին վերաբերեալ վաւերացումները, կարծում է՝ թէ Յովհաննէս Վիլհելմ իշխանին դրդողն էր հայոց թագաւորական գահը, այ. Եզեանը տրամադիր է այս միջնորդութիւնը վերաբերելու նրա քրիստոնէական եռանդին, հաւանական է սակայն, որ գերմանացի իշխանին համոզող յիսուսեանները չէին մոռացել և նրա փառասիրութիւնը գրգռելու, ոչստի և երկու պատճառներն ևս ազդող էին ձեռնարկութեանս մէջ։ Պալատինեան իշխանի թղթերով առ հայ իշխանները և առ վրաց խանը Օրին դիմում է Վէննայ

աւստրիական կայսեր, այնտեղից մեծամեծ նեղութիւններով
հասնում է Տաճկաստանի վրայով իւր հայրենիք, ուր ընդ-
ամենը 15 օր միայն մնալով՝ հայ իշխանների թղթերով դառ-
նում է իւր նոր ընկեր Մինաս վարդապետի հետ Բաւա-
րիոյ իշխանի մօտ: Օրին ինքը գլխի է այս ուղևորութեան
նկարագիրն իւր հովանաւորող գերման իշխանին, 1695 թ.
հոկտեմբերի 1-ին (№ 11): Այս թուղթը մի գլուխ գործոց
է այն ժամանակուան քաղաքագիտութեան, ամսո՞ւս որ չեմ
կարող այստեղ առաջ բերել երկարութեան պատճառով:
Ուշադրութեան արժանի է թղթիս մէջ այն քաղաքական
ընթացքը, որ Օրին բռնել է Տաճկաստանում իբրև Ֆրան-
սիոյ թագաւորի հպատակ, նշնպէս և ալն քաղաքական խօ-
սակցութիւնը, որ նա ունեցել է մեծ վեզիրի հետ: Սրտա-
ռուչ է Օրինի հանդիպումն իւր քրոջ հետ, ապա իւր եղ-
բայր Վարդանի հետ, որոնց նա չէ յայտնում իւր ով լի-
նելը: Միակ անձշխութիւնը նկատում ենք ամսաթուերի
մէջ. 1699 թ. ապրիլի 4-ին հասնում է Օրին Էջմիածին և
տեսնելով՝ որ ժամանակի կաթուղիկոսը (նահապետի գահա-
վիժութիւնից յետոյ նստող Ստեփաննոսը) չէ կարող հա-
մակրել իւր գործին, գնում է իրենց տուն նոյն օրն, որից
ենթադրում ենք, որ նրանց տունը կամ նոյն իսկ Էջ-
միածնումն էր կամ նորան շատ մօտիկ, այստեղ մնալով
մինչև ապրիլի 6, նա գրում թէ 7-ին արդէն Անգեղակոթ
է գնացել, իսկ 8-ին ապրիլի Փանծասար, կարծում ենք որ
այս տարածութիւնն Էջմիածնից մինչև Փանծասար, այն ժա-
մանակ ինչպէս և այսօր անհնարին է 2 օրուան մէջ անց-
նել: Առանձին ուշադրութեան արժանի է այն հանգաման-
քը, որ Օրին Փանծասարու կաթողիկոսին համոզել է ճշգ-
նում հպատակելու պապին և կաթողիկոսութիւն ընդունել, իսկ
նա չէ համոզւում, բայց հայ իշխանները վճռում են առանց
հոգեւորականների գործ տեսնել և առանձին ժողով են գու-
մարում, ուր Օրինն յանձնարարական թղթեր են տալիս և
և հաւատարմութիւն Օրին պահանջում է մի եկեղեցա-
կան կամ մի աշխարհական իշխան ընկեր, որ և տալիս են
նրան յանձին Մինաս վարդապետ Տիգրանեանի: Մինակ այս
նամակի մէջ ակնարկութիւն կայ, որ հայք մի գերիշխան
թագաւոր են կամենում ունենալ և այդ ցանկացած թագա-

ւորն ինքը Պալատինեան իշխանն է: Հաւանորէն այստեղից է եղրակացրել Հայգելը որ Բաւարիոյ կայսրընտիրը ձգտում էր հայկական թագին:

Այս ուղեւորութիւնն յաջող աւարտելով Օրին Կ. Պօլսի և Վէնայի վրայով դառնում է կայսրընտրի մօտ և 6 ամիս սպասում է այնտեղ մինչև իշխանի առողջանալը, որովհետև այդ ժամանակի ընթացքում նա հիւանդ է լինում:

Պալատինեան իշխանի հետ վերջնականապէս պայման գնելով Օրին գնում է Վէնայ կայսեր հաւանութիւնն առնելու, խորհուրդն աւելի ևս հասուցանալով Օրինն առաջարկում են Մոսկուա գնալ և Պետրոս Մեծի հաւանութիւնն ստանալ զօրքերը Ռուսիայով անցկացնելու համար: Այս բանագնացութեանց մէջ Օրին ձեռնտու են երկու յիսուսեան պատէր Վուլֆ կայսեր մօտ և պատէր Պոտտիէ Բաւարիոյ իշխանի խոստովանահայրը: Օրին հասնելով Մոսկուա փոփոխում է իւր յանձնարարութեան նպատակը, նա յայտնում է, որ ինքն ուղարկուած է հայ իշխաններից Ռուսիոյ ինքնակալի մօտ (տես ՃՁ 44): Թէպէտ և հետաքրքրական է, բայց շատ երկար, բոլոր այն կերպարանափոխութեան պատմութիւնը, որ կրեց Օրինի դեսպանութիւնը Մոսկուայում, բաւականանալով յիշատակելով որ Օրին կարևոր դատեց հայոց ազատութեան գործը միմիայն ուստաց կայսեր յանձնելու և եւրոպական իշխանների մասնակցութեանը միմիայն բարոյական ձև տուաւ: Այս փոփոխութեան պատճառներն երկու էին, մէկը գերմանացոց պատերազմը Փրանսիայի հետ և միւսն եկեղեցական միութեան պահանջը, որից յետ չէին կենում կաթողիկոսները և որից խորշում էին հայերը: Այս կերպարանափոխութիւնից յետոյ հազիւ 1707 թուին (1700—1707) յաջողում է Օրին իւր ձեռնարկութեան սկզբնաւորութիւնը, Պարսկաստան դեսպան գնալը: Օրին Բաւարիոյ դքսի դրանը և Լէօպոլդ կայսեր մօտ արդէն իսկ իւր պայմանը վերջացրել էր, սրանք համաձայն էին և պէտք է զօրք անցկացնելու թոյլտուութիւն խնդրէին ուստաց տէրութիւնից, բայց Օրին Մոսկուայում ստիպուած եղաւ փոխելու իւր ծրագիրը, տեսնելով որ Պետրոս կայսրը ինքը միայնակ է կամենում գործին ձեռնարկել և եւրոպական իշխանների ձեռնտուութիւնը միմիայն իւր նպատակների

Համար է գործ դնել կամենում: Մինչդեռ Օրին ամենայն պայման վերջացրել էր Բաւարիոյ իշխանի հետ (տես № 9 և 10), այժմ նորից պէտք է սկսէր պայմանները փոփոխել: Համար 6 վաւերաթուղթը մեզ կապածելի է թուում ¹⁾, հաւանական ենք համարում, որ այդ թուղթը Մոսկուայում գրուած լինի Օրին ընկեր Մինաս վարդապետի ձեռքով այն հաւատարմական թղթի հիման վրայ, որ տուել էին իշխանները: Օրինն: Յայտնի է որ Օրին ոչ մի խօսք չէր ասել Անգեղակոթի ժողովում Պետր Ալէք. Թագաւորի մասին, որին ինքն և հաղիւ էր ձանաչում, ուրեմն ի՞նչպէս կը գրէին հայ իշխանները նրան: Օրին ստիպուած էր հարցաքննուելու իսկ փոփոխել իւր գալստեան նպատակը, այդ պարզ երևում է № 4 է վաւերաթղթից, ուր ասուած է, թէ նա ուղղակի ուսաց կայսեր մօտ է ուղարկուած, բայց ձանապարհը փոխել է պարսից երկիւղից ("):

Վերին աստիճանի հետաքրքրական են Օրին բանագնացութիւնները Մոսկուայում. ուր յաջողում է նրան գրաւել Գլղղին նախարարապետին ապա կատարել ամենայն ինչ ըստ իւր ցանկութեան: Գլղղինի ձեռնաւորութիւնը գրաւում է Օրին մեծ գումար խոստանալով նրան, այդ գումարը պիտի բերէր հայ իշխանների մօտ ուղարկուած Վասիլիոյ Միրոնով կոչուող հայ զեւպանը, սակայն հայ մելիքները փոխանակ դրամի մուրհակ էին ուղարկել 20 հազար ռսկու, ահա այդ մուրհակը:

№ 102. «Մեր մեծ Հայաստանայ մելիքս խոստացինք « որ տանք Ֆէյր Ալէքսեւիճ Կլովին որ ես Աջորդ Մեծին « Մոսկովի Թագաւորին, Իմ ոսկի որ կանէ ԲՈՒԴՃ (2400) « թուման ինչ ժամանակ որ այս խորհուրդն կատարի ավ. « անպատճառ տամք և այլ աւելի շնորհակալութեամբ շը. « նորհեմք քո մեծ բարութեանդ փոխարէն որ կառնես այն « նեղ ժամանակին վասն մեր. (կնիքներ) »

Թվին ՌՃԾԲ մայիս Իէ, ի գաւառն Աղվե՛:

Ստորագրութիւններ. —

¹⁾ Ստեփաննոս Ռաշքայի վկայութիւնը հաստատում է այդ թղթի մելիքներէց գրուած լինելը, հիմա եր. LXXXVI ծանոթ. 2, թէպէտ և նրա տեղեկութիւնների աղբիւրը Օրին լինելով՝ աւանդին նշանակութիւն չունի:

Հունդական պատերազմը խանգարում էր Պետրոս կայսեր այս գործն սկսելու, բայց նա ամենայն եռանդով հետևում էր այս խնդրին և նախապատրաստութիւններ էր տեսնում, Օրիի տուած տեղեկութիւնները ստուգում էր վաճառականների և իւր ներկայացուցիչների ձեռքով: Օրիի տեսնելով գործի երկարելը, չէր յուսահատւում, մինչև գործին ձեռնարկելը նա մտածեց կրկին Պարսկաստան գնալ և նախապատրաստել հայոց ապստամբութիւնը: Չարմանալի ճարպիկութեամբ և նրբամտութեամբ կարողացաւ նա գլուխ բերել, որ ինքը իբրու պապի, գերմանական կայսեր, Պալատինեան կայսերընտրի և ուսաց կայսեր դեսպան և ուսական բանակի գնդապետ ուղևորուեց մեծ շքախմբով Պարսկաստան և չը նայելով մեծամեծ արգելքների, շահ Հիւսէյի նից ընդունուեց իրրև դեսպան, երկու տարու չափ մնաց Պարսկաստանում և ամենայն տեղեկութիւններ ժողովելով, ամենայն ինչ նախապատրաստելով վերադարձաւ: Այս անգամ բախտը մատնեց Օրիին, ճարպիկ ձեռքով լարուած մի նենգ դաւադրութիւն թոյլ չը տուաւ նորան Աստրախանից դուրս գալու և ներկայանալու մեծ կայսեր: Ղազանի վոյեվոդ Ապրակսինը մեծ դեր խաղաց Օրիի կողոպտման և սպանման մէջ, որ պարզ երևում է վաւերաթղթերից, 1711 թ. 7. իննույնմբերի ստացուեց: Ապրակսինի զեկուցումն, որ Օրին մեռել է Աստրախանում և թաղուել, այլ աղբիւրների հաղորդելով Օրիին թունաւորել էին:

Օրիի այս եղերական վախճանը վերագրել կարելի է մէկ յիսուսեանների խարդաւանանքներին, մէկ էլ նրա բերած հարստութեան հռչակին...

Օրիի մարդիկը ցրուեցան, նրա բերած մեծաքանակ հարստութիւնը աւարի մատնուեցաւ, հազիւ մի քանի մնացորդ հասան Մինաս վարդապետի ձեռքը, որ երաշխաւոր էր Օրիի մեծաքանակ պարտքերին: Երևում է որ Օրիի ընտանիքն ևս ոչինչ չը հասաւ, որ այդ միջոցին Դիւսէլդորֆից փոխադրուել էր Մոսկուա: Յիշենք այս առթիւ, որ Օրին Դիւսէլդորֆում ամուսնացած էր, երևի օտարուհոյ հետ և ունէր երկու որդի:

Այսպիսի ողորմելի վախճան ունեցաւ երեսուն տարի իւր հայրենիքի համար տքնող Իսրայէլ Օրին, բայց նրա ըս-

կըսած գործը շարունակուեցաւ և ողւսաց կառավարութիւնը կարողացաւ ժամանակին տիրել Վասպից ծովի ափերին, որով խանգարեց Տաճկաստանի տիրապետութեան:

Այս է Օրիի հաճառոտ կենսագրութիւնը համաձայն հրատարակուած վաւերացման: Երկու դար է սակայն, որ այս անձի վրայ ծանրանում էր յիսուսեանների զրպարտութիւնը. Օրիի ժամանակ պարսից թագաւորի դրանը ներկայ էր յիսուսեան կրօնաւոր Կրուսինսկին, որ իբրեւ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ և իբրեւ միսիոնար հաշտ աչքով չէր կարող տեսնել Օրիի յաջողութիւնն, ուստի և իւր գրած պատմական երկի մէջ Օրիին ներկայացրել է իբրեւ մի բախտաւոր գիր: Սրան են հետեւել յաջորդ ժամանակներում Օրիի մասին գրողներից շատերը, նոյն իսկ Հայդելը: Հակառակորդների այս անհիմն զրպարտութիւնները գեղեցիկ կերպիւ հերքել է պ. Եղեանը իւր ներածութեան XI գլխում (եր. LXXXIII), ուր նկարագրուած է և Օրիի բնաւորութիւնը:

2.

Օրիի անմիջական գործակիցն էր Մինաս վարդապետ Տիգրանեանցը, որ ծննդեամբ Քարբերդեցի էր և Ղարաբաղում վանահայր սուրբ Յակոբի վանքի: Սրան ընկերացրին Օրիին 1699 թ. Անգեղակոթում ժողովուած իշխանները, որովհետեւ Օրին պահանջում էր մի եկեղեցական կամ մի աշխարհական ընկեր: Ղարաբաղի հոգեւորականները վերին աստիճանի տգէտ էին, նրանք թէպէտ և գիտէին զէնք բանեցնել և թշնամեաց դէմ քաջութեամբ կռուել, բայց հաւատոյ եօթն խորհուրդներն անգամ չէին կարողանում թուել (№ 11): Մինաս վարդապետն երևի գիտնականի հռչակ ունէր նրանց մէջ, թէպէտ և նրա գրած թղթերը ցոյց են տալիս այդ անձի տգիտութիւնն և պարզամտութիւնը:

Սկզբի ժամանակներում Մինաս վարդապետը ամենայն խնդիրներում համաձայն չէր Օրիի հետ, բայց վերջն ընկաւ կատարելապէս այդ հանձարեղ մարդու ազդեցութեան տակ. թերեւս հաւանական լինի կարծելը, որ Օրին եկեղեցական միութեան խնդրին սկզբում նշանակութիւն չը տալով պատրաստ էր ամենայն զիջումն անելու, մինչև իսկ կարելի է

կարծեւ, որ սուտ չէ Կրուսինսկու կարծիքը, որ նա կաթոլիկ էր, այսինքն կաթոլիկ էր ձեւանում ըստ տեղւոյն: Այս հանգամանքն ամենեւին զարմանալի չէ, եթէ աչքի առաջ ունենանք ժամանակի քաղաքականութիւնը, երբ կաթոլիկ Փրանսիայի խիստ կաթոլիկ թագաւորները բարեկամութեան դաշն ունէին սուլթանի հետ և ամենայն օգնութիւն հասցնում էին թուրքերին ընդդէմ գերմանական կայսրներին: Արդ՝ Օրին համոզուելով, որ անհնարին պիտի լինի հայերին ազատել գերմանական ուժով, յարեց ռուսաց կայսրին, մանաւանդ որ սա հաւատոյ մասին պայման չէր դնում, այլ ընդհակառակն ազատութիւն էր խոստանում հաւատոյ (№ 54): Մինաս վարդապետը, որ սկզբում կարող էր դաշմակցուել Օրին անխտրութիւնից, ինքն ևս իւր կեանքի վերջը նոյն պիտի մէկը դարձաւ, առաջարկելով ռուսաց կառավարութեան, որ ընդունուի ի շարս օրթոդոքս եպիսկոպոսաց, երեւի մահը պատճառ եղաւ նրա այս ցանկութեան անկաւար մնալուն:

Մինաս վարդապետն ամենամեծ գործունէութիւն ցոյց տուաւ Օրինի մահուանից յետոյ, երբ ամենայն ջանք թափեց ազատելու Օրինի ստացուածքի մնացորդը անխիղճ յափշտակումից և մասամբ վճարելու պարտքերը, որոնց ինքն էլ երաշխաւոր էր: Օրին քաղաքական ժառանգութեանը չկարողացաւ նա տիրանալ, զուր տքնեց իրաւունք ստանալու Օրինի բերած պատասխանները պապին և կայսրին հասցնելու համար Եւրոպա գնալու: Նա չը ստացաւ այդ թղլտութիւնը, երեւի նրա համար, որ ռուսաց կառավարութիւնը վրձնեց պարսկական խնդիրն իւր ձեռին առնել ու թոյլ չը տալ, որ եւրոպացիք խառնուին այդ գործին:

Ընդհակառակն այժմ Մինաս վարդապետն ուղարկուեցաւ (1716 թ.) հայրենիք ապստամբութեան գործը պարտաւորելու, նա կարողացաւ վառ պահել հայ մեղիքների յոյսը ռուսաց կայսեր օգնութեան վրայ, թանգագին տեղեկութիւններ մատակարարեց ռուսաց՝ երկրի վիճակի վրայ, ի փոխարէն այս ծառայութեան նա հոգեւոր գլուխ ճանաչուեց ռուսաստանի հայերին, որ ստորագրեց Գանձասարի կաթողիկոսութեան:

Ինչպէս երևում է № 213 վաւերութիւնից, նա մաս-

նակցեց ռուսաց արշաւանքին դէպի Պարսկաստան: Պետրոս Մեծի յանձնարարից յետոյ նրա վրայ ուշք դարձնող չեղաւ, իւր հօտի, Աստրախանի թեմի հայերի համակրութեան ևս չարժանացաւ նա և իւր կեանքի վերջին աղքատութեան և անարգանաց հասաւ, որից դուրս գալու համար ցանկութիւն յայտնեց օրթոդոքս դառնալու, բայց մինչև այդ ցանկութեան կատարումը մեռաւ:

Օրիի միւս գործակիցներէից յայտնի են Նազար Արեւսովիչ և Վասիլի Միրինով կամ Մուստաֆին հայերը, սրանցից առաջինը Պաքսկաստանցի էր և Օրիի հետ միասին էր եկել Մոսկուա, ապա քանիցս ուղարկուել իբրև բանբեր Եւրոպա և Լեհաստան, սա 1706 թ. անցածուղթ ստանալով գնացել էր հայրենիքի տեսութիւն իւր ընտանեաց (տես № 137 և 138), իսկ երկրորդը՝ Մուստաֆինը Մոսկուա. յուսն էր ապրում իբրև պաշտօնաթող սպայ ռուսաց բանակի: Սա ուղարկուեցաւ Ղարաբաղի մելիքների մօտ և նրանցից նոր թղթեր բերաւ:

Հետաքրքրական է Օրիի հետևորդների ցուցակը № 151 և 152, ուր նկարագրուած է այդ տարօրինակ և միջազգային շքախումբը, որի մէջ ամեն ազգ իւր ներկայացուցիչն ունէր: Սրանց թիւը 60-ի հասաւ այր և կին, տէր ու ծառայ: Առաջին քարտուղարն էր Օրիի Peter simonnaire, երկրորդը՝ Awet di Murat, հայ ազգաւ, բացի սրանցից Օրին առաջին անգամ Ռուսաստան էր բերել և իւր հայ խոհարար Մարտինին և վարսաւիրա Աւետ Սարգսի որդուն: Ինքնակամ ընկերակցում էին նրան բժիշկ Աբրահամ Հառուման և աստուածաբան Յովակիմ Շրէօդէրը, որ յետոյ յայտնի եղաւ իւր՝ հայոց լեզուի գանձարան կոչուած բերականութեամբ:

Այս խառնիճաղանձի մէջ կային Ֆրանսիացիք, Զուլիցերացիք, Հոլլանդացիք, Գերմանացիք, Ռուսներ, Յոյներ և Հայեր և ամենի մէջ միայն Չաքարիա Վիտստովկը անհաւատարիմ գտնուեցաւ իւր տիրոջն և Աստրախանում միանալով Օրիի թշնամիներին, մեծ վնաս հասցրեց նրան (տես № 171):

Հայ գործիչներից Օրիի հետ միաբան էին 10 մելիք և Գանձասարու կաթուղիկոսները, այդ մելիքներն էին Հակիղի որդի Փիլիպոս, Ասատուրի որդի Սարուխան, Մելքոնի որդի Սաֆ-

րազ, Նարինէպի որդի Շահնազար, Պահումի որդի Մելքոն, Պաղտասարի որդի Թադէոս, Եավարի որդի Աղաճան, Նաւի որդի Յովհաննէս, Պաղտասարի որդի Մելքոն, Շահինի որդի Սուքիաս: Ափսո՛ս որ այս անձանց անուաներից զատ ոչինչ չը գիտենք նրանց մասին:

Է.

Օրիի մահուանից (1711 թ.) յետոյ Մինաս վարդապետն ամենայն կերպիւ աշխատում է շարունակել իւր ընկերոջ սկսած գործը, սակայն չունենալով ոչ նրա խելքը և ոչ ազդեցութիւնը, ողորմելի միջնորդի դեր էր կատարում, այդ երևում է նրա տուած զեկուցումներից և կատարած դեսպանութիւնից (№ 202, 208 և 212), որոնց միջոցով սակայն երկու նշանաւոր գործ կատարեց ուսն կառավարութիւնը, նախ հայ իշխաններին և վրաց խանին պատրաստեց պարսից դէմ և երկրորդ՝ ստոյգ տեղեկութիւններ ժողովեց և նպատակայարմար ծրագիր կազմեց պատերազմի համար: 1721-ին վերջացաւ Շուսեպական պատերազմն և Պետրոս մեծը ձեռնարկեց պարսից արշաւանքին: Լեզգիների յարձակումն Շամախու վրայ 1721 թ. լաւ առիթ էր պատերազմի ինչպէս յայտնել էր ուսաց Վոլինսկի դեսպանը: Պատերազմն սկսել էր հայոց և վրաց 30 հազարից բաղկացած զօրքը Վախթանգի հրամանատարութեամբ: Եսայի կաթողիկոսը 1722 ին (թ. 213) յայտնում է կայսեր, որ հայերը պատրաստ ունեն 40 զօրք և երբ կայսերական զօրքն երևի Շամախում նոյնքան ևս պատրաստ են ոտքի հանելու: Կայսրը նոյն թուի օգոստոսի վերջին գրաւեց Գերբէնդը, բայց փոթորիկը արգելք լինելով պաշարի տեղափոխութեան, կայսրը յետ քաշուեց Աստրախան բերդապահ զօրք թողնելով Գերբէնդում, իսկ հայ վրացական բանակը Պանձակի մօտ սպասում էր ուսաց զօրքին: Եսայի կաթողիկոսը նկարագրել է այդ ժամանակի դէպքերը, որոց անյաջող ընթացքը խանգարեց բոլոր գործը: Վախթանգը Պանձակի մօտ սպասում էր կայսերական զօրքին, որի փոխանակ լուր առաւ՝ թէ կայսրը վերադարձել է և որովհետև պարսիկներն արդէն տեղեկացել էին քրիստոն-

նեաների նպատակներին, ուստի սպառնական դիրք բռնեցին: Վախժանգի պահանջմամբ Եսայի կաթողիկոսը Ղարաբաղից 10,000 զորք ժողովեց և եկաւ միացաւ վրացոց հետ, սակայն զուր սպասելով օգնութեան՝ Վախտանգը ստիպուեցաւ տեղի տալ և փախչել Մոսկուա 1723 թուին:

Պարսկական պատերազմը յետաձգուած էր, բայց ոչ թողնուած, ուստի և 1723 թ. յունիսի 3-ին Հայոց ազգին ուղղուեցաւ այն նշանաւոր հրովարտակը (№ 207), որով պաշտպանութիւն է խոստացուում հայոց և յոյս է տրուում ապագայի համար, այս թղթի հայերէն թարգմանութիւնը (228) առանձին բերանացի խոստումներով հաղորդուում է հայոց Իւան Վարապետ կոչուած հայի միջոցով: Այս յանձնարարութեանց մէջ կար և հայերին Ռուսիա բնակութեան համար հրաւիրելու յանձնարարութիւնը (№ 230): Նոյն թուականին ռուսական զօրքերը գրաւում են Գիւլանը, Մազանդարանն և Բագուն, մի խօսքով կասպեան ծովի եզերքը: Տաճիկները խառնուելով գործին՝ կամենում էին խանգարել ռուսաց յառաջխաղալը. երկարատեւ բանագնացութիւններից յետոյ միայն 1724 թ. դաշնադրութեամբ Վուր և Երասխ գետի խառնուելու տեղը ճանաչուեցաւ սահմանագլուխ ռուսաց, տաճկաց և պարսից:

Հայոց վերջի ժամանակի պատմութեան մէջ գեղեցկագոյն երեսներն են այն մաքառման նուիրուածները, որ ունեցան հայերը պարսից և տաճկաց հետ մինչև ռուսաց գալուստը, այս ժամանակին է վերաբերում և հայ հերոս Դաւիթ-բէգը ¹⁾: Նեղն ընկած հայերը ղեկավաններ և թըղթեր էր, որ ուղարկում էին Մոսկուա, սակայն բացի յուսագրութիւնից ոչինչ չէին ստանում մինչև մեռաւ մեծ կայսրն (1725 թ. յունուարի 28-ին) և հայերը մատուցեցան բոլորովին մահմետականների գազանութեան: Միակ օգնութիւնը որ մեծ կայսրը կամենում էր անել հայերին, այն էր որ հրաւիրում էր նրանց գալ և բնակել Շուրջկասպեան նոր նուաճած երկրներում, որից հայք հրաժարուեցան:

Հայոց վիճակն անտանելի էր տասնամեայ շրջանում, որ

¹⁾ Տե՛ս Պետրոս դի Սարգիս Գեղանենցի յիշատակարանը „Կուռնի“ տմադրի 1863 թ. եւ Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ բէկին. 1871. Ս. Էջմիածին:

հետեւեց Պետրոս մեծի մահուան (1725—1735), ռուսաց կառավարութիւնը տաճկաց երկիւղից պատերազմի՝ չէր կամենում հրատարակել, չէր վստահանում և զօրքով ձգնելու հայերին, բայց միշտ յուսադրում էր նրանց, որ ձեռքից բաց չի թողնի այդպիսի դաշնակիցներ, հայերն ևս տածում էին այդ յոյսը քանի որ Շուրջկասպեան երկրները ռուսաց ձեռքին էին, սակայն նրանց յոյսը թուլացաւ, երբ ռուսները Պիլանը յետ դարձրին պարսից։ Կատարինէ Բ. կայսրուհին աջքաթող չարաւ կովկասեան թնկերը, բայց գործ սկսելով վրաց հետ հիանթափուեցաւ, միանգամայն և տաճկաց դէմ կռուել ստիպուած լինելով՝ անտես արաւ Ղարաբաղի հայերի խնդիրը, որոնք իբրեւ ամրապնդ պատուար կանգնել էին տաճկաց առաջ և արգելեցին նրանց ընթացքը դէպի Կասպից ծովը։ 1784 թ. վրաց Հերակլ թագաւորը մտաւ ռուսաց հովանաւորութեան տակ և ռուսաց մի փոքրիկ գունդ մուտ գործեց Թիֆլիզ։ Ղարաբաղի հայերը այս միջոցին մեծ նեղութիւն էին կրում Շուշու Իբրահիմ խանից, ուստի նրանք կրկին դիմեցին ռուսաց կայսրուհուն, որ խնդիրն յանձնեց իւր սիրելի Պօտէմկին իշխանին, որի մերձաւորներին էր Յովսէփ Արղութեան եպիսկոպոսը։ Այս բանակցութիւնների մասին յեղեկանալով Իբրահիմ խանը ինքն էլ դիմեց ռուսաց և ցանկութիւն յայտնեց մտնելու ռուսաց հովանաւորութեան տակ, քիչ քիչ քաջալերուելով՝ ըսկըսաւ հայերին հալածել, դրա դէմ ելաւ Հերակլ վրացին ռուսաց զօրքով և հայ օժանդակ գնդով և յաղթեց, բայց երբ ռուս զօրքերը յետ կանչուեցան տաճկական պատերազմի պատճառով (1778), վրացիք և հայերը նեղն ընկան, մեղիքներից 2 իրենց ժողովրդով (500 ընտ.) գաղթեցին Շամքոր։ Աղա. Մահմետ խանը զօրանալով այս միջոցին նուաճեց բոլոր ապստամբ խաներին, դրանց մէջ և Շուշու խանին և Հերակլին 1795 թ. երբ քանդեց և Թիֆլիզը։

Սրանից յետոյ յաջորդող դէպքերն արդէն յայտնի են, ներածութեանս արգոյ հեղինակն այդ դէպքերը գեղեցիկ կերպիւ հիւսել է մի ամփոփ պատկեր տալու համար և մենք հետաքրքրուողներին խորհուրդ ենք տալիս անձամբ կարգաւ այդ ամփոփ պատմութիւնը մեր երկրի գրաւման Գանի մի խօսք մնում է մեզ ասել հայերէն վաւերաթղթերի մասին։

Ը.

Հայերէն վաւերաթղթերը համեմատաբար քիչ են, նրանք թուով 39 են և վերաբերում են դարձեալ նոյն ժամանակամիջոցին, այսինքն 1699—1732 թ.: Միակ հետաքրքրութիւնն, որ զարթեցնում են այս թղթերը, նրանց լեզուին է վերաբերում, բացի կաթողիկոսական մի քանի կոնդակներէց, միւսները գրուած են ժամանակի աշխարհաբար լեզուով և տեղական արտասանութեամբ, առանց բերականական ուղղագրութեան: Համար 102 վաւերաթուղթը որ վերւում յառաջ բերինք մի գաղափար է տալիս այդ մասին. ահա և մի քանի այլ օրինակներ: Այս թղթերից հնագոյնն է № 6, որի մէջ նկատելի է դեռ գրաբար գրելու ձգտումն. «Մենք մեծ հայեաստանեացս իշխանքներս և մելիքներս ի հեռիաստանէ իբրի մօտ գօլով աքտասւելով ¹⁾ և պաղատելով անկանիմք ի յոտս նազելի և ինքնակալ թգրիդ. մենք անարժանքս գրեցաք գիր բո օծեալ թգրիդ...»

1702 թ. գրուած է № 85 թուղթը ս. Էջմիածնից.

«... Ծաներուք մերայնոցս ազանց սիրեցեալդ մեր Մինաս վարդապետ և պարոն Իսրայէլ Օրի, կուխնդրեմք ի բարերարէն յԱստուծոյ որ ձեր աշխատանաց վերջն բարի կատարէ. Ահա մերայնոցս ինչ խնդրածն ուղարկելիք եկն էհաս առ մեզ... Մէծ շորհակալութիւն ունիմք հաւոց մեծի յօգաթուիչ արծվիս մերոյ պարծանաց, որ սիրով ընդուներ է զմերս, ողջ լերուք ի տէր»: (Այս վերջին փոխաբերութիւնը նշանակում է, ուրախ ենք որ կայսրը ընդունել է մեր խնդիրը):

№ 98 թուղթը գրուած է 1703 թ. Ղարաբաղի մելիքների կողմից Պետրոս Մեծին, նշանաւոր է թղթիս յառաջաբանի նշանագրութիւնն, որ է.

Թ անդժլիս . . . Մ . . . Ճրդ, հւ, պսպ, լճգ Ժ աբ Վրդ. պղբ. ստց.

Այս տողը ռուսերէն թարգմանութեան մէջ այսպէս է բացատրուած. «և ինչպէս Աստուած թողեց հրեշտակների

¹⁾ Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը ուով գրութիւնը ոչ պ. Աղայեանի եւ ոչ պ. Արախանեանի գիւտն է, ամենայն ժամանակի լեզու չիմացողները միակերպ թշնամի են ուղղագրութեան:

9 դասը և եկաւ որոնելու 10 (արդեօք տասներորդ) կորած դասերը, այնպէս և դու, ով թագաւոր, բո ողորմութեամբ գտիր և փրկիր մեզ, և ինչպէս թուխս հաւը պաշտպանում է իւր ձագերին, այնպէս էլ դու, ով արքայ, պաշտպանիր մեզ և եղիր մեզ վահան և պատուար ազատութեան»:

Ահա ժամանակի գիտնականութեան մի խղճուկ ապացոյց:

Մեղիքների գրածները աւելի մօտիկ է աշխարհաբարին № 100. «... Որ մեք այժմուս չեմք կրեր, բո բարութեդ. փոխարէնն հտուցնել, կու խնդրեմք ի բարերարէն այ. որ ժմնն. շատ անէ որ այս բանս կատարի, որ մենք մեծ քեզի լաիս պրգւք. բո երծ. բարութեան փոխարէնն լցուցնեմք. աւելօք...»

№ 264 բոլորովին գռեհկական լեզու ունի.

«էս նումրօով գիրս որ տվինք որ ֆքրում պայել է համ տայ որ լիզվօվ խօսէք տէր Անտոն քէֆխայ չալարի.

1. «Առաջինն էս որ մեծ ինփրայթօնն Հայոց բօմակ աղարկեն և տեղն յիստակեն և նոցայ պախենն չարգիլէ. էս ջաթտան որ մեծ ինփրայթօնն օսմանլովին խէտ հաշտութիւն զօվլամայ ունին...»

1725 թ. գրուած № 273 թուղթն արդէն բոլորովին կանոնաւոր աշխարհաբար է. «բանի ամիս է որ ձեր հրամանք գնացել էք. մենք մնացել ենք տեղս որբ և անտէր. որպէս ոչխար առանց հովուի. մնացել ենք բազում գայլոց մէջ, ամբք մէկ կողմ ցիր և ցան արարին չորս գողմներս, անօրէնք են, մեզ և մեր օրէնքին թշնամի և հակառակ են...»

Ուշադրութեան արժանի է ձևս «մենքը», որ համապատասխան է «մուներալ» այժմեան գաւառական ձևին, որ գործ են ածում Ղարաբաղցիք:

Յաւելուածների մասին արդէն իսկ յիշատակել ենք, այդ երկու հատուածներն ևս արժանի են հայ ընթերցողների ուշադրութեան. Գուվէայի պատմութիւնից հայոց վերաբերեալ հատուածը թորգմանեցինք հայ ընթերցողների համար, ինչպէս և Սէն-Մարտէնի յիշատակագիրն, որ ցանկացողը կը գտնէ «Լոււմայ»-ի այս համարումս Յայտնի է որ Աղուանից կաթողիկոսները իրենց ձեռնադրութիւնը Հիղա

առաքելից են համարում, որ եօթանասնից մէկն է և ոչ իսկական առաքել, այդ անունը ուսներէն թարգմանութեան մէջ Сила է գրուած, իսկ փակագծում ենթադրած է Թովմա (Θομα ?). որ հարկաւ սխալ է: Առանձին ուսումնասիրութեան, նիւթ են վաւերացնելու ըստ իրենց պատմական և աշխարհագրական բովանդակութեան, բայց այդ մի ուրիշ առիթի թողնելով՝ վերջացնում ենք մեր զեկուցումը, խորհուրդ տալով ամեն մի հայ պատմութեամբ հետաքրքրուողի ձեռք բերել այս գիրքն ու մերձաւոր անցեալի յիշատակների հետ ծանօթանալ:

Ն. ՔԱՐԱՄԵԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՏՕՆԻՅ ԵՒ ԺԷՍԻՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔ. ՌԵՂԱ. Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ.

Աշխ. Խորէն ա. քահ. Փէհլիվանեան. Կ. Պոլիս 1898.

Ով հետեւել է մեր պարբերական թերթերին, անշուշտ յայտնի կ'լինի նորան, որ վերջին մի քանի տարում հեղինակ լինելու մի առանձին ցանկութիւն է նկատուում ոմանց մեր կովկասեան քահանաների մէջ և դա թէպէտև լիջեցնում է մեզ մեր բազմատանջ պատմահօր տնմահ խօսքերը

«աշակերտք հեղգք առ ուսումն և փոյթ առ ի վարդապետի. յառաջ բան զտեսութիւնն աստուածաբանք» սակայն և այնպէս միութարում էր մեզ այն համոզմունքը, թէ պարապելու ձգտումը, ուսման հոգին սկսել էր արդէն պահանջ դառնալ նոցա համար, որոնց կոչումը նոյն իսկ ուսում և գիտութիւն տարածելն է:

Այդ նորաբոյս հեղինակները չունենալով կարևոր պաշար ու պատրաստութիւն իրենց առաջացրած նպատակն իրագործելու համար՝ յաճախ վերցնում էին այս

և այն անձանց երկասիւղութիւնները և որպէս թէ լաւ
րեփոխելով, յաճախ աղճատելով այն և երբեմն էլ ամե-
բողջ թերթեր արտագրելով՝ հրատարակում էին ուրիշ
անուան տակ իրրեւ ինքնուրոյն աշխատութիւններ, ա-
ռանց չիշելու թէ զէթ մասամբ օգտուել են իսկական
հեղինակից, որ անշուշտ երկար օրեր քրտնաջան աշ-
խատանք է գործ դրել իւր աշխատութիւնը գլուխ
բերելու համար:

Այդ տեսակ անխիղճ հեղինակներին մերկացնելու
առիթներ չունեցել ենք մենք քանի մի անգամ «Արձա-
գանք»ի էջերում:

Ասենք թէ նոր բան չէ արտագրութիւններով գրը-
քեր հրատարակելը նոյն իսկ ոչ-հոգեւորականների հա-
մար, ի միջի այլոց մի օրինակ. —

Յայտնի է, որ տասնամէկ տարուց ի վեր մենք
սկսել ենք հրատարակել առաջին հայերէն պատի օրա-
ցոյցը հայերի մէջ, զարդարելով նորան մեր պատմու-
թեան և գրականութեան վերաբերեալ ժամանակագրու-
թեան մի հարուստ ժողովածուով, որը հաւաքելու վե-
րայ գործ ենք դրել երկար տարիներ: Թէ ո՞ր աստի-
ճան դժուար է այս կամ այն պատմական դէպքի, կամ
որևէ ազգային գործչի ծննդեան կամ մահուան և կամ
նոյն իսկ հայ թերթի սկզբնաւորութեան ճիշտ թուա-
կանն ու օրը գտնել, այդ կարող է իմանալ ամեն մէ-
կը ով որ երբ և իցէ փորձել է ժամանակագրական
աղիւսակ կազմել. թէ քանի՜ հարիւր նամակներով դի-
մել ենք այդ ժամանակագրութիւնը կազմելիս զանազան
տեղեր տեղեկութիւններ խնդրելու և կամ քանի՜ հա-
րիւր գրքեր ենք թերթել, ի միջի այլոց և գրչագիր
մատեաններ, դորա մասին մի գաղափար կազմել ուզո-
ղին կիսնդէիք ինքն իրեն մի հարց տալ, թէ ո՞ր
թուին, ամսին եւ ո՞ր օրն է պատահել մեր պատմու-

Թիւնից վերցրած այս կամ այն ղէպքը, որոնել և ապա մի հաշիւ տալ իւր կատարած աշխատութեան մասին թէ որչափ էր յաջողած այդ իրանս:

Կարող ենք հաւատացնել, որ այնքան ժամանակում, որ մենք գործ ենք դրել այդ ժամանակագրութիւնը կազմելու վերայ, ինչքան էջ նա թերութիւններ և ուղղելիքներ ունենար, կարելի էր մի երկու ստուար աշխատութիւններ արտագրել:

Հապա ի՞նչ կասէք այն անձին, որ ինքը պատրաստութիւն չունենալով գրականութեամբ պարապելու և ձեռնարկելով նման մի հրատարակութեան, բառացի արտատպում է յիշեալ ժամանակագրութիւնը գրեթէ ամբողջապէս, առանց ուր և է յիշելու այդ մասին. ի՞նչ կասէք դարձեալ այն հոգևորականին, որ իւր «Ոսկե բարեկամ» հրատարակութեան մէջ արտատպել է նոյնը առանց աղբիւրը յիշելու:

Ուշագրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ երկուսն էլ արտատպել են մեր արած փկամայ սխալներով և նոյն իսկ կրկնել մի սխալ, որ մենք արել ենք դիտմամբ:

Ուրիշ շատ տեղեկութիւնների հետ երկար ժամանակ է որոնում ենք և Ամեն. Տ. Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոսի ծննդեան տարին և օրը. քրքրել ենք Տըփ-խիսի կոնսիստորիայում գտնուած Թովուզ գիւղի ծննդական մատեանները, հաջորել ենք նորա դպրոցական ընկերներին և մտերիմներին, վերջապէս դիմել ենք անձամբ իրան՝ սակայն ոչ մի տեղից բաւարարութիւն չստանալով և իբրև մեր երբեմնեան ուսուցիչ՝ մօտաւորապէս յայտնի լինելով մեզ սրբազանի տարիքը՝ 1898 թ. պատի օրացուցի մէջ դրել էինք նորա ծնունդը 1834 թուին: Այնուհետև մի ուրիշ աղբիւրից տեղեկացանք սրբազանի ծննդեան ճիշտ տարին, որ է 1836

Թիւր, թէպէտ և ամիսն ու օրը դարձեալ անորոշ:

Եւ երևակայեցէք, որ այդ սխալն էլ արտատպուած է նոյնութեամբ:

Այս բոլորը մենք զանցառուութեան պիտի տալինք, եթէ նոյնանման մի նոր և աւելի տգեղ ձեռնարկութիւն գրուած չը լինէր մեր տուաջ այս վայրկենիս:

Բանից երեւում է, որ հեղինակ լինելու ախտը ո՛չ թէ միայն ռուսաստանցի հայ քահանաների մէջ է բնակալել, այլ սկսել է վարակել նաև մեր Թիւրքահայ եղբայրներին...

Յօդուածիս ճակատին գրուած վերնագրով գրքոյկը խօսքիս լաւագոյն ապացոյցը կարող է համարուիլ:

Տփլիսի Ներսիսեան Հոգևոր Դպրոցում դասախօս սելով Հայոց եկեղեցու աստուածապաշտութեան կարգը՝ աւանդածս նիւթը հարկ եղաւ առանձին գրքոյկով ի լոյս բնծալել իբրև ձեռնարկ, որպէս զի աշակերտներին ազատէինք արտագրելու դժուարութիւնից. այդ դասագիրքը կազմելիս օգտուել եմ ի հարկէ զանազան հին և նոր հրկասիրութիւններից, որոց անուններն էլ յականէ յիշել գրքի սկզբում:

Հայր Փեհլիվանեանին հաճելի է եղել նման մի ձեռնարկ պատրաստել Տաճկաստանի բազմաթիւ հայ դպրոցների համար. ո՞վ է ասում, գովելի ցանկութիւն. բայց արի՛ տես որ շատ կամ քիչ փոփոխութիւններով, լետ ու առաջ դասաւորութեամբ և մասնաւոր յաւելումներով՝ մեր յիշեալ գրքոյկն ամբողջովին հիւսուել է այդ աշխատասիրութեան մէջ, առանց սակայն գէթ հարկանցի յիշատակելու, թէ օգտուած է մեր կամ որ և է այլ հրատարակութիւնից:

Եթէ չվախենայինք ընթերցողին ձանձրութիւն պատճառելուց՝ երկու գրքոյկն էլ մեծամասնութեամբ պէտք է արտագրէինք այստեղ, մարդկանց անբարե-

խղճութեան մասին մի գաղափոր տալու համար. կը ներէ սակայն ընթերցողը, եթէ բաւականանանք քանի մի օրինակով միայն, որոնք իսկ բաւական են մեր ասածի ճշմարտութիւնը հաստատել:

ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

ս. գիրք, որից կարգացուած են՝ հին կտակարանից նշանաւոր գէպքերը... իսկ նոր կտակարանից չորս աւետարանը լիովին, գործք առաքելոցը և առաքելական թըղթերը:

Օրհնութիւն կամ հոգեւոր երգ գիշերային ժամուն երգում ենք այն խորհրդով, որ ինչպէս Մովսէս մարգարէն Իսրայէլեան ազգը ազատելով Փարաւոնի ծառայութիւնից և անապատը հանելով՝ Աստծուն օրհնութեան երգ երգեց, այսպէս էլ հաւատացեալ ժողովուրդը Յիսուսի միջոցով ազատուելով անմարմին Փարաւոնի կամ խաւարի իշխանութիւնից՝ երգում է նոյնանման օրհնութիւններ և երգեր:

առաւօտեան աղօթքը ուղղում ենք Աստուածորդուն և Յիսուսի յարութեան խորհուրդն ունի, որովհետեւ այդ ժամին երևեցաւ նա իւղաբեր կանանց և լցրեց նոցա խըն-

ՏՕՆՔ ԵՒ ԾԷՍՔ

ս. գրոց ընթերցմունք են հին կտակարանից այն մասերն, որոնք Մեսիային մարգեղութիւնն և անոր կատարելիք փրկագործ տնօրէնութիւնները կականարկեն: Իսկ նոր կտակարանէն չորս աւետարանք, գործք առաքելոց և առաքելական թղթերը:

... կը սկսուի օրհնութեան աւուր պատշաճի շարականը: Ինչպէս Մովսէս և որդիք իսրայէլի երգեցին «օրհնեսցուք զտէր, զի փառօք է փառաւորեալ» նոյնպէս բրիստոնէական եկեղեցին ի ձեռն Յիսուսի անմարմին փարաւոնի սատանայի ծառայութեանէն ազատուելուն համար կերգէ օրհնութեան շարական:

առաւօտեան ժամու պաշտումն որ կը մատուցուի Որդւոյն Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ունի կենսաբեր յարութեան խորհուրդը: Երբ երևեցաւ նախ իւղաբեր կա-

դուլթեամբ, զգեստի և մենք նանց, և լցուց զանոնք հո-
առաւօտեան պղծութի սկզբունքս: Ուստի
իբրեւ նշան ուրախութեան
ասում ենք հետեւեալ սաղմո-
սը. «լցաք առաւօտու և այլն»:

Աուրբ Աստուածը երեք ան-
գամ ասելուց յետոյ միջնորդ
ենք ձգում նորա մօտ ս. Աս-
տուածածնին, ասելով «փա-
ռաւորեալ» երգը, որ ասել
է Թովմաս առաքեալը:

Արարչական երգը գրել է մեր
նշանաւոր հայրապետ ս. Ներ-
սէս Շնորհալին ժԲ դարում
և Աստուծոյ վեցօրեայ ա-
րարչագործութեան պատմա-
թիւնն է ներկայացնում, ու-
րով մենք յիշում ենք նորա
ամենակարողութիւնը:

«լցաք առաւօտու... և այլն»:

Երեքսրբեան երգին յարակից
է «փառաւորեալ և օրհնեալ
միշտ ս. կոյս», զայս ըստ ա-
ւանդութեան յօրինած է Թով-
մաս առաքեալ, որով մեզ միջ-
նորդ կունենանք զս. կոյսն
Մարիամ Աստուածածին:

Կըսուի Ներսիսի շնորհաւոյ
հեղինակած երգը. որ Աս-
տուածային արարչութեան
պատմութիւնն է... և յիշե-
լով անոր նախախնամութիւնն
ու ամենակարողութիւնը՝ կը
մատուցանեմք պէս պէս հայ-
ցուածներ:

Այսպէս էլ համեմատիր 71 երեսը — 25 երեսի հետ,
26=73, 27=75, 31=82, և այլն և այլն: Գրեթէ
նոյն են ըստ բովանդակութեան և ըստ դասաւորու-
թեան երկու գրքի մէջ չէ՛լ խաչակնքելը, ծնրադրել,
երկրպագել, խունկ ծխել, օրհնել խաչիւ և աւետարա-
նաւ, թափոր, նախատօնակ, հսկումն և այլն և այլն:

ԳԻՒԾ Ա. ՔԱՆ. ԱՂԱՆԵԱՆԾ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ԳԱԻԱՌԱՐԱՌՆԵՐ ¹⁾

Զ. ԶՐԱՂԱՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ.

Արտուն.—Վ., ջրաղացի տակի բարին կից մսուրի ձևով փոս է, որի մէջ թափւում է աղացած ալիւրը:

Ալրբաշ.—Վ., ալիւր քաշելու գործիք. երկայն հիթով թղաչափ կիսալուսնաձև տախտակ:

Գոռտինի կամ գոռտնիկ.—Վ., 2 բիւ երկ. և 4 մատ հաստ. տախտակ է, մինչև երկայնութեան կէսը բթաչափ լայնութեամբ փորուած, ճեղքուածի պէս, որ անց են կացնում և հաստատում ջրաղացի Կրկաթի ցցի մէջ, որպէս զի կունտը նստելով նորա վերայ՝ ցած չգնայ:

Դժխոցի քար.—Վ., ջրաղացի դժոխքի դրան վերայ դրուելիք սալը:

Դժոխքի գուռ.—Վ., ջրաղացի ջրտան վերի գուռը, որ տեղից վրաքի ծայրն իջած է ջրտան մէջ:

Թուր.—Վ., ջրաղացի ոտաց թուր:

Թօղտուն.—Վ., ջրաղացի վերի կողմի չորակ քարի ետև դատարկ տեղ, ուր ոտք չէ բանում, ջրաղացից բարձրացած և այս ու այն կողմ եկած ալիւրի փոշին աւելում են և լցնում այնտեղ, որը պատկանում է ջրաղացպանին:

Լաշ.—Վ., 2 բիւ երկայն 1 լայն 4 մատ հաստ տափարակ փայտ, որ գործ է ածւում ջրաղացի վերի բարը ցած բերելու համար:

Լուլայ.—Վ., ջրաղացի ջուրը բիւ եղած ժամանակ դրնում են վաքի բերանի մէջ, որ ջուրը ժողով և ուժով հոսէ:

¹⁾ «Լումայ» 1898 գիրք Ա. և Բ.

Կառկին.—Վ., կանգնաչափ երկայն և մէկ ծայրը ծակ փայտ, որ ջրաղացի ցցի գլուխն անցնելով՝ շրջեցնում են ցիցը, որի հետ կառկինն էլ շրջելով ջրաղացպանը դիտում է թէ յիշեալ փայտը ներքեւի քարի ո՞ր տեղն է դիպչում և ուր չէ դիպչում՝ ըստ այնմ ուղղում է փայտը, որպէս զի վերի քարը ցցի գլուխը անցկացրած միջոցին հաւասար քսուի ներքեւի քարին և հաւասար աղայ:

Կարմնճակ.—Վ., 1. Թիզ երկայն 4 մատ լայն 2 մատ հաստ ջրաղացի երկաթէ ցցի վերայ անցող ձեռաչափ ծակ երկաթը, որի վրայ դրւում է ջրաղացի վերի քարը, որը շրջում է նորանով:

Կարմնջուռն.—Վ., ջրաղացի վերի քարի տակի երեսը մէջ տեղ կարմնջակի ձևով փորուածք, որի մէջ մտնում է կարմնջակը:

Կուռնտ.—Վ., ջրաղացի անիւի կուռնտ, որի վրայ հաստատուած են փառեր:

Կրիճակ.—Վ., ուղղմի տակ հաստատուած ջրհորդանի ձևով փայտն է, որի մէջ իջնում է ուղղմի արտադրած արմըտիքը և սրա ծայրից սորում է աղօրիքի տակ չախչախկի շարժման միջոցաւ:

Մուճիկ.—Վ., ջրաղացի համար արմտեաց չափ է—3 գրվ. պարունակող:

Շաղուլ.—Վ., ուղղահայեացութիւնը ստուգող պարան, որով դնելիս ուղղում են ջրաղացի երկաթէ ցիցն ու վարի քարը:

Ոտն.—Վ., ջրաղացի ոտը, 3 կանգուն երկ. 2 թիզ շըր. հաստ փայտ, որի ներքի ծայրը հաստատուած է տախտասուած փայտի վերի ծայրի ծակի մէջ, որի մէջ անց են կացնում թրաձև փայտը՝ նորանով ջրաղացի ոտը պէտք եղած ժամանակ վերցնելու իջեցնելու համար:

Ուղում.—Վ., կնկղաձև սնդուկ, որի մէջ արմտիք են լըցնում աղալու, որի ներքեւ կախուած ծակ ծայրից արմտիքը թափւում է կրիճակի մէջ:

Չախչախկ.—Վ., 2 հատ թղաչափ փայտէ գործի, որի մէկ ծայրը ջրաղացի շրջող քարի վերայ, միւսը կրիճակին դիպչելով դանդաղեցնում է նորան և այդ շարժումով

արմտիքը սորում է աղօրիքների ներքեւ:

Չարչուվայ. — Վ. ջրաղացի ուղումն իսր վրայ կրող փայտեայ կազմուածքը:

Պնտղկայ. — Վ. 4 մատ բարձր մետաղէ գործի, որի վերայ դառնում է ջրաղացի երկաթէ ցցի ծայրը, որ զետեղում են տախտ ասուած փայտի մէջ:

Պողազ. — Վ. ջրաղացի տակի քարի ծակը խցող փայտը, որ արգելում է արմտիքի ջրտուն թափուելու:

Ջորակ կամ ջորիկ. — Վ. $1\frac{1}{2}$ կանգուն բարձր սալեր, որ կանգնեցնում են աղորիկ քարերի երեք կողմը, բացի ալրտան կողմը, որոնց գլխի վերայ հաստատում են ուղումի չարչուէն:

Ջրխատ. — Վ. ջրաղացի վերայից ջուրը միւս կողմը դարձնելու տեղ:

Ջրխտեմ. — Վ. ջրաղացի ջուրը կտրել:

Ջրտուն. — Վ. ջրաղացի անիւի պտոյտ անելու տեղը:

Սոր. — Վ. աղօրիքի ներքեւ կրիճակից՝ արմտիքի անընդհատ հոսելը:

Վարաս. — Վ. ջրտան վերեւ ծածկ-առաստաղ, որի վերայ հաստատում են վերի քարը:

Վըաք. — Վ. փայտէ կամ քարէ մեծ ջրհորդան, որի միջից ջուրն իջնելով՝ պտտում է աղօրիքը:

Վըաքտէզ. — Վ. ջրհորդանի վերի գլուխ, շրջակայ ծառաստան (թերեւս վըաքի պարտէզ):

Տախտ. — Վ. ջրտան մէջ պարկեցրած 3 կանգուն երկայն և 2 թիղ շրջ. հաստ փայտ. որի մէջ զետեղում են պնտղկայ գործիքը. այս փայտի մէկ ծայրին մէջ հաստատուած է ջրաղացի ոտը:

Փառ. — Վ. ջրաղացի անիւի վրայ հաստատուած ջրորդանի ձևով փայտեր, որոնց վերայ ջուր իջնելով՝ շրջում է աղօրիքը:

Է. ԶՈՒԼՀԱԿԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Թեւլացու. — Վ. հինածի մէջ գործածուելիք թեւ, որ փաթթուած է մատնաչափ եղէգնի վերայ:

Լղկամ. — Վ. 2 լարնաչափ թեւ, որոնք տֆայի 2 կտոր-

- ները միացնում են Կրար հետ փայտերի զգնութեամբ, որպէս զի նոցա միջից սանդրը չընկնի:
- Լդտաշ. — Վ. Թղաշափ փայտի ծայրին փապուած կտաւ, որ Թաթախելով ջրի մէջ Թըջում են կտաւի գործուելիք տելը, որ անջն խիանձ Ժամանակ մըուքի պարզած Թելերը լաւ հագցուին Խրար վերայ:
- Խաշուկ. — Վ. հինածի վերջին ծայրին կապուած 2 քիւ երկ. և մատնաչափ հաստ Վի փայտ է, որի 2 ծայրերից կապում են 2 ճիւղ բաժանուած հինածի վերջին ծայրերը:
- Խիաք. — Վ. կտաւագործ:
- Խինած. — Վ. գործելու Թելերը պրկած, պարզած և պատրաստած գործելու համար:
- Խինեմ. — Վ. Թելը պրկել գործելու համար:
- Խինութեւ. — Վ. ջուհակը գործելն աւարտ հասցնելիս Խինութելը անց է կացնում Խինածի մէջ, որ կարողանայ փնացածի մէջ մըուք ձգել:
- Խորապարան. — Վ. չուան կապուած գործարանի բաշուած հինածի վերջին ծայրին՝ հինածը գործարանի վերայ պիւրկ պահելու համար. կտաւը գործելիս հետզհետէ Թուլացնում են Խորապարանը, հինածն առաջ բաշելու և գործելու:
- Կոճակ. — Վ. գործարանի վրայ բաշուած հինածի 4 մատ. երկ. բթաշափ հաստ փայտ, որից կապուած է Խորապարանը:
- Ճաղ. — Վ. հինած անելու ճաղ, որի վերայ 2—4 հատ հերուհի պէս երկաթներ են ամրացնում և նոցա վերայ 2—4 Թելով լի մասրա են անցնում և այդ Թելերի բոլոր գլուխ գլխաւոր ստիծին կապելով՝ ճաղը շրջեցնում են հինած անելու:
- Ճանճուռ. — Վ. Թաշունների փետուրի կտոր, որով զարնում են մըուքի երկաթէ Թելի դիմաց, որպէս զի Թելացու մասրան գուրս չընկնի:
- Մալըշ. — Վ. $1\frac{1}{2}$ կանգուն երկ. և բազկի հաստութեամբ 2 փայտեր են գործարանի վերեւ և ներքեւ, որոնց վերայ հինածի բանալու գործողութիւնն է ինում. սոցա 2 գլուխների առանցքները 2 ցիցերի գլխի մէջ են դառնում:

Մասրայ. — Վ. մաղնաչափ եղէգն, որի վերայ փաթթում են հինածի մէջ գործուելիք թելը:

Մաւարայ. — Վ. $1\frac{1}{2}$ կանգուն երկ. և բազկի հաստ. փայտ է, ասփերի ետեւ հաստատուած, սորա վերայ անխառն կերպով պարզւում են հինածի թելերը, որ ասփի մէջ մտնելիս իրար հետ չխառնուին:

Մզկին. — Վ. ջուլհակի մասրան լցնելու ճախարակի սոնակը:

Մթիթ. — Վ. քանոնաձև 2 փայտ՝ երկաթէ շարժական օղակով իրար հետ միացած, որոնց ծայրերին 4. ակն ասեղ կայ. ջուլհակն այս մթիթի ծայրերը իւր գործած կտաւի բերանին է դէմ դնում որ կտաւը հաւասար լայնութեամբ գործուի:

Մքուբ. — Վ. կկոց կամ կկոցակ, հինածի մէջ գործուելի թելն այս ու այն կողմը տանող բերող գործին, որ թզաչափ երկ. և 2 բթ. հաստ. ունի. փորը մէկ մատի երկ. չափ բաց է. բացուածքի միջնավայրում երկաթէ թել է տնկուած, որի վերայ անց են կացնում թելացուի մասրան:

Նազուբ. — Վ., ճախարակ, ոյի վերայ մանած են փաթթում, կամ բանում ու կծկում. (տես վիլակ, 2իթ. վեր. «Լումայ» 1898 Բ.)

Ոտախտակ. — Վ., 2 կտոր ոտնաչափ տախտակ, գործարանի փոսի մէջ ասփերից կախուած, կտաւագործը մէկ ոտը մէկի, միւսը միւսի վերայ կոխելով բարձրացնում ցածրացնում է, որպէս զի մքուբը հինածի մէջ անցուղարձ անէ:

Չլայ. — Վ., վանի կտաւի լայնութեան չափ լիպր է. 80 թել մէկ չլայ է. վանի կտաւները 8—12 չլայ են լինում. 8 չլայ կտաւ կանգունի 11—16-ր մասն է. 10 չլան՝ 13—16 մասն է, իսկ 12 չլան 1 կանգուն:

Պալշմայ. — Վ., թզաչափ երկայն և մատնաչափ հաստ 2 փայտ, որ տֆայի 2 կտորները միացնում է իրար:

Պանիկ. — Վ., 1 կանգուն երկ. և բազկի հաստ. փայտ, պարանով կախուած գործարանի առիթից ասփի վերայ կշռի պէս, որի 2 ծայրերից կախուած են առիները:

Պարզպան) Վ. հինածը գործարանի վերայ առնելուց յե.

Պարզ քանալ) տղ 2 մալղ փայտերի վերայ տարածելը:

Պուրաճաղ. — Վ., 3 բիլ երկ. և բթաչափ հաստ. փայտ է,

որով ջուլհակը պտտեցնում է սրմինը, գործուած մասը կտաւի սրմի վերայ փաթթելու:

Ուջովայ. — Վ., 6 հատ կանգնաչափ երկ. և մասն. հաստ փայտեր, որոց երեքականը ասփ գործիքն են կազմում, թելերով իրարու հետ հինուած:

Սանտր. — Վ., 2 հատ կանգնաչափ երկ. և մասն. հաստ փայտեր. սոցա երկուսի մէջ շարուած են ասղի հաստութեան եղեգի կտորներ խիտ առ խիտ, իւրաքանչիւրի միջեց հինածի մէկ մէկ թել անց կացրած:

Սմոմայ. — Վ., վարոցաչափ փայտ է անցկացրած հինածն ասփերից երկուսի բաժանուածի մէջ տեղ. կարօճիկը կախուած է մաւարայից և այս փայտից, որոնք թելերը մաքուր պահելուն են ծառայում:

Ստիծ. — Վ. ջուլհակի շըջեցրած ճաղը, որով պրկում են թելերը:

Ստիծ գլուխ. — Վ. ստիծների 2 գլխաւոր ստիծներ, որ հաստ են:

Սրմին. — Վ., ջուլհակի առջևի փայտը, որի վերայ հեղհեղտէ փաթթում է գործած կտաւը. սորա 2 գլխների առանցքները պտտում է 2 ցցի գլխների վերայ և աջ ծայրը չորս կողմից ծակուած է, որոնց մէջ անց են կացնում պուռաճաղ փայտը սրմին պտտցնելու. սրմին մէկ երես ծայրէ ի ծայր փորուած է խաղնայ անուանով, որի մէջ պառկեցնում են խաղնի փայտը և այս փայտի վերայ հաստատում են տահնան:

Տահնայ. — Վ., գործուած կտաւի վերջին ծայրը, որ 1 քիւ երկ. անգործելի է մնում ասփ սանտրի մէջ, որի ծայրից պատուաստում են գործուելի հինածը:

Տֆայ. — Վ., $1\frac{1}{2}$ կանգ. երկ. և բազկ. հաստ 2 փայտ, 4 մաս իրարից հեռու, իրանց ծայրերով իրար հետ հաստատուած 2 պալշմայ ասուած փայտերով և 2 լղկամ թելերով. այս 2 զուգահեռական կտորների մէջ հաստատուած է կտաւ գործելու սանտրը. ամեն անգամ մըուքը ձգելիս՝ ջուլհակը տֆան քաշում է՝ մըքուքի պարզած թելերն իրար վերայ սեղմելու հագցնելու համար:

Փրկալ. — Վ., փրկալը բաղկանում է 2 կաքաւ և 2 ճիւ փայտերից, 2 ճիւ փայտերի ծայրերը տֆայի ծայրերին է մեխուած. միւս ծայրերը 2 կաքաւների գլխների

վերայ. 2 կաքաւներն էլ տնկուած են փրկալ փայտի
ծայրերի վերայ. սոքա իրար միանալով՝ տփան պահում
են հաւասար բարձրութեամբ, երբ որ ջուլհակը ա-
ռաջ ու ետ է բաշում նորան:
Քարոճիկ. — Վ., 2 նուկի ծանրութեամբ քար է, կախուած
2 մաւսրայից և սմոմայ փայտերից:

ՋՈՒՂԱՅԵՑԻՈՑ ՀԱՅՐԵՆԻ ՊԱՐԶ ԼԵՋՈՒՆ ԱՅ, ԶՈՐ ԿՈՒ
ՊԱՐԾԵՆԱՆ

Ջուղայեցիք անք կու պարծենք.
Մեք մեր լիզուն գրոց կարծենք.
Ով գրափառք չնի խօսման՝
Հըլդաքիկս կը քարգործենք:
Հարվանըցիք միաբերան.
Կասեն մեք անք լիզվի մէրան.
Թափխօր խացին՝ հաց ան տսում.
Դիտեն թա մին լիզվի տէր ան:
Դաշտըցիք զատ ճանանչման չեն.
Խոր անումըն՝ հայր կու կանչեն.
Այժ ան ասում խաշվի թա էծ.
Գրոց լիզուն իմաման չեն:
Հափանըցիք յանցան սասում.
Ջուրէնք թողէլ՝ մեզ բամբասում.
Մին զըլմբօկ լիզու ունեն.
Բակակին՝ բացթող ան ասում:
Վանըցիքըն տիր անխել ան.
Մեր գըրըճին կասեն մելան.
Մին օր մեր տան գոտ լիշեցինք,
Առվան վերկացին դուսելան:
Գազկըցիքն մին վուչ սար ան.
Լիզուն յէնցա մըթին մարան.
Մէն աւազան կասեն ունենք.
յանա թա մին աւիզարան:
Ագուլըցիք քարկը դառեն.
Բերան բանան մեզ բամբասեն.

Ջրրի զալանկակոթերին՝
 Բէգիւթ լիզվով սափոր կասեն:
 Մեք շամբեցոց անք շատ խօսան.
 Գրափառքում տիր խամովան.
 Ասելէն տամանամ կասեն.
 Մեզ պէս գրոց լիզվի ծովան:

ՎԱՍՆ ՎԱՐԴԱՆ ԺԱՄԱՀԱՐԻՆ,
 որ վասն իւր քնափ լինելոյն, եկեղեցւոյ որձակն սպա-
 նեց, ասելով թէ՛ ինչ քան ունես հետ օտար հաւերի:

Դրեմ քարտէս յոյժ ողբալի.
 Ջբանս հակիրճ և զիւրալի.
 Սակրս չարեացն անպատմելի.
 Վարդան պղծոյն յամօթալի:
 Ժամկոչ է յայսմ ժամանակի.
 Չունի աստիճան որ դուռն փակի.
 Մեղք էր գործէ առանձնակի.
 Ջբարոզն ասէ փութանակի:
 Ընդ աղքատաց սիրտն խեթ է.
 Բնաւ խելք չունի իսպառ շեթ է.
 Կատուս արեր է իւր եղբայր.
 Կասէ գոգիս մէջն ցեթէ:
 Տուէլ եղեր վարա վարա.
 Լուսահոգի տէր զաքարա.
 Որ ընդ ճառթին հացի համար.
 Գողայր կանչէր մաղաթ հարայ:
 Գինւոյն եղեալ ես խոր դարան.
 Բաժկին ծածուկ կոխես մարան.
 Մէկ թաս գինւոյ համար կերզվես.
 Գիրկդ կառնուս աւետարան:
 Պօլըդ նման է ծուռ նետի.
 Զեռքդ և ոտքդ խուշկած փետի.
 Աչքդ ու բերանըդ է նման.
 Կատվի մկան և առնետի:
 Փորդ եղեալ է գինւոյ տուճ.

Սիրտդ տրտում մըուր մճուճ.
Աստառն խաշար ես գործում.
Երեսդ սէվ մրտ կճուճ:

Մէջքդ է տնտուղ որպէս սամար.
Ունքերդ է քանդված կամար.
Քաղցած և գող կատվի նման.
մեռել ես մէկ ձվի համար:

Ոտրդ եղտոտ չունիս մաշի.
Ով անտաշ փայտ կոպիտ նաշի.
Ղարաչու նման հաց կուզես.
Ձկայ քո երեսին կաշի:

Դառն բանջարն քեզ մօտ նուշէ.
Միթէ քո բերանն գուշէ.
Քօռանաս աղքատ չի տեսնես.
Գիտեմ որ քո աչքին փուշ է:

Տուէլ ես բանն աւերել.
Աղքատաց փայ ճաշըն կերել.
Երեսիդ գոյն և միս չըկալ.
Յիսուսն տարէն փթած մեռել:

Ով զու քսու և վասվասէ.
Ահա ցորեանն նորահաս է.
Քանի կուլաս հացի համար.
Միթէ քո փորն կարաս է:

Մտիկ կանես այլոց ձեռնի.
Թէ շալակս ո՞վ հաց կու բռնի.
Գիշեր ցերեկ աղօթք կանես.
Թէ տէր Աստուած ո՞վ էու մեռնի:

Լսես թէ աղքատն ճաշըն կերաւ.
Կռիւ կուտաս ոտօք ձեռավ.
Քեզ մեծ աւետիք դիլաք.
Որ ավումին կինն մեռաւ:

Դու քանի մէկ աստառ չափես.
Կանայքն ամէն օր խաբես.
Հաց ուտելով չես կուշտանար.
Քանի՜ լափես ճղվես ճաքես:

Քեզի էլ ո՞վ կուտալ սալամ.
առ ու ծախսում ալամ զալամ.

Ո՞վ փուչ դնդում և թսկած բողկ.

Անհամ շախկամ փթած քալամ:

Ո՞վ խաբեբայ և խիստ սլիկ.

Աղքատաց հետ էր չես բիռլիկ.

Զքո ունքերն է խանձած.

Տղիդ աչքերըն է չուրիկ:

Ո՞վ լրբագէտ և յանդուգն.

Խեղդած աղվէս տառետ ձուկն.

Զրի շունն ես սատկած մուկն.

Պակաս չէ երեսիդ թուքըն:

Անշնորք ես որպէս բաղալ.

Ձայնըդ կտրած քաղցած չաղալ.

Քինթըդ սնտու բերանդ մաղալ.

Փոխէրնն կասես ամէն սղալ:

Ո՞ւր է քո փարաջէն փալաս.

Կիպած շլոր հոտած մալաս.

Կարդացողաց խօսք չես լսիլ.

Բան կուղարկեն կուծոնթորաս:

Անպտուղ ծառ ես դարիվայր.

Զխմիսան բօշ գամ ու դիվար.

Քո գծուծեան որ մինն ասեմ.

Ամէն կողմանց խել ու շիվար:

Ո՞վ դու անգութ որպէս յուգաս.

Ընդէր որձակին մահըն փութաս.

Յաւուր մեծ դատաստանին.

Հաւերին Ի՛նչ ջուղաբ կուտաս:

Պառան մսի ես զօրաւոր.

Եւ փլաւի սպասաւոր.

Գլուխ որձակին ջախջախեցեր.

Որ էր հաւուցըն թագաւոր:

Որձակն արարեր ցիր և ցան.

Թէ բան ունես դու տար տան.

Ով եղկելի անմիտ դիւաք.

Մթթէ քեզ չունիս ալնպէս բան:

Ո՞վ շեթ Վարդան անխելացին.

Յիմար իբրեւ զգերգեսացին.

Երբ խօրօզն զարկար գետին.

Այրի հաւերն ամէն լացին:

Ո՞վ խտասիրտ որպէս գազան.

Ո՞ւր է որձակըն հրաշագան.

Վասն այն տէրտէրների ձեռացն.

Կուտես չօմաղ և գաւազան:

Նման էս առիւծին մատակ.

Վայրի գայլոցն էս քատակ.

Երբ որձակի մահն կամեցար.

Քո տան հիմըն լինի յատակ.

Որձակն էր յոյժ փափուկ և գէր.

Նման նմին իսկի չկէր.

Երկու թւըն միմեանց չփէր:

Ձայնն մարդոյ ականջ խփէր:

Աչքն էր բոլոր որպէս կանթեղ.

Մէջ փորին կայր կէս լիտր եղ.

Հաւերն կուլան ալաղակեն.

Ինչպէս կանես դու նոցա դեղ:

Մէջկն սպալայր որպէս կոկիչ.

Ժամն իմանայր և չէր խոտիչ.

Նա կատաղեալ լկտի հաւուցն.

Կեանք էր կենաց և սփոփիչ:

Որքան որձակն էր կենդանի.

Հաւերն կային ի խրախճանի.

Այժմ մնացին որբ և այրի.

Գիշեր ցերեկ երեւմանի:

Երբ կու նայիմ հաւուցն երամ.

Սրտիկս խոց կելնի վէրամ.

Ձէրա ալլվի ասող չկայ.

Թէ ա՛յ հաւեր ես ձեզ տէրամ:

Աւետարանիչն Ղուկաս.

Միշտ պատուիրէ որ արթուն կաս.

Տվեր որձակըն ըսպաներ.

Որ մինչև պինդ լոյսըն խռկաս:

Որպէս վանից շեթն խիտիր.

Նման նմա բարուքդ չնթիր.

Դատաստանին լինելոց են.

Հաւերըն քեզ վրէժ խնդիր:

Փախիր և գիտ քեզի վաթան.
 Ո՞վ դու տխմար տգէտ Վարդան.
 Հաւերըն մանսար են շինած.
 Որ գնան օրտուէն արգտյ կարդան:
 Տէրըն Քրիստոս գալ ի յատեան.
 Զմեզ ժողովել լըշտեմարան.
 Մեծ դատաստան լինելոց է.
 Հոգիդ մտնելոյ քաւարան:
 Յայնժամ լինի անդ սուր և սող.
 Դու մէջն անկեալ որպէս շիլ կով.
 Աղաղակես դառըն գըթով.
 Ծեփեն գերեսդ կպրաձիթով:
 Աչացդ կուտան կարմիր շամփուր.
 Բերանդ կածեն արծիճ և հուր.
 Փորդ ծակվի ողբաս անդուր.
 Զայն ելանէ որպէս սանթուր:
 Անլիշաչար տէր շղորմած.
 Աղաչանօք երկնաւորաց
 Թող ըզյանցանըս մեր մեղաց.
 Իմ, Վարդանին, և լսողաց:
 Դուք ներեցէք եղբարք բարի,
 Համարձակեալ եմ յոյժ կարի.
 Ինձ ողորմեա՛ տէր իմ Յիսուս.
 Յովնաթանիս երգող բանի: 1162.
 Խ. տունն է 17/3

ԳՈՎԱՍՏԱՆԻ ԳՈՒՐԶՍԱՆԱՅ

Գովեմ սրտիւ ուրախական.
 Թիֆլիզ քաղաքըն պատուական.
 Խիստ գեղեցիկ են սիրական.
 Գուրջստանայ գողալներըն:
 Ինքնագոյ ջերմեռանդ համամ.
 Միջի խաթուններըն թամամ.
 Սիպտակ բուխաղ բոլոր շամամ.
 Վրաց տան արմաղաններըն:

Կարմիր երես նման վարդի.
Ինչպէս ծաղիկ ծաղկաղարդի.
Ուշ ու խելք կու տանեն մարդի.
Գուրջստանայ գոգալներն:

Ղալամ ունքեր կապած կամար.
Աչքերն վառ շամսի դամար.
Կապէլ են մուրասայ քեամար.
Վրաց տան արմաղաններն:

Վարսերն դաստայ ոլորած.
Երեսըն երեսին լուսին բոլորած.
Շատ մարդ է տեսած մոլորած.
Գուրջստանայ գոգալներն:

Տեսօք են ամէն հասարակ.
Պոյն ու ջամալն է մութարաք.
Բադանն լայն մէջքն բարակ.
Վրաց տան արմաղաններն:

Զօրեղ ազգ է պարթևական.
Զարմ և ժառանգ ազնուական.
Արժանի թագաւորական.
Գուրջստանայ գոգալներն:

Մէջլիս նստեն սազով դամով.
Լեզուն քաղցր խօսքն համով.
Գինի խմեն ոսկի ջամով.
Վրաց տան արմաղաններն:

Սիրամարգի նման քալլին.
Աստղանման գունով փալլին.
Տեսողքն զարմանան մալլին.
Գուրջստանայ գոգալներն:

Հաքէլ են զումաշ ու խառայ.
Ունին շտտ զարաւաշ ծառայ.
Խիստ են կանաչ թազայ թառայ.
Վրաց տան արմաղաններն:

Ատլաս են հաքէլ հաւասար.
Սամուր վալափուշ սարասար.
Ամէն պարոն են հաւասար.
Գուրջստանայ գոգալներն:

Ես նաղաշ եմ մեղաց ծով եմ.
 Նոցա սիրովըն գինով եմ.
 Խաբար չեմ թէ ինչպէս գովեմ.
 Վրաց տան արմաղաններըն: ¹⁾

ԱՂՔԱՏԱՅ ԿԵՐԱԿՐՈՅՆ ՀԱՄԱՐ

Եղբարք ձեզի բան մի ասեմ,
 Որ լսողներն զարմանան պատմեմ,
 Աղքատ հարուստ ծեր ու տղան
 Ամենեքեան թող իմանան:
 Մէջերնիս սահմանք մի մըտէր,
 Կէօյեա աղքատաց են դատեր,
 Վայն եկեր աղքատն է պատեր,
 Որ զոր տեղն զուր բերան կառնէն:
 Աստուածածինը մօտ օրերը,
 Կելլան եկեղեցպանէն,
 Կիլինին չարշինու խաները,
 Սատաղի համար շուրջ կուգան:
 Ժամերը ծանուցում կրնէն,
 Աղքատաց անունը կըհանէն,
 Խեղճ ժողովուրդն ալ ինչ ընէն,

¹⁾ Այս երեք ժողովրդական բանաստեղծութիւնները մենք հանել ենք մի գրչագրից, որ գտնուում է արժ. Հ. Յովհաննէս առքա՛հ. Մկրեանի մօտ: Այդ գրչագրի մէջ գտնուում են.

ա. Տոմար Աղաշիայի, և պարչատոմար ի վերայ Ագարիայի ամսոցն կարգեալ. և տաղը և ոտանաւորը և այլ բանք և իմաստը տոմարականք, հոգեւորականք եւ պատմութեանականք: Հաւաքեալ ի բազում տեղեաց. աշխատութեամբ ապրնկալ Պետրոսի դպրի եւ բարտուղարի: Յամի Տեառն 1754 նոյեմ. 23 ի հայրապետութեան Տ. Աղէքսանդրի ընդհանուր Հայոց ու կաթող. ի Բանկալս:

Բ. Համառօտ պատմութիւն ու Գրիգորի լուսաւորչի.— ի ստղբ պատմագրաց հնոց եւ նորոց:

Գ. Համառօտ պատմութիւն յաղագս արտասահման առնելոյն եւ բշեւոյն մեծ Շահաբաւ արքայի պարօնց զամենափարթամ երկիրն Հայաստանեայց, և բնակեցուցանելոյն յԱսպահան քաղաքի:

Այս ժողովածուի սկզբում եւ վերջում կան ժողովրդական բանաստեղծութիւններ, յի Ստեփաննէ դաշտեցւոյ՝ կամ „Դաշտեցի Փանոսն“:

ԽՈՐԲ.

Աղքատաց է տէի կուտան:

Խան չեն թողուր չարշը պազար,
Էսնաֆներն կնէն պէզար,
Խուռուշ կըժողովեն հազար,
Զի մնար մէխանէ ու խան:

Կըբերեն հինգ վեց եզ կառնէն,
Հախ կուտան աշճը կըբըռնէն,
Մեղքն ու վարձքն իրար խառնէն,
Տես թէ գէր տեղերն ուր երթայ:

Խազանները խուռմէշ չըրած,
Առաջ պարխաճները բերած,
Զեր պարխաճին անկն անիծած,
Դարձէրէն անօթի գազանաց:

Աս տարին տեսաք մէկ քանին,
Հարամ չունօղ ամիրանին,
Մէկ մեծ պարխաճով կտանին,
Որ տեսօղներ չընէր կիւման:

Էնկիւրցի հաճի սընանը,
Սօֆճու, ցէն պաշ պազիրկեանը,
Մեծ պարխաճ մը բերէր տանը,
Փէշին ներգէր շատ մարդ տեսան:

Գիտուն Նիկողոս դպիրնիս,
Հէմ իշկէմպէ տարաւ հէմ միս,
Ոտք ու գլուխն ալ մեծերնիս,
Աղքատ ուտելու չի արժան:

Անոր կէօրէ մտմտացէք,
Ղուսուր մնացածն իմացէք,
Ժողովուրդ դուք ձեզ խղճացէք,
Աստուած ըլլայ ձեզ օգնական:

Աղքատները տահա չըզընաց,
Խազանները միս տահա չըմընաց,
Ոտքը իշկէմպէները գլուխը գնաց,
Նայեցէք կաշին ալ չի գողնան:

Իրիկիւնը դուռը ասի կառնէն,
Պարխաճնին գաղտուկ կըռնեն,
Հէմ կըչալէն հէմ կխառնէն,
Կըռցնին դուռն հալ քան:

Եսաաքճը թող չի քնանա,
 Որ գալօղն երթողն իմանա,
 Աղքատ որ գալ դուռ չի բանա,
 Վայն եկիր աղքատին վըրան:
 Կէս գիշերուն գազանները,
 Միս չեն թողուր խազանները,
 Քիւրքլիւ պէօլիւք իշխանները,
 Եկեղեցականները ինչ վալ տան:
 Իշխանները պօշ չեն դատէր,
 Միսը հումը քէնէ հատէր,
 Տէրտէրները անկուշտն է պատէր,
 Թող կրէն պէլքիմ կշտանան:
 Չէ թէ անոնց ալ հաւասար,
 Եազը կտոր կուտան թէ տար,
 Աղքատ տէրտէրներուն նաչար,
 Անշահ տեղուն կտոր մի բան:
 Ժամկոցները մտաց չի հանէք,
 Եանլըշ տեղ պարխաճ չի տանէք,
 Չէնէ սօնրա զարար կրնէք
 Կհանեն ձեզ ժամկոցութիւն:
 Երբոր մատաղը կը խաշէն,
 Միսը կառնեն եղը կը քաշէն,
 Աղքատաց սիրտը կը մաշէն,
 Թէ սապը ըռէք ժամէն ելլան:
 Խեղճերու ժամուն կունայէն,
 Իրէք չորս մարդ կըլլան գայէն,
 Բաժնելու աղքատաց բայէն,
 Ոսկորը եա ճիկէր լօք ման:
 Աղքատները անով կը խաբեն,
 Խեղճերու սիրտը կը լաբեն,
 Անջուր ջրով բիլաւ կերեն,
 Բանին խսլայլըն նոր գըտան:
 Մեկ իշխանը բերնովն ասաց,
 Թէ բիլավներն անջուր մնաց,
 Թէքրար պագդալին մարդ գնաց,
 Որ հինգ վեց օխայ եաղ առած:
 Զենկինը պարխաճով տարաւ,

Աղքատ կար որ իսկի չարաւ,
Կուրին մէկն ալ քէօթէկ կերաւ,
Միս կուգես տէի բարկացան:

Խաբուճի խաչուն ծովեցաւ,
Հաճի Մովսէսին հետը լուեցաւ,
Հալքը մէկ զմեկու խառնուեցաւ,
Արիւն մի պիտի ըլլար որ թան:

Այս բան յառաջ եղեր բարի,
Սօնրաին դարձուցին չարի,
Որ խախք կըլլան ամէն տարի:
Թէ քէահիս թէ եկեղեցական:

Հոս իշխանները սուշ չունին,
Հազ չեն ըներ աս բանին:

Եաքա կը պատուեն կքանին,
Հանդիպողներն եղերին փիւշման:

Անճազ մէկմնէ եղերէ ատէթ,
Անոնք ալ կըսեն նէ հա ճաթ,
Մեզի թող չըլլա պէտիաթ,
Զիւնքի յառաջ եղերէ սահման:

Ամէն գալողը ասանկ կըսեն,
Աս բաները քրքէ գուրս էն,
Գիտցող մարդիկն ալ ինչ ըսեն,
Շիտակ խօսին աչից կելլան:

Թող թողուն զմեզ մեր հալը,
Զի կողոպտին հալքին մալը,
Պէտքը չէ իրենց ժողովել տալը,
Մեք խալըլէնք ժողովրդեան:

Տանօղներն ալ ինչ նախատինք,
Պէտք որ առաջ խրատէք,
Վարձք է տէի կըսեն կուտէնք,
Զէն գիտէր այնպէս կիմանան:

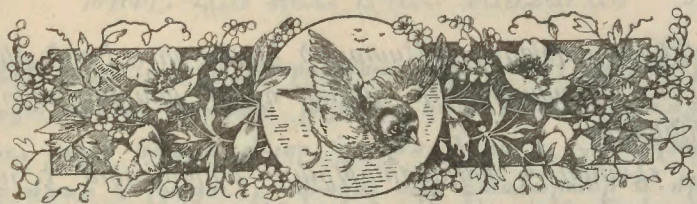
Հայր վարդապետն ալ ինչ գիտէր,
Տաճօղ զէնկիւնները դատէր,
Որ յաւուր յառաջ խրատէր,
Անուշ խրատով զանազան:

Ըսէր մարդիկ ինչ կու դատէր,
Մեծատուն էք թէ աղքատ էք,

Աղքատաց հախը ինչու կուտէր,
 Ձէք լսէր գիրք աւետարան,
 Դուք տներդ ալ ասանկ կընէք,
 Մատաղը տնունը կու հանէք,
 Մէկ զմէկու տուն կու տանէք.
 Ուտէք խմէք ազգ ազգական:
 Իրաւին այդպէս իմանաս,
 Ժողովրդեան միտքը բանաս,
 Աղքատներն ալ չը մոռանաս,
 Հօրդ հոգւոյն հայր սրբազան:
 Ինչ որ ինէ փէյտահ ըռինք,
 Քանի մէկ խօսք մէկ տեղ բերինք,
 Շատ բան կայ մէջը չի դրինք,
 Աս հերէք է մեզի տեստան:
 Ես աս տեստանս կը կարդամ,
 Գիտնամ թէ քիւրէ կը կերթամ,
 Ես աղքատ եմ եօղսա փարթամ,
 Որ սալթ բիլավ առանց հաց տան:
 Բախի էն գինէին անցանք,
 Միսը գնաց հացն ալ մոռցանք,
 Քիչ մի բիլավ առինք դարցանք,
 Անանկ տալուն հիշ թող չիտան:
 Արթըք պօշ թողունք աս բանը,
 Քաշենք կը կտրէ չուանը,
 Հէլպէթ տէրն գայ տիւանը,
 Կտեսնալ շիտակ դատաստան:
 Դու ամէն օր շիտակ դատէ,
 Հէլալ ու հարամը զատէ,
 Ասոնց պիւթիւնը Աստուած գիտէ,
 Շատ չի խառնենք հախան թող տանք:
 Ճէրեան սղլու աս երբ ըրիր,
 Այսքան բաներ մէյտան բերիր,
 Թուին հազար երկու հարիւր,
 Քսանւերիքն էր թուական:

1774

Այս հետաքրքիր ոտանավորը հանել ենք մեր մատենադա-
 րանի «Ռուսական» և «Հայ» խմբակի որ այստեղը գրեալ նմ.
 վերնագրով գրչադրից, որ արտագրուած է 1815 թուին: ԽՄԲ.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ՎԵՋ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ՏՓԻՒՍՈՒՄ

Անցեալ դեկտեմբերի 8-ին առաւօտեան 10 ժամին Տփխիս քաղաքը քաղտ ունեցաւ ընդունել Ազգիս Վեհափառ Հայրապետին:

Նորին Սրբութիւն Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ Ա. Կաթողիկոսին ընդունելու ընդառաջել էին Աղստաֆա կայարանը. Դանձակից՝ յաջորդ Տ. Բագրատ վարդապետը հոգեւորական դասի հետ եւ պատուաւոր քաղաքացիներով, Տփխիսից՝ թեմիս ս. Առաջնորդ Տ. Դէորգ Արքեպիսկոպոսը իւր հետեւորդներով, Տփխիսի պատուաւոր քաղաքացիներից ոմանք եւ հանդիսիս հրատարակիչը. իսկ քաղաքիս երկաթուղու կայարանը քացի պաշտօնական անձերից լցուել էր խումն բազմութիւն:

Նորին Սրբութեան ուղեկցում էին ս. Էջմիածնից. իւր Դիւանապետ Տ. Կորին վարդապետը, Կարսի յաջորդ Տ. Նդիշէ եւ Ն. Բայագիտի գործակալ Տ. Մատթէոս վարդապետները:

Ընդունելութիւնը Վանքի աւագ եկեղեցու հրապարակի վերայ շատ փառաւոր էր եւ Նորին Վեհափառութիւնը շուրջառ առած ու ամպնոյվանու տակ մտաւ տաճարը՝ զգեստաւորուած ամբողջ հոգեւորական դասի հետ ու յայտնեց ժողովրդեան, թէ իւր պարտքերի կատարումն է քարշել իրան դէպի քաղաքս եւ խնդրեց

ամենքին աղօթել, որ Աստուած կեանք տայ իրան մինչև որ կկատարէ իւր վերայ դրած պարտականութիւնները:

«Լումայ»-ն խմբագրութիւնը ձայնակցում է հայ ժողովրդեան ևւ մաղթում, որ Տէրը երկարէ Նորին օծութեան ցանկալի կեանքի թելը այնքան, մինչև որ արժանի լինի ինքը իւր քերանով ասելու. «Ա՛րդ արձակեա՛ Տէր զծառայս քո...»:

ԹԻՓԼԻՍԻ ՀԱՅ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎՈՒ- ԹԵԱՆ ԳԱՆՁԱՐԱՆ

Գրեթէ ինն տարի առաջ Թիֆլիսում մի համակրելի գործի սկիզբն դրուեցաւ, որի նպատակն էր ապահովել նիւթապէս քահանաներին ու այլ եկեղեցական սպասաւորներին: Համակրելի ենք ասում, որովհետեւ հաւասարապէս ցաւ էր պատճառում թէ հոգևոր դասին և թէ ժողովրդին, որ քահանայք կամաւոր մուրացկանութեան դատապարտուած՝ հացի խնդրի պատճառով յաճախ թերանում էին իրանց իսկական սլարտակաւութիւնները կատարելուց և իրանց ժամանակի մեծ մասը նուիրում էին միանգամայն իրանց կոչման հետ որևէ առընչութիւն չունեցող և կողմնակի պարապմունքներին:

Ընտրուեցաւ վարչութիւն, կանոնագիր մշակուեցաւ, աղբիւրներ հայթայթուեցան և ինն տարուայ ընթացքում գանձարանի դրամագլուխն աճելով՝ 18,000 ռուբլու մի նշանաւոր գումարի հասաւ, կիսով չափ բարեպաշտ անձանց նուէրներից և կիսով չափ գերեզմանատների և այլ արդիւնքներից:

Եւ մինչ մենք, ըստ ամենայնի համակրելով գանձարանի նպատակներին, սպասում էինք որ այդ արկղը

գէթ փոքր չափով կկարողանայ օժանդակել քահանայից նոցա մեծաւ մասամբ թշուառ կացութիւնը բարւոքելու, լսում ենք և բոլոր հայ թերթերն էլ հաղորդեցին որ միտք է լղացուել փակել այդ գանձարանը և միացնել այն «Որբոց և ալրեաց հոգաբարձութեան» հետ, որ գոյութիւն ունի կոնսիստօրիային կից:

«Որբոց և ալրեաց հոգաբարձութիւնը» մի խեղճ բան է, որ գոյութիւն ունի 1836 թուից և նպատակ ունի օժանդակել ամբողջ թեմի հոգևորականների այրիներին ու որբերին և կառավարւում է հոգևոր իշխանութիւնից նշանակուած երեք քահանաների ձեռքով. մենք գոնէ երբէք չտեսանք այդ հոգաբարձութիւնից որ և է շօշափելի արդիւնք այսքան երկար տարիների ընթացքում և երբէք չի էլ կարելի աւելի բան սպասել նորանից, որովհետեւ այդ հաստատութեան նպատակը լինելով ամբողջ թեմի խիստ բազմաթիւ հոգևորականների որբերին ու այրիներին խնամելը՝ առանձին հետաքրքրութիւն չունի Թիֆլիսի ժողովրդի և քահանաների համար, ուստի և չէ կարող երբէք վայելել նոցա ուշադրութիւնը, իսկ կոնսիստօրիայի նշանակած երեք քահանաները, որքան էլ բարի ցանկութիւն ունենան, միշտ անգոր պիտի մնան ընդարձակելու իրանց յանձնուած գործը:

Չենք կարող ապաքէն ծածկել մեր վիշտը այդպիսի անհեռատես մտածող քահանաների վերաբերութեամբ և պարտաւոր ենք յանուն ճշմարտութեան ասել, թէ օրինական հիմունքները սակայն ժխտում են այդպիսի մի կարգադրութեան կարելիութիւնը և ահա թէ ինչու:

«Ապահով. գանձարանի» զրամագլխի գրեթէ կեսը ընծայուած է զանազան բարեպաշտ անձերից յատուկ նպատակներով, որոնք բացատրուած են նորա կանոնադրութեան մէջ, որը հաստատել է Ամենայն Հայոց Տ.

Տ. Մկրտիչ սրբազնագոյն կաթողիկոսը. ուրեմն և տրամաբանօրէն մտածելով՝ այդ գումարները գործադրել կարելի էր միմիայն կտակողների և նուիրատուների ցանկութեան համեմատ և այս բանը աւելի հաստատութիւն գտաւ զանձարանի նորընտիր վարչութեան առաջին նիստում, ուր նուիրատուներից ոմանք յայտնեցին, թէ՛ եթէ երբ և իցէ փոխուի այս հաստատութեան նպատակը՝ իրանք յետ կստանան իրանց նուիրած գումարները և այլ բարի նպատակի կատկացնեն:

Այստեղից պարզ է, որ երբ գումարը այս եղանակով կցրուի, էլ ոչինչ չի մնալ «որբոց և այրեաց» յանձնելու և նոյն իսկ օրինական չի լինիլ այդ յանձնումը: Ինչ վերաբերում է դրամագլխի մնացեալ մասին՝ պէտք է ասել՝ որ այն ևս իրաւունք չկայ ուրիշ հաստատութեան յատկացնելու, քանի որ քահանայից խնայողութեամբ է կազմուած. — կոմս Լուու Մելիքեանի թաղման վարձատրութիւնը յատկացրած է այդ գանձարանին, որ քահանայից քրտնաջան վաստակն է, գերեզմանատների արդիւնքն էլ եթէ քահանայից աշխատութիւնը չլինէր՝ յայտնի է, որ շատ աննշան բան պիտի լինէր: Ել թնչ է մնում «Որբոց և այրեաց հոգաբարձութեան» յանձնելու — Ոչինչ:

Մենք մեր ձայնը միացնում ենք հայ մամուլի ձայնին և հաւատացած ենք, որ թեմիս բարձր սրբազան առաջնորդի միջնորդութեամբ և ազգիս Աստուածաբեալ Հայրապետի թոյլտուութեամբ կվերահաստատուի այդ գեղեցիկ ձեռնարկութիւնը և կդրուի առաւել ամուր ու հաստատուն հիմքի վերայ:

Հաստատ աղբիւրներից կարող ենք հաղորդել, որ մեր բարեգործների թուի վերայ աւելացաւ և մինորը. — Կարինի քաղաքացի և Տփլիս վերաբնակած մի յարգելի պարոն, որ իրաւունք չէ տուած մեզ իւր անունը հռչակել, Բօսֆօրի ափին իւր ունեցած բրդէ ու հիւսնութեան գործարանը, մօտ 40,000 ռուբլի արժողութեամբ նուիրեց Կ. Պօլսի Ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի որբանոցին այն պայմանով, որ հիւանդանոցի վարչութիւնը այդ գործարանը բանեցնելով՝ արդիւնքի մի մասը գործ դնէ իւր որբանոցի պահպանութեան վերայ, իսկ մի մասը ամեն տարի յետ պահելով հինգ տարին մի անգամ այդ դրամով որբանոցի սաներից մէկին Եւրոպա ուղարկէ գործարանի մասնագիտութեան մէջ կատարելագործուելու համար, որը վերադառնալով պիտի ծառայէ նոյն գործարանում:

Այս նուիրութեան մասին պաշտօնապէս հաղորդուած լինելով Կ. Պօլսի Ամեն. Ս. Պատրիարքին՝ տեղւոյն խառն ժողովը շնորհակալութեամբ ընդունեց բարեպաշտ նուիրաբերողի առաջարկութիւնը և ներկայումս գործարանի յանձնման գործողութիւններն է կատարուում:

Եթէ մեզ իրաւունք չէ տրուում հրատարակել այդ պատուական անձի անունը, գոնէ «Լումայ»-ն իւր պարտքն է համարում ցնծութեամբ հռչակել մի այնպիսի օրինակելի բարեգործութիւն, որի օրինակին կը ցանկայինք որ շատերը հետևէին:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

— Մենք ստացել ենք «Ա.ՆԱՀԻՏ» վերնագրովմի նոր ամսաթերթի՝ յայտարարութիւն, որ անցեալ նոյեմբեր ամ.

սից պիտի հրատարակուէր Փարիզում պ. Արշակ Չոբանեանի խմբագրութեամբ:

Պ. Արշակ Չոբանեանը ծանօթ է ազգային բանասիրութեան մէջ իւր ընտիր երկերով, որոնցից Պ. Դուրեանի կենսագրութիւնը տպագրուած է Տփլիս մեր հրատարակչական ընկերութեան ձեռքով:

Շնորհաւորելով պ. Չոբանեանին իւր նոր ձեռնարկութիւնը՝ «Լումայ»-ի խմբագրութիւնը մաղթում է «Անահտին» երկայն կեանք և յաջողութիւն:

— Հաստատ աղբիւրից կարող ենք հաղորդել մեր ընթերցողներին, որ յարգելի գիտնական պ. Նորայր Բիւզանդացին, որի «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք» անունով ընդարձակ երկը մամուլի տակ է Տփլիսում և ոչ շատ ուշ լոյս պիտի տեսնէ, ձեռնարկում է պատրաստել տպագրութեան համար Կիրակոս Գանձակեցու պատմագրութիւնը:

Մի այլ աղբիւրից գիտենք, որ Կիրակոս Գանձակեցին հրատարակութեան համար պատրաստում է նաև ս. Էջմիածնի միաբան բարեշ. Տ. Սահակ վարդ. Տէր Միքայէլեանը:

— Իզմիրեանց կտակի յանձնաժողովը որոշել է իւր ծախքով տպագրել «Գիրք թղթոց» կոչուած կարևոր աշխատութիւնը, որի ձեռագիրը, որքան մեզ յայտնի է, գտնուած է Կ. Պօլսի Անտօնեան միաբանութեան մատենադարանում և արտագրուելով ուղարկուելու է Տրփլիս մամուլին յանձնելու համար:

ՊԵՏԱՆՈՅՑՈՒ ՏՈՒՆԸ ԲԵՐԼԻՆՈՒՄ

Բերլինի փողոցներից մէկում բարձրանում է մի մեծ սիրուն տուն: Ամեն առաւօտ, ժամը 9-ի մօտերին, այդ տան առաջ ժողովուում է երեսանների մի ստուար բազմութիւն:

Այդտեղ կարելի է տեսնել 3 տարեկանից սկսած մինչև զպրոց մտնելու հասակի տղաներ և աղջիկներ: (Գերմանիայում ուսումը պարտադիր է և իւրաքանչիւր երեխայ 7 տարեկան հասակից պարտաւոր է յաճախել զպրոց):— Այս ուրախ և զուարթ բազմութեան մէջ լսւում է խօսակցութեան և ծիծաղի ձայներ. — քանի գնում է՝ այնքան աղմուկը բարձր է հնչում— թէ փոքրերը և թէ մեծերը անհամբերութեամբ նայում են լայն դարպասին, որ պիտի իսկոյն բացուի նրանց առաջ:

Ժամը 9 է: Գրան երկաթապատ վանդակի ետևից ելւում է մի նորատի օրիորդ: Նա ուրախ ժպտով գլուխ է տալիս, բաց է անում դուռը և երեխաների բազմութիւնը ներս է խուժում իւր սիրած տունը: Լսւում է սենեակներում և նախասենեակներում վազող երեխաների ոտքերի ձայները. ներքև, պարտիզում - ուղիների և մարգերի մէջ արդէն փռուեցան բազմաթիւ թուխ ու շէկ գլուխներ: Տունը և պարտէզը թնդում է ծիծաղի և խօսակցութեան ձայներով: Փողոցի անցորդները հետաքրքրութեամբ նայում են մեծ մեծ պատուհաններից դէպի ներս, որտեղից ձայներ է լսւում: Պատուհանների ճակատին կարելի է կարդալ. «Ապաստանարան ի յիշատակ Պետալոցցու եւ Փրօքէլի»:

Մանուկների երկու բարեկամ՝ Պետալոցցու և Փրէօքէլի յիշատակին հիմնուած է Բերլինում երեխաների այս ապաստանարանը: Բազմաթիւ չքաւոր մայրեր, իրանք ամբողջ օրով գնալով աշխատանքի, դո՛հ են, որ կարող են իրենց երեխաներին ուղարկել «Պետալոցցու տունը»: Նոքա հանգիստ սրտով զբաղւում են իրենց աշխատանքով, որովհետև համոզուած են որ ո՛չ մի դժբաղդութիւն չի կարող պատահել իրենց զաւակներին այն ապաստանսրանում, ուր բազմաթիւ բարեսիրտ վարժուհիներ պարապում են երեխաների հետ և սիրով խնամում նոցա: Յաճախ ունենոր ծնողներ ևս ուղարկում են իրենց որդոց Պետալոցցու տունը: Այդտեղ են ուղարկւում իրենց երեխային յաճախ նաև այնպիսի ծնողներ, որոնք մի որդի ունին, որովհետև երեխան տանը միայնութիւնից տխրում է, իսկ այնտեղ ընդհակառակն ուրախ է անցկացնում, խաղալով և վազվզելով հասակակիցների շրջանում:

Տեսնենք թէ ի՞նչ են անում այդքան մեծ ու փոքր երեխաները Պետալոցցու սիրուն տանը: Մտնենք ամենուրեք թէ սենեակները, թէ խոհանոցը և թէ լողարանը, որտեղից լսում է ծիծաղի և աղմուկի ձայներ, թէ պարտէզը և թէ բանջարանոց: Այստեղ ամեն մէկը մի բանով զբաղուած է և չէք գտնիլ ոչ անգործ ձեռքեր ու ոչ տխուր դէմքեր:

Հէնց որ դռները բացուեցան և մանուկները ներս խուժեցին, իսկոյն ջահել օրիորդները, վարժուհիք բաժանում են իրանց մէջ սաներին: Իւրաքանչիւր «ժօրաքոյր» ժողովում է իւր շուրջը մօտ 15 երեխայ և նրանց հետ միասին գործի է կանգնում: Ամենից առաջ պէտք է ստուգել, արդեօք բոլոր երեխաները կարգին են եկել—չկա՞ն մէջները այնպիսիք, որ մոռացած լինեն լուացուել, մազերը սանդղակ կամ զգեստները մաքրել: Եթէ կան այնպիսիք, որ շտապելուց մոռացել են տանը սապոնի գոլու[թիւնը],— տանում են իսկոյն լողարան, ուր պատրաստ կայ և տաք և սառը ջուր: Աղքատ ծնողների որդիք, որ սովոր են տանը աղտոտ ձեռքերով և երեսով մնալ— որովհետեւ չի եղել մէկը որ նոցա վրայ ուշադրութիւն դարձնէր, սկզբում զարմանում են այսօրինակ կարգերից, լալիս են, չեն կամենում լողարան մտնել, սակայն յետոյ գովորելով մաքրութեան, աշխատում են տանն ևս մաքուր պահել իրենց ձեռքերը և երեսները: Յետոյ սկսում է ուսման գործը: Եթէ լաւ եղանակ է, գլխաւոր գործը կատարւում է բացօդեայ, պարտէզում կամ բանջարանոցում: Այնտեղ գետինը բահում են, մարգեր են շինում, քաղհան են անում բանջարեղէնը. կանաչեղէնից մի քանի բան պոկում են տանում խոհանոց— ճաշուայ պէտքերի համար, պարտիզում քաղհան են անում ծաղիկները և ջրում են նրանց փոքրիկ ցնցուղներով: Այս գործով պարապում են առաւել մեծ երեխաները: Փոքրերը խաղում են աւազի կոյտի մօտ:

Ներսն ևս եռում է գործունեայ կեանքը: Մեծ սենեակում, դաշնամուրի մօտ ժողոված են երեխաներ ձեռքերին զանազան նուագարաններ բռնած: Մէկի ձեռքին դայրայ է, միւսինը թմբուկ և չն: Երեխաներն հետեւում են ուսուցչուհուն, որ փայտը ձեռքին չափ է ցոյց տալիս, իսկ միւսը նստած դաշնամուրի առաջ՝ նուագում է: Նուագածու-

Թիւնը վերջացնելուց յետոյ սկսւում է խմբական երգեցողութիւնը:

Այդ իսկ ժամանակ խոհանոցումն ևս կարգին աշխատում են, մաքրում են գետնախնձորը և զանազան կանաչեղէններ. հարկաւոր է ջուր բերել ջրհորից, որ բանջարանոցի մօտ է, պէտք է լապտերները մաքրել, ամանները և գդախները լուանալ, սենեակներից մեկում ևս մեծ հետաքրքրութեամբ աշխատում են աւելի հասակաւոր երեխաներ: Նրանց առաջ դրուած է ամանով սոսի՛նձ, զանազան գործիքներ, մուրձ, հատիչ, ունեկիքով աման, մեխիւր և այլն: Կարկատում, ներկում են հնացած խաղալիքները, որ փոքրերը կոտրտել են: Պատահում է, որ երեխաները կարկատում են կոտրտած սեղաններ և աթոռներ, և կը պնդում են պատռտած պաստառները:

Այդ ժամանակ դասարաններում ուսանում են աւելի հասակաւոր երեխաներ: Այդ ուսման ևս յաջորդում է խաղը: Երբ երեխաները հասակն առնում են, նորա թողնում են Պեստալոցցու տունը և կարդալ, գրել ու հասարակ խնդիրներ վճռել իմանալով, մտնում են արդէն իսկական դպրոց:

Կէսօրին մանուկները ճաշում են: Ճաշից յետոյ փոքրիկները գնում են քնելու: Յատակի վրայ փռում են լայն ներքնակներ և երեխաները կողքկողքի պարկում են ծածկուելով մի ընդհանուր մեծ վերմակով:

Առաջին անգամ Պեստալոցցու տուն մտնողը այն տպաւորութիւնն է ստանում, որ այդտեղ ոչ մի կարգ չկայ: Բայց բաւական է մի քանի անգամ լինել այնտեղ, որ մարդ համոզուի թէ մանուկների զբաղմունքները խիստ հետեւողութեամբ և որոշ նախագծով է կատարւում: Այստեղ միայն բացակայում է աշխատանքի բաժանումը որոշ ժամերի, ինչպէս լինում է այդ իսկական դպրոցներում: Եթէ ուսուցչուհին նկատում է, որ երեխաները կարդալուց ձանձրացան, իսկոյն սկսւում է խաղը. եթէ մանուկները վազվզելուց յոգնեցան — իսկոյն նստացնում են նրանց սեղանների առաջ և գործ են տալիս, որ նա յարգից կամ թղթից մի բան հիւսի: Իւրաքանչիւր խաղ, իւրաքանչիւր զբաղմունք նպատակ ունի մի որ և է բան ուսուցանելու երեխանց, և

որ գլխաւորն է երեխան ընտելանում է առանց դժգոհութեան, կռուի կամ արտասուքի զիջանել իւր ընկերին: Մանուկները շատ են սիրում իրենց բարի դաստիարակչուհիներին. իւրաքանչիւր «մօրքուրիկ» (այսպէս են նոքա սովորանուանել ուսուցչուհիներին) միշտ շրջապատուած է փոքրիկների ահագին բազմութեամբ: Երբեմն, ճաշերից յետոյ, «մօրքուրիկը» առնում է իրան հետ մի երկու աղջիկ կամ տղայ և նրանց հետ գնալով պարտէզ, նստում է ծառի հովանու տակ և կարդում նոցա որ և է հեքեթ, որ մեծ գուարձութիւն է պատճառում երեխայոց:

Ձմեռը երեխայք ձնագնտի են խաղում. աւելի մեծ աղջիկները կարկատան են անում, իսկ տղաները հիւսնութեամբ են պարապում. փոքրիկները կողովներ և գորգեր են հիւսում:

Որպէս զի երեխաները կարողանան աւելի պարզ գաղափար կազմել իրերի վրայ, իւրաքանչիւր ամիս վերցնում են մի որ և է իր և գնում լին բազմակողմանի կերպով: Դեկտեմբերին օրինակ այդ առարկան է սօնածառը: Այս դէպքում ամենափոքրիկ երեխան անգամ իւր բաժինն ունի: Բերում են եղենու բազմութիւ մանրիկ հոտաւետ ձիւղեր: Բերում են աւազ, ձիւղերը տնկում են աւազի մէջ և ըստացւում է եղենու փոքրիկ անտառ: Երեխաները իրենց խաղալիկները դարսում են եղենիների մէջ՝ նապաստակներ, գայլեր, արջեր, ձիւղերին կպցնում են սկիւռներ. երբ որ այդպիսով անտառին կենդանութիւն է տրւում, երեխաները սկսում են երգել ժողովրդական երգեր, որոնց մէջ երգւում է անտառը իւր գազաններով: Հետեւեալ օրը եղենին արդէն պտուղներ է բռնում և նրանցից շինում են զանազան խաղալիքներ: Մեծերին պատմում են թէ որտեղ երուամբ է աճում եղենին և մարդուն ի՞նչ օգուտներ է տալիս: Ամբողջ խմբով ճանապարհ են ընկնում նոքա դէպի բուսաբանական պարտէզ և այնտեղ գուարձանում են ահագին մեծութիւն ունեցող բազմաձիւղ եղենիները դիտելով: Յետոյ տուած օրինակի վրայ նկարում են եղենին և նրա ձիւղը և ապա նկարը զարդարում գունաւոր մատիտներով: Դաստիարակչուհին բերում է կակուղ կաւ և երեխաները նրանից շինում են եղենու պտուղը: — Ապա եղև-

նու իսկական պտուղները ոսկեջրում են, որ յետոյ ծնընդեան տօներին պատրաստուած և այլ բաղմամբիւ իրերի՝ թմբուկների, տունկերի, աստղերի և այլն շարքում, որի վըրայ ամբողջ աշուն աշխատել են—կղարդարեն իրենց հանգիսաւոր տօնածառը:

Այսօրինակ զբաղմունքների մէջ արագութեամբ անցնում է օրը. ժամի չորսը խփում է և երեսները պատրաստուած են տուն գնալու: Բայց որքան ցաւալի է թողնել Պետալոցցու տունը: Երեսների մեծագոյն մասը ուրախութեամբ կմնաւ այդտեղ մինչև ուշ գիշեր: Երեսներն այն աստիճան ընտելանում են իրենց վարժուհիներին և ընկերներին, որ նրանց չեն մոռանում նաև գպրոց մտնելուց յետոյ: Յաճախ նոքա կրկին գալիս են Պետալոցցու տունը, փաթաթւում են իրենց նախկին ուսուցչուհիներին, ներս են վազում խոհանոց, անց ու դարձ են անում պարտիզում, ուր այնքան ուրախ ժամեր են անցկացրել նոքա, ուր իրենք ևս աշխատել են ծաղկանոցը շինելու ժամանակ: Երջանի՜կ յիշողութիւններ:

Թարգմ. Ա. Մ.

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՆԵՐ

Մեզ ուղարկուած է երկու հայ մատենադարանների կանոնադրութիւններ. դոցանից մէկը հիմնուած է Աղէքսանդրիա տարւոյս մարտի 8/20-ին «Հայկական մատենադարան» անունով և նպատակ ունի «կազմել « ըստ կարելւոյն ամբողջ հաւաքածոյ մը ամեն լեզուով « հրատարակուած գիրքերու, հանդէսներու և թերթերու, որ Հայոց ազգին և երկրին վերաբերեալ նիւթ « թերու վրայ կը խօսի». այս մատենադարանը ազգային «անձեռնմխելի սեփականութիւնն» է և նորա հիմնարկութեան «անփոփոխելի սկզբունքն ընթերցասիրական և ուսումնասիրական է լոկ»:

Երկրորդը հիմնուած է դարձեալ սոյն թուին Լոն-
դոնի «Հայ գործաւորների և ուսանողների միութեան» կից:

«Հայկական մատենադարան»-ի խնամակալների ա-
նունները, ինչպէս նաև «Հայ գործաւորների և ու-
սանողների միութեան» նախաձեռնողների եռանդը ա-
պահով գրաւական է, որ այդ երկու կարևոր հաստա-
տութիւնները ամուր հիմքերի վերայ կը գրուին և կը
փայլին յարատև գործունէութեամբ:

Ցանկալի է, որ ամեն կողմի հայ գաղութները օ-
րինակ առնէին դոցանից և հիմնէին հայ մատենադա-
րաններ, որով կ'ապահովէր մասամբ նոցա գոյութիւնը
օտար երկիրներում,

ԵՐԿՈՒ ՀԱՄԱԽՈՍԱԿԱՆ

Քահանաների ապահովութեան խնդիրը սկսել է օ-
րուայ խնդիր դառնալ հայ ժողովրդի համար, անշուշտ
արժանաւոր հովիւներ ունենալու նպատակով. Կովկա-
սեան քաղաքների համար նախաձեռնողներ են հանդի-
սացել այդ գործում Բաթումը և Գորին, որոնցից առա-
ջինի հայ հասարակութիւնը մի համախօսականով որո-
շել է ապահովել իրանց երկու քահանաներին կանոնա-
ւոր ռոճկով, իսկ վերջինի մի եկեղեցու համայնքը նոյն-
պիսի համախօսականով որոշել է ցկեանս թոշակ կա-
պել հ. Սահակ ք. Տէր-Մինասեանցին, որ Ներսիսեան
Դպրոցի սաներից է և երկար տարիներ քահանայագոր-
ծում է այնտեղ:

Մենք ուրախ ենք, որ Վուժայի էջերում հետզ-
հետէ առիթ ենք ունենում արձանագրել հասարակու-
թեան ինքնաճանաչութեան այսպիսի փաստերը, որոնց
կրկնուիլը պատիւ կարող է բերել նոցա:

Ամուսնութիւնն ի սկզբանէ անտի վաճառականութեան գլխաւոր ճիւղերէն մին համարուած է:

Աշխարհիս վրայ չկայ երկիր մը, քաղաք մը, գիւղ մը, խրճիթ մ'որ գոյութիւն չունենայ այս առևտուրն:

Վաճառականական օրինաց այն տրամադրութեան համեմատ որ քսան տարեկանէ վար եղողներուն կարգիլէ վաճառականութեամբ զբաղիլն, անչափահասներն չեն կրնար ամուսնանալ և ի դիմաց նոցին փոխանորդաբար կը կարգուին նոցա խնամակալները:

Անոնք որ մեծ դրամագլխոյ տէր են, մեծ քանակութեամբ կը գնեն և կը վաճառեն, իսկ անոնք որ փոքր դրամագլուխ ունին, պզտիկ քանակութեամբ գործ կ'ընեն:

Բազումք մեծ հարստութիւններ կը գիղեն այս առևտուրէն և բազումք կը սնանկանան:

Ապրանքի ընտրութիւնն մեծ կարևորութիւն ունի առևտրական այս ճիւղին մէջ:

Աղջիկներ կան որ մէկ անգամ լուացուելով իրենց գոյնը կը նետեն, ինչպէս կան մանչեր, որ տկար հիւսուածք ունին և քիչ ժամանակի մէջ կը մաշին և կը պատռուին:

Սպիտակն և կարմիրն միւս գոյներէն աւելի յարգի համարուած լինելով շատ վաճառականներ իրենց ապրանքներն այդ գոյներով կը ներկեն և յաճախորդներն կը խաբեն:

Յաճախորդներուն մէջ կայ նաև ստուար մաս մ'որ թուի գոյնն նախապատիւ կը համարի, և վաճառականք ու մանք այդ գոյնն ալ կը ներկեն շատ անգամ:

Ուստի այս և ասոնց նման ուրիշ բազում կեղծ ու պատիւ խաբէութեանց չզոհուելու համար սովորութիւն եղած է, մանաւանդ վերջերս, միջնորդներու առաջնորդութեամբ ամուսնանալ:

Այս ծանօթութիւններն տալէն յետոյ լրանանք պ. Կուռնեղիոսին որ դուրսէն նոր եկած է ամուսնանալու համար և պանդոկ մ'իջևանած է:

Պ. Կուռնեղիոս երեսուն երեսունը մէկ տարեկան մարդ մ'է միջակ հասակով: Դէմքն ոչ համակրելի է և ոչ հակակրելի, չեղոր դիրք մ'ունի: Երկար պճղնաւոր մը և երկար արծաթագոյն վերարկու մը կը հագնի և մէջքը գօտի կած է:

Բարեպաշտ և աստուածավախ անձ մը լինել կըթուի, միշտ իւր քովի բարձին վրայ ունի Զէն հոգեւոր մը, որուն վրայ կըգտնուի իւր թեախոտի տուփն: Ամեն առաւօտ 'նարեկացիէն քանի մը գլուխ կըկարդայ բարձրաձայն, առանց մոռանալու իւր ոսկէզօծ սաղմոսն եւ գործք առաքելոցն զորս մետաքսեայ թաշկինակի մը մէջ կըպահէ մեծ խնամով:

Պ. Կուռնելիոս պարզ մարդ մ'է սրտով և մտքով և այն կարծիքն ունի թէ ամեն մարդ իրեն պէս ստեղծուած է, ուստի քիչ մը դիւրահաւան է և ամենուն խօսքին կըհաւատայ առանց խորհրդածելու և դատելու:

Պանդոկ իջնալուն հետեւեալ օրն հմայից դիմեց, բարեկամաց ոմանց խրատներուն անսալով, պակշայ նետել տալու և հասկնալու համար թէ ամուսնութեամբ երջանիկ պիտի ըլլայ թէ թշուառ: Հաղորդուեցաւ իրեն թէ սեւ աչերով, սեւ ընթուիններով, կարմիր երեսով, յունական քիթով — գրաբառ յունարէն — փոքր բերանով, բարձրահասակ կին մը պիտի ունենար և երջանիկ պիտի ըլլար: Այս տեղեկութիւններն ստանալէն յետոյ գոհ սրտիւ դարձաւ իւր սենեակն ուր գտաւ տանի չափ կիներ, որ իրեն գալուստն իմանալով, փութացած էին գալ զինքն տեսնել:

Սենեակը մտնելուն պէս պ. Կուռնելիոս շուարեցաւ մնաց սեմին վրայ ի տես այս կիներու որք ոտք ելնելով անմիջապէս դէպի իրեն դիմեցին բարի գալուստ մաղթելու համար:

— Բարի եկար, Մեծապատիւ Կուռնելիոս, ըսաւ տիկին Ա. սկսելով անոր աջ ձեռքը թօթուել:

— Ներումն կըխնդրեմ շոգենաւին մէջ զձեզ չգիմաւորելուս համար, յարեց տիկին Բ... պ. Կուռնելիոսին ձախ ձեռքը թօթուելու սկզբնաւորութիւնն ընելով:

— Կըյուսամ թէ տունը ամենքն ալ աղէկ են, ձեր հայրը, ձեր մայրը, ձեր քոյրերն, ձեր եղբայրներն. աղէկ ըլլան, ողջ ըլլան, շարայարեց տիկին Ա... ձեռք թօթուելը շարունակելով:

— Կարծեմ թէ օդն սքանչելի էր և ծովային հաճելի ճամբորդութիւն մը ըրիք, աւելցուց տիկին Բ... հիւրին ձեռքն անընդհատ թօթուելով:

Պ. Կուռնելիոս մէյ մը տիկին Ա.ին կընայէր, մէյ մը տիկին Բ...ին և յետոյ միւս կանանց որ շրջապատած էին

զինքն սեմին վրայ և ձեռքը կուզէին թօթուելու համար:

— Բաւական է ա՛լ տիկին Ա. թող տուէք որ մենք ալ բարի գալուստ մաղթենք, պօռաց տիկին Գ... և տիկին Ա...ին ձեռքէն յափշտակեց պ. Կուռնելիոսին ձեռքն զոր սկսաւ թօթուել ուժով:

Տիկին Գ...ին օրինակին հետեւեցաւ տիկին Գ... և տիկին Բ...էն կորզեց մարդուն ձեռքն զոր ցաւցնելու չափ ուժով սկսաւ շարժել:

Պ. Կուռնելիոս իւր ձեռքերն այս կանանց տրամադրութեանը յանձնած՝ անտարբերութեամբ կսպասէր իրաց վախճանին:

Ա... և Բ... տիկիները գնացին բազմոցի վրայ նստան:

Տիկին Գ. — Բարի գալուստ, պ. Կուռնելիոս, կաղօթեմ որ ուխտդ կատարուի ուղածիդ պէս և բախտաւոր ըլլաս: Երեկ տոտու այս բանին համար յատկապէս եկեղեցի գացի և մոմ վառեցի:

Տիկին Գ. — Բարի մարդոց գործերը միշտ կը յաջողին, և դուք շատ բարի, ազնուական, վեհանձն մէկն էք, պ. Կուռնելիոս, արդարեւ առաջին անգամն է որ կը տեսնեմ զձեզ, սակայն ես մարդուն դէմքէն կը հասկնամ անոր ինչ բնաւորութեան տէր ըլլալը:

«Ե՛յլ տուէք որ մենք ալ կատարենք մեր պարտքը» աղաչակցին տիկնայք Ե... և Զ... և զգտիկ կսմթամարտէն ետքը յաջողեցան տիրել պ. Կուռնելիոսին ձեռքերուն:

Տիկին Ե. — Բարի եկար պ. Կուռնելիոս, ողջամբ եկար պ. Կուռնելիոս, ինչ որ դրած ես մտքիդ մէջը խէրով կատարուի պ. Կուռնելիոս, միշտ խնդաս պ. Կուռնելիոս, միշտ ուրախութեան մէջ տեսնեմ քեզի պ. Կուռնելիոս, բոլ աղէկութենէդ մենք ալ կօգտուինք պ. Կուռնելիոս:

Տիկին Զ. — Բարով եկար պ. Կուռնելիոս, սիրելի եղբայր. կը մաղթեմ որ աճապարանօք փնասկար գործ մը չընես, ասանկ գործերու մէջ լաւ խորհիլ և աղէկ կշռել պէտք է: Սիրելիդ իմ Կուռնելիոս, ես ուրիշ խօսք չեմ ընէր:

Տիկին Ե... և օրիորդ Ը... ինչպէս նաև Թ... և Ժ... տիկիներն նոյնիմաստ բարեմաղթութիւններով իրենց պարտականութիւնն վճարեցին պ. Կուռնելիոսին և իրենց պաշտօնակիցներուն քով բազմեցան:

Աւելորդ չէ նշանակել թէ քանի մը կիներ պ. Կուռնելիոսի թէւը մտան և անկիւնն բաղմեցուցին զայն:

Պ. Կուռնելիոս շուարած քանի մը վայրկեան կիները դիտելէն ետքը թեմայէքիի բազմի հանեց և միջնորդներուն դառնալով հարցուց.

— Մէյմէկ նարկիլէ կը խմէ՞ք:

Կիները խնդացին բրբիջով:

— Ինչո՞ւ խնդացիք, հարցուց պ. Կուռնելիոս պաշարեամբ:

— Որովհետեւ մենք նարկիլէ չենք խմեր, պատասխանեցին կիներն միասերան:

— Շարկիլէ չխմողները կը խնդա՞ն այս քաղաքին մէջ:

— Ոչ... բայց... որովհետեւ... իրաւ որ մեր խնդալն պարապ բան է, կարծեմ ձեր քաղաքը կնիկները նարկիլէ կը խմեն:

— Կան որ կը խմեն կան որ չեն խմեր... բայց նարկիլէ խմելը...:

Տիկին Ա. — Նարկիլէ խօսքը մէկդի դնենք պ. Կուռնելիոս... իմ հոս գալուս պատճառը հարկաւ գուշակած էք. ես կարգուել ուղղորդներուն աղջիկ կը գտնեմ և...:

Տիկին Բ. — (ընդմիջելով) Ես ալ, պ. Կուռնելիոս, աղջիկ և ինչ գեղե...:

Տիկին Գ. — (ընդմիջելով) Իմ արհեստս ալ այս է, ձեռացս տակ անանկ աղու...:

Տիկին Դ. — (ընդմիջելով) Դուն ինծի մօտիկ ըրէ, պ. Կուռնելիոս, ... տատրակի պէս...:

Տիկին Ե. — (ընդմիջելով) Ինչո՞ւ բեզի պիտի մօտիկ ընէ եղեր... ադամանդի պէս աղջիկներ կը բե...:

Տիկին Զ. — (ընդմիջելով) Ի՞նչ պարկեշտ և ուսումնական աղջիկներ ունիմ ես... անանկ դաշնակ կը զարնեն և անանկ կը պարեն որ կարծես թէ մէյմէկ հրեշտ...:

Տիկին Է. — (դարձեալ ընդմիջելով) Երեսուն տարիէ ի վեր այս արհեստին մէջն եմ և այն ամեն անոնք որոնց աղջիկ գտած եմ, գոհ եղած են և...:

Տիկին Թ. — (ընդմիջելով) Ես ինքզինքս չեմ գովեր, թող կուտամ որ գործերս խօսին. իմ գտած աղջիկներս տասներկու զաւակ կը բերեն և միշտ տասնևութ տարեկան կը կարծուին. կին ըսածդ ալ ասանկ ըլլալու է որ...:

Նորէն ընդմիջումներ:

Տիկին Ժ. — Պ. Կուռնելիոս գիտէ թէ մեր մէջ ո՛րն վարպետ է այս գործին մէջ, զինքը մտիկ ընենք նայինք, ի՞նչ կարծիք պիտի յայտնէ:

Կուռնելիոս. — Բայց նւարկիլէ խմբն անվայել բան մը չէ կարծեմ որ ասանկ խնդացիք վրաս:

Տիկին Ժ. — Բան մ'էր անցաւ գնաց, անոր վրայ խօսերն աւելորդ է, իսկ եթէ շատ վերաւորուեցար, մեր խընդալը յետս կը կոչենք:

Կուռնելիոս. — Ի՞նչ ըսել է յետս կոչել:

Տիկին Ժ. — Այսինքն իբրեւ չեղեալ համարել:

Կուռնելիոս. — Իբր չեղեալ համարելով ի՞նչ կըլլայ:

Տիկին Ա. — Որպէս թէ դուն մեզի հարցուցած կըլլաս թէ նարկիլէ կը խմէ՞ք և մենք ալ խնդացած չենք ըլլար:

Կուռնելիոս. — Այդ ի՞նչ խայտառակութիւն է. ես տըղայ եմ որ խաբուիմ թէ չխնդացիք:

Տիկին Բ. — Ատոր վրայ խօսիլը չարժեր, պ. Կուռնելիոս. հրամանքդ ի՞նչ տեսակ աղջիկ կուզես, անոր վրայ խօսինք:

Տիկին Թ. — Ամեն տեսակ աղջիկ ունիմ ձեռքիս տակ, պ. Կուռնելիոս, եթէ կը հաճիք հրամեցէք, երթանք մէկիկ մէկիկ ցուցնեմ ձեզի:

Եւ տիկին Թ. — Պ. Կուռնելիոսին թեւէն բաշելով բազմոցին վար կեղծեցնէ զայն:

Օրիորդ Ը. — Ո՞ւր կը տանես մարդը:

Տիկին Թ. — Գուցէ բեզի վստահութիւն չունի: Օրիորդ Ը... Կսկսի պ. Կուռնելիոսին միւս թեւը բաշել:

Տիկին Գ. — Շիտակն ես ասանկ աներեսութիւն տեսած չունիմ, խեղճ մարդուն թեւերը պիտի փրցունեն:

Միւս միջնորդներն ալ կսկսին պոռալ. Կոնն կը մեծնայ. հայհոյութիւնն կսմիթի կը փոխուի, կսմիթն կոռօփի, կռուփն կիցի, այս իրարանցումին մէջ պ. Կուռնելիոսն մէյմը ասդին կը բաշեն մէյ մը անդին:

Աղմուկն կը մեծնայ. վեր կը վազէ պանդոկապետն և

կը կանգնի միջնորդներուն մէջ տեղը որ սկսած էին կոշիկի հարուածներ իջեցնել իրարու գլուխ:

— 2էք ամէնար, չէք խփիր, կը պոռայ պանդոկապետը. ինչ խայտառակութիւն է աս: Դուրս ելէք ամենքդ ալ, չպիտի կարգուի այդ մարդը:

Վուռնելիոս. — Չպիտի կարգուիմ ես, դուրս ելէք:

Պանդոկապետ. — Վարդուած է ան, և քանի մը զաւակներ ալ ունի:

Վուռնելիոս. — Այո կարգուած եմ ես և քանի մը զաւակներ ալ ունիմ: Ողջ ըլլաս, պ. պանդոկապետ, որ վրայ հասար և շունչ առնել տուիր ինձ, այս կնիկները պիտի խղդէին զիս:

Պանդոկապետն կը յաջողի սենեակէն դուրս հանել կնիկներն և բարեկամաբար կը յորդորէ պ. Վուռնելիոսն որ զգուշանայ անոնցմէ և հաւատք չընծայէ անոնց խօսքերուն:

Պ. Վուռնելիոս շնորհակալութիւն կը յայտնէ պանդոկապետին և կը խոստանայ անոր խրատներով գործելու:

Աէս ժամ կանցնի:

Տիկին Գ...Պ. Վուռնելիոսին սենեակը կը մտնէ:

— Շատ ցաւ զգացի, կըսէ, քիչ մը առաջ տեղի ունեցած անցքին վրայ: Ես վարժուած չեմ ասանկ բաներու, եւ մարդու զաւակ եմ, քաղաքավարութիւն սորված եմ, այդ կընիկներուն բարեւ տալն անգամ իմ պատուոյս կը դաշխ. ահ, չէք գիտէր, պ. Վուռնելիոս, որքան ստորին արարածներ են անոնք:

— Ինձի ալ շատ ստորին արարածներ երևեցան:

— Խարդախ են:

— Այո:

— Լիրբ են ամենքն ալ:

— Ես պիտի ըսէի:

— Հիմա հրամանքդ ինձի մօտիկ ըրէ, բայց վստահութիւն ունեցիր վրաս. մի՛ վախնար, չեմ խաբեր քեզի: Միայն ըսէ ինձ թէ ի՞նչպէս աղջիկ կուզես:

— Սեւ աչքերով, սեւ ընթուիկներով, պզտիկ բիթով, բարձր հասակով աղջիկ մը կուզեմ:

— Ժիշտ ուղածիդ պէս հատ մը կայ ձեռքիս տակը:

Վաղը վեց ու կէսին ատենները կուգամ, քեզի կառնեմ, մէկ տեղ կերթանք և աղջիկը կըտեսնես:

— Շատ աղէկ, չնորհակալ եմ. աւելի կանուխ չ'կըրնար ըլլալ:

— Զէ, ընդհանրապէս ութին միջոցները կերթան աղջիկտեսի, վեց ու կէսին եթէ երեսնք ասկից ութին աղջրկան տունը կը գտնուինք:

— Քանի որ անանկ է, ի՞նչ ընենք, ըսածնիդ պէս ըլլայ:

— Ա՛յո հագուստներով պիտի երթաս:

— Եթէ կուգես սե չուխայէ շալւարու և ֆըստոքը միւսկալէս կը հագնիմ, գլուխս ալ եագմաս կը կապեմ, անանկ կերթանք:

— Բանթալոն, սեթրի չէ՞ս կրնար հագնիլ:

— Զէ, չէ, չէ.....

— Քիչ մը ֆրանսերէն գիտե՞ս, պ. Կուռնելիոս:

— Ամենէին չեմ գիտեր:

— Սանկ պօնիփուր մը, ատիեօ մը մօնընր մը ըսելու չափ գտնէ.....

— Վաղը չէ՞նք կրնար սորվիլ անոնք շուտ մը:

— Ներեցէ՛ք, հրամանքնուդ գործն ի՞նչ է, ի՞նչ առուտուրով կը զբաղիք:

— Տոկոսով ստակ կուտամ ուզողներուն:

— Շատ լաւ, վաղը կուգամ, կերթանք: Ա՛լ ուրիշին խօսքին ականջ մի՛ կախեր:

— Ո՞վ ականջ կը կախէ այդ ստորին արարածներուն և լիբբերուն:

— Ապրիս! Վաղը անպատճառ կուգամ, մնաք բարով:

— Երթաք բարով:

Տիկին Գ. — Սենեակէն ելած ժամանակն դրան քով կը տեսնէ Տիկին Է. — Ն, որ ապրանքի տախտակէ սնդուկի մը վրայ նստած էր և առանց բարեւելու զայն կանցնի կերթայ:

Տիկին Ը. — Ն կը ներկայանայ պ. Կուռնելիոսին:

— Նորէն բարի լոյս պ. Կուռնելիոս:

— Դուրս, դուրս, դուրս.....

— Ի՞նչ կայ պ. Կուռնելիոս:

— Դուրս կըսեմ կոր քեզի, դուրս ելիր:

- Ինչ պատճառաւ...:
- Պատճառ կը հարցնես դեռ, ստորին արարած:
- Ե՞ս:
- Խարդախ:
- Ե՞ս:
- Լիրբ,
- Ե՞ս:
- Ձեզի բարեւ տալն մարդոյս պատուոյն կը դպչի:
- Հասկցայ, հասկցայ. ինչ ընեմ որ ես աղնուական եմ և ուրիշներուն ետեւէն խօսելու սովորած չեմ. կարծեմ հիմայ ասկից եղնող կինն, անշուշտ զքեզ խաբելու համար, զիս բամբասած է: Բայց թող գիտնայ այն կինն որ թող չպիտի տանք իրեն որ զքեզ խարէ և թշուառացնէ:
- Անիկայ մարդու զաւակ է:
- Այնպէս կըսէ ինք, մէյմալ ուրիշներուն հարցուր: Քանի քանի տուններ կործանեց, քանիներու դժբախտութեան պատճառ եղաւ, անանկ կնկան մը հետ խօսիլն իսկ փնտսակար է, բայց ինչուս պէտք...:
- Գէշ կնիկ է:
- Ինձ գիտցած մի՛ ըլլար, պ. Վուռնելիոս, բայց ան-կից գէշ կնիկ գտնել խիստ դժուար է:
- Իրա՞ւ կըսես:
- Ստախօսին մէկն է, բայց ինձ գիտցած մի՛ ըլլար:
- Ինձի ալ շատ ճշմարտախօս չերեցաւ այդ կինը:
- Քանիներու յիսուն տարեկան աղջիկներ կըլեցուցեր է քսանըհինգ տարեկանի տեղ, բայց կաղաչեմ, ինչ գիտցած մի՛ ըլլար, ես ասանկ ստորին բաներու կարեւորութիւն տալով անոնց վրայ խօսիլ չեմ ուզեր, իմ կըթուլութիւնս թող չտար որ խօսիմ:
- Կըթեալ կնիկ մ'ալ ասանկ ըլլալու է:
- Ձեմ ուզեր ըսել, բայց շատ սատանայ կնիկ է:
- Անանկ է անանկ. ես ալ այն կարծիքէն եմ:
- Տունդ փլցնելու համար եկած է քեզի:
- Շատ աղէկ ըսիր, ճիշտ այն նպատակաւ եկած է:
- Լաւ համոզուեցայ:
- Հիմա, պ. Վուռնելիոս, դուք կարգուիլ կուզէք, այնպէս չէ՞:

- Այո կարգուիլ կուզեմ:
- Կը գովեմ զքեզ, մարդս կարգուելու է....:
- Ծնողքս ալ այնպէս ըսին:
- Բայց հասկնալ կուզեմ նախ թէ ինչու համար պիտի կարգուիս:
- Ինչո՞ւ համար.... ի՞նչ գիտնամ, ամեն մարդ ինչո՞ւ համար կը կարգուի.... կարգուելու համար:
- Ի՞նչ նպատակաւ կը կարգուիս:
- Կնիկ մ'ունենալու համար:
- Լաւ: Հասկցայ միտքդ: Ի՞նչ տեսակ աղջիկ կուզէք ուրեմն:
- Սեւ աչքերով, սեւ ընքուհներով, պզտիկ բերնով և քիթով և բարձր հասակով աղջիկի մը պէտք ունիմ:
- Գլխուս վրայ:
- Այո, ասանկ աղջիկ մը:
- Ձեր ուզածին պէս աղջիկ մը կայ. եթէ հաճիք վաղը երթանք տեսնելու զայն:
- Երթանք:
- Ընդհանրապէս եօթնուկէսին կամ ութին միջոցները աղջիկ կը հանեն ի տես, վաղը վեցուկէսին հոս կը գըտնուիմ և մէկ տեղ կերթանք:
- Շատ աղէկ:
- Խօսքէդ վրայ հաստատ ես, այնպէս չէ՞:
- Այո, շատ հաստատ եմ:
- (ձեռքը թօթուելով) մնաք բարով ուրեմն:
- Երթաք բարով... ձերքներդ որչափ փափուկ է, տիկին:
- Խնդալու խօսքեր կ'ընես պ. Կուռնելիոս, ձեռքիս փափուկութիւնն է մնացեր, հարսութեանս տեսնէիր դուն իմ ձեռքերս.... ո՛հ, տարիները, տարիները.... վաղը վեցուկէսին:
- Այո՛:
- Տիկին Ե.... կը մեկնի:
- Պ. Կուռնելիոս առանձին մնալով՝ նարկիլէն կը լեցնէ և կսկսի քաշել:
- Քառորդ մը կանցնի և ահա սենեակին դուռը կը բացուի և կը մտնէ օրիորդը.... օրուն երեսէն յիսուն յուրսներ, հրատապ ամիսներ, անցած են:

— Ի՞նչ կուզէք, տիկին, կը հարցնէ պ. Կուռնեղիոս, քիչ մը խառութեամբ:

— Կը նախատէ՞ք զիս պ. Կուռնեղիոս:

— Նախատելու բան չըկայ հոս. ինչո՞ւ եկաք:

— Այդ բառն չվայելեցուցի ես ձեզի, սիրտս վիրաւորելու համար անկէ աւելի սայրասուր բառ մը չէիք կրնար գործածել:

— Ի՞նչ կը ծախես:

— Տիկին ըսէք ինձի, մինչդեռ գիտնալ հարկ էր թէ ես օրիորդ եմ, սյսինքն դեռ կարգուած չեմ:

— Ա՛տ է եղբոր ծանր բառը. մեղայ. ես բեզ մեղայ, մէմալ չեմ ըսեր օրիորդ: Ի՞նչ կուզէք օրիորդ, ի՞նչ գործ ունիք հոս օրիորդ:

— Հասկնալ կուզէի թէ քանի տարեկան աղջիկ կուզէք:

— Ես չպիտի կարգուիմ օրիորդ:

— Պիտի կարգուիք և այն ալ խաբեբայ միջնորդներու առաջնորդութեամբ, և կարգուելէն շաբաթ մը յետոյ պիտի լաք ձեր անխոհեմութեան վրայ և պիտի ըսէք, «ինչո՞ւ օրիորդ Ը...ին խօսքը մտիկ չըրի...»:

— Ո՞րոնք են խաբեբայ միջնորդները:

— Այս առտուան կիներուն բոլորն ալ խաբեբայ են, անոնք երկու կողմէն ստակ առնելու համար միայն կը հոգնին, իրենց հոգը չէ եթէ հարսանիքէն շաբաթ մը վերջը պրը կինէն կը զատուի, անոնք թէ այրն կերեն և թէ աղջիկը, անոնք մէկ մէկ հրեշներ են... անոնք...:

— Ի՞նչ կը լսեմ տէր Աստուած:

— Անոնք անուշ խօսքերով կը թունաւորեն մանչերը և աղջիկներն. աղջիկներն մանչերուն կը գովեն և մանչերն աղջիկներուն. ուռտ կը խօսին, երեւակայական հարստութիւններ կը խոստանան երկու կողմի, դրամ կ'առնեն և թըշուառութեան կը վաճառեն:

Ես ալ անանկ բան մը նշմարեցի այդ կանանց վրայ:

— Աւելի լաւ է որ մարդ մ' ոտքը բար մը կապէ և ինքզինքն ծովը նետէ քան թէ անոնց վստահի:

— Այնպէս է. շատ փնասակար էակներ են անոնք, բանի մը ոսկու համար ուրիշներուն անդորրութիւնը կը վտարեն:

— Ուրեմն զգոյշ կեցիր:

— Ո՞վ կարևորութիւն կուտայ անոնց խօսքին: Շիտակն խօսելով դուք շատ պարկեշտ և պատուաւոր աղջիկ մ'էք:

— Ձեմ գիտեր, բայց ստորնութիւն չեմ ընդուներ: Ո՛հ, պ. Կուռնելիոս, չեմ կրնար արտասուքս զօպել երբ կը խորհիմ թէ ի՞նչ վիճակի պիտի ննջարկուէիր եթէ անոնց միջնորդութեամբ աղջիկ մը առնէիր. ո՛հ, այս աղջիկն իբրեւ գերի, իբրեւ սարուկ պիտի գործածէր զքեզ... առտու իրիկուն գլուխդ պիտի ցաւցնէր... պիտի բարկացնէր զքեզ և մահդ պիտի փութացնէր: Ասանկ կնիկէ մը զքեզ ազատելու համար է որ եկայ քեզի հետ առանձին տեսութիւն մը ընելու:

— Շնորհակալ եմ. մեծապէս շնորհակալ եմ:

— Պ. Կուռնելիոս, պարկեշտ և համեստ աղջիկներ շատ կան, միայն թէ գտնելը դժուար է... ա՛հ (ծռակի վրայ) ներէ ինչ որ անկեղծութեամբ խօսիմ հետդ, ահա... կըսիր...:

— Հ'է...:

— Կը սիրեմ զքեզ:

— Կը սիրես մի զիս, ինչո՞ւ համար:

— Չգիտեմ, մաքնիսական ի՞նչ զօրութիւն ունիս վրագոր սիրտս քեզի ձգեցիր մէկ անգամ միայն տեսնուելով հետս:

— Աս ի՞նչ կըսէ:

— Ո՛հ, սիրելիդ իմ Կուռնելիոս, մի մերժեր այն սէրն որ իւր ոտքով կուգայ և կը ներկայանայ ձեզ, սէր մը որ սրտէ մը կը մեկնի, սէր մը որ երջանկութիւն վըրուրէ, սէր մը որ առանց միջնորդի կը յայտնէ ինքզինքն:

— Ի՞նչ խօսքեր են ասոնք, չեմ հասկնար:

— Ըսէ ինչ, պ. Կուռնելիոս, թէ քըլիրես զիս:

— Դուքս ելիր:

— Սըկէ հունա չեմ երթար, եթէ չսիրես զիս՝ մահուանս պատճառ պիտի ըլլաս, ձեռքովդ քերելման պիտի իջեցնես զիս:

— Տէր ողորմես, Տէր ողորմես...:

— Մարգասպան պիտի ըլլաս...:

— Տէր Աստուած... ի՞նչ փորձանք...:

— Ես բաւականասէր աղջիկ մ'եմ, շատ հագուստ չեմ ուզեր, քիչ ծախքով հարսանիքը կը կատարենք, կեղնենք կերթանք, սիրուն զաւակներ կուսնանք...:

— Գընա սըկէց կըսեմ քեզի, անպիտան:

— Վաճառէ, չպիտի երթամ, ծեծէ զիս, չպիտի պռուտ, զարկ սրտիս, ձայն չպիտի հանեմ. քեզի նուիրուած եմ ես...:

— Ես նուէր չեմ ուզեր... կորի սըկէ...:

— Կորի՛ սըկէ... կորի՛ սըկէ... կորի՛ սըկէ... անգուժ... ա՛հ... մարելիք կուգայ վրաս... քիչ մը ջուր...:

— Աս ի՞նչ անտանելի փորձանքի հանդիպեցանք... դիմանալու բան չէ... ոտքէն քաշելու դուրս նետելու է լիրբը, աղջիկ գտնելու համար է եկե՛ր՝ ինքզինքն կ'լլեցնելու կաշխատի կոր. ի՞նչ աներես աղջիկ... մարեցաւ ինչ եղաւ: Գաւաթ մը ջուր կ'առնէ և քիչ մը ջուր կը սրսկէ երեսը: Օր. Ը... աչքերը կը բանայ:

— Շնորհակալ եմ, կըսէ, ինձի համար տարած խնամք գրաւական մ'է առ իս ունեցած սիրոյդ... ուրախ եմ որ սէրս չըմբոժեցիր: Ոհ, պ. Կուռնելիոս, կաղաչեմ, վերցո՛՛ր զիս և բազմոցին վրայ պարկեցուր, վրաս ալ աղէկ մը ծածկէ, որովհետեւ դող մը կը գգամ:

— (Մէկուսի) Հիմա գործերնիս կարգի մտաւ... խելքէս մտքէս չէր անցնէր ասանկ փորձանք մը... գետնին տակն անցնի, բարով խերով սենեակս չմտնէր:

Պ. Կուռնելիոս օր. Ը... ինձեւ կը մտնէ և կը տանի բազմոցին վրայ կը պարկեցնէ զինքն:

— Մեծապէս շնորհակալ պիտի ըլլայի, կըսէ օրիորդն պարկած տեղը, եթէ բժիշկ մը շրկէիք ինձի պ. Կուռնելիոս: Կուռնելիոս. — Երթամ բժի՞շկ կանչեմ...:

Օրիորդ Ը. — Ա՛հ սիրելիդ իմ Կուռնելիոս (այս պահուն պանդոկապետն սենեակ կը մտնէ) չես գիտեր թէ սէրն որքան ախտերու աղբիւր է. քանի քանի աղջիկներ մեռած են իրենց սէրը մերժուած ըլլալուն պատճառաւ: Սիրելիդ իմ Կուռնելիոս, կեանքս ձեռացդ մէջ է... կըսիրեմ զքեզ:

Պանդոկապետ. — Բարեւ ձեզ...:

Կուռնելիոս. — Հրամեցէք, պ. պանդոկապետ, նստեցէք:

Պանդոկապետ. — Ո՛հ, նստելու համար չեկայ: Գիտէք պ. Կուռնելիոս որ այս պանդոկին մէջ գտնուող անձերուն ամեն ալ վաճառական են:

Կուռնելիոս. — Այո՛:

Պանդոկապետ. — Մանաւանդ պատուաւոր վաճառականներ:

Կուռնելիոս. — Այնպէս է:

Պանդոկապետ. — Ուստի թող չեմ կրնար տալ որ ձեր գայթակղելի ընթացքն շարունակէք և իմ տունս փլցնէք, հիմայ, անպատճառ հիմայ դուրս ելնելու էք այս պանդոկէն: Ես զբեղ պարկեշտ և պատուաւոր գաւառացի մը կարծեցի...:

Կուռնելիոս. — Ի՞նչ ըրի որ...:

Պանդոկապետ. — Ամիսն հարիւր ոսկի ալ տաս չեմ ընդունիր անանկ բան:

Կուռնելիոս. — Բայց...:

Պանդոկապետ. — Ես քու կարծած պանդոկապետներէն չեմ, քառասուն տարի է որ այս գործով կը բաղիմ:

Կուռնելիոս. — Ձեմ հասկնար ինչ ըսել կուզես:

Պանդոկապետ. — Բաւական պինդ երես ունենալու ես որ չհասկնաս — ո՞վ է հոն պարկողը...:

Կուռնելիոս. — Կ'ըն մ'է որ ինձի աղջիկ գտնելու համար եկաւ ու հիւանդանալով պարկեցաւ...:

Պանդոկապետ. — Պարապ տեղը մի ջանար զիս համոզելու. ես գիտեմ գործին ինչ ըլլալը, դու կը կարծես թերեւ թէ պանդոկապետն չգիտէր զբեղ և անտարբեր կընստի երբ կին մը երեք ժամ սենեակիդ մէջ կը գտնուի: Շուտ ըրէ, սնտուկդ և անկողինդ ա՛ռ և գնա ասկեց, ապա թէ ոչ ոստիկանութեան ձեռքով դուրս կը նետեմ դքեզ:

Կուռնելիոս. — Այս խօսքերէդ բան մը չեմ հասկնար:

Պանդոկապետ. — Պ, Կուռնելիոս, այս պանդոկը սիրոյ պանդոկ չէ, գնա՛ ուրիշ տեղ սիրէ՛:

Կուռնելիոս. — Ո՞վ կը սիրէ...:

Պանդոկապետ. — Երկար կընէք, ձեզի հետ շատախօսութիւն ընելու ժամանակ չունիմ:

Կուռնելիոս. — Այդ կինը դուրս ըրէ որ ինքզինքն կուզէ ինձ սիրցունել:

Պանդոկապետ. — Ի՞նչ կըսէ այս, տիկին...:

Օրիորդ Ը. — (Որ մինչև այն ատեն գլուխն վերմակին տակ քաշած քնանալ կը ձևացնէր) Ես տիկին չեմ, գաւառացի ալ չեմ. ուստի դիմացինդ լաւ ճանչցիր և այնպէս խօսէ՛:

Պանդոկապետ. — Շատ լաւ, ի՞նչ գործ ունիս հոս:

Օրիորդ Ը. — Այդ քու գիտնալու բանդ չէ:

Պանդոկապետ. — Իմ գիտնալու բանն է:

Վուռնելիոս. — Այո՛, իր գիտնալիւ բանն է:

Օրիորդ. — Չե՞ս օրեր զիս պ: Վուռնելիոս:

Վուռնելիոս. — Չեմ սիրեր:

Օրիորդ Ը. — Շատ լաւ, ես կերթամ, կառք մը բերել տո՛ճէք որ երթամ. որովհետեւ կարողութիւն չունիմ:

Վուռնելիոս. — Ինչո՞ւս պէտք:

Օրիորդ Ը. — Ինչո՞ւր Բլէտք, կերեւի որ հրաճանքդ Պոլսոյ սովորութիւններուն տեղեակ չես. ոչ միայն կառքի վարձքն պիտի վճարես, այլ նաեւ պարտաւոր ես բժշկի և դերի ծախքերն ալ հոգալ մինչև որ ոտք ելնեմ. լայն սենեակին մէջ հիւնդցայ ես. եթէ հոս չգայի՝ չմիտի հիւանդանայի, Թաթուրեան դու ես պատասխանատուն:

Տիկին Ա. — (Մտնելով) բարև ձեզ.... աղուռ....

Պանդոկապետ. — Պ. Վուռնելիոս բնաւ պարտականութիւն չունի բեզի ստակ տալու:

Օրիորդ Ը. — Ես տասն ոսկի չառած սենեակէն դուրս չեմ ելներ. ասկէ ծագելիք հետեանքներն ալ կրնաք գուշակել պ. Վուռնելիոս....:

Տիկին Ա. — Աղուորիկ աղջիկ մը հայ բեզի յարմար պ: Վուռնելիոս:

Պանդոկապետ. — (Յած ձայնով առ Վուռնելիոս) Ասոր քանի մը ոսկի տանք ու ճամբներ, որովհետեւ կրնայ ձեր գլուխը փորձանքներ բերել:

Տիկին Բ. — (Մտնելով) բարև պ. Վուռնելիոս, հարուստ աղջիկ մը....:

Վուռնելիոս. — Ո՞ր մէկուն պատասխանելու է:

Պանդոկապետն հինգ ոսկի կառնէ պ. Վուռնելիոսէն և օր. Ը. ին տալով սենեակէն դուրս կը հանէ գայն որ բարձրաձայն կը պօռայ.

«Վուռնելիոս, Վուռնելիոս, ինձի ըրած չաքութեան կրկինը գտնաս Աստուծմէ, աշխարհի վրայ չխնդաս, ինչ որ բռնես հող դառնայ, առնելիք կնիկդ տունովդ տեղովդ փրճացնէ զբեզ, ողորմութեան կարօտ մնաս....:

Պանդոկապետն մեծ նեղութեամբ կը յաջողի պանդուկէն հանել այս միջնորդ օրիորդը:

Տիկին Ա. — Հոգ մի ըմբեր, պ. Վուռնելիոս, այդ աղ-

ջիկն ամենուն հետ այդ եղանակով կը վարուի... հարուստ օրիորդ մը միտքս ինկաւ քեզի համար:

Տիկին Ա. — Խօսքս մի կտրեր տիկին Բ... առաջ ես խօսիմ, ետքն ալ գուն խօսէ՛. անանկ չէ՛ պ. Կուռնելիոս, քսածս, կանոնաւոր չէ՛:

Կուռնելիոս. — Շատ կանոնաւոր խօսք է:

Տիկին Թ. — Ես ալ կըսեմ որ գործ ունիմ պիտի քր. թամ, անոր համար առաջ ես խօսիմ. այս խօսքի մէջ ան կանոնութիւն մը կա՛յ:

Տիկին Ա. — Ես կը փափագիմ որ իմ ցոյց տալիք աղ. ջիկս տեսնէ առաջ, և կարծեմ լծէ այս փափաքս օրինաւորէ:

Տիկին Բ. — Կուգեմ որ առաջ իմին ներկայացնելիք օրիորդս տեսնէք:

Կուռնելիոս. — Ձեր փափաքին մէջ ալ օրինաւորութեան հակառակ բան չեմ տեսներ:

Տիկին Բ. — Ոտրեմն ես կերթամ: Պատրաստեցէք վա. ղը աղջիկ տես երթալու ժամն ու թին տեսններ:

Կուռնելիոս. — Շատ լաւ:

Տիկին Բ. — Մնաք բարով:

Կուռնելիոս. — Երթաք նարով:

Տիկին Ա. — Կը զարմանամ որ անանկ միջնորդներու կարեւորութիւն և խօսք կուտար, վաղը հոս կուգամ, ան գամ մը կը տեսնէք իմ առաջարկած աղջիկս:

Կուռնելիոս. — Ես ալ ան պիտի ըսէի, վաղը եկուր և անգամ մը տեսնեմ ձեր առաջարկած աղջիկը:

Տիկին Ա. կը մեկնի:

Հետզհետէ կուգան և հետեւեալ օրն ժամն ու թին տեսններն աղջիկ տես երթալու խօսք առնելով պ. Կուռնելիոսէն կերթան միւս միջնորդներն որ պանդոկին մէջ մէյ մէկ ծանկ պատուրտած էին:

Պ. Կուռնելիոս իւր հիւրերն ճամբելէ յետոյ բազմոցին վրայ անկիւնը կը նստի և կը խորհի թէ ինչ պատ. րաստութիւններ տեսնել հարկ է հետեւեալ աւուր աղջիկ տեսի համար: Կէս ժամու չափ մտածելէ յետոյ, յանկարծ հայելիի առջև կերթայ կը կանգնի: Կը քննէ իւր հագուստն և անոր ձևն, և կորոշէ որ եարոպական ձևով ձեռք մը լաթ գնէ. արդէն բարեկամներէն ոմանք այս խորհուրդն

տուած էին իրեն: Ուշի ուշով կը զննէ մազերն ու պեխերն
 և զանոնք կտրելու և եւրոպական ձեւի բերելու հարկը կը
 զգայ: Պանդոկապետը կը կանչէ և կաղաչէ անոր որ ընկե-
 րանայ իրեն, ձեռք մը լաթ գնելու համար: Պանդոկապետը
 կը հաւանի, մանաւանդ կը յորդորէ զինքն որ 'ադա-
 մանգեայ մատանի մ' և ոսկի ժամացոյցով շղթայ մ'ալ
 գնէ, յայտնելով թէ փեսացուներուն մատներուն և բաձ-
 կոնին մեծ կարեւորութիւն կը տրուի: Փեսացուն հաւանու-
 թիւն կուտայ և պանդոկապետին հետ կերթայ կը գնէ
 հանդերձեղէնն և գոհարեղէնն որոյ համար կը վճարէ իւր
 եօթանասուն և ութն ոսկի: Քանի մը օրուան մէջ Ֆրան-
 սերէն ուսնիլ ալ պէտք է: Օլէնտորֆը վեց ամիսէն կը
 սորվեցնէ. դասատու մը բոլորովին նոր և դիւրուսոյց եղա-
 նակաւ երկու ամսուան մէջ կուսուցանէ: Ասոնց և ոչ մե-
 կէն պ. Կուռնելիոս կրնայ օգտուիլ: Նա կուզէ որ գոնէ
 շաբթուան մը մէջ անսխալ գրէ և խօսի: Այս փափաքն
 յագեցնելու յուսով գրավաճառի մը խանութը կերթայ:

— Քիչ ժամանակի մէջ Ֆրանսերէն գրել և խօսիլ սոր-
 վեցնող գիրք մ' ունիք:

— Այո, ունինք գիրք մը որ վաթսուոն դասի բաժ-
 նուած է, և եթէ ամէն օր դաս մը պատրաստէք, երկու
 ամսուան մէջ անսխալ կը գրէք, կը խօսիք, և մեծ հեղի-
 նակներն դիւրութեամբ կը հասկնաք:

— Եթէ օրը տասը դաս առնեմ վեց օրուան մէջ չեմ
 կրնար սորվիլ:

— Ինչու չկարենաք սորվիլ, աշխատութեան վրայ է
 գործը. եթէ քիչ մ'աւելի աշխատիք և օրը քնան դաս պատ-
 րաստէք՝ երեք օրուան մէջ ալ կրնաք սորվիլ, լեզուներու
 ուսումն շատ դիւրացած է հիմա:

— Օրը երեսուն դաս առնելով երկու օրուան մէջ կըր-
 ճա՞մ սա գործին տակէն ելնել:

— Այո, ինչո՞ւ չէ, մանաւանդ թէ օրերն երկար են հիմա:

— Այդ գիրքէն հատ մը տուր ինձի:

— Գլխուս վրայ:

— Գինն ի՞նչ է:

— Կէս արծաթ, տասն դահեկան:

— Շատ ազեկ:

Պ. Կուռնելիոս, դիւրուպոյց քերականութիւնն կառնէ
և սենեակը կերթայ:

Նոյն գիշերը քանի մը ժամ կը կարգայ, և քնոյն մէջ
մինչև առաւօտ ինքն իրեն կը հարցնէ և կը պատասխանէ:

«— Իրացոյս բամբակէ ատրճանակն ունի ս:

— Այո, պարոն, ունիմ զայն:

— Հօրս թղթեայ վառարանն ունի՞ս:

— Ո՛չ պարոն, չունիմ զայն,

— Ո՞վ ունի իմ դերձանէ նաւս:

— Եղբայրս ունի:

— Պանիրէ ձիս ո՞ւր է:

— Մածունէ կառք մ'ունիս:

— Այո, պարոն, ունիմ:

Հետեւեալ առտուն արթննալուն պէս նարեկացիէն
գլուխ մը կը կարգայ և անմիջապէս կը ձեռնարկէ նոր գնած
զգեստներն հագնելու գործին: Պանդոկապետին աջակցու-
թեամբ կը յաջողի զգեստաւորուիլ, միայն փողպատն կա-
պելու համար երիտասարդ մը կը կանչուի որ ազգասիրա-
բար յանձն կառնէ այս զոհողութիւնն:

Պ. Կուռնելիոս հագուած շքուած կը պտըտէր սենեակին
մէջ երբ դուռը բացուելով եօթանասնոց գաւառացի մը մտաւ:

— Բարի ես եկեր, բարի ես եկեր, պ. Կուռնելիոս,
ըսաւ քմծիծաղով:

— Բարի առաքեցար, Համբարձում աղբար, պատասխա-
նեց պ. Կուռնելիոս:

— Ատ ի՞նչ կերպարանք է, բարեկամ:

— Ասանկ պէտք եղաւ:

— Թող տուր, Աստուածդ սիրես:

— Ինչո՞ւ:

— Ինչո՞ւ... ատ ի՞նչ անձունի հագուստ է:

— Եւրոպական է:

— Եւրոպական է... շիտակը ես ձեզի չվայելեցուցի...

— Չե՞մ վայլեր կոր այս հագուստի:

— Հագուստը չվայլեր կոր ձեզի. սա ըսնթօմիմանե-
րու մէջ մէկը չելնե՞ր, երեսը ալիւրով ծեփած, ճիշտ ան
կը նմանիք:

— Ամեն մարդ կը հագնի հապա:

— Ամեն մարդու ի՞նչ կը նայիս, արուն ինքզինքդ նայե, հանէ՛, Աստուածդ սիրես, հանէ սա անձուռնի լաթերը:

— Խոստովանանք մնայ, աղջիկ տես պիտի երթանք այսօր:

— Գնա՛, միւս հագուստդ ի՞նչ ունի, ատով շէնք շը. նորհք, կտրիճ, գեղեցիկ և մանաւանդ պարկեշտ մարդ կե-
րեաս, այս հագուստով անձանաչ բան մ'ես սեպէ թէ:

— Հանե՛մ կըսես:

— Հարցնելդ աւելորդ է:

— Իրաւանանկ է, հանեմ սա անպիտան հագուստը:
Բանթալոնն հանելով շալվարը կը հագնի:

— Ի՞նչպէս է:

— Սա ըալթօն ալ նետէ՛ և ծիւպպէ՞դ հագիր:

Այս միջոցին նոր մարդ մ'ալ կուգայ:

— Հրամայեցէք, կըսէ պ. Կուռնելիոս, նստեցէ՛ք նա-
յինք:

— Հրամայեցինք, ատի՞նչ է, կէսը արեւելեան և կէծը
եւրոպական ճաշակով հագուած էք:

— Ձեր կարծիքն ի՞նչ է:

— Իմ կարծիքս եւրոպականին նպաստաւոր է:

— Ես հակառակ եմ, կը պատասխանէ Համբարձում
աղբարը:

— Պիտի ածիլուի՞ք պ. Կուռնելիոս, կը հարցնէ սափ-
րիչն որ ածելիներ և կոնք ի ձեռին դրան սեմին վրայ կե-
րեայ:

— Այո, կը պատասխանէ պ. Կուռնելիոս և կը նստի
աթոռի մը վրայ:

Սափրիչն մեծ խնամքով կ'ածիլէ պ. Կուռնելիոսն և ա-
նոր պէսերն ու մազերն նոր ճաշակի համաձայն կը ձևէ
ու կը կտրէ:

Պ. Կուռնելիոս այս գործն ալ կատարելէն անմիջա-
պէս յետոյ կսկսի ընդունել միջնորդներն որ ծովու ալեաց
պէս զիրար մղելով կուգան:

Տիկին Թ. — Պ. Կուռնելիոս, փրկիւնդ պէս իրար չանց-
նինք, ինձի խօսք տուիք որ այսօր երթանք աղջիկատեօի:
Հրամայեցէ՛ք, երթանք:

Միւս միջնորդներն ամենք մէկէն:

— Ինձի ալ խօսք տուաւ:

— Կուռնելիոս. — Չկրնա՞ր ըլլալ որ աղջիկներն հոս
բերէք:

Տիկին Գ. — Կատա՞կ կընէք, պ. Կուռնելիոս:

Տիկին Է. — Այո, պ. Կուռնելիոս զարմանալի մարդ մ'է,
ամենուն խօսք կուտայ:

Տիկին Դ. — Ի՞նչ ընէ խեղճ մարդը, ամենքդ մէկէն
վրան յարձակեցաք:

Տիկին Ը. — Ինչո՞ւ պիտի յարձակէինք, տէր ողորմեա:

Տիկին Թ. — Հրամայեցէ՛ք, պ. Կուռնելիոս:

Միւս միջնորդները:

— Թող չենք տար պ. Կուռնելիոս: Մեզի հետ խաղա՞լ
կուզես, Տիկին Թ. . . . կը քաշէ պ. Կուռնելիոսն մէկ կողմէն
որուն թւէն, ոտքէն, շալվարէն կը քաշեն միւս կիները:

Կուռնելիոս. — Աս ինչ խայտառակութիւն է. աս ինչ
անտանելի բան է եղեր հոս աղջիկ տեսնելու ելթալը:

Միջնորդներու խումբը. — Մենք բոլ խաղալիքդ չենք:

Կուռնելիոս. — Ամենուք հետ ի՞նչպէս կրնամ գալ
միևնորն ժամանակ, ինը կտո՞ր ըլլամ:

Միջնորդներու խումբը. — Կտոր կտոր ըլաս. ինչու հա-
մար մեզի և աղջիկներուն տէրերուն ծախք ընել տուիր պա-
րապ տեղը:

Համբարձում աղբար. — Ի՞նչ ծախք. . . .:

Տիկին Թ. — Աղջիկ տես ելնելն առանց ծախքի կ'ըլլա՞յ:
Հարկաւ պատրաստութիւններ եղան ան տուները, և պատ-
րաստութիւնները ձրի չեն:

Կուռնելիոս. — Ի՞նչ պիտի ընենք:

Տիկին Թ. — Ի՞նչ պիտի ընես, մեր ծախքերը պիտի տաս:
Իմ և ցոյց տալիք աղջկանս ծախքը չորս ոսկի է, կու-
տաս չորս ոսկին, բարի եկար հազար բարի:

— Հինգ ոսկի ալ ես կուզեմ:

— Վեց ալ ես:

— Նոյնքան ալ իմ ծախքս է:

— Չորս ու կէս ալ իմս է:

— Իմս ալ հինգէն քիչ մը պակաս է:

— Ես ալ երեք ու կէս կուզեմ:

— Չորս ոսկի ծախք ըրի ես:

— Զորս մէկ քառորդ ոսկի ալ ես ծախք ունիմ։
 Կուռնելիոս. — Ի՞նչ կըսեն ասոնք, Համբարձում աղբար։
 Ամենքը.

— Մենք մեր կողմէն Տիկին Թ. Ն. փոխանորդ կը Պար-
 գենք, անոր հետը խօսէ։

Տիկին Թ. — Այո, պ. Կուռնելիոս, ասոնց ծախքը տա-
 ու է, ուրիշ ճար չկայ, բզիկ բզիկ կընեն զբեզ։

Կուռնելիոս. — Ես ինչ յանցանք ունիմ որ...

Տիկին Թ. — Յանցանքդ սա է որ ամենուին ալ զատ
 զատ խօսք տուեր ես, անոնք ալ գացեր պատրաստութիւն-
 քեր տեսեր են, պատրաստութիւնն ալ առանց ծախքի չըլլար։

Տիկին Ա. — Ասկէ վերջ երթալ ուզես իսկ բեզի աղ-
 ջիկ չեմ ցուցներ, անանկ քալթոյով շալկար հագնող
 մարդուն համար աղջիկ չունիմ ես։

Տիկին Բ. — Ես ալ չունիմ։

Տիկին Գ. — Կարծէք թէ ես ունիմ։

Տիկին Թ. — Պ. Կուռնելիոս, գոհ ընելու ես այս տի-
 կիներն, եթէ ոչ չես կրնար հոս աղջիկ գտնել, անոնք
 կերթան կաւրեն քու անունդ։

Տիկին Ա. — Փողոցներու մէջ ծանուցում պիտի փակ-
 ցընենք թէ պ. Կուռնելիոս խենդին մէկն է։

Կուռնելիոս. — Եթէ ձեր ծախքը վճարեմ...

Տիկին Ա. — Այն ատեն ինչո՞ւ խենթ ըլլաս, մենք
 մարդ բամբասող չենք, մենք մարդու զաւակներ ենք։ Մենք
 անարատ կաթ ծծած ենք։

Համբարձում աղբար. — Զեր ծծած կաթի մէջ շատ ջուր
 խառնուած է կարծեմ։

Տիկին Թ. — Պ. Կուռնելիոս, ժամանակ չանցունենք պա-
 րապ տեղ, որոշումդ տուր։

Պ. Կուռնելիոսը կը կանչէ պանդոկապետն որ նախ կը
 փորձէ անուշութեամբ ճամբել միջնորդներն և չյաջողելով
 բռնութիւն ձեռք կառնէ. վերջնոյն մէջ ալ անյաջող կերնէ
 և կը համոզէ պ. Կուռնելիոսն որ դրամով գոհացնէ կիները։

Պ. Կուռնելիոս նորէն բսակին բերանը կը բանայ։

Միջնորդները գոհ կըլլան և կը մեկնին շնորհակա-
 լութիւն յայտնելով։

« — Պ. Կուռնելիոսն ազնիւ մարդ է... »

— Զգացման տէր է...:

— Ազնիւ սիրտ ունի...:

— Վեհանձն է...:

— Մեծանձն է...:

— Իրեն կին ունենալիք աղջիկը շատ աղէկ օրեր պիտի տեսնէ:»

Պանդոկապետ. — Կը ցաւիմ պ. Կուռնելիոս, որ ձեր դիւրահաւանութեան պատճառաւ պարապ տեղ կը վատնէք ձեր ստակներն: Կանխաւ իմացուցի ձեզի թէ ականջ կախելու չէ այս կանանց որ դիւրահաւան չեղողներէն իսկ ստակ կորզելու գիտութիւնն շատ լաւ ուսած են:

Կուռնելիոս. — Իրաւունք ունիս, ես պիտի չըսէի, այս-չափ ստակ տուինք և դեռ աղջիկ մը չտեսանք:

Պանդոկապետ. — Անպատճառ կարգուիլ կուզե՞ս:

Կուռնելիոս. — Այո:

Համբարձում. — Անպատճառ ի՞նչ ըսել է, թերևս չը կարգուիր:

Կուռնելիոս. — Իրաւունք ունի Համբարձում աղբարն, թերևս չեմ կարգուիր:

Պանդոկապետ. — Նախ և առաջ որոշէ և յետոյ գործի սկսինք, բայց առանց ինծի խորհուրդ հարցնելու մի գործիր: Մնաք բարով:

Կուռնելիոս. — Շատ աղէկ, շնորհակալեմ: Երթաք բարով:

Համբարձում. — Ես այս պանդոկապետին ընթացքին չը հաւնեցայ:

Կուռնելիոս. — Աղէկ ըսիր, արդէն ես ալ չեմ հաւնիր այս մարդուն ընթացքին, ինչ որ է, այսուհետեւ խոհեմութեամբ վարուելու է:

Կը խոստանանք յառաջիկային հրատարակել վէպի կամ թատերական ձևով պ. Կուռնելիոսին ամուսնութիւնը:

Թ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

(«Խիկար». 1884 № 2—3):

ՍՏԱՑՈՒՆԺ ԳՐԻՔԵՐ

Գ. Զովե, Сношенія Петра вел. съ Арм. народомъ С. П. Б. 1898.

Մելքիսեդեկ եպ. Մուրատեան. Պատմութիւն բրիտանական եկեղեցւոյ, Կալաք. 1898.

Տեղեկագիր Թաւրիզի Հայ. բար. ընկերութեան 1897—98 ուսումն. տարեշրջանի, Դաւրէժ, 1898.

Ռուբէն Բէրբէրեան. Հայոց նորագոյն բանաստեղծները. մ. Ա. Ռոստով 1898.

Ծրագիր Հայ գործաւորների և ուսանողների միութեան. Լոնտոն 1898.

Ծ. Մատթէոսեան. Խորհուրդք հաւագրացելոյ, Կ. Պ. 1892.

Նսր. Մատենադարան ԺԱ. Յուդայի վերջին գիշերը. Թարգմ. Ա. քաչ. Շխինեանց. Տփլիս 1898.

Ուստա Գէորգ Բարխուտարեանց. Բարոյական առածներ. Տփլիս 1898.

Կոստանեան. Գրիգորիս Աղթամարցի. Տփլիս 1898.

Լ. Լանգստրոտ. Մեղուներ, Թարգմ. Զոկ. Տփլիս 1898.

Է. Փ. Վիլգէնբրուխ. Կաւդիայի այգում. Թարգ. Տաճատ ք. Մարաղեան Թիֆլ. 1898.

Ս. Աւետիքեան. Նահատակը. Երֆլ. 1898.

Հրատարակիչ Զարդարեանից. — Բժ. Տ. Փէշտմալձեան. Պատմութ. մարդկ. պատուաստման. Կ. Պոլիս 1884.

— Միք. Աշձեան. Պատմ. Օսմանեան, Կ. Պ. 1886.

— Խրիմեան Հայրիկ. Մարգարիտ արք. երկնից. Կ. Պ. 1887.

— Մ. Ուռուսով. Կրթութիւնը օրօրոցէն պարտի սկսիլ. Կ. Պ. 1894.

— Մ. Յովհաննիսեան. Սփոփանք ուսմիկին. Կ. Պ. 1888.

— — Բնարիկ. Ժողովրդական երգեր. Կ. Պ. 1895.

— — Իրական կեանքի նուագներ Կ. Պ. 1892.

— Գաթրֆաժ. Մարգարեանութիւն. Կ. Պ. 1878.

— Վ. Զարդարեան. Տեսարան հ. Ա. Կ. Պ. 1894.

— Թրսո. Օնանու մեղքը. Բ. տպ. Կ. Պ. 1880.

— Իս Կրտչեան. Ամուսնական խնդիրներ. Կ. Պ. 1894.

— Մանկութիւն երեւելի արանց. Կ. Պ. 1887.

Յ. Թումանեան. Ամուսին. Տփլիս 1898.

Վանոնագրութիւն Հայկական մատենադարանի յԱղէքսանդրիա. 1898.

Վանոնագիր Լոնդոնի Հայ գործաւորների և ուսանողների միութեան. Լոնդոն. 1898.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՆՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

Խմբագրութիւնս բաղադրուած ստանալ իբրեւ նոր տարուայ շնորհաւորութիւն Ազգիս Վեհ. Հայրապետի կողմից եղմիածնատիպ օրացոյց, որ ուղարկուած է մեզ նորին Սրբութեան Դիւանի գրութեան հետ:

Խմբագրութիւնս նոր տարուայ տօների առթիւ նուէր ընդունեց նաեւ Երուսաղէմի Ս.մենապատիւ Տ. Յարութիւն ա.պատրիարքից հինգ օրինակ Երուսաղէմատիպ օրացոյց:

Բարձր. Հ. Կորիւն վարդապետը մի օր. «Լուամայ» նուիրեց Սեանի վանքի մենաստանին:

Պ. Բուրգից շնորհ. Սիմէոն սարկ. Մնացականեանը «Լուամայ»-ի 2 օրինակի բաժանորդ գրուելով՝ մէկը թողնում է խմբագրութեանս տնօրէնութեանը: Որոշուեցաւ ուղարկել Լոնդոնի «Հայ գործաւորների և ուսանողների միութեան մատենադարանին»:

Այս համարից մենք տպագրում ենք միայն այն լրագիրների և հանդէսների յայտարարութիւնները, որոնք անվճար հրատարակել են և «Լուամայի» յայտարարութիւնը. և «Լուամայ»-ի ներկայ գիրքն ուղարկում ենք այն պարբերական հրատարակութիւններին, որոնք փոխառէնը ուղարկում են մեզ իրանց հրատարակութիւններից:

«Լուծայ»-ի համար ուղարկելիք յօդուածները պէտք է գրուած լինին պարզ և մաքուր:

Այն յօդուածները, որոնք խմբագրութիւնից արժանի կըատուին լուսագրութեան, կարող են փոփոխութեան ենթարկուիլ խմբագրութեան հայեցողութեամբ:

Յունուարի գրքի համար յօդուածներ ընդունուած են մինչև նոյեմբերի 15-ը. իսկ յուլիսի գրքի համար՝ մայիսի 15-ը:

Չվերջացրած յօդուածները չեն ընդունուած:

«ԼՈՒՄԱՅ»-Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐ

ԱՐՄԱԻՐ

— Կ. Գրիգոր Թառոսեանց

ԱԽԼՑԻԱ

— Կ. Աղեքսանդր Սիմեոնեանց

ԲԱԳՈՒ

— Բ. Եղիշէ ք. Գեղամեան

— Բ. Ներսէս ք. տէր Կարապետեան

— Գրասենեակի «Աստղիկ» ընկերութեան

— Կ. Անտոն Կարա—գործ. «Մ'հաւժ ըրի» ընկ-

— Կ. Լեւոն տէր Յովհաննիսեան

— Կ. Սէյէաթ Ամիրեանց

ԳԱՆՉԱԿ

— Կ. Յովսէփ Խօջայեանց

— Գրաւթնատանոց Աղայ Աղայեանի

— Բ. Յուսիկ ք. Վերդեան

ԴՈՐԻ

— Բ. Մկրտիչ ք. Արշակունի

Կ. ՊՕԼԻՍ

— Բ. Յովնիստ ք. Տէրեմեան

ԸՈՒՇԻ

— Բ. Գարեգին ա. ք. Յովհաննիսեան

ԴՈՒՇԻՆԻ

— Կ. Գառնիկ Տէրապետեան

ԱԻՄՖԷՐՈՊՈԼ

— Բ. Օգոստոս ա. ք. Կոստանիսեանց

ՏՓԽԻՍ

— «Լուսնայ»-ի խմբագրութիւն

— Կենտրոնական գրաւթնատանոց

— Կ. Արամ Ըսեպարտեանց

Հրատարակիչ՝ ԳԻԻՏ Ա. ԳԱՀ. ԱԶԱՆԵԱՆՏ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«ԼՈՒՄԱՅ»-ի խմբագրութիւնը, պատշաճաւոր թուլտուութեամբ, ձեռնարկել է հրատարակել մեր յայտնի գրող երգիծաբան Յ. Պարոնեանի հազուագիւտ երկերից առ այժմ

Ծ Ի Ծ Ա Ղ

բաղկացած 500 երեսից, հեղինակի պատկերով, եւ

ԱՐԵՐԵԼԵԱՆ ԱՏԱՄՆԱԲԱՅԺ

մօտ 180 երես: Երկու գիրքն էլ մամուլի տակ են և լոյս կտան նեն յունուար ամսին: Վաղորօք ցանկութիւն յայտնողը երկու գրքին պէտք է վճարէ 1 ռուբ. 30 կոպ. իսկ տպագրութիւնից յետոյ կարժենան 1 ռուբլի 60 կոպէկ:

Մեզ մօտ է գտնուում Հ. Յովհաննէս ա. քահ. Մկրեանի յայտնի

ԱՂՈԹԱԳՐԲԻ (Գ. ՃՈՒՍ. ՏՊ.)

պահեստը կովկասի համար.

Հալթակազմ (կալէնկօր) 1 ռ. 50 կ.

» ոսկեզօծ 2 ռ.

Կաշէկազմ » 2 ռ. 50 կ.

ՎԱՃԱՌՈՒԹ Է 1899 Թ. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ

ՊԱՏՏՈՒԱԾ ՓՐԱՅՈՒՅՔ

(XI ՏԱՐԻ)

գինը 50 կոպէկ: Պատկերապատկերի ծախքով 65 կոպէկ: Գոռմարով գնողին զիջումն: Վաճառուուն է կանխիկ դրամով կամ վերադիր վճարով:

Կ. Պօլսի նորատիպ (մեր նախնեաց թարգմանութիւն)

Ա Ս Տ ՈՒ Ա Ծ Ա Շ Ն Չ Ի

Կովկասեան պահեստը գտնուում է մեզ մօտ.

Կաշէկազմ միջադիր 2 ռ. 50 կ.

» » ոսկեզօծ 3 ռ. 20 կ.

» մեծագիր 5 ռ.

Փառակազմ » 9 ռ.

«ԱՐԱՐԱՏ»

ԱՄՍԱԳԻՐ

լա. տարի

Բաժանորդագիրն է Ռուսաս-

տանում 4 ռ., Արտասահ-

մանում 5 ռ.

Հասցեն. — Св. Эчмиадзинъ.

Типографическ. Комитету.

«ԲԱԶՄԱՎԷՊ»

ամսագիրը 1899 թվին կը

հրատարակուի նոյն ծաւալով

Տարեկան գինն է 10 ֆրանք,

կանխիկ:

Հասցեն. — Redaction de la
Revue „Bazinavep“ S. La-
zare Venise (Italie).

«ԱՐԵՒԵԼԲ»

օրաթերթ

Հրատարակում է Կ. Պօլիս.

Տարեկան գինն է մեր կողմերի

համար 16 ռուբլի: Ստորագը-

րուել կարելի է „Լուսայ“-ի

խմբագրատանը:

«ԲԻԶԱՆԴԻՈՆ»

Հայաթերթ ամենօրեայ

Հրատարակում է Կ. Պօլիս.

Տարեկան գինն է մեր կողմերի

համար 16 ռուբլի: Ստորագը-

րուել կարելի է „Լուսայ“-ի

խմբագրատանը:

«ԱՂԲԻԻՐ»

Միամսեայ պատկերազարդ

հանրէս մանուկների ծնող-

ների և դաստիարակ. համար

1899 թվին կը հրատարակուին նոյն ուղղութեամբ:

«Աղբիւր»-ի տարեկան գինը 3 ռուբլի,

«Տարազ»-ի տարեկան գինը 6 ռուբլի.

Հասցեն. — Тифлисъ, Ред. иллюст. журнала Агбюръ-Таразъ.

«ՏԱՐԱԶ»

պատկերազարդ շաբաթա-

թերթ ընտանեկան ընթեր-

ցանութեան համար

«ՆՈՐԴԱՐ»

Քաղաքական գրականական

ամենօրեայ լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 Ռ.

Հասցեն. — Тифлисъ Ред. еже-

дневной газеты Норъ-Даръ.

«ՄԵԱԿ»

Գրականական և քաղաքա-

կան ամենօրեայ լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 Ռ.

Հասցեն. — Тифлисъ Редак-

ція Мшахъ.

1898 թ. նոյեմբերից Փարիզում պ. Արշակ Զօպանեանի
խմբագրութեամբ հրատարակուած է

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

ազգային, գրական և գեղարուեստական հանդէս ամսեայ.
Տարեկան բաժանորդագինն է օտար երկիրների համար 12
ֆրանք, իսկ վեցամսեայ՝ 6 ֆրանք:
Հասցեն. — Paris, 6, Place de l'Odéon.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1899 Г.

на еженедѣльную газету

РОССІЯ И АЗІЯ

Годовая цѣна съ пересылкой 6 руб. Подписной годъ съ
1 Ноября 1898 по 1 Ноября 1899 г.

Адресъ: Кіевъ, ред.—изд. А. Н. ГРЕНЬ.

ՀՈՒՏՈՎ ԼՈՅՍ ԿՏԵՍՆԻ

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՅ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ Ի Ր Ք Դ.

(ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՒՂՈՒԿՈՍ)

Ն Ո Ր Գ Ի Ր Ք

ՊԵՏՐՈՍ ԺԱՆՇԵԱՆ

ԳՐԵՅ ՄԵԼԵԻՍԵԴԵԿ ԵՊԻՍՍ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

(Պատկերով)

(Արտատպած «Լուսայ» հանդիսից)

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊ.

Դիմել «Լուսայ»ի խմբագրութեան կամ կենդրոնական գրա-
վաճառանոցին:

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Հրատ Գիտ ա. քահ. Աղանանի:

ՏԱՆՏԻՄԻՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ԳԻՐԲ

ԽՈՀԱՐԱՐՈՒՄ

Կիրակուր պատրաստելու ձեռնարկ

Կ ա զ ժ ե ց Թ. Ա.

Գինն է 40 կոպեկ, գումարով զիջումն:

Դիմել Վոլոմարի խմբագրութեան:

ԳԻՐՏ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

Ա. Ա շ խ ա տ ու թ ի լ ն ն ե ր ք.

Աղթատեար, գ. տպ. փոփոխած 1898	10
Կրօնի դասագիրք ա. տ. 1889 (սպառուած.)	15
„ բ. տ. Գ. տպ. 1891	25
„ գ. տ. Գ. „ 1890	25
Տոմար եւ տօնացոյց Հայաստ. ս. եկ. բ. տպ. 1894	50
Կարնոյ գաղթի պատմ. տեսութիւն, 1891	10
Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Ա. Բ. 1780—1834 Սահ. Մեւ.	2 —
Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Գ. Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակ. կենսագրութեամբ, յաւելումներով ու ծանօթ.	7 —
Սահակ Մեւրովս. մրցանակին արժան. 1894	40
Կարգ Առտուածպ. Հայաստան. ս. եկեղեցւոյ գ. տպ. 1898	40

Բ. Թ ա ր գ ժ ա ն ու թ ի լ ն ն ե ր ք.

Հաւատարմ. ամեն արգելքների յալթում է. ֆ. Հոֆ. 1877.	40
Խաւարից գէպի լոյս. ֆ. Հոֆմանի. 1877.	40
Գոն Բիշօտ լամանչեցի Մ. Սերֆան. 1878 (սպառուած.)	10
Գէորգ Ռոլէստոն, վէպ 1879 (սպառուած.)	60
Երրորդ ոսկի, առակ Վահիդէի բ. տպ. 1893	1 —
Ռոբինզոն (Հրատ. Թիֆլիսի տպագր. բնկ.) 1881	50
Չէստերտոնի ժառանգը. պատկ. 1882	20
Ախտա, ա. Սիսեփայի 1885	50
Էան Էրնստ Սմիլար. Ն. Էանչուկի 1885.	50
Արծուի մտածմունքը. պրոֆ. Մ. Բոգդ. 1892	10
Գիւղի սուրբը, Սվետոսլով 2էխի, 1892	10

Վեանքի դպրոցը, Գրիկէնսի 1892	1 —
Գէպի Աթէնք. Սենկեւիչի, 1896	— 10
Մի կտոր հաց. Պօտապէնիօի. 1896	— 15

Գ. Հ ր ա տ ա ր ա կ ու թ ի լ ն ն ւ ր ք

Իս. Յարութիւնեան. Հայրց գիրք. 1893 Տփլիս	1 50
Իշխ Կ. Բեհբուզեան. Ծուխ. 1893	— 15
Ռանգաբէ. Էմաէ. վէպ. Թարգ. Յ. Լալայեանի	— 25
Ալբեր Այն. Քուրդի լեռան. Թարգմ. 1894	— 25
Ճաղարեգեանց Յ. Հայրց լեզու ա. տ. 1894	— 30
Խրիմեան Հայրիկ. Ժամանակ. 1895	— 15
Սպիրի. Այծարած Մօնի. Թարգ. Իս. Յար. 1895	— 15
Բակ. Կիլիկիա. 1896	— 15
Պետալօյցի. Լինհարդ եւ Գերարուդ 1897	1 50
Մելք. եպ. Մուրադեան, Պետրոս Շանշեանց, պատկ. 1897	— 50
Թ. Ա. Խահարարուհի. 1897	— 40
Լոււմայ. գրական հանգէս 1896. ա. գիրք	2 —
Լոււմայ. " " 1896 բ. գիրք	2 —
Լոււմայ. " " 1897 ա. գիրք	2 —
Լոււմայ. " " 1897 բ. գիրք	2 —
Լոււմայ. " " 1898 ա. գիրք	2 —
Լոււմայ. " " 1898 բ. գիրք	2 —
Լոււմայ. " " 1899 ա. գիրք	2 —
Պատի օրացոյց 1899 ամի. ԺԱ. տ.	— 50

Մ ա մ ու լ ի տ ա կ

Գիւան Հայրց պատմութեան. Գ.

Մեր հասցէն— Տփլիսի Գիւղտ ա. քաի. Աղանէ . . .

Тифлисъ—протоіерею Гюту Аганьянцъ.
Կամ Редакція „Л У М А“.

«Լ Ո Ւ Մ Ա Յ»

գրական հանդիսից արտատպուած գրքերը

1. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵԱՆ. Ստեփ. Պալասանեան գ. 25 կ.
2. ՊՕՏԱՊԷՆԿՈ. Մի կտոր հաց. Թարգմ. Գ. քաչ. Ա. Ղանեանց գ. 10 կ.
3. ՍԵՆԿԵՒԻՉ. Դէպի Աթէնք. Թարգմ. Գ. քաչ. Աղա-
նեանց գ. 15 կ.
4. ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ զօրութիւնը. Թարգմ. Ս. Ման-
գիւնեան գ. 30 կ.
5. ԲԱԿ. Կիլիկիա գ. 15 կ.
6. Ն. ՏԷՐ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ. Խաչատուր Աբովեան գ. 60 կ.

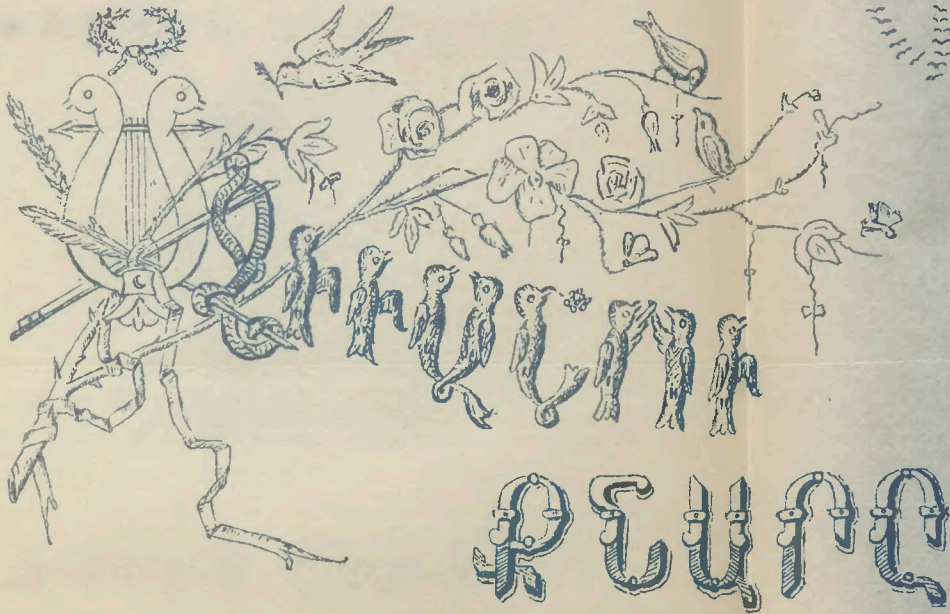
7. Անժամանակ թատրոն և ընթերցանութիւն. թարգմ. Ս. Մանգինեան գ. 25 կ.
8. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. Աշակերտի յուշատետրը գ. 30 կ.
9. ՍՏ. ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ. Ղեկավարներ գ. 40 կ.
10. ՊԷՍՏԱԼՕՑՑԻ. Լինհարդ և Գերարուդ. թարգմ. Իս. Յարութիւնեան գ. 1 ր. 50 կ.
11. ՄԵԼՔԻՍԵՂԵԿ ԵՊԻՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ. Պետրոս Հանչեան պատկերով. գ. 50 կ.
12. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. Զգացմունքների աշխարհ (Իս. Աբովեանի երկերի առթիւ) գ. է 30 կ.

ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑԻ Հետևեալ թարգմանութիւնները վաճառուում են Տփլիսի Կենդրոնական գրավաճառանոցում և թարգմանչուհու մօտ.

Յովհան Գուտենբերգ	— 15
Դօկտօր Զէններ.	— 20
Մանկական թատրոն	1 —
Իբսէնի, Նորա	— 30
Լիր արքայ	— 5
Գայլ	— 3
Թուղթ և Հին գրքեր	— 5
Տիրուցի աղջիկ և ժլատ	— 5
Մեր պապի գաւազանը	— 5
Անհանգիստ գիշեր	— 5
Որսի գնդակ.	— 5
Մայրական սէր	— 5
Մրցումն.	— 5
Գէորգ Արաբ	— 5
Զինական առասպելներ	— 15
Զինուոր Յակովբ	— 17
Կեանքի դպրոց	— 10
Օնիկն ու Մարգարիտը, նապաստակն ու ողնին, գայլն ու մարդը	— 10
Աստղէ դրամ, հարուստ և աղքատ, սպիտակ օձ	— 7
Մատանի, Թռչնիկ, Զարմարով չէ	— 7
Յունաց ուսուցիչ Սոկրատէսը	— 20

ԽՄԲԱԳՐԻՈՒՄ Է

ԵՒ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՑԵՆՁՈՒՐԱՅԻՑ ՄԱՍ-ՄԱՍ ՍՏԱՅՈՒԵԼՈՎ ՇՈՒՏՈՎ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՐՅԱՆՁՆՈՒԻ

ԱՆՈՒՆԸ ԿՐՈՂ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՀԱՐԱՔԱԾՈՒ

ԱՇԸՂ-ՋԻԻԱՆՈՒ ԻՆՔՆՈՒՐՈՅՆ ԵՒ ՓՈԽԱՐԱՄ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

(Հնդինակի պօրտրետով, ֆաբրիկայով և կենսագրությունով):

«ՋԻԻԱՆՈՒ ՔՆԱՐԸ» բաղկացած է 10 հատորից, որոնք պարբերաբար լոյս կըստեն այս տարուայ ընթացքում:

«ՋԻԻԱՆՈՒ ՔՆԱՐՈՒՄ» նիւթերն ըստ բովանդակութեան խմբագրում են զանազան ընդհանուր խորագրերի տակ—այսպէս՝

Հատորներ՝ Ա. ԲԱԺԱՆՄՈՒՆԻՔ — ՈՏԱՆԱԻՈՐՆԵՐ.

- I. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԵԱՆՔԸ. Մեր ներկան—հասարակաց դրութիւնը. Ժամանակի պահանջը, շրջապատող տարրը՝ ամբողջը. գանգատ բախտէն—Ձախորդ հանգամանքներ: Մեր վերքերը—ժողովրդի ստեղծած սպեղ տիպերը՝ ցեցեր, ծաղը, յանդիմանանք, նկատողութիւն, մտրակումն, հեղեղութիւն, զայրոյթ.—Արդար բողբ. հիասթափումն (փոխաբերական):
- II. ԱԶԳԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ. Նրա անցեալը, ներկան և ապագան.—Հայրենիքի թշուառ վիճակը—վիշտ ու ցաւ, կորուստ ու տանջանք—լաւ ու վատ օրեր. Անհանգիւշ յոյս (փոխաբերական):
- III. ԱՇԽԱՐՀԻ ԲԱՆԸ. Տխուր փաստեր—վիշտ ու զրկանք.—Համաշխարհային թախիժ—ցաւ ու դարդ—ծերութիւն, աղքատութիւն. պանդխտի սեւ օրը:
- IV. ԱՇՈՒՂԻ ԽՐԱՏԸ. Բարոյական քարոզ, խրախոյս, յորդոր, Յոյս, բաղձանք—կոչ.—հաւատ յաջողութեան.—Եզրակացութիւն:
- V. ԱԶՆԻՒ ՍԷՐԸ. Սէր իսկական և անկեղծ—աշղղը և սիրուհին. Խրատ հայ աղջկան:
- VI. ՋԻԻԱՆԻՆ ՄԵՆԱԿ. Մեր երգիչը և իւր ջութակը—նրա աշխարհահայեցողութիւնը և դաւանանքը.—հեղինակը իւր հոգւոյ աշխարհում—նրա անձնականը—հոգս ու նեղութիւն—գանգատ—իրաւացի տրտունք:
- VII. ՍՐՏԱԲՈՒՂԻ ԽՆԴԻՐ ԵՒ ՆՈՒԷՐ. Աղօթք, մաղթանք.—Ուղերձ, ձօն, ներբող.—Բազմաբանական գովեստ.—Սփոփանք.—Ողբ, դամբանական, տապանագիր:
- VIII. ԵՐԳԵՓՈՒՆՋ. Երգ ու տաղ, խաղ ու պար, մանի, բայաթի.—Քեֆ—ուրախութիւն, խնջոյք, հարսանիք, գինի, կեր ու խում, վարդ ու ծաղիկ, Բնութիւնը:
- IX. ԱՇԸՂԻ ԴԱՅՏԱՐԸ. Պօէմա, դասիթան, ընդդիմախօսական.—Բարբ ու վարբ, պատմական, նկարագրական, նշանաւոր դիպուածք.—Ժամանակագրութիւն. Յաւելուած. «Հայի հոգւով, թիւրքի խօսքով» (ոտանաւորներ պարսկերէն և տաճկերէն):

Բ. ԲԱԺԱՆՄՈՒՆԻՔ — ԱՐՁԱԿ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐ.

(Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Ձ Ա Ր Դ):

X. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՒՆ ԱՇԸՂԻ ԲԵՐԱՆԻՑ ԼՍԱՅ ՈՒ ՍԻՐԱՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԸ. (փոխադրութիւն տաճկերէն բնագրից, հանդերձ երգերով). 1) Աշղ-Լարիի հեքիաթը, 2) Շահ Իսմայէլի հեքիաթը, 3) Մելիք Շահի հեքիաթը, 4) Բեարամի և Ասլիի հեքիաթը, 5) Բեօր-օղլու—աւագակ բանաստեղծ. Յաւելուած. «Աշուղական արուեստը» էպիս Գ. Լ.-ի:

Այս բոլորը հաւանականօրէն տեղ կըբռնէ մ—էլի Ժան 1500 էրէ in 8° (octavo).

Ծանօթ. Գրքի ինչպէս ձեռքի ու տպագրութեան, այնպէս էլ սրբագրութեան (հեղինակի հսկողութեամբ) վրայ առանձին հոգ պիտի տարուի, որ «Ջիւանու Բնարը» լոյս տեսնի այն շրջանում, ինչպէս մայրաքաղաքի գեղարուեստական հրատարակութիւնները:

ՎԱՂՈՐՈՔ ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ ԱՄԲՈՂՁԱՊԵՍ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ Է 3 ԲՈՒՐԻ (10 ՓՈ.):

Ա. Հատորի լոյս զաւրւն պէս ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸՓԱԿՈՒԻ և զրքի ԳԻՆԸ ԿԱԻԵԼԱՆԱՅ:

Ստորագրել ցանկացողներին խնդրում է դիմել՝

ԹԻՖԼԻՍ «Կենդրոնական» և «Կովկասեան» գրադաճառանոցները.

ՄՈՍԿՈՒԱ Ք. Բարիուգարեանի տպարանը М. Златоустовский пер., д. Гиршъ.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐ ԿԱՆ:

